

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

MOHAY GERGELY

Ókori görög történelem

egyetemi jegyzet

ISBN 978-963-308-381-9

Budapest, 2020.

Mohay Gergely

ÓKORI GÖRÖG TÖRTÉNELEM

Egyetemi jegyzet

Tartalom

TARTALOM	1
1. BEVEZETÉS	9
1.1. Miért foglalkozunk a görög történelemmel?	9
1.2. Az ókori görög történelem korszakolása	10
1.3. Az ógörög ábécé.....	10
2. HELLÁSZ A BRONZKORBAN	11
2.1. A krétai (minószi) civilizáció (3000–1100).....	11
2.1.1. A források	11
2.1.2. A krétai civilizáció általános vonásai és kronológiája.....	11
2.1.3. A krétai palotagazdaság.....	12
2.1.4. A krétai politikai viszonyok	12
2.1.5. A krétai vallás és művészet	13
2.2. A mükénéi civilizáció (16–12. század)	14
2.2.1. A mükénéi írás	14
2.2.2. A görögök megérkezése Hellászba	15
2.2.3. Városok, paloták és temetkezés (régészeti leletek).....	15
2.2.4. Államszervezet, földbirtok-kategóriák, gazdasági élet	16
2.2.5. Hadviselés	17
2.2.6. Kultúra: vallás és vázafestészet	17
2.2.7. A mükénéi civilizáció bukása.....	17
2.2.8. Trója és a háború	18

2.3. Ajánlott irodalom.....	19
-----------------------------	----

3. A SÖTÉT KOR ÉS HOMÉROSZ VILÁGA 19

3.1. A sötét kor a régészeti emlékek alapján	19
3.1.1. A görög törzsek vándorlása és a vashasználat.....	20
3.1.2. A sötét kori kerámia.....	20
3.1.3. A sötét kori társadalom és gazdaság	21
3.2. A sötét kor a homéroszi eposzok alapján	21
3.2.1. A homéroszi kérdés	21
3.2.2. Melyik korról tájékoztatnak az eposzok?.....	22
3.2.3. A politikai viszonyok Homérosz alapján.....	23
3.2.4. A homéroszi világkép	24
3.2.5. Homéroszi ember-, isten- és túlvilágkép	25
3.2.6. A homéroszi értékrend	26
3.2.7. A vendégbarátság	27
3.2.8. A Homérosz utáni új értékrend, ember- és istenkép	28
3.3. Ajánlott irodalom.....	28

4. AZ ARCHAİKUS KOR 29

4.1 A <i>polis</i>	29
4.1.1. A <i>polis</i> ok általános jellemzői	29
4.1.2. A <i>polis</i> ok kialakulása.....	29
4.1.3. A <i>polis</i> ok jellegzetes épületei és terei	30
4.1.3.1. A gymnaszionok, a leitungiák és az alsó-, valamint középfokú oktatás.....	31
4.1.4. <i>Poliszok</i> közti kapcsolatok	33
4.1.4.1. Delphoi	33
4.1.4.2. Olümpia: a szentély és az atlétikai versenyek	35
4.1.5. Háborúk a <i>polis</i> ok között az archaikus korban.....	37
4.2. Gyarmatosítás.....	37
4.2.1. A gyarmatosítás lépései	38
4.2.2. Jelentősebb <i>metropoliszok</i> fontosabb <i>apoikiáikkal</i>	39
4.2.3. A keleti kultúrák hatása a vázafestészetben, a vallásban, mitológiában és az írás megjelenésében	41
4.3. A tudomány megszületése	41
4.4. A <i>hoplita</i> harcmódor	42
4.5 <i>Türannoszok</i> uralma (670–500)	43
4.5.1. Belviszály.....	43
4.5.2. A <i>türannisz</i> kialakulása.....	45
4.5.3. A <i>türannisz</i> általános vonásai	46
4.5.4. Korinthosz az archaikus kor első felében	46
4.6. Az állatáldozat	47

4.7. A görög nők.....	47
4.7.1. A nők sajátos helyzetét meghatározó nézetek	48
4.7.2. Otthonülés, bezártság, elszeparáltság	48
4.7.3. A nők feladatai és neveltetése.....	49
4.7.4. A házasság és a gyerekszülés	49
4.7.5. A nők jogi helyzete: polgárjog, gazdasági cselekvőképesség, öröklés, szolóni szabályozás	51
4.8. A prostituáltak	52
4.9. A görög homoszexualitásról	53
4.10. A lakomák	54
4.11. Ajánlott irodalom.....	55
 5. ATHÉN AZ ARCHAIKUS KORBAN	 56
5.1. A szünoikiszmosz és Thészeusz	56
5.2. Athén politikai rendszere az archaikus kor elején	57
5.3. Belső viszály Athénban.....	58
5.4. Szolón törvényhozása	59
5.4.1. Szolón személye: költő, hadvezér, a demokrácia megalapozója	59
5.4.2. Teherlerázás.....	60
5.4.3. Jogkiterjesztés	60
5.4.4. Athén gazdasági helyzetének javítása	61
5.4.5. A társadalom összetartozásának erősítése és a <i>sztaszisz</i> csökkentése	61
5.4.6. Az athéni népgyűlés.....	62
5.4.7. A <i>héliaia</i>	63
5.4.8. Szolón elhagyja Athént és találkozik Kroiszossal.....	65
5.4.9. A Szolón törvényhozása utáni politikai viszonyok	67
5.5. Peisizisztratosz	67
5.5.1. A hatalom megszerzése	67
5.5.2. Az athéni birodalom alapjainak letétele	68
5.5.3. Peisizisztratosz belpolitikája	68
5.5.4. Peisizisztratosz gazdaságélénkítő intézkedései	69
5.5.5. Peisizisztratosz kultúra-támogatása	70
5.5.5.1. Vallási reformok	70
5.5.5.2. A Nagy Panathénaia bevezetése	70
5.5.5.3. A Nagy Dionüszia	71
5.5.5.3.1. A tragédiaversenyek	71
5.5.5.3.2. A <i>chorégia</i>	71
5.5.5.3.3. Az első színház építése	72
5.5.5.3.4. A tragédia és Dionüszosz kapcsolata.....	73
5.5.5.4. Hermák	73
5.5.6. A Peisizisztratida uralom vége	74
5.6. Kleiszthenész reformjai	75

5.6.1. Az Ötszázak tanácsa (<i>bulé</i>).....	76
5.6.2. A <i>sztratégoszi</i> tisztség.....	77
5.6.3. Az <i>osztrakizmosz</i> bevezetése	78
5.7. Ajánlott irodalom.....	78

6. A SPÁRTAI ÉLETMÓD ÉS ÁLLAMSZERVEZET 79

6.1. A spártai berendezkedés modern és ókori értékelése	79
6.2. Városkép, népesség, hódítások, gyarmatosítás	79
6.3. A Peloponnészoszi szövetség	80
6.4. A spártai életmód alapja	81
6.5. A felnőtt spártai férfiak megjelenése, étkezése és idegengyűlölete	82
6.6. A spártai nevelési rendszer (az <i>agógé</i>)	83
6.7. A spártai nők.....	84
6.8. Az alsó társadalmi rétegek	85
6.9. Spárta államformája és politikai intézményei	86
6.10. A spártai berendezkedést illető további ókori kritikák	87
6.11. Ajánlott irodalom.....	88

7. A GÖRÖG–PERZSA HÁBORÚK 88

7.1. A Perzsa Birodalom	89
7.2. Dareiosz szkíta hadjárata (513)	89
7.3. Az ión lázadás (499–493)	90
7.4. Dareiosz 1. hadjárata Hellász ellen 492-ben	91
7.5. Dareiosz 2. hadjárata Hellász ellen 490-ben	91
7.5.1. A marathóni csata	92
7.5.2. A győzelem okai	93
7.5.3. A csata jelentősége	94
7.5.4. A marathóni futó	94
7.6. Dareiosz és Xerxész hadjáratai között	95
7.7. Xerxész hadjárata.....	95
7.7.1. A hadjárat céljai, ürügyei, okai.....	96
7.7.2. A hadjárat előkészítése és a görög szövetségesei.....	96

7.7.3. A thermopülai csata.....	97
7.7.4. Az Artemiszion-hegyfok melletti ütközet.....	98
7.7.5. A görög hadihajók és tengeri hadviselés	98
7.7.6. A szalamiszi tengeri ütközet 480 szeptemberében	99
7.7.7. A perzsa hadjárat második éve (479): a plataiai és a Mükalé-hegyfoknál lezajlott ütközet	100
7.7.8. A győzelem értékelése	102
7.7.9. Themisztoklész érdemei	103

7.8. Ajánlott irodalom.....	104
------------------------------------	------------

8. A PENTÉKONTAETIA 104

8.1. Athén újjáépítése.....	104
------------------------------------	------------

8.2. A perzsabarátság (<i>médiszmosz</i>) megbüntetése	106
---	------------

8.3. A Déloszi szövetség	107
---------------------------------------	------------

8.3.1. Athén anyagi haszna a szövetségből.....	107
8.3.2. A Déloszi szövetség perzsaellenes vállalkozásai	108
8.3.3. Athén nagyhatalmi érdekeit szolgáló akciók	108
8.3.4. A lázadó szövetségesek megbüntetése	109

8.4. Bel- és külpolitikai irányváltás. Az első peloponnészoszi háború (460–446)	110
--	------------

8.5. Periklész.....	111
----------------------------	------------

8.5.1. Prótagorasz és a szofisták; a <i>nomosz-phüszisz</i> vita.....	112
---	-----

8.6. A demokrácia kiteljesedése és radikalizálódása	113
--	------------

8.6.1. Adottságok és intézmények, amelyek révén megvalósult a demokrácia	114
8.6.2. Az athéni demokrácia legnagyobb eredményei	114
8.6.3. A demokrácia radikalizálódása	115
8.6.4. A demokrácia ókori kritikája	115

8.7. Népeségyszám és a <i>metoikoszok</i>	116
--	------------

8.8. Ajánlott irodalom.....	117
------------------------------------	------------

9. A (MÁSODIK) PELOPONNÉSZOSZI HÁBORÚ (431–404) 117

9.1. A háború okai és a háborúzó felek céljai	117
--	------------

9.2. Az arkhidamoszi háború (431–421)	119
--	------------

9.3. Periklész temetési beszéde és a járvány; Nikiasz és Kleón Athén élén.....	119
---	------------

9.4. A leszboszi lázadás megtorlása.....	120
---	------------

9.5. A kerkürai polgárháború	121
---	------------

9.6. Pülosz és Szphaktéria elfoglalása (424)	121
---	------------

9.7. Athéni vereségek és a békekötés (421)	122
9.8. A Nikiasz-béke időszaka (421–415).....	122
9.8.1. Alkibiadész és Nikiasz szembenállása	122
9.8.2. Hüperbolosz <i>osztrakiszmossa</i> (417).....	123
9.8.3. Mélosz szigetének elfoglalása.....	123
9.9. A szicíliai hadjárat (415–3)	124
9.10. Dekeleia megszállása, a szövetségesek elszakadása, perzsa támogatás Spártának.....	126
9.11. <i>Sztaszisz</i> Athénban: a demokrácia megszüntetése, majd visszaállítása	127
9.12. Az utolsó tengeri ütközetek és a békekötés	128
9.13. A vereség okai	129
9.14. Ajánlott irodalom.....	130
10. A SPÁRTAI ÉS A THÉBAI HEGEMÓNIA	130
10.1. A harminc zsarnok uralma Athénban	130
10.2. Szókratész kivégzése (399)	131
10.3. A spártai hegemonia időszaka (404–371)	132
10.3.1 Lüsandrosz hatalma és ellenfelei	132
10.3.2 Spárta alkalmatlansága a vezető szerepre.....	133
10.4. A spártai-perzsa háború (397–387)	133
10.4.1. Előzmények: a kunaxai csata és a tízezer görög zsoldos hazatérése	133
10.4.2. Agészilaosz trónra kerülése és perzsa hadjárata	134
10.5. A korinthuszi háború (395–387)	135
10.6. A thébai hegemonia (371–362)	136
10.6.1. Thébai felemelkedése	136
10.6.2. A thébai haderő átszervezése	136
10.6.3. A leuktrai csata (371)	137
10.6.4. A thébai hegemonia időszaka	137
10.6.5. A második athéni tengeri szövetség	138
10.7. Az Akadémia és Platón	139
10.7.1. Platón politikai gondolkodása.....	139
10.7.2. Platón szicíliai útjai.....	140
10.8. Ajánlott irodalom.....	141
11. PHILIPPOSZ ÉS ALEXANDROSZ	141
11.1. Makedónia területe és állama	141

11.2. A makedón nép kapcsolata a görögséggel	142
11.3. A makedón hadsereg.....	142
11.4. II. Philipposz uralkodásának kezdete.....	143
11.5. A 3. szent háború (355–346) és a philokratészi béke: Philipposz megszerzi Észak-Hellászt	143
11.6. A khairóneiai csata (338)	145
11.7. A khairóneiai csata után.....	146
11.8. A Korinthoszi gyűlés és a Korinthoszi szövetség létrehozása	146
11.9. Philipposz halála	147
11.10. Alexandrosz kezdeti intézkedései és a perzsa hadjárat megindítása	147
11.11. A Granikosz folyó melletti csata (334)	148
11.12. Az isszoszi csata (333).....	149
11.13. A gaugamélai ütközet (331).....	150
11.14. Alexandrosz birodalma.....	151
11.15. A Hüdaszpész melletti csata (326)	152
11.16. A Száműzött-rendelet.....	153
11.17. Athén Alexandrosz uralma alatt	154
11.17.1. A Harpalosz-ügy	154
11.18. A Lükeion és Arisztotelész politikai gondolkodása.....	155
11.19. Ajánlott irodalom	156
12. A HELLENISZTIKUS KOR (323–30)	157
12.1. A lamiai háború (323–322)	157
12.2. A <i>diadokhoszok</i> háborúi és a hellenisztikus monarchiák létrejötte	157
12.3. Alexandria, a Múszeion és a Könyvtár	159
12.4. Reformok Spártában	159
12.5. Róma és a hellenisztikus államok	160
12.5.1. A hellenisztikus világ a 3. század végén	160
12.5.2. Az I. makedón háború (215–205)	161
12.5.3. A II. makedón háború (200–197)	161
12.5.4. A III. Antiokhosz elleni háború	162

12.5.5. A III. makedón háború (171–168)	162
12.5.6. A IV. makedón háború (150–8) és az akhai felkelés (146)	163
12.5.7 A többi hellenisztikus állam római provinciákká alakítása.....	164
12.5.8. A rómaiak és a görög kultúra	164
12.6. A hellenisztikus vallás és a misztériumkultuszok	165
12.7. Orvostudomány és Aszklepiosz-szentélyek	166
12.8. A sztoikusok és az epikureusok politikai gondolkodása	167
12.8.1. A sztoikusok	168
12.8.2. Az epikureusok.....	169
12.9. Ajánlott irodalom.....	170
13. IRODALOMJEGYZÉK	170
13.1. Források	170
13.2. Szakirodalom, Kézikönyvek, Tanulmányok.....	172

1. BEVEZETÉS

Azok a görög történelem tankönyvek, amelyek általában az egyetemi oktatásban használatosak, mindenekelőtt politikatörténeti áttekintést nyújtanak (némi társadalom- és gazdaságtörténettel kiegészítve), amelyre a további tanulmányok során építeni lehet. Ezekkel a tankönyvekkel szemben ez a jegyzet az alapvető politikatörténeti összefüggések mellett tartalmazza a legfontosabb és legérdekesebb kultúr-, vallás- és esztétikátörténeti ismereteket is. Bár több jelentős eseményről és kiemelkedő személyről is részletes képet kap az olvasó, egyes események bemutatása vázlatosabb: ezek a részek kiegészíthetők a könnyen elérhető tankönyvekből és a fejezetek végén megadott ajánlott irodalomból. Bővebb viszont a tárgyalása az egyes korszakok, illetve szerzők ember- és világképének, értékrendjének, a görög etikai és politikai gondolkodás több fontos fogalmának, az athéni demokrácia intézményeinek és sajátosságainak, valamint a görög vallás néhány jellegzetességének. Ebből következően a jegyzet nagy számban tartalmaz görög fogalmakat (magyarázataikkal együtt), viszont a bevett tankönyveknél rövidebb, és csak azok az évszámok és nevek szerepelnek benne, amelyek ismerete elengedhetetlen. Az említett jellemzőknek köszönhetően a jegyzet remélhetőleg könnyen tanulható lett, és meg fogja hozni a kedvet a további olvasáshoz is.

A következő tankönyvek, szöveggyűjtemények és kézikönyvek a jegyzet legtöbb fejezetéhez használhatók, rájuk ezért külön hivatkozást nem talál az olvasó:

1. Görög történelem. Szöveggyűjtemény (szerk. Németh Gy.) Budapest Osiris Kiadó 1999.
2. Görög történeti chrestomathia (szerk. Borzsák I.) Budapest Nemzeti Tankönyvkiadó 1985.
3. Hegyi D. – Kertész I. – Németh Gy. – Sarkady J.: Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig. Budapest Osiris Kiadó 2005.
4. Németh Gy. – Hegyi W. Gy.: Görög – római történelem. Budapest Osiris Kiadó 2011. 1–322.
5. Németh Gy. – Ritoók Zs. – Sarkady J. – Szilágyi J. Gy.: Görög művelődéstörténet. Budapest Osiris Kiadó 2006.
6. Ókori lexikon I-II (szerk. Pecz V.) Budapest Franklin Társulat 1904 (mek.oszk.hu).

1.1. Miért foglalkozunk a görög történelemmel?

Először is azért, mert egy hihetetlen sikertörténet a görögöké – annak ellenére, hogy egy kis népről van szó, amely nyersanyagokban szegény, mezőgazdasági tevékenységre alig alkalmas területen telepedett meg és egymással folyton viszálykodó kis államokban élt. A görög civilizáció és kultúra hatalmas területen – az Ibériai-félszigettől Indiáig – terjedt el és hatása máig meghatározó lett. A görögök a művészetben és a tudományon kívül a politikában is óriási sikereket értek el. Megállították a terjeszkedő hatalmas Perzsa Birodalmat, sőt később meg is hódították. A gyarmatosítás során a Földközi- és a Fekete-tenger partvidékének jelentős részét elfoglalták és hellenizálták. Ezenfelül ők voltak, akik elsőként megvalósították a politikai szabadságot és a demokráciát, amikor a politikai közösség önmagát irányítja és mindenkinek engedelmeskednie kell a törvényeknek. A görögök kreativitása, sokoldalúsága, rugalmassága, hatalmas energiái, kiemelkedően intenzív intellektuális tevékenysége és politikai eredményeik sajátos történelmük következményei. A görög történelem megismerésére ösztönözhet tehát bennünket, hogy meg akarjuk érteni a görögök sikerességének az okait.

Másodszor azért is érdemes a görög történelemmel foglalkoznunk, mert mindannyian görögök vagyunk, így a saját múltunkat, saját magunkat fogjuk megismerni. A görögöktől származik ugyanis kultúránk alapja, fogalmaink és intézményeink sokasága.

Harmadszor az ókori görög történelem megismerése hozzásegíthet ahhoz, hogy mélyebben megértsük és értékelni tudjuk a görög művészet remekműveit, a homéroszi eposzokat, a drámákat,

Platón dialógusait vagy éppen az építészet vagy a szobrászat alkotásait, amelyek ma is aktuálisak, ma is páratlannak tartjuk és élvezhetjük őket, valamint tanulhatunk belőlük.

A görögökkel azért is érdemes foglalkozni, mert a görögök hasonlóak hozzánk, és mégis különböznek tőlünk. Megvilágíthatja ezt az olimpiai játékok példája. Az olimpiai játékok ma is a legrangosabb nemzetközi sporteseménynek számít, amelyet négyévente rendeznek meg számos sportágban. Sok a közös vonás az ókori és a mai olimpiai játékok között, de jelentősek a különbségek is. Így például az ókori sportesemény lényegét tekintve a Zeusz-kultusz része volt, a résztvevők Zeusz tiszteletére versenyeztek, és győzelmükért Zeusznak adtak hálát. Továbbá a versenyzők mind meztelenül vettek részt a játékokon, ahol nők (ezért is) nem lehettek jelen. Saját fogalmaink és intézményeink jobb megértését az segíti a leginkább, ha olyan koncepciókkal vetjük őket össze, amelyek más körülmények között, más kihívásokra adott válaszként születtek, de egy alapvetően hasonló gondolkodásmódból fakadtak. Ezért lehet hasznos a görögök gondolkodásának a miénktől eltérő kategóriáit megismerni: ezek mai problémák kifejezésében és megértésében segíthetnek.

Akkor is hasznos ismernünk a görög történelmet, ha az Újszövetséget és a korai egyházatyákat akarjuk helyesen érteni. Jézus ugyanis olyan területen élt, ahol jelen volt a görög kultúra. Életéről, tanításáról a beszámolókat görögül írták. A szerzők görög fogalmakban gondolkodtak, és a görög kultúra jelentős hatást gyakorolt világnézetükre.

1.2. Az ókori görög történelem korszakolása

Krétai civilizáció: 30–12. század

Mükénéi civilizáció: 16–12. század

Sötét kor: 11–9. század

Archaikus kor: 8–6. század

Klasszikus kor: 492–323.

Hellenisztikus kor: 323–30.

Római kor: Kr. e. 30–Kr. u. 476.

1.3. Az ógörög ábécé

A szakirodalom a görög fogalmakat gyakran görög betűs írásmóddal adja meg. Érdemes megtanulni a görög ábécét, hogy ezeket a fogalmakat el tudjuk olvasni. (Van a görög írásban néhány jel és szabály, amelyek módosíthatják a szavak ejtését, de ezekre itt nem térünk ki.) Amikor görög betűs szavakat írunk át latin betűkkel, kétféle megoldás közül választhatunk, de következetesen ki kell tartani a választott mellett. A különbség annyi, hogy az akadémiai (vagy népszerű, vagy magyaros) átírás sz-t, ü-t, kh-t és psz-t használ ott, ahol a tudományos s-t, y-t, ch-t és ps-t, azaz a *szigma*, az *üpszilon*, a *khi* és a *psi* átírásánál (például Αἰσχύλος: Aiszkhülosz vagy Aischylos, illetve lásd még a *Görög-perzsa háborúk* című fejezetben görögül is idézett híres Szimónidész-epigrammát).

betű	név	átírás	kiejtés
A α	alpha	a	á
B β	béta	b	b
Γ γ	gamma	g(n)	g(n)
Δ δ	delta	d	d
E ε	epszilon	e	e
Z ζ	dzéta	z/dz	dz
H η	éta	é	é
Θ θ	théta	th	th
I ι	ióta	i	i, j
K κ	kappa	k	k

Λ λ	lambda	1	1
Μ μ	mü	m	m
Ν ν	nü	n	n
Ξ ξ	xi	x	ksz
Ο ο	omikron	o	o
Π π	pi	p	p
Ρ ρ	rhó	r (rh)	r
Σ σ, szó végén:ς	szigma	s/sz	sz
Τ τ	tau	t	t
Υ υ	üpszilon	y/ü	ü, ú
Φ φ	phi	ph	ph, f
Χ χ	khi	ch/kh	kh
Ψ ψ	pszi	ps/psz	psz
Ω ω	ómega	ó	ó

2. HELLÁSZ A BRONZKORBAN

2.1. A krétai (minószi) civilizáció (3000–1100)

2.1.1. A források

A bronzkori krétai civilizáció egy prehistorikus korszak, azaz elbeszélő források alapján nem tudunk a korszakban történelmi eseményeket rekonstruálni. A korszak megismerése elsősorban régészeti leletek alapján lehetséges. A leletek nyújtotta információkat mindenekelőtt a görög mítoszok elemzése, a nyelvészet és az egykorú keleti civilizációkkal való összehasonlítás egészítheti ki. A krétaiak rendelkeztek kétféle írással is, amelyek közül az egyiket a krétai civilizáció úttörő kutatója, Arthur Evans lineáris A-nak nevezett el. Az elnevezésben a lineáris kifejezés arra utal, hogy az írásjelek kis vonalakból állnak – szemben a másik krétai írástípussal, a piktografikussal (vagy hierogliffel), mely képjelekből áll. Az A megjelölés pedig az időben későbbi, a műkénéi görögök által használt lineáris B-től különbözteti el a krétai írást. A lineáris A leginkább agyagtáblákon maradt fenn, valamint jóval kisebb mennyiségben pecsételőkön és edényeken. A lineáris A-t eddig nem sikerült megfejteni, mivel nyelve, a krétai lakosság nyelve (és etnikai identitása) nem ismert, és a táblák száma is csekély. Ugyancsak megfejtetlen maradt a korábbi (20–17. századi) piktografikus írás is, melynek a legismertebb példája a phaisztoszi agyagkorong.

2.1.2. A krétai civilizáció általános vonásai és kronológiája

Hellaszban és a szigeteken már a 3. évezredben (azaz a korai bronzkorban) viszonylag fejlett bronzkori kultúra alakult ki, amelyben a bronzeszközök előállításának és használata alapvető szerepet játszott. A bronz előállításának feltétele az ötvöztetés technológiájának ismerete és a bronz alapanyagainak, a réznek és az ónnak a beszerzése volt. Ezek a fémek Hellász területén nem fordultak elő, csak távoli területekről, nagy költséggel lehetett beszerezni őket. Ezek kereskedelmének megszervezésére és finanszírozására csak gazdag és erős államok voltak képesek. A térség legfejlettebb területe Kréta volt, amely a távolsági kereskedelemben is vezető szerepet játszott, és Hellász, valamint a szigetek fejlődését is messzemenően meghatározta a 2. évezred első felében.

A 3. évezred során a Krétán, Hellász területén és a szigeteken élő nép etnikumát és nyelvét nem ismerjük. Egyszerűen görögök előtti, azaz prehellén vagy mediterrán vagy égei népességnek szokás nevezni. 2000 körül viszont Hellászba bevándoroltak az indoeurópai nyelvcsaládba tartozó görögök, majd hozzávetőleg 1600-ra (a mükénéi kor kezdetére) a szárazföldi területeken beolvasztották a prehellén őslakosságot. A 16. századtól pedig erős államokat és jelentős krétai hatást mutató, a korábbinál fejlettebb bronzkori civilizációt hoztak létre. Ezek a hellászbeli görög államok vetettek véget a minószi civilizációnak, miután az 1500 körüli théri vulkánkitörés meggyengítette Krétát. Valószínűsíthető, hogy a szökőár elpusztította a krétai hadi és kereskedelmi flottát, a vulkanikus hamu pedig mezőgazdasági károkat és éhínséget okozott. Így a mükénéi görögök a 15. században meg tudták hódítani Krétát. A sziget a következő évszázadokban, a mükénéi korszak végéig, mükénéi uralom alatt állt. A görögök több központot is elpusztítottak és véget vetettek a krétaiak kereskedelmi hatalmának, mégis az új urak a régiekhez hasonlóan éltek. A mükénéi uralom alatt a sziget központja egyértelműen Knossos volt, de valószínűleg a korábbi évszázadokban is vezető szerepet töltött be ez a város. A sziget bronzkori kultúrájának a 11. századi dór bevándorlás vetett véget.

2.1.3. A krétai palotagazdaság

A krétai civilizáció alapvető jellemzője a paloták központi szerepe a gazdaságban, a közigazgatásban és a vallásban. A paloták sajátos funkciója – akárcsak az egész krétai civilizáció – keleti hatásra alakult ki. A krétai paloták, a közeli-keleti paloták kis méretarányú másolatai, fejlett építészetéről tanúskodnak. Köztük a legnagyobb a knossoszi palota, mely háromszáz helyiségből állt, melyek négy szinten helyezkedtek el. Az épületegyüttes bonyolult szerkezettel bírt, lépcsőházak, oszlopcsarnokok, erkélyek, lodzsák voltak benne, sőt mi több szennyvízcsatornával, valamint vízvezetékkel, több helyiségben pedig folyó vízzel rendelkezett. Kívül minden színesre volt festve, és számos freskó is díszítette a falakat, ezért lenyűgöző hatása lehetett. A palota helyiségei között volt egy trónterem, voltak szakrális funkciójú termek, fürdők, előadótermek, az elit rezidenciái, raktárak és műhelyek.

Arthur Evans, aki a knossoszi palota régészeti feltárását vezette a 20. század elején, a palota jelentős részét rekonstruáltatta, de a rekonstrukciót sok kritika érte. A kritikusok egyrészt kifogásolták, hogy az eredeti kő, fa és egyéb természetes anyagok helyett Evans vasbetont használt, másrészt hogy a színezett falak és a freskók rekonstrukciója során túl nagy teret kapott a megbízott művészek fantáziája.

A krétai paloták szervezték a körülöttük lévő város és a környező terület gazdasági életét, amelynek a sajátos formáját redistributív (újraelosztó) palotagazdaságnak nevezzük. A palotákban számos raktárhelyiség található, ahol hatalmas hembárokban (*pithoszokban*) a parasztok által adó gyanánt beszolgáltatott terményeket tárolták, amelyek egyrészt a palota alkalmazásában dolgozó kézművesek munkabérét képezték, másrészt az udvar, illetve az előkelők szükségleteit fedezték, harmadrészt tartalékként szolgáltak a lakosság számára rossz termés esetére. A palota másik gazdaságsszervező tevékenységét a távolsági kereskedelem működtetése jelentette. A legfontosabb importcikk a bronz alapanyagai, a réz és az ón, valamint a luxuscikkek voltak. Ezek ellenértékét a kereskedelmi flotta a következő exportcikkkel ellentételezte: olaj, bor, illatszerek, agyag-, kő-, fémedények, szövetek, fa. A krétai kereskedők, az egyiptomi feliratokon is szereplő *keftiuk* az Égei-tenger partvidékén és szigetein túl Egyiptommal, Ciprussal, Szicíliával, Szíriával és közvetetten Mezopotámiával is kereskedtek. A krétaiaknak ebben a térségben betöltött kereskedelmi vezető szerepe a sziget gazdagságának a legfontosabb oka volt. Amikor pedig a vulkánkitörés miatt elpusztult a kereskedelmi flotta, a krétai gazdaság válságba került.

2.1.4. A krétai politikai viszonyok

A mítoszokban szereplő Minósz név valószínűleg nem személynév volt, hanem uralkodót jelentett. Az állam élén valószínűleg pap-királyok álltak, ahogyan a Közel-Keleten is: a király törvényhozó és bíró is volt, valamint közvetítő az istenek és az emberek között. Ezzel összhangban áll, hogy a mítoszok Minósa a civilizáció létrehozójaként tűnik fel, aki törvényeket hoz, rablókat fog el, majd az alvilág bírja lesz.

Kréta négy legnagyobb városa Knósszosz, Phaisztosz, Mallia, Zakro volt, melyekben jelentős paloták épültek. Egy-egy város uralma alatt több ezer lakos, több száz négyzetkilométernyi terület állt. Knósszosz volt a leghatalmasabb, és feltételezhetően hatalma volt a többi város felett. Ezt támasztja alá az Iliász második énekében olvasható hajókatalógus egy része (Iliász 2. 645-652), amely arra utal, hogy a krétai városok egy politikai szervezetben voltak (egy államot vagy államszövetséget alkottak) és vezetőjük Knósszosz volt. A forrásrészlet bizonyító erejét azonban csökkenti, hogy valószínűleg inkább csak a műkénéi és nem a minózi korra vonatkozó hagyományt közvetíti.

Feltételezhető, hogy a krétaiak gazdasági és politikai hatalma kiterjedt az Égei-tenger szigeteire, valamint Hellász és Kis-Ázsia déli partvidékére. Erre utal egyrészt Thuküdidész (1.4), amikor arra a hagyományra hivatkozik, miszerint Minósz, azaz Kréta királya elsőként szerezte meg a *thalasszokrátiát*, a tenger feletti hatalmat, a szigeteken településeket hozott létre és fiait tette meg kormányzóknak. Thészeusz mítosza is hasonló hagyományt őrzött meg. Eszerint Minósz háborúban legyőzte az Athéniakat, akiknek hét fiatal férfit és nőt kellett minden évben hadisarcként Krétára küldeniük. Úgy tűnik, hogy a régészet igazolja ezt a hagyományt, mert Küthérán, Milétoszbán, Thérán (Szantorinon), Méloszon, Aiginán és Rhodoszon krétai települések nyomai láthatók, sőt lineáris A táblák is kerültek elő. A régészeti leletek azonban másfajta értelmezést is megengednek. Elképzelhető, hogy a leletek nem krétai településekről, hanem csak a krétaiak erős hatásáról tanúskodnak. Lehetséges, hogy az előkerült tárgyakat nem helyben gyártották, hanem a kereskedelem útján Krétáról kerültek ide.

Feltűnő sajátossága még a krétai városoknak, hogy nem vették körül falak őket. Ezzel egybevág, hogy bár sok freskó maradt ránk a palotákban, nem található háborús ábrázolás rajtuk. Ezt úgy szokás értelmezni, hogy a krétai városok közti viszony békés lehetett, míg a sziget védelmét a külső ellenségekkel szemben a hadiflotta biztosította, illetve még helyőrségek is lehettek a szigeteken. Így érthetővé válik az is, hogy (a vulkánkitörés után) a hadiflotta pusztulása miatt vezetett Kréta bukásához.

2.1.5. A krétai vallás és művészet

Az isteneket a krétaiak emberalakúnak képelték, és leginkább nőként ábrázolták őket, akiknek papnők voltak. A kultusz középpontjában egy anyaistennő vagy földanya állt, akinek az ábrázolásai különböző típusokba sorolhatók: kígyós istennő, az állatok úrnője, pajzsos istennő. Nem tudjuk, hogy ezek a különféle típusok ugyanannak az istennőnek a különféle megjelenései vagy pedig egy politeista vallás különböző istennői voltak. Mindenesetre a vallás lényeges részét alkothatta a termékenység- és a természetkultusz.

Kultushelyként a paloták kisebb helyiségei, barlangok, hegytetők szolgáltak, de nem voltak önállóan álló nagyméretű templomépületek. Kultikus szimbólum volt a knósszoszi palotában is számos helyen ábrázolt bikaszarv és a kettősbárd, amelynek görög nevéből (*labriusz*) származhat a labirintusz szó, és talán eredetileg a "kettősbárd házát", azaz a knósszoszi palotát jelentette, amely bonyolult szerkezete miatt a későbbi korok emberei számára útvesztőnek tűnt. A bikaszarvoknak és a számos freskón ábrázolt bikáknak a vallásban játszott fontos szerepét igazolja a mitológia is. A Krétához kapcsolódó mítoszok legtöbbszörében ugyanis szerepelnek bikák, méghozzá általában nőkkel kapcsolatban: így a bikakultusz vagy a termékenységkultusz létét és ezekben a kultuszokban a nők szerepét igazolják. E mítoszok között a legfontosabbak Európa elrablása és Paszipháé története. Európát Zeusz egy gyönyörű, hófehér, szelíd és illatos bika képében rabolta el Föníciából, és a hátán hordozva Krétáig úszott vele. Miután Zeusz Krétán visszaváltozott emberalakúvá, Európával egymáséi lettek, és tőlük származott Minósz, Kréta királya. Paszipháében pedig Poszeidón bosszújaképpen vágy ébredt egy ugyancsak gyönyörű és hófehér bika iránt, amelyet a férje, Minósz nem akart feláldozni Poszeidónnak. Az athéni Daidalosz találmányának, egy üreges fatehénnek köszönhetően Paszipháé

anyja lett a félig ember, félig bika Minótaurosznak. A történet folytatása pedig igazolja a régészeknek azt a feltételezését, hogy Krétában szokásban volt az emberáldozat. Előkerültek ugyanis a knossoszi palotában és egy barlangban is olyan emberi maradványok, melyekről feltételezhető, hogy feláldozott emberektől származnak. Megerősíti ezt a feltételezést a mítosz a labirintusba zárt emberevő Minótaurosztól.

A krétai művészet, akárcsak a krétai civilizáció legtöbb eleme, erős keleti (főleg egyiptomi) hatásokat mutat, de a krétaiak a minták felhasználásával mégis önálló stílust alakítottak ki. A freskófestészetre a természet- és emberábrázolás jellemző: növényeket, állatokat és közösségi eseményeket (szertartást, ünnepet, sporteseményt, táncot) ábrázolnak a freskók, melyek nemcsak a paloták, hanem a falvak és a városok gazdag házainak falán is megtalálhatók. Az ábrázolások színesek, vidámak, valóságghűek, élénkek, életszerűek, és kifinomult ízlésre vallanak. Az ábrázolt férfiak és nők csinosak, elegánsak, fiatalok és fesztelenek. A férfiaknak nincs szakálluk, csak egy rövid ruhát viselnek, mint az egyiptomiak. A nők gondosan kidolgozott, fodros, hosszú szoknyában vannak, és szűk, ujjas, a mellékből sokat mutató felsőben. A férfiak és a nők egyaránt hosszú és göndörített hajúak, és arany karpereceket, valamint nyakláncokat hordanak. Az ábrázolások a nőket a férfiakkal egyenrangúaknak mutatják, sőt úgy tűnik, hogy a vallásban a nők rendelkeztek jelentősebb szereppel.

A magas színvonalú krétai kerámiagyártás két típusát mindenképpen érdemes megjegyezni. A Kamaresz-kerámia az első krétai paloták korának (20–18. század) korongolt, vékony falú, legtöbbször sötét alapon, fehér-, narancs- és vörösszínű spirális motívumokkal, körökkel, hullámvonalakkal, ritkán növényekkel és plasztikus rátétekkel díszített kerámiája volt, amely nevét az egyik első lelőhelyéről, egy barlangról kapta. 1500-tól pedig megjelent a különösen szép tengeri stílus, amely világos alapon sötét színnel tengeri növényeket és állatokat ábrázolt valóságghűen.

2.2. A mükénéi civilizáció (16–12. század)

2.2.1. A mükénéi írás

A mükénéiek írása, a lineáris B a lineáris A-ból fejlődött ki. Hozzávetőleg 90 írásjelet tartalmaz, és szótagjelek, valamint ideogrammok alkotják. A szótagjelek nyílt szótagokat jelölnek.

A lineáris B megfejtése 1952-ben sikerült Michael Ventrisnek, aki egy amatőr nyelvész és titkosírás-szakértő volt. A lineáris B megfejtésével vált bizonyossá, hogy a mükénéiek görögök voltak. Amikor ugyanis 1939-ben a régészek megtalálták Püloszt, és ott 3000 lineáris B tábla került elő, az első értelmezések a táblákat bizonyítéknak tekintették arra vonatkozóan, hogy a krétaiak elfoglalták Hellász szárazföldi részeit. Evans óta ugyanis úgy gondolták a kutatók, hogy akárcsak a lineáris A, a lineáris B is krétai nyelvű, csupán későbbi az A-nál és kidolgozottabbak a jelei. Csak miután megfejtették a B-t, vált nyilvánvalóvá, hogy a helyzet fordított: a Knossosban előkerült lineáris B táblák bizonyítják, hogy a görögök foglalták el Krétát.

A lineáris B elsősorban agyagtáblákon maradt fenn, melyek a 15–13. századból származnak. A táblák ideiglenes gazdasági és adminisztratív feljegyzések voltak, amelyeket egy idő után kitöröltek volna, azonban az egyes palotákat elpusztító tűzvészek kiégették a táblákat, amelyek így máig fenn tudtak maradni. Így az egy lelőhelyről előkerült táblák mind ugyanabban az egy-két évben készültek. A táblák döntő többsége Knósszoszból (hozzávetőleg 1375-ből) és Püloszból (a 13. század második feléből) származik. A ránk maradt több ezer darab tábla többek között a különböző helyeken állomásozó katonák számáról, a bérbe adott földek bérleti díjáról, az adó gyanánt beszolgáltatott terményekről, a kiutalt vetőmag-mennyiségekről, az egyes ünnepekre rendelt áldozati ajándékokról tartalmaz feljegyzéseket. A tábláknak irodalmi értéke nincs, történelmi és nyelvészeti szempontból azonban alapvető jelentőségűek.

2.2.2. A görögök megérkezése Hellászbba

A görögök 2000 körül vándoroltak be a mai Görögország területére, ahogyan ezt egyrészt a régészeti emlékek, a városok (például Lerna) pusztulása és a kulturális stagnálás jelzi. A bevándorlás datálásában másrészt a nyelvészet eredményei hasznosíthatók. A bevándorló indoeurópai görögök ugyanis összeolvadtak Hellász őslakosaival. Az összeolvadás során a görögök váltak dominánssá, az ő nyelvük élt tovább, de Hellász új kultúráját a bevándorlók és az őslakosok közösen hozták létre, és az őslakosok nyelvének a maradványai megtalálhatók a görög nyelvben. A pregörög vagy mediterrán népesség nyelvének maradványai, vagyis a görög nyelv ősi jövevényszavai segítenek a görögök bevándorlásának datálásában. A különböző tulajdonnevek (például egyes istennevek, hősök nevei, földrajzi nevek, mint Korinthosz, Parnasszosz) és állatok-, valamint növénynevek (például méh, méz, jácint) mellett jövevényszavak a görög nyelvben a korai bronzkori kultúra szavai, mint a szőlő, a bor, az olajfa, a füge, a halászháló, a lant, a kereskedő, az ón, a réz, a bányász, a király. Ez azt jelenti, hogy a görögök csak bevándorlásuk után, Hellász területén ismerték meg többek között a borkészítést és a bronzgyártást, amelyeket viszont az őslakosok már ismertek. Így megállapítható, hogy a bevándorlás nem történhetett a 3. évezred utolsó harmadánál előbb, amikor az őslakosok ezeket a technológiákat elsajátították.

A bevándorlók és az őslakosok összeolvadása 1600-ra megvalósult: ekkor jelent meg az új kultúra, amelyet műkénéi civilizációnak nevezünk. A krétaiak (a kereskedelmi kapcsolatok révén) döntő hatást gyakoroltak a műkénéi civilizáció kialakulására: nemcsak egyes elemeket vettek át, hanem az egész államszervezetet, a gazdasági rendszert, sőt még az írást is.

2.2.3. Városok, paloták és temetkezés (régészeti leletek)

A régészek több száz bronzkori települést találtak Hellászbba és a szigeteken. A legfontosabb központok Mükéné, Tirinsz, Pülosz, Athén, Thébai és Iókosz voltak. Ezeken a helyeken paloták álltak, melyeket a 13-12. században hatalmas kőtömbökből épült küklopikus falakkal vettek körül, melyeket nagyméretű kapuk és bástyák tagoltak. Ezeknek a jelentős védműveknek a megléte markáns különbséget jelent a krétai civilizációval szemben, és arra utal, hogy a műkénéi központokat a műkénéi kor második felétől katonai támadások fenyegették.

A műkénéi államok valószínűleg nem alkottak egységet, mint a krétaiak (Hellászt már ekkor a politikai szétagoltság jellemezte), és a görögök számbelileg erősen elmaradtak a keleti birodalmak lakosságától. Ennek ellenére a 14-13. századi hettita levéltári szövegek tanúsága szerint a görögök mégis jelentős katonai erőt képviseltek. Az ahhiyawa név ugyanis, amelyet egyes hettita szövegek említenek, valószínűleg az akhájokat jelenti, akikkel a hettita királyok ajándékokat cseréltek, levelet váltottak, és kölcsönösen kedvezményekben részesítették egymást.

A városok falai nem csupán védelmül szolgáltak, hanem a királyok hatalmát, erejét is mutatták. A nagy paloták a 14-13. században épültek, míg a korábbi időszakban kisebb palotákat emeltek a műkénéiek, amelyeket még nem vettek körül falakkal. A műkénéi kor első feléről főleg sírmellékletek alapján tudunk képet alkotni. A hellászbba paloták azonban a korszak végén is jóval kisebbek voltak, mint a krétaiak. Dombra építették őket, hogy jobban védhetők legyenek. Menedékül szolgáltak a domb lábánál elterülő város lakosságának is. Raktárak, műhelyek, csatornák, vízvezetékek és freskók ugyanúgy voltak bennük, mint Krétán. A műkénéi freskókon viszont – a krétaiakkal ellentétben – látható háborús téma, párviadal, ostrom és vadászat is.

A hellászbba paloták központja – a krétai nyitott, kövezett udvar helyett – a *megaron* volt. A *megaron* egy téglalap alakú helyiség az egyik rövidebb oldalán egy bejárattal, amely előtt egy oszlopok által tartott előcsarnok található. A helyiség közepén egy tűzhely volt, amely körül négy oszlop állt, melyek egy tetőt támasztottak alá a közepén egyébként nyitott helyiség tűzhelye felett. A festményekkel gazdagon díszített *megaron*ban kapott tehát helyet a palota központi tűzhelye és a trónterem is, itt zajlottak az áldozatok, a lakomák és más közösségi események. A *megaron* a görög építészet egyik legfontosabb alapelemeként tovább élt a sötét korban mint a helyi vezető háza, majd a 8. századtól mint a templomok központi része.

A mükénéi kor végéig a halottakat mindig elhantolták (később, a sötét korban a hamvasztás vált uralkodóvá). Jellemző volt, hogy a sírokat többször is felhasználták. A mükénéi A sírkörzetben (az oroszlános kapu közelében, a falakon belül) aknasírokat tárt fel Heinrich Schliemann (aki Mükéné mellett Tróját is feltárta a 19. század második felében). Ezek az aknasírok 1600 és 1500 közöttiek: mély, téglalap alakú gödrök, amelyekbe leengedték a halottat, majd följük földhalmot emeltek. Az A sírkörzet korai sírjaiból kerámiatárgyak és bronzfegyverek kerültek elő, de arany- és ezüstartárgyak csak kis számban. A későbbi sírokból sokkal több fegyver, számos értékes tárgy és sok aranyékszer (és számos arany halotti maszk) került elő, melyek jelentős része távoli területekről származott. A sok drága importcikk mutatja, hogy megnőtt a kereskedelem volumene (bár a tárgyak egy része hadizsákmány is lehetett) és hogy a társadalomban erős tagozódás ment végbe: az elit ellenőrzést gyakorolt a gazdaság és a társadalom felett.

A 15. századtól építettek a mükénéiek álkupolasírokat, *tholoszokat*. Egy hosszú folyósó, a *dromosz* vezetett a bejáraton, a *sztomionon* keresztül a sírkamrába. A kupola azért „ál”, mert úgy készült, hogy egyre szűkülő átmérőjű köveket helyeztek körben egymásra. A legismertebb *tholosz* „Atreusz kincsesháza”. A *tholoszokkal* egyidőben a mükénéiek kamrasírokat is építettek, melyek ugyanúgy hármassztásúak voltak, mint a *tholoszok*, de nem méhkas alakúak. A kamrasírokat ugyanis nem kövekből építették, hanem a sziklába vájták.

2.2.4. Államszervezet, földbirtok-kategóriák, gazdasági élet

A lineáris B tábláknak köszönhetően tudjuk, hogy az állam élén a király (*wanax*, a klasszikus görög nyelvben: *anax*) állt, despotikus, de nem isteni hatalommal. Mindenekelőtt harcos-király volt, aki részt vett a harcokban is a hadsereg vezetőjével, a *lawagetasszal* együtt (ez később is így volt Hellaszban: a politikai vezetők hadvezérek is voltak, akik gyakran a harctéren estek el). Tudjuk, hogy fejlett, többszintű államszervezet létezett, hierarchikusan tagozódó hivatalnoki szervezettel. A faluközösségek élén álltak a *baszileuszok*.

A táblák tájékoztatnak bennünket arról is, hogy voltak szabad birtokosok, akik adót fizettek, voltak bérlők, akik használatra kaptak állami földet munkáért és beszolgáltatásokért, és voltak rabszolgák is. A kézművesek részint a királytól, illetve a hadvezértől függtek, részint önállóak voltak. A hivatalnokok pontosan feljegyezték, hogy a kézművesek mennyi nyersanyagot kaptak, mennyi terméket készítettek, és termékeikért mennyi élelmiszerhez jutottak. Arról is van tudomásunk, hogy a nők általában ruhakészítéssel foglalkoztak akár szabadok voltak, akár rabszolgák.

A mükénéi korból különböző kategóriájú földbirtokokat ismerünk. Voltak magántulajdonban álló földek és köztulajdonban állók, melyeket bérbeadással hasznosítottak (de a magántulajdonban állókat is adhatták bérbe). A *temenosz* a király, a *lawagetasz* és az istenek (szentélyek) öröklődő tulajdonát képezte. Nem számított szolgálati földbirtoknak, nem tartozott hozzá kötelezettség. Szakrális jellegű volt, amelyet a birtokosai papi funkcióik miatt kaptak. Ez az egy földbirtok-kategória élte túl a mükénéi kort: a történelmi korokban a szentélyek bérbeadással hasznosított földjeit nevezték *temenosznak*.

Akárcsak Krétán, a mükénéi államokban is a paloták voltak a gazdasági élet és a kereskedelem irányítói (de nem minden gazdasági tevékenységet szerveztek a paloták). Az elit rezidenciái és a kultuszhoz kapcsolódó épületrészek mellett raktárak és műhelyek is helyet kaptak a palotákban, ahogyan Krétán is. A redistributív gazdaság a krétaihoz hasonló módon működött. A mezőgazdasági és az ipari tevékenység területei, illetve termékei is hasonlóak voltak, mint Krétán. A kézművesek a palotáktól nyersanyagot és élelmiszert kaptak, termékeiket pedig beszolgáltatták. A rezet és az ónt távoli területekről szerezték be a paloták. A távolsági cserekereskedelem rendkívül tökeigényes volt, ezért csak a paloták tudták működtetni. A mükénéiek kereskedelmi kapcsolatban álltak Kis-Ázsiával, Egyiptommal, Dél-Itáliával, Szicíliával, Szardíniával, Szíria-Palesztinával és közvetve a Brit-szigetekkel és a Balti-tengeri területekkel. Fő exportcikkeik a lenből vagy gyapjúból készült szövetek, a fémáruk, az olaj, a bor, a bőráruk, a fazekasáruk és az ékszerek voltak. Importcikkeik pedig a réz, az ón, az arany, az ezüst, a borostyán, az elefántcsont, a festékek, a fűszerek, valamint (az exportálttól különböző) borok és ékszerek voltak.

2.2.5. Hadviselés

Nehézfegyverzetben harcoltak a mükénéiek. A tisztek bronz mellvértet és bronz lábvértet viseltek, a sisakjukat gyakran vaddisznóagyardból vágott lemezek borították. A közkatonák mellvértje és sisakja bőrből vagy vászonból készült. A pajzsot fakeretre feszített ökörbőr alkotta, a kard és a tör bronzból volt. Emellett nehéz szúrólándzsával és könnyű hajítólándzsával, valamint íjjal is harcoltak. A lovas harcmodort nem ismerték, de a falfestmények és a lineáris B táblák tanúsága szerint 1600 óta használták a Keletről átvett harci szekeret. Két ló húzta a szekeret, amelyen két ember, egy hajtó és egy lándzsával és íjjal felszerelt harcos állt. Gyors, tömeges támadásra alkalmazták az ellenség szekerei és gyalogsága ellen – Keleten legalábbis ez így volt, de nem biztos, hogy a mükénéiek is így használták a harci kocsikat. A kevés síksággal rendelkező Hellaszban ugyanis a terep nem volt alkalmas harci kocsikkal vívott ütközetekre. Elképzelhető, hogy a harci kocsik presztizsértéke nagyobb volt, mint harci értéke, és az uralkodók a kocsikkal egyszerűen a hatalmukat és katonai erejüket akarták megmutatni. Lehetséges, hogy az előkelők kocsin mentek a csatákba (ahogyan vadászatokra és szertartásokra is), de a csatátérre érve leszálltak a kocsiról és gyalogként harcoltak. Azonban nem lehet kizárni azt sem, hogy harcoltak a kocsikkal, még ha sokkal kisebbek is voltak a harci kocsik egységei és harcértékük sem volt akkora, mint Keleten.

2.2.6. Kultúra: vallás és vázafestészet

A krétaiak döntő hatást gyakoroltak a mükénéiek kultúrájára is. A mükénéieknek nem volt nagyszobrászatuk, és nem emeltek nagy templomépületeket sem. A paloták egy-egy helyisége szolgált szentélyként (barlangokban és hegytetőkön, mint Krétán, nem voltak szentélyek). A későbbi korok görög isteneinek egy része megjelenik a táblákon – nem csak egy istenanya, mint Krétán. Szabadtéri oltárokon történt az áldozati állat levágása, mint a történelmi korokban. A szentélyeknek és a papjaiknak a földművesek és a kézművesek beszolgáltatásokkal, valamint munkával tartoztak. A mükénéi központokban nem utalnak arra a régészeti leletek, hogy a király isteni lett volna életében vagy halála után, vagy hogy egy teokratikus állam pap-királya lett volna, mint Mezopotámiában és Egyiptomban.

A vázafestészetre is meghatározó módon hatottak a krétaiak. A mükénéi vázák krétai stílusban készültek, leginkább a tengeri stílust követték. Ábrázoltak azonban emberalakokat, madarakat és kétkerekű fogatokat is világos háttérű, többszínű vázákon.

2.2.7. A mükénéi civilizáció bukása

A 13. században a mükénéi államokat már rendszeresen fenyegették katonai támadások, ezért az uralkodók védőfalakat építettek a paloták köré. A század közepén már voltak olyan paloták, amelyek véglegesen elpusztultak (például Pülosz). 1200 körülre a legtöbb palota és település megsemmisült, a lakosságuk pedig elmenekült. Néhol teljes volt a pusztulás, máshol még rövid időre talpra álltak a közösségek. Mükéné és Tirünsz kis falvakként éltek tovább. 1100-ban viszont már sehol sem volt meg a régi rendszer.

A mükénéi civilizáció bukásában valószínűleg többféle ok játszott közre. Ezek egyike a tengeri népek vándorlása volt, amely a Földközi-tenger keleti medencéjében jelentős pusztításokat végzett. A tengeri népek pusztították el többek között Ugaritot és a Hettita Birodalmat, és többször is megtámadták Egyiptomot. Az egyes népek azonosítására főleg III. Ramszesz medinet-habui templomának felirata alapján történtek kísérletek. Az ott felsorolt népek között voltak valószínűleg a danaoszok (azaz a dórok vagy összefoglalóan a görögök), az akhájok, a filiszteusok, a szikulok (Szicília lakói), a szardanoszok (Szardínia lakói), a kis-ázsiai műszok és az etruszkok. A tengeri népek közvetlenül nem támadták meg a mükénéi államokat, de a Földközi-tenger keleti medencéjében

lehetetlenné tették a kereskedelmet, így jelentős kárt okoztak a mükénéi államok gazdaságának. Mivel beszerezhetetlenné vált a réz és az ón, a görögök nem tudtak bronzot előállítani, ami az élet minden területén súlyos válságot idézett elő. Ennek a válságnak az eredményeképpen háborúk és belső viszályok törhettek ki, amelyek tovább fokozták a válságot. Ehhez járultak, vagy inkább az egész eseménysor kiváltói lehetnek különböző természeti katasztrófák: földrengés, szárazság vagy az éghajlat hidegebbre fordulása. A bukás okait kereső teóriák a régészeti emlékeken kívül olyan görög mítoszokra is hivatkoznak, mint például az Iliász vagy Agamemnón meggyilkolásának mítosza.

Mindenesetre a pusztulás csaknem teljes volt, és a későbbi görögök annyira halvány emlékekkel rendelkeztek a mükénéi civilizációról, hogy egy olyan álomvilágnak látták, amikor az istenek és az emberek együtt éltek a földön.

2.2.8. Trója és a háború

A görög mítoszok és főleg Homérosz eposzai szerint a görög államok egy hatalmas hadjáratot indítottak a kis-ázsiai Trója (Ilion) ellen, és el is pusztították a várost. A legelterjedtebb ókori elképzelés szerint a háború 1183-ban végződött, míg a mai álláspontok inkább 1250–1200 körülre teszik a város elestét, bár a kutatók jelentős része a háborút csak költői fikciónak tartja. Oka mindenesetre lehetett a görögöknek Trója megtámadására. Egy hadjárat célpontjává tehetette a várost a gazdagsága és a kereskedelmi jelentősége is. Mindkettőt annak köszönhette, hogy a Helléspontosz bejáratánál feküdt, ezért ellenőrizhette és esetleg meg is vámolhatta a Földközi-tenger és a Fekete-tenger között folyó kereskedelmet. Motiválhatta tehát egyszerűen a zsákmányszerzés a görögöket, vagy esetleg meg is akarták hódítani a területet, ami a Hettita Birodalom pusztulása után megvalósíthatónak tűnhetett. Egyes kutatók azonban vitatják, hogy a bronzkorban jelentős hajóforgalom lett volna a Földközi-tenger és a Fekete-tenger között, mivel a korabeli hajók nem voltak alkalmasok arra, hogy a Helléspontosz erős tengeráramlatával szemben haladjanak. Emiatt e kutatók szerint Trója nem lehetett jelentős kereskedőváros.

Ha a háborút nem is, az eposzokban Trójának nevezett várost azonban a kutatók többsége valósnak és azonosíthatónak gondolja. Ma az ókori település helyén lévő régészeti ásatások helyszínét törökül Hisarliknak nevezik. Trója területe ugyanis a bronzkori civilizáció után is lakott település volt. A 11. század körül az aiol törzshöz tartozó görögök foglalták el a területet (ez a régészeti lelőhely VIII. rétege), a Kr. e. 1. század óta pedig a rómaiak építkeztek a városban (IX. réteg), mivel magukat a trójaiak leszármazottainak tekintették. A modern korban elsőként Schliemannnak sikerült bizonyítania a 1873-ban, hogy Hisarlik valóban az a helyszín, ahol a Homérosz által leírt város feküdt. Schliemann értett hozzá, hogy eredményeinek nagy nyilvánosságot biztosítson, sőt azokat szenzációnak tüntesse fel. Nagy érdemei mellett azonban Schliemannnak jelentős hibái is voltak. Önéletrajza és kutatási beszámolóí számos hazugságot tartalmaznak. „Priamosz kincsét”, amellyel meggyőzte a közvéleményt álláspontja igazságáról, valószínűleg vásárolt vagy készítettett darabokkal egészítette ki. Schliemann a régészeti lelőhely II. rétegét azonosította a homéroszi Trója rétegével, mivel itt egy jelentős falakkal, fejlett iparral, valamint virágzó kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező és mindenekelőtt rendkívül gazdag város maradványait találta meg (az előkerült körülbelül nyolcezer aranytárgy a második világháború végén hadizsákmányként Berlinből Moszkvába került, és azóta is ott található). Schliemann szerint ez a 2300 körül elpusztult város lehetett a homéroszi Trója. Ma azért gondoljuk, hogy Schliemann tévedett, mert Hisarlik II. rétege több évszázaddal megelőzte a mükénéi kort.

A Schliemannt követő régészek közül két kutató, Dörpfeld és Blegen eredményei a legjelentősebbek. Ők már Hisarlik késő-bronzkori rétegeit azonosították a Homérosz által leírt várossal. Dörpfeld a VI. réteget tekintette a homéroszi Trójának. Ennek a városnak ugyanis hatalmas falai és tornyai voltak, továbbá mükénéi kerámia is került elő ebből a rétegből, ami arra mutat, hogy a város kereskedelmi kapcsolatban állt Hellással. A lótenyésztésre utaló leletek és a hamvasztásos temetkezés is összevágnak a Homérosz által leírtakkal. A réteg pusztulása 1250 körül következett be. Blegen pedig a még későbbi VIIa réteget tartotta a homéroszi rétegnek, mert mükénéi kapcsolatokra utaló leletek kerültek elő innen is, és a település 12. század eleji elpusztulása után új, fejletlenebb civilizációjú lakosság jelent meg a területen. A VI. réteg amiatt felel meg jobban az eposzok Trójájának, hogy pusztulása még Mükéné virágkorában következett be, és jelentősebb város volt, mint

a VIIa réteg. A háború valóságának megítélésében és rétegének meghatározásában fontos szerepet kap annak eldöntése is, hogy a földrengés általi pusztulásra utaló jelek a VI. vagy a VIIa réteghez tartoznak-e.

2.3. Ajánlott irodalom

1. Chadwick, J.: A lineáris B megfejtése. Budapest Gondolat Kiadó 1980.
2. Homérosz: Íliasz (ford. Devecseri G.) Budapest Európa Kiadó 2009.
3. Homérosz: Odüsszeia (ford. Devecseri G.) Budapest Európa Kiadó 2010.
4. Hood, S.: A minószi Kréta. Budapest Gondolat Kiadó 1983.
5. Sarkady J.: A pylosi földbirtokviszonyok kérdéséhez. in: Őstársadalom és ázsiai termelési mód (szerk. Tőkei F.) Budapest Magvető Kiadó 1982. 144–188.
6. Schliemann, H.: Életem, kalandjaim. Budapest Gondolat Kiadó 1963.
7. Szádeczky-Kardoss S.: Kisázsia görög gyarmatosítása és a pylosi táblák. *Antik Tanulmányok* 8 (1961) 260–276.
8. Tegyei I.: Nestor mykénéi és homéroszi birodalma. in: Népi kultúra – népi társadalom VIII. Budapest Akadémiai Kiadó 1975. 137–151.
9. Warren, P.: Az égei civilizációk. Budapest Helikon Kiadó 1989.

3. A SÖTÉT KOR ÉS HOMÉROSZ VILÁGA

3.1. A sötét kor a régészeti emlékek alapján

A sötét kor egy fontos és érdekes korszaka a görög történelemnek, mivel egyrészt a klasszikus görög civilizáció és kultúra alapjai itt találhatók meg, másrészt Homérosz eposzai ekkor keletkeztek és ezért erről a korszakról adnak egyedülálló tájékoztatást. Az eposzokban leírt trójai háború és a háborút követő időszak eseményei azonban a mükénéi korhoz vagy még inkább a mesék világába tartoznak, ezért történelmi események rekonstruálására nem alkalmasok az eposzok. A sötét kort jellemző társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális és egyéb viszonyokról azonban használható felvilágosítással szolgálnak.

A korszak egyrészt azért volt sötét, mert nem volt írás (feledésbe merült a lineáris B), és régészeti emlék is csak nagyon kevés maradt ránk (sokkal kevesebb a lelőhely, mint a mükénéi korból, és az egyes helyekről sokkal kevesebb tárgy került elő). Így alig vannak forrásaink, amelyek megvilágíthatnák a korszakot. Másrészt a sötétség nemcsak a korszak rosszul láthatóságára, hanem a civilizációnak a korábbihoz képest alacsonyabb szintjére is utal. A korszakkal kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés, hogy mennyire volt kontinuitás a mükénéi korszak és a későbbi korok között, illetve mennyire merült feledésbe a bronzkori kultúra, és kezdődött egy teljesen új fejlődés.

A sötét kor a 12. századtól a 9. századig tartott, tehát hozzávetőleg 400 évet tett ki. (Egy másik felosztás szerint csak a 11. és a 10. század a sötét kor, míg a 12. század a szubmükénéi és a 9. század a geometrikus kor.) Nagy volt az eltérés az egyes vidékek népesedési és kulturális viszonyai között. Bizonyos területeken jelentősebb lehetett a kontinuitás a mükénéi korszakkal, és kevésbé volt jellemző az elnéptelenedés, mint például Attikában, Krétán, Cipruson, Észak-Boiótiában. Az Égei-tengerhez közeli területek pedig, még ha a civilizációjuk össze is omlott, hamarabb talpra álltak, mint a nyugatiak.

3.1.1. A görög törzsek vándorlása és a vashasználat

A korszak elejének nagy jelentőségű eseménye a görög törzsek vándorlása a 11–10. század folyamán (amelynek része volt az úgynevezett dór vándorlás is). A vándorlás elősorban beszivárgást jelentett az elnéptelenedett területekre, de a Hérakleidák visszatérésének mítosza szerint fegyveres hódítás is történt. (Ez a mítosz – bár sokak szerint nincs történelmi alapja – azt beszéli el, hogy Héraklész utódai három generációval Héraklész halála után, vagyis 80 évvel a trójai háborút követően, fegyverrel foglalták el a Peloponnészosz legnagyobb városait mint jogos örökségüket.) A vándorlások során a Boiótiában és Thesszáliában lakó aiolok kivándoroltak az Égei-tenger északi szigeteire és Kis-Ázsia nyugati tengerpartjának északi részére. Az Euboián, a Peloponnészoszi-félsziget egy részén és Attikában lakó iónok az Égei-tenger középső szigeteire és Kis-Ázsia nyugati tengerpartjának középső részére mentek. Végül a dórok Közép-Hellászból kiindulva elfoglalták a Peloponnészosz nagy részét, az Égei-tenger déli szigeteit és Kis-Ázsia nyugati tengerpartjának déli részét.

Az anyagi kultúra mélypontját a 11. század közepe jelenti. Ugyanakkor ebben az időben jelentek meg a technológiai újítások, a vashasználat és az új kerámia is. A vasérc tartalmú kőzetekből a vas kiolvasztásához és a vas alakításához nagyobb hőmérsékletre van szükség, mint a réz és az ón esetében. A magasabb hőmérsékletet fűtatóval lehet előállítani. A hettiták már 1500 óta ismerték a technikát, de évszázadokig titokban tartották, hogy fölényben legyenek ellenségeikkel szemben, mivel a (megfelelően ötvözt és edzett) vasból készült fegyver és szerszám keményebb, és az éle tartósabb, mint a bronzé. A görögök csak akkor kezdték hasznosítani a hellászbeli vasércet, amikor a technikát megismerték, a kereskedelmi utak pedig elzáródtak, így beszerezhetetlenné vált a réz és az ón, azaz a görögök rákényszerültek a bronz kiváltására. A fegyverek a 10. századtól már többnyire vasból készültek, de csak a 8. századtól nőtt a vas mennyisége és javult a minősége. A sötét kor végétől a bronznál sokkal olcsóbb vasból készült fegyverek szélesebb rétegek számára lettek hozzáférhetőek. Ezzel összefüggésben változott meg a harcmódor, ami pedig társadalmi változásokhoz is vezetett. A 9. századtól már újra volt bronz is, mivel a kereskedelem újra beindult. Ekkortól mindkét fém használatban volt, de a bronz már nem bírt olyan jelentőséggel, mint korábban.

3.1.2. A sötét kori kerámia

A kerámiafestés fejlődése összhangban áll az általános fejlődéssel. Akárcsak a társadalmi és gazdasági viszonyokban, a kerámiadísztetésben is a korszak első felében erős visszaesés tapasztalható, majd a korszak második felében fejlődés. A szubmükénéi korban (a 12. század végétől a 11. század elejéig) szegényessé és hanyag díszítésűvé vált a kerámia, a korábbi stílus leegyszerűsödve élt tovább, és helyi stílusok alakultak ki, miután a közösségek elszigetelődtek egymástól.

A protogeometrikus kor már az új fejlődés időszaka volt (1050–900). A legjellemzőbb díszítést az edényeken szigorú szabályossággal körbefutó párhuzamos sávok, koncentrikus körök, félkörök és hullámvonalak jelentették. Az edények arányosabbá és finoman díszítetté váltak, amit egyrészt a gyorsabb fazekaskorong tett lehetővé, másrészt pedig az a körülmény, hogy nem szabadkézzel rajzoltak már, hanem vonalzóval, illetve körzőhöz erősített ecsettel. Új alakok is feltűntek az edényeken, és az elért magasabb hőmérsékletnek köszönhetően a fazekasok fényes mázzal tudták ellátni a kerámia edényeket. A protogeometrikus kerámia valószínűleg Attikában alakult ki, és innen terjedt el Hellász-szerte.

A geometrikus korban (900–700) új művészi ízlés jelent meg: új alakú edények és új dekorációk. A körök és félkörök helyett egyenes vagy szögletes motívumok váltak jellemzővé: cikcakk vonalak, háromszögek, négyzetek, meander és kettős meander, amelyek az egész felületet betöltötték. A további fejlődést a figurális ábrázolások egyre hangsúlyosabbá válása jelentette. A 8. században a geometrikus díszítés mellett jelent meg az edényeken egy szarvasokat, kecskéket vagy libákat ábrázoló sáv. Később a figurális ábrázolás vált a jelentősebbé, a geometrikus díszítés csak keretezte a fő jelenetet.

3.1.3. A sötét kori társadalom és gazdaság

A sötét korban a települések általában néhány száz főből álltak. A kis falvak nem kapcsolódtak egymáshoz vagy egy városi központhoz. Helyi erős emberek lettek a vezetők, mint a mükénéi civilizáció előtt. Az ilyen törzsfőknek a háza vallási központként, valamint közraktárként is szolgált, és a közösség ügyeit is itt beszélhette meg a falu lakossága. Az Euboián fekvő Lefkandiban viszont a régészek találtak egy hatalmas, 50 x 10 méteres házat, amely messze a legnagyobb sötét kori feltárt épület. Az épületből szerszámok és fegyverek mellett értékes aranyékszerek kerültek elő, melyek egy része távoli területekről származott. Ez a lelet mutatja, hogy nem volt egész Hellász szegény és elszigetelt.

Hellász nagy részén azonban általános lett a szegénység, és ezzel egyidejűleg a társadalmi különbségek jelentéktelenné váltak. Az élet sokkal egyszerűbb lett, bár talán nem süllyedt primitív szintre. A specializálódott iparágak többsége eltűnt, a megmaradtak pedig gyengébb minőségű termékeket gyártottak.

A mezőgazdaságban egy időre az állattenyésztés fontosabb lett, mint a növénytermesztés. Ennek okai a vándorlások, a bizonytalan életkörülmények, az állandó fenyegetettség és a népességfogyás voltak. A 9. századtól kezdett újra jelentősebbé válni a földművelés. A bizonytalan életkörülményekkel, a vándorlásokkal és a szegénységgel lehetett összefüggésben az is, hogy az egész korszakban kizárólagos volt a hamvasztás (és csak a 8. századtól jelent meg újra az elhantolás).

A távolsági kereskedelem megszűnt, de talán még a helyi kereskedelem is, mert az emberek önellátásra rendezkedtek be. Csak a föníciaiak kereskedtek egészen a 8. századig. A 9. századtól viszont a görög mesteremberek már újra gyártottak luxuscikkeket (arany ékszereket, elefántcsont faragásokat és bronz edényeket) a távolsági kereskedelem számára, de a görög áruk és a görög kereskedők csak a 8. század végén kezdték kiszorítani a föníciaiakat.

3.2. A sötét kor a homéroszi eposzok alapján

3.2.1. A homéroszi kérdés

A homéroszi eposzokkal kapcsolatban az ókor óta több kérdés foglalkoztatja a kutatókat: Mikor és hogyan keletkeztek az eposzok? Ki alkotta őket? Létezett-e Homérosz? Egy, illetve egy-egy költő alkotta-e a két „homéroszi eposznak” legalább a törzsét, vagy több kisebb költeményből lettek összeállítva? Melyik kort ábrázolják az eposzok? Mi a kapcsolat az eposzok és a mükénéi kor között?

A kérdések részben abból erednek, hogy az eposzokban leírt események a görögök szerint a 12. században (a mükénéi korban) történtek, az írás viszont csak a 8. században (az archaikus korban) jelent meg Hellászban, ezért csak ezután, a 7. vagy 6. században lehetett leírni az eposzokat. Az eposzok szövegén belüli, illetve a két eposz közötti ellentmondások további kérdéseket vetettek fel.

A klasszikus kori görögök még nem kételkedtek sem a trójai háború valóságában, sem Homérosz létében, sem abban, hogy mindkét eposzt ő írta. A Kr. u. 2. századi filológusok viszont már megkérdőjelezték, hogy ugyanaz a költő írta a két eposzt, illetve a belső következetlenségek miatt felvetődött, hogy kettőnél is több szerző műveiről van szó. A 18. század végén Friedrich August Wolf irányította a figyelmet az eposzok szerkezetére és keletkezésére. Úgy gondolta, hogy Homérosz egy írástudatlan költő volt a 10. században, aki korábbi költők költeményeit két egységes művé formálta. Homérosz művei pedig szóban terjedtek a 6. századig a *rhapszódoszok* révén (akik némileg változtattak is szövegen), amikor írásban rögzítették őket. A 19. században két tábor jött létre: az unitáriusok és az analitikusok. Az unitáriusok egy, illetve egy-egy szerző művének tartották a két eposzt, amelyeket utólag részben megváltoztattak és kibővítettek. Az analitikusok pedig úgy gondolták, hogy önálló énekekből lettek az eposzok egybeszerkesztve.

A 20. század eleje, Milman Parry kutatásai óta tudjuk, hogy az orális költészet termékei az eposzok. Parry – miután szerbiai énekmondók művészetét tanulmányozta, majd a homéroszi eposzok szövegét elemezte – arra az eredményre jutott, hogy a költemények nem egy vagy egy-egy költő alkotásai voltak, hanem az orális költészet sajátos technikájával, vagyis ismétlődő elemek felhasználásával jöttek létre több évszázad alatt. Az orális (szájhagyományozó) költészet legfontosabb eszközei az ismétlődő elemek, melyeknek két fő típusát a formulák (azaz állandó szókapcsolatok) és

az elbeszélő szerkezetek (vagy tipikus jelenetek) jelentik. A formulák közé tartoznak az állandó jelzők, mint például „gyorslábú Akhilleusz” vagy „tehénszemű Héra”. Az elbeszélő szerkezetek példaként pedig azt a sort idézhetjük, amellyel az eposzok számos alkalommal jelzik az új nap kezdetét: „És hogy a rózsásujjú Hajnal kelt ki a ködből...” Mind a formulák, mind az elbeszélő szerkezetek bővíthetők és alakíthatók, az elemeik felcserélhetők és szabadon összekapcsolhatók voltak. Az ismétlődő elemek emlékezetben tartását és felhasználását nagyban segítette, hogy az eposzok versmértékben, hexameterben íródtak.

Az eposzok költői és előadói az *aoidoszok* voltak, akik négyhúros *phorminx*-szon kísérték saját éneküket. Ők az évek alatt elsajátított szájhagyományozó költészet technikájával minden fellépésükön egy új költeményt alkottak. A történeteket (a mítoszokat) nem ők találták ki, de az örökölt kapott anyagot ők alakították művészi szándékaik, az előadásuk alkalmá és a közönségük igényei szerint. Miután pedig az archaikus kor elején az eposzok szövege állandóvá vált (az Iliászé a 8. század közepén, az Odüsszeiáé a 7. század közepén), az alkotóművész *aoidoszok* helyett a csupán előadóművész *rhapszódoszok* örökítették tovább változatlan formában az eposzokat, mígnem a 6. században írásban rögzítették őket.

3.2.2. Melyik korról tájékoztatnak az eposzok?

Az eposzok szándékuk szerint a sötét korból megelőző hőskort mutatják be (amely az ókori görögök szerint nagyjából a 12. századnak, azaz a mükénéi kor végének felel meg), viszont a sötét kor évszázadai során keletkeztek, az archaikus kor elején öntötték végleges formába őket, és végül írásban a 6. században, a Peisisztratidák alatt (vagy valamivel korábban) rögzítették az állandóvá vált verziót. Amennyiben az eposzokat olyan kérdések megválaszolására is fel szeretnénk használni, amelyekre vonatkozóan más források nem lehetnek a segítségünkre, akkor először meg kell állapítanunk, hogy melyik az a korszak, amelyről az eposzok tájékoztatnak, vagyis melyik az a korszak, amelynek a régészeti leletek és egyéb források alapján felrajzolt viszonyaival összhangban van az eposzok világa.

Bár az eposzok témája egy olyan hadjárat és következményei, amelyeket a legnagyobb valószínűséggel a mükénéi kor végéhez rendelhetünk, az eposzokban kevés dolog van összhangban a mükénéi kor (gazdasági, társadalmi, kulturális) viszonyaival, amelyeket a lineáris B táblákról és a régészeti emlékekből ismerünk. E kevés dolog egyike maga a történet: egy nagyszabású zsákmányszerző háború, amelyen a sötét kor viszonyai között nem lett volna elképzelhető. Továbbá az eposzok ismerik a főbb mükénéi kori központokat. Ezenkívül szerepel a művekben néhány jellegzetesen mükénéi kori tárgy, mint a vaddisznóagyaros sisak, a Nesztór-kupa és a toronypajzs (elképzelhető azonban, hogy ezeket a tárgyakat a sötét kori görögök régi sírokban találták, és a költők mint különleges, régi tárgyakat kapcsolták össze a hősökkel). Végül az eposzok egyes fogalmai és nyelvtani sajátosságai, amelyek a későbbi görög nyelvre már nem jellemzők, megtalálhatók a lineáris B táblákon is.

Az archaikus kor elejéről ugyancsak nagyon kevés ismerete van az eposzoknak. Tudnak a 7. századi kimmer betörésről Kis-Ázsiába, a gyarmatosításról, a *polisz* születéséről és a hoplita harcmódor kezdeteiről. De például nem ismerik az eposzok a király nélküli közösséget (vagyis az archaikus kor jellemző államformáját, az arisztokráciát), nem ismerik az írást, és a kereskedők nem görögök még.

A sötét korból származó régészeti emlékekkel viszont az eposzok jóval több jellegzetessége van összhangban. Az eposzok világában, akárcsak a sötét korban, csupán néhány mezőgazdasági és ipari tevékenység (foglalkozás) létezik (míg a lineáris B dokumentumok több mint százat különböztetnek meg). Nem ismerik az eposzok a mükénéi kor palotáit: amikor egy palotát akarnak bemutatni, akkor valójában egy sötét kori lakóház felnagyított és feldíszített képét írják le. Akárcsak a sötét korban, az eposzokban sincs írás (csak „vészthozó jelek”), nincsenek görög kereskedők és nincsenek akna-, álkupola- és kamrasírok. Az eposzok nem tudnak a mükénéi kori *lawagetasz*ról sem. A mükénéi kor öt földbirtok-kategóriájából csak a *temenosz*t ismerik az eposzok, azaz ebben a tekintetben is sokkal egyszerűbb viszonyokat írnak le, mint amilyenek a mükénéi korból jellemezték.

Az eposzok tehát megjelenítik a mükénéi kornak és az archaikus kor elejének néhány jellegzetességét, de elsősorban a sötét korról (főleg a 11–10. századi viszonyokról) tájékoztatnak.

Ennek megállapítása után Homérosz műveit felhasználhatjuk a sötét kor olyan körülményeinek a megismeréséhez is, amelyekről a régészet vagy más tudomány nem nyújt információt. Az eposzok jelentősége azonban túlmutat e körülmények megismertetésén, mivel az eposzok messzemenően meghatározták a későbbi görögök gondolkodását, világszemléletét, ember- és istenképét, valamint értékrendjét is. Homérosz ugyanis évszázadokon keresztül feltétlen tekintélyt jelentett. Mindenki ismerte az eposzokat (elsősorban az Iliászt), sőt rajtuk tanult meg olvasni, és a legtöbben rendkívül hosszú részeket tudtak belőlük kívülről is.

3.2.3. A politikai viszonyok Homérosz alapján

Az eposzok több közösséget is bemutatnak, amelyek működése alapján levonhatók általános megállapítások a homéroszi, azaz sötét kori politikai viszonyokra vonatkozóan. Ezek a közösségek mindenekelőtt a következők: Odüsszeusz ithakai otthona, Trója, a görögök tábor a Trója mellett és a phaiákok szigete.

Homérosz világában az *oikos*, azaz a családi háztartás volt a társadalom és a gazdaság alapegysége (ebből a szóból származik az ökonómia és az ökológia szavunk is). Az *oikos* igyekeztek önellátók lenni, azaz mindent megtermelni és elkészíteni, amire egy családnak szüksége volt. (Az Odüsszeia egyik alapvető témáját az *oikos* integritása jelenti. Pénélopé kéri Odüsszeusz *oikos*a ellen támadnak: felélik a készleteket, elcsábítják a szolgálólányokat, udvarolnak a feleségnek és az utód, Télemakhosz életére törnek. Odüsszeusz hazatérése után bosszút áll a kérőkön és helyreállítja *oikos*a épségét.)

A homéroszi világra, azaz a sötét korra vonatkozó egyik alapvető kérdés, hogy az *oikos*ok politikai egységet alkottak-e, azaz hogy volt-e állam, amelynek részei voltak. Az egyik álláspont szerint az *oikos*ok falvak részei voltak, de a falvak nem alkottak egy államot. Az állam megszületéséhez hiányzott még a *szüinoikiszmosz*, vagyis az *oikos*ok és falvak egyesítése egy politikai egységbe és a központi kormányzat létrehozása. A másik felfogás szerint viszont megtörtént a falvak egyesítése, és voltak már kezdetleges politikai intézmények. Az talán nem vitatható, hogy létezett a tanács és a népgyűlés mint a *polis* két alapvető intézménye, és hogy az igazságszolgáltatásnak rendje volt, azonban a közösség vezetőjének, a *baszileusz*nak a jogköre vitatott. Annak a kérdésnek az eldöntése, hogy beszélhetünk-e államról a homéroszi világban, mindenekelőtt a *baszileusz* hatalmának és jogkörének a megítélésén múlik. Attól függően, hogy a klasszikus görög nyelvben királyt jelentő *baszileusz* kifejezést Homérosznál királynak értelmezzük vagy csak falusi vezetőnek (a szó a működési kora jelentésének megfelelően), beszélhetünk államról, konkrétan *baszileiáról*, azaz királyságról, vagy pedig tagadjuk az állam létét.

Az eposzokban a *baszileusz*ok hatalma isteni, öröklődik, de gyenge, és anyagi, valamint szellemi adottságaiktól függ. Akkor tud a *baszileusz* másokat engedelmességre kényszeríteni, ha harcosként és szónokként is megállja a helyét, azaz ha jó vezető háborúban és békében egyaránt. A teljesítmény tehát fontosabb, mint a származás, mert a gyenge utód hatalmát kétségbe vonják a riválisok, ahogyan például Télemakhoszt is. Egy nagyobb közösségnek ugyanis több *baszileusz*a is van, akik talán kisebb települések vezetői lehetnek vagy pedig a közösség nagyobb vagyonú, illetve nagyobb tekintélyű tagjai (az előkelők). Így például a phaiákoknál Alkinoosz egy a 13. *baszileusz* közül: bár ő a fő *baszileusz*, az ő szava döntő, de tanácskoznia kell a többiekkel, meg kell hallgatnia az ő véleményüket is. A *baszileusz*ok megkérhetik a fő *baszileusz* lánya kezét, és az is előfordul, hogy fegyverrel lépnek fel a fő *baszileusz* ellen.

A *baszileusz* legfontosabb feladata a hadvezetés és a közösség képviselése más közösségekkel szemben. A közösség nevében ő mutatja be az áldozatokat is, de nem pap, hanem a nép szószólója az istenek előtt.

Egyrészt úgy tűnik, hogy a *baszileusz* nem kormányoz: nincsenek tisztségviselői és nincs udvara sem (Odüsszeuszt öreg kutyája a „palota” előtt, a trágyarakás mellett várja). Másrészt viszont, bár nincsenek törvények, amelyek rögzítenék a *baszileusz* jogait és kötelességeit, mégis a szokásjog azokat többé-kevésbé meghatározza: a döntéshozásnak és a hatalomgyakorlásnak rendje van.

Mindezek alapján az állam léte a sötét korban egyértelműen sem nem állítható, sem nem tagadható: az eposzok alapján mégis árnyaltabban lehet látni a kérdést. Az eposzok egy átmeneti

állapotot rögzítenek, amikor a közösség vezetőinek a hatalma bizonytalan, de jogaik és feladataik a szokásjog révén viszonylag jól körülhatároltak.

3.2.4. A homéroszi világkép

Az eposzok a sötét kori emberek világról alkotott elképzeléseit tükrözik, azonban ennek a világképnek egyes elemei a sötét kor után még évszázadokig tovább éltek. Az eposzok szerint a földet körülöleli az *ókeanosz*, amely (illetve aki, mivel egyszersmind egy isten volt) egy önmagába visszafolyó édesvízű folyó, minden forrás, kút, folyó és tenger eredete. A tengerek úgy származnak az *ókeanoszból*, hogy az édes víz a földtől sóssá vált. A folyók, források és kutak pedig a föld alatt vannak kapcsolatban az *ókeanossal*.

A föld lapos és kerek (a 6. században Püthagorasz viszont már gömb alakúnak gondolta a földet, sőt ez az ismeret ekkor már valószínűleg széles körben elterjedt volt). Középe Delphoiban van: ezt jelzi az ott álló *omphalos*z (köldök), amely egy kultikus tiszteletben részesített meteorit-kő. Az archaikus kor végéig a görögök két kontinenst különböztettek meg: Európát, valamint Ázsiát, és az utóbbinak volt egy nyúlványa Afrika, amelyet azonban Libüának neveztek. Az ismert világ szélein a görögök hiányos ismeretei és fejlett fantáziája szerint különböző csodalények éltek, mint például az emberevő óriás laisztrügónok vagy a lótuszevők, akik a lótusz gyümölcsétől folyamatosan narkózisban élnek. Ahogyan szélesedtek a következő évszázadok során a görögök földrajzi ismeretei, úgy kerültek az ilyen csodalények egyre távolabbi helyszínekre.

Az Olümposz az istenek lakóhelye, de Homérosznál még nem Hellász legmagasabb hegyét jelentette, hanem egy határozatlan megjelölés volt, mely nem volt azonosítható egy konkrét hegységgel. Homérosz után számos Olümposz nevű hegyet tartottak számon a görögök, majd az 5. századtól jelentette az Olümposz a Hellász északi határán emelkedő hegységet. Ettől a hegységtől északra terült el Pieria, ahol már a 7. századi elképzelések szerint a kilenc múzsa lakott, akik a tudományok és művészetek patrónái és ihletői voltak. (Más források szerint viszont a múzsák lakhelye a boiótiai Helikón hegy vagy a Delphoi melletti Parnassosz hegy Kasztalia-forrásának környéke.) Az alvilág legmélyebb része a *tartaros*z, melyet egy rézfal vesz körül. Az ég az *uranosz*, amely egy felfordított üstre hasonlító érc félgömb. Héliosz, azaz a nap (amely ugyanúgy egy isten, mint az ég és a föld is), keleten az *ókeanoszból* kel fel és nyugaton az *ókeanosz*ba nyugszik le, majd az éjszaka folyamán egy aranyüstben hajózik vissza keletre. Ezzel az elképzeléssel összhangban Hérodotosz még az 5. században is úgy gondolta, hogy a föld keleti peremén reggel van forráság, míg nyugaton napnyugtakor van a legmelegebb. A csillagok, amikor nem láthatók az égen, akkor az *ókeanosz*ban fürdenek. Az *aér* jelenti a földhöz közeli nedves levegőréteget a felhőkkel bezárólag, míg az *aithér* a magasabban elhelyezkedő ragyogó és tüzes felső levegő.

A világ *koszmosz*, azaz rendezett és szép. Ezzel összhangban az alvilág és a felvilág szimmetrikus: a föld felszínétől ugyanolyan messze van az ég és a *tartaros*z, és ugyanolyan erősek (mivel rézből van mindkettő). A szimmetria azonban nem teljes: az alvilág nem félgömb, és az Olümposz felnyúlik az *uranosz*ba. Ugyanez a hozzávetőleges szimmetria figyelhető meg a kontinensek és a nagy folyók földrajzi helyzetében is – még az 5. századi Hérodotosz művében is.

A világ keletkezésére vonatkozóan számos elmélet létezett. Ezeket *koszmogoniá*knak nevezzük. Az istenek születését elbeszélő *theogonia* ugyancsak a világ keletkezéséről szól, mivel a görög istenek eredetüket tekintve a természeti erőkkel azonosak (például Zeusz az eső és a villámlás, Poszeidón a tenger és a földrengés, Arész a vérszomj, Aphrodité a szexuális vágy). A legismertebb elméletek közé tartozik a milétoszi Thalészé, aki (talán mezopotámiai vagy egyiptomi hatásra) a vízből származtatta az egész világot. Homérosznál is hasonló felfogást láthatunk, mert szerinte az istenek és minden más szülője is *ókeanosz* volt. A 7. századi Hésziodosz szerint a világ keletkezése úgy történt, hogy a különbségek nélküli anyag szétvált összetevő erőkre, amelyek az istenekkel azonosak: Khaosz jött létre először, majd a föld (Gaia) és Erósz. Azután az éjszaka és a nappal keletkezett, majd az ég (Uranosz). Gaia és Uranosz gyerekei voltak a titánok, akiket legyőzve jutottak uralomra az olümposzi istenek.

3.2.5. Homéroszi ember-, isten- és túlvilágkép

Homérosz szerint az ember nem testből és lélekből áll, hanem egy pszichoszomatikus egység. Ez a felfogás közelebb áll a mai tudományos megközelítéshez, mint a Homérosz utáni korokban általában vallott nézet, amely megkülönböztette a testtől a halál után tovább élő lelket, amely minden mentális tevékenység helye és forrása. A homéroszi eposzok szerint, amivel gondolkodunk és érzünk, az a test része. (Az önálló és tovább élő lélek archaikus kori megjelenése összhangban van a túlvilághít átalakulásával, ami pedig az etikai gondolkodás fejlődésének a következménye.) Nincs különálló lélek és nincsenek lélekreszek, továbbá nincs lélekreszek közti konfliktus. Több kifejezés is jelzi a mentális történések helyét: *kradié* (szív), *étor* (has), *phrenesz* (rekeszizom), *thümosz* (lélegzet). A legfontosabb kifejezés a lélekre a *thümosz*, amely nem él tovább az ember halála után, nem független a testtől és nem összetett. Jelentése lélegzet, éltető elv, képesség, erő, lehelet. Homérosz után a *pszükhé* fogja jelölni a halál után is tovább élő, testtől független lelket, amely a tudat és az érzelmek központja. A *pszükhé* az ember valódi énje, lényege lesz. Homérosznál azonban a *pszükhé* nem tudati és érzelmi központ, hanem csak éltető erő, amely a halál után elhagyja a testet, de csak mint egy árnyék vagy öntudatlan szellem él tovább.

Homérosznál az istenek rendszeresen megjelennek az emberek között, alakítják az emberek életét. A jelentős események, az emberek jelentős szándékai és emóciói az istenektől erednek. Az istenek megjelenésüket, képességeiket és életmódjukat tekintve hasonlítanak az emberekhez, csak éppen nagyobb a hatalmuk, az erejük és mindenekelőtt halhatatlanok. Így az istenek az embereszményt és az ember számára elérhetetlen boldogságot jelenítik meg.

Homérosznál az istenek nem transzcendensek, nem mindenhatók, nem mindentudók és nem jók: gyakran csalnak, hazudnak, vágyaiknak kiszolgáltatottak, gyávák, kicsinyesek és bosszúállók, az istennők pedig még ehhez házártságosak és hiúk is. Így az istenek természetesen nem is lehetnek példaképek az erkölcsös élethez. Ezzel összhangban áll, hogy nem váltja ki sem ebben a világban, sem a túlvilágon az istenek haragját és büntetését az erkölcstelenség (például a csalás, a lopás, a gyilkosság, a házasságtörés). Nem törekednek az istenek arra sem, hogy jobba vagy jobban elviselhetővé tegyék a világot. Sőt a gonosztevők is meg tudják nyerni jóindulatukat áldozattal vagy fogadalommal. Az istenek csak azzal törődnek, hogy az ember megadja a nekik kijáró tiszteletet és áldozatot. Amit büntetnek, az csak a hatalmuk megkérdőjelezése és a védelmük alatt álló emberek, dolgok, intézmények (papok, oltalomkérők, templomok, eskü, vendégbarátság) megsértése. Ez az istenkép jelentősen különbözik más népek és a görögség későbbi vallási elképzeléseitől. Az archaikus kor embere (lásd Xenophanész verseit) ugyanis már úgy gondolja, hogy csak Homérosz és más költők találták ki, hogy az istenek erkölcstelének, és hisz abban, hogy a hagyományos értelemben vett vétkeket (például a lopást, a csalást vagy a hazugságot) megbüntetik az istenek evilágon és a túlvilágon is. A sötét kori ember viszont még úgy gondolta, hogy bár az istenek segítik vagy szerencsétlenséggel sújtják az embereket, de ezt nem büntetés- vagy jutalomképpen teszik. Vagyis a siker és a bukás az istenek kegyétől függ, de ez a kegy nincs összefüggésben az emberek hagyományos értelemben vett erényeivel vagy vétkeivel. Az isteneknek (hagyományos értelemben vett) morális megfontolások nélkül vannak kedvenc városaik és embereik, akiket segítenek, míg másokat – ugyancsak morális megfontolások nélkül – nem kedvelnek, ezért nekik ártanak.

Az eddigiekkel összhangban áll, hogy a sötét kori emberek nem hittek abban, hogy haláluk után még vár rájuk valamiféle létezés. Úgy gondolták, hogy a legtöbb meghalt emberből csak egy öntudatlan árny marad. Csak az a néhány ember került büntetésből a Tartaroszba, aki kétségbe vonta az isteneket, vagy rivalizálni akart velük, illetve be akarta csapni őket (ezek a vétkek jelentik az istenekkel szembeni *hübriszt*). Az Élűszionba (másképpen a Boldogok-szigeteire) sem az érdemeikért kerültek az emberek, hanem az istenekkel fennálló családi kapcsolataik miatt: így például Menelaosz azért, mert Zeusz lányának, Helenének volt a férje. Így a sötét kori görög vallás túlvilágképe nem nyújtott vigaszt a szenvedőknek.

Platón legfontosabb művének, *Az államnak* egy részét arra szánja, hogy a homéroszi ember-, isten- és túlvilágkép (a görögöket még a 4. században is befolyásoló) ártalmas vonásait kritizálja. Platón bírálatának egyik fő célpontja az eposzok istenképe (és ezzel összefüggésben túlvilágképe), amely a filozófus szerint hazug, az isteneket sértő és az emberek gondolkodására és erkölcsére káros hatással van. Az isten ugyanis Platón szerint jó és csak jó származhat tőle, a túlvilágon pedig a jók jutalomban, a rosszak pedig büntetésben részesülnek. A homéroszi emberkép alapvető tévedésének

pedig azt tartja Platón, hogy az eposzok hősei, azaz embereszményei, olyan emberek, akiket elsősorban az indulataik és vágyaik motiválnak és nem az értelmük (azaz a hősök céljait általában nem az értelmük tüzi ki, és indulataikat, valamint vágyaikat alig korlátozza az értelmük). Márpedig csak az értelem által vezérelt cselekvés lehet erényes, és csak az erényes ember boldog. Az indulatok és a vágyak által motivált cselekvés, ha az értelem nem gyakorol megfelelő kontrollt, vétkes, méltatlan az emberhez és önző. A homéroszi hősök csak a saját érdekükkel törődnek és nem foglalkoznak a közösséggel (így például Akhilleusz sértettsége és haragja miatt rengeteg görög hal meg, amire a hős nincs tekintettel). Így a homéroszi világban nemcsak az egyes emberek hibázzák el az életüket, hanem a közösség is széthúzó és gyenge.

3.2.6. A homéroszi értékrend

A homéroszi értékrend legfőbb és egymással összefüggő fogalmai a *timé*, az *agón*, a *gerasz*, a *kleosz* és az *aidósz*.

A *timé* elismertséget, tiszteletet, presztízst jelent, amely a közösség megítélésétől függ. Egy személy *timé*jének nagyságát elsősorban a katonai érdemei határozzák meg, másodsorban a vagyona és hatalma befolyásolja. Mindenekelőtt ezeken a területeken folyik a versengés (*agón*) a homéroszi hősök között, de a görögökre a homéroszi korban és később is jellemző volt, hogy az élet legtöbb területét *agón*nak tekintették, így például a klasszikus korban a filozófiai és politikai vitákat, a közfeladatok ellátását, a bírósági pereket és a művészi tevékenységet is. Egy homéroszi *hérosz* fő motivációja, hogy minél nagyobb *timét* nyerjen a közösségtől, és hogy az ő *timé*je legyen a legnagyobb (ez a motiváció a *philotimia*, a becsvágy). Az Iliászban Péleusz, Akhilleusz apja azzal búcsúztatja a háborúba induló fiát, hogy „legyen első mindig, a többi fölé kimagasló”. A hősök számára a megbecsülés elmaradása vagy a megszégyenítés elviselhetetlen sérelmet jelent.

A *gerasz* szó szerint ajándékot jelent. A *gerasz* a *timé* kifejezője: az előkelők *timé*jük miatt és annak nagyságával arányosan kapnak a néptől *geraszt*, amely konkrétan egyrészt a nép részéről beszolgáltatott adónak felel meg, másrészt a közösen rabolt zsákmányból az egyes előkelőket megillető részt jelenti. Emellett az előkelők a velük azonos rangúaknak adott értékes *gerasszal* juttatják kifejezésre *timé*jük nagyságát vagy szilárdítanak meg szövetségeket vagy köteleznek le, illetve nyernek meg másokat.

A *kleosz* a hírt vagy hírnevet jelenti, illetve azt, „amit hallanak rólad az emberek.” Amekkora az ember *timé*je, akkora lehet a *kleosza*. Tulajdonképpen nincs túlvilág, ezért halhatatlan csak a híre lehet az embernek. Továbbá nincs írás (sírfelirat, történelmi feljegyzés sem), ezért csak a szájhagyomány őrizheti meg az ember kiválóságát. Halhatatlanságot (*kleoszt*) mások halálával (megölésével) nyerhet az ember. Akhilleusz ennek az értékrendnek a legfőbb megtestesítője és megtagadója is. Amikor úgy dönt, hogy részt vesz a trójai háborúban, akkor a *kleosza* érdekében vállalja a korai halált. Miután viszont Agamemnón megsérti (azaz a *timé*jének árt) azzal, hogy elveszi a rabszolganőjét (a *geraszát*), visszavonul a harctól és a békés, hosszú, névtelen életet választja. Az Odüsszeiában az alvilágban is az utóbbi felfogáshoz tartja magát):

„Napszámban szívesebben túrnám másnak a földjét,
egy nyomorultét is, kire nem szállt gazdag örökség,
mint hogy az összes erőtlen holt fejedelme maradjak.”

Az *aidósz* szégyent vagy szégyenérzetet jelent, illetve azt, „ami visszatart a rossztól.” Az *aidósz* külső kontrol a *héroszok* számára a tetteik megítéléséhez: a közösség, a többi ember véleményének figyelembevétele. Akit szégyen ér, annak csökken a *timé*je. A közösség véleményétől függő *timé* (valamint *kleosz*) alapvető fontossága teszi az *aidósz*t is jelentőssé. A homéroszi kultúrát szokás szégyen-kultúrának nevezni, amelynek a jellemzője, hogy a helytelen cselekedetek szankcióját az emberek megszólása jelenti. (A szégyen-kultúra elemei a bűn-kultúrában is tovább élnek, ahol a cselekedetek szentesítését az egyes ember lelkiismerete végzi.) Leginkább gyávaság vagy sikertelenség (esetleg még a visszataszító külső) miatt érhet valakit szégyen. Harci kiáltásként is emlékeztetnek a görögök a szégyenre: *Aidósz argeioi!* Ezzel a mondattal arra szólítják fel az argoszi (görög) katonákat, hogy gondoljanak arra, mit fognak mondani az emberek, ha nem harcolnak bátran! Hektór is az *aidósz*t (és így a *timét*) tartja szem előtt, amikor készül összecsapni Akhilleusszal. Tudja, hogy meg fog halni, de az *aidósz* miatt nem térhet ki a párviadal elől (persze ez azt is jelenti, hogy

Hektór a saját *timéjét* fontosabbnak tartja, mint a közösséget, amelynek szüksége lenne még rá mint vezetőre).

A legfontosabb értékek és javak (a tekintély, a hírnév, a zsákmányrész és az adó) jelentős mértékben nem az egyes ember hatalmában állnak, nem tőle függenek, hanem a közösségtől. Ezért mindenkinek tekintetbe kell vennie a többi embert. Másrészt viszont a homéroszi hősök csak a saját *timéjükkel* és *kleoszukkal* törődnek és a többi emberrel kevésbé, azaz individualisták. Mások érdekeit figyelembe venni és másokat segíteni csak másodrendű értéknek számít. A trójaiakat és vezérüket, Hektórt (akárcsak Odüsszeuszt az Odüsszeiában) kevésbé jellemzi az önzés, mint Akhilleuszt vagy az akháj hősöket, és számukra fontosabb a közösség iránti felelősség és a hazaszeretet, mégis a legfőbb értékek Hektór és a trójaiak szemében is a *timé* és a *kleosz*.

Az elmondottakból következően a hagyományos értelemben vett erkölcsi dimenzió hiányzik a homéroszi világból. Másképpen megfogalmazva: a homéroszi világ értékei a hagyományos erkölcsőtől különböző, leginkább a katonai társadalmakra jellemző morál értékei. Azok a fogalmak, amelyek a későbbi korokban az erkölcs területéhez tartoznak, az eposzokban még egészen más jelentésűek. Így a később erényt jelentő *areté* ekkor előkelő származást (valamint vagyont és hatalmat) jelent. Ezzel összhangban a később erkölcsileg jót jelentő *agathosz* (az, akinek *aretéje* van), ekkor előkelő (valamint vagyonos és nagy hatalmú) személyt jelent. (Ezt úgy is kifejezhetjük, hogy az számított jónak, aki előkelő, nagy hatalmú és gazdag volt.) Az *agathosz* ellentéte a *kakosz*, amely kifejezés később az erkölcsileg rossz embert jelöli, ekkor viszont még azt, aki nem tartozik az előkelők közé. Az *agathoszok* általában jó harcosok, bátrak, tehetségesek az atlétikai versenyeken. Vannak további kíváncsok tulajdonságaik is: tisztelik az isteneket, lojálisok a társaikhoz, megtartják ígéreteiket és esküjüket, van önuralmuk, gyakorolják a vendégbarátságot, tiszteletben tartják a nőket és az időseket, megszánnak a koldusokat és az idegeneket, törődnek a gyengébbekkel és a szenvedőkkel. Ezek a tulajdonságok azonban csak kíváncsok, nem feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy valaki *agathosz* legyen. Így például amikor elfoglalnak egy falut, a harcosok könyörtelenül lemészárolják a férfiakat és a fiúgyerekeket, a nőket és a lányokat pedig megerőszakolják, majd rabszolgává teszik. Ettől azonban ugyanúgy „jó”, *agathoszok* maradnak. (Sőt minél hatékonyabban rabolnak és ölnek, annál jobbak lesznek, vagy legalábbis annál nagyobb lesz a *timéjük*.) Hasonlóképpen Odüsszeusz feleségének, Pénélopénak a kérései is *agathoszok*, bár Télemakhosz életére törnek, erőszakosak és mértéktelenek. Ugyancsak a hagyományos értelemben vett etikai dimenzió hiánya teszi érthetővé azt, hogy az istenek *aretéje* nagyobb, mint az embereké, pedig (hagyományos értelemben) erkölcsileg nem jobbak az embereknél. Az istenek nagyobb „erénye” és „jósa” azt jelenti, hogy nagyobb a hatalmuk, mint az embereknél.

A férfiakhoz hasonlóképpen a nők között is folyik a verseny (az *agón*), csak éppen nem katonai érdemekben, vagyonban és hatalomban, hanem szépségben, intelligenciában és ügyességben a háztartás vezetésével, a szövessel vagy a varrással kapcsolatban. A szépség, intelligencia, ügyesség, valamint a hűség és a tisztaság jelentik számukra az *aretét*, nem úgy mint a férfiaknál, akiknél elsősorban az előkelő származással azonos az *areté*. Így a nők, a férfiakkal ellentétben, el is veszthetik az *aretéjüket*. Ez történik például a férjét elhagyó, majd meggyilkoló Klütaimnéstrával, aki elveszíti *aretéjét*, bár előkelő marad. Más tehát a megítélése ebben a vonatkozásban a nőknek, mint a férfiaknak.

3.2.7. A vendégbarátság

A homéroszi kor fontos vallási intézménye volt a *xenia*, azaz a vendégbarátság, amelynek Zeusz volt a védelmezője. A *xenia* azt a kötelességet jelentette, amellyel minden ember tartozott a házához vetődött szerencsétlen sorsú idegeneknek. Ételt, italt és szállást kellett adni az utazónak vagy menekültnek, majd útra bocsátásakor még meg is kellett ajándékozni. E gesztusok lekötöztették a vendéget, és egy köteléket hoztak létre az idegen és a befogadója között (szorosabb értelemben véve ez a *xenia*), amely utódaira, akár több nemzedéken át, öröklődött. A kötelék létrejöttétől kezdve a két család segítette egymást és rendszeresen ajándékokat cseréltek. Az intézmény jelentősége még nagyobb hangsúlyt kap, ha meggondoljuk, hogy a homéroszi világban a hősöknek a közösséggel

szemben szinte semmilyen kötelességük nem volt, és az istenek sem kértek számon rajtuk jóformán semmilyen magatartást.

Mindkét eposz számos jelene mutatja meg, hogy milyen az ideális vendégbarátság, melyek a kötelességei a vendégbarátoknak. Így például amikor a csatatéren véletlenül a görög Diomédész és a trójaiak szövetségeseiként harcoló Glaukosz készül egymással párharcot vívni, és szóváltásuk során ráébrednek, hogy családjaik már generációk óta vendégbaráti kapcsolatban állnak, akkor úgy döntenek, hogy nem harcolnak egymással, sőt ezután ott a harctéren még ajándékot is cserélnek. Az Odüsszeiában mintaszerűen bánik Alkinoosz, a phaiákok királya a hajótörött Odüsszeusszal vagy Nesztór Télemakhosszal, aki apja, Odüsszeusz nyomát kutatva érkezett a püloszi királyhoz. Azt is megmutatják az eposzok, hogy milyen a vétkes magatartás a *xeniával* kapcsolatban: például ahogyan a küklopszok bánnak Odüsszeusszal és embereivel. Sőt maga a trójai háború is a *xenia* megsértése miatt tört ki: mivel Parisz elrabolta vendéglátójának feleségét, Helenét.

3.2.8. A Homérosz utáni új értékrend, ember- és istenkép

A Homérosznál olvasható, a sötét korra és az archaikus kor elejére jellemző értékrend, ember-, isten- és túlvilágkép már a 7. században gyökeresen átalakult. Hésziodosz *Munkák és napok* című művében a jómódú parasztok, azaz a középrétegek világszemléletét mutatja be, amely jelentősen különbözik a homéroszi világszemlélettől. Az új értékrend értelmében nem a harctéri kiválóság, hanem elsősorban a munka teszi lehetővé az alapvető értékeknek, a gazdagságnak, az istenek kedvezésének és a hírnévnek a megszerzését. Ennél is lényegesebb változás, hogy Hésziodosznál megjelent a hagyományos erkölcsi szemlélet, miszerint az erény, a jóság boldogsághoz vezet ebben az életben és a túlvilágon is. Ezzel összefüggésben az istenkép is megváltozott: Zeusz az igazságtalanság megbosszulója lett. Ennek a szemléletmódnak a Közel-Keleten, a Bibliában és a Gilgames eposzban van párhuzama. Az emberi lélek halhatatlanságát és a lélekvándorlást valló nézetek a 6. századtól terjednek el mindenekelőtt a püthagoreusok és az orphikusok révén.

3.3. Ajánlott irodalom

1. Alföldy, G.: A korai görög művészet értékeléséhez. *Antik Tanulmányok* 3 (1956) 193–197.
2. Burkert, W.: A homéroszi eposzok és az ókori Kelet. *Ókor* 2011/3 3–12.
3. Devecseri G.: Antik tanulmányok I–II. Kalauz Homéroszhoz. Műhely és varázs. Budapest Magvető Kiadó 1981.
4. Finley, M. I.: Odüsszeusz világa. Budapest Európa Kiadó 1985.
5. Hahn I.: Temenos és szolgálati föld a homéroszi eposzokban. in: Népi kultúra-népi társadalom VIII. Budapest Akadémiai Kiadó 1975. 117–135.
6. Homérosz: Íliasz (ford. Devecseri G.) Budapest Európa Kiadó 2009.
7. Homérosz: Odüsszeia (ford. Devecseri G.) Budapest Európa Kiadó 2010.
8. Mireaux, É.: Mindennapi élet Homérosz korában, Budapest Gondolat Kiadó 1962.
9. Ritoók Zs.: Megjegyzések az Odysseia erkölcsi értékrendjéről. *AUSZ Sectio Antiqua Suppl.* VI. (1987) 85–89.
10. Ritoók Zs.: A görög énekmondók. Budapest Akadémiai Kiadó 1973.
11. Sarkady, J.: A Héraklész-mítosz a homéroszi eposzokban. *Antik Tanulmányok* 2 (1955) 9–14.
12. Steiger K.: Homérosz és a preszókratikus filozófia. *Ókor* 2007. 13–17.
13. Szabó Á.: Homérosz világa. Budapest Művelt Nép Könyvkiadó 1956.

4. AZ ARCHAIKUS KOR

4.1 A polisz

4.1.1. A poliszok általános jellemzői

A poliszok, vagyis a görög városállamok a 8. századtól kezdtek kialakulni, virágkoruk pedig a 6–4. század volt. Több száz polisz létezéséről van tudomásunk. A poliszok mérete általában néhány tíz négyzetkilométer volt, és csak a legnagyobbak területe volt néhány száz négyzetkilométeres (Korinthoszé 900 km², Athéné 2350 km², Spártáé az évszázadokig megszállva tartott Messzéniaival együtt 8000 km²). A polisz két fő részből állt: az *asztüből*, azaz a városias, általában fallal körülvett központból és a *khórából*, vagyis a vidékből, ahol akár számos más kisebb település, *démosz*, illetve *kómé* lehetett, amelyek lakóinak politikai jogai azonosak voltak a központban lakókéival. A legtöbb poliszban a teljes lakosság legfeljebb néhány tízezer fő volt, míg a teljesjogú férfilakosság legfeljebb néhány ezer fő. Azok lehettek polgárok, akiknek a szülei is polgárok voltak, vagy legalább az egyik szülőjük (leginkább az apjuk) polgár volt. Csak nekik lehetett földtulajdonuk. Az állami földek és a szentélyek földjei azonban bérelhetők voltak a nem polgárok számára is, akárcsak a magánemberek földjei.

Az államforma a sötét kori *baszileiák* („királyságok”) után kezdetben a legtöbb helyen arisztokrácia, majd az egyeduralom egy sajátos formája, a *türannisz*, később a poliszok egy részében demokrácia, a legtöbbben pedig oligarchia. A nem görög világgal, például a despotikus berendezkedésű Perzsiával összehasonlítva, az egész klasszikus kori görög világ szabadabb és demokratikusabb volt – még az oligarchikus berendezkedésű poliszok is. Ez előszörban azt jelentette, hogy az állam irányítóinak engedelmeskedniük kellett az írásban rögzített törvényeknek, és e törvények alapján felelősségre vonhatók voltak. Továbbá a politikai hatalmat nem egy személy gyakorolta, hanem a társadalom egy szűkebb csoportja (az oligarchiákban) vagy szélesebb rétege (a demokráciákban). A poliszokra jellemző egy sajátos intézményrendszer, amelynek legfontosabb elemei, a tanács (*bulé*) és a népgyűlés (*ekkleszia*), már a homéroszi korban is léteztek (de Homérosz még *agorának* nevezi a népgyűlést). A tanács eredetileg a legtöbb helyen öregek tanácsa volt, amelynek tagjai a leköszönt hivatalnokokból álltak és életük végéig tagok maradtak. A tanács fő feladatát egyrészt a törvényhozó tevékenység előkészítése (azaz a törvények megfogalmazása és a népgyűlés elé terjesztése), másrészt a végrehajtó hatalom gyakorlása (vagyis az állam kormányzása) jelentette. A poliszok további jellemző politikai intézményei voltak az általában egy évig betölthető tisztségek, a törvényekben szabályozott módon működő igazságszolgáltatás és maguk az írásban rögzített törvények.

Sok tekintetben viszont különböztek egymástól a poliszok. Különböző törvényeket hoztak, máshogy nevezték a hivatalnokaikat, és máshogy osztották ki közöttük a feladatköröket. Minden város a saját *epónümosz*, azaz névadó tisztségviselőinek a neveivel jelölte az éveket. Így például Athénban az *arkhón epónümoszok* neveit listába szedték és köbe vésték, és e lista alapján tudta mindenki beazonosítani az éveket. Az egyes városoknak saját *epónümosz* listáik voltak, közös görög időszámítás a Kr. e. 3. századig nem volt. (Ekkor kezdtek egyes görög történetírók egy közös, méghozzá egy kezdő évtől induló időszámítást alkalmazni. Ebben a rendszerben az *olümpiaszok* négyéves időszakokat jelentenek, amelyek közül az első 776-ban indult: ez volt az 1. *olümpiasz* 1. éve. Az *olümpiaszok*on alapuló rendszert azonban csak a történetírásban használták, az államok hivatalos dokumentumaiban továbbra is az *epónümosz* tisztségviselőkön alapuló rendszert alkalmazták.) A városok nemcsak az éveket jelölték saját rendszerben, hanem saját naptárral is rendelkeztek, azaz minden városnak máskor és mások voltak az ünnepeik, és más istenek kaptak nagyobb tisztelet és több ünnepnapot. A súlyrendszer és a mértékegységek, valamint a pénzrendszer ugyancsak különbözött az egyes államokban.

4.1.2. A poliszok kialakulása

A források beszámolói szerint a legtöbb *polisz szünoikiszmoszal* (szószerint az *oikoszok* egyesítésével) jött létre, ami alatt a népesség politikai egyesítését és a központi kormányzat létrehozását értjük. A *polisz* eszerint úgy keletkezett, hogy az addig egymástól független és saját *baszileuszok* vezetése alatt álló *démoszok* (falusias közösségek) feladták önállóságukat, és közös politikai intézményeket, népgyűlést, tanácsot és hivatalnokrendszert hoztak létre. A *démoszok* a továbbiakban már nem voltak önálló politikai egységek: nem volt saját népgyűlésük és tanácsuk, nem folytattak önálló külpolitikát és nem háborúztak egymással. A *szünoikiszmosz* általában békés folyamat volt, de néha csak erőszakkal lehetett kikényszeríteni, mint például Spárta esetében. Egyes helyeken nem sikerült az egész terület egyesítése egyetlen *polisszá*, mint ahogyan például Argosz nem tudta egész Argoliszt egyesíteni, hanem maradtak független városok is.

A városfalak építése a 9–8. században jelezte a növekvő gazdagságot (amely lehetővé tette a falépítést, és amelyet védeni kellett), és a hadviselés jellegének a megváltozását. A sötét kori rablóhadjáratok után, amikor még csak a szomszédos közösségek állatállományából raboltak, az archaikus kor kezdetét a valódi, a korábbinál sokkal több emberáldozattal járó háborúk megjelenése mutatta. Ezeket a háborúkat már egyre inkább a megnövekedett lakosságszám következtében fellépő földhiány motiválta. A szomszédok egymás területeinek megszerzése (és a városok kirablása) érdekében indítottak háborúkat. Az állam létrejöttét elsősorban a katonai erő növelése tette szükségessé: a *poliszok* ugyanis nagyobb terület erőforrásait tudták egyesíteni, mint a korábbi *démoszok*, így katonailag sikerebbek lehettek. A folyamatot mindenekelőtt a földbirtokos előkelők szorgalmazhatták.

Bár néhány *poliszban*, mint például Spártában, erős korlátokkal megmaradt a *baszileia*, mégis az új államok jellemző államformája az arisztokrácia lett. Az arisztokratikus berendezkedés olyan módon alakult ki, hogy a legfőbb *baszileuszt* (a központi *démosz baszileuszát*) megfosztották vezető szerepétől, és ettől kezdve az egyes *démoszok baszileuszai* közösen uralkodtak. A legfőbb *baszileusz* különböző vezetői szerepeit a *baszileuszok* számos hivatalnok között osztották fel, akik az előkelők (a *baszileuszok* családtagjai) közül származtak. A 7. századtól a legtöbb *poliszban* már csak egy évre szóltak a hivatalok, bizonyos ideig nem lehetett őket ismételten betölteni, és nem voltak örökletesek. Általában volt egy fő hivatalnok, de egyébként a tisztviselők között nem volt hierarchia. A legfontosabb intézmény azonban a *bulé*, a tanács volt.

Azonban nem egész Hellász területén jöttek létre *poliszok*. A kevésbé fejlett és szegényebb területeken a jellemző „államformát” *ethnosznak* (hozzávetőleg: törzsi „állam”) nevezzük. Ezek a területeken nem volt központi város, az egyes közösségek nem rendelkeztek közös kormányzattal: nem történt meg a politikai egyesítés, ezért csak megszorítással beszélhetünk államról. A *poliszoknál* kisebb, fejletlenebb városok önállóak voltak, de volt összetartozás-tudatuk, közös identitásuk és kultúrájuk. Voltak intézményeik, ahol közös döntéseket hoztak és közösen cselekedtek, ha szükséges volt, így például külső támadás esetén. *Ethnosz* volt például a szegény és fejletlen Phókisz, amelynek területén feküdt a gazdag és fejlett Delphoi, mely önálló *poliszként* igyekezett független maradni a környező phókiszi településektől.

A 8. század a görög újjászületés időszaka volt: megtörtént a politikai centralizáció, megnőtt a népesség, technológiai újítások jelentek meg, a kereskedelmi kapcsolatok megszokszorozódtak, a Kelettel folytatott kommunikáció intenzívebbé lett, Hellász korábban elszigetelt területei is részei lettek egy közös görög kultúrának, és ekkor alakultak ki a görögség közös vallási ünnepei, sportversenyei, valamint énekmondó versenyei. Törés mégsem volt az előző időszakhoz képest, csupán a korábbi trendek gyorsultak fel.

4.1.3. A *poliszok* jellegzetes épületei és terei

A klasszikus kori, fejlett *poliszokra* jellemző egyfajta városszerkezet, és vannak tipikus épületeik és terei, amelyek ha hiányoznak, az általában azt jelenti, hogy az adott közösség még nem érte el a *poliszokra* jellemző fejlettségi szintet. Ezek az épületek és terek a következők: városfalak, *agora*, *akropolisz*, szentélyek, *gümnaszionok* és *palaisztrák*, *sztadionok*, színházak, *sztóák*, hivatali épületek, kútházak, csatornák, vízvezetékek.

A legtöbb *polisznak* volt *akropolisza*, fellegrvá, amely a város legjobban védhető helye (a várost ért támadás esetén az utolsó védhető pontja), egyszersmind vallási központ is volt. Általában a fellegrvár lábánál helyezkedett el az *agora*, a város főtere, amely a politikai és vallási élet központja és a piac helyszíne volt, ahol a polgárok szabadon, az idegenek pedig helypénz ellenében kereskedhettek. Itt épült a város számos fontos szentélye is. Itt voltak a politikai intézmények épületei, így a tanácsülések helyszíne, a *buleutérion*, a *prütaneion*, a bíróságok épületei, az egyes tisztviselők hivatalai. Az archaikus korban általában az *agora* volt a népgyűlések helyszíne is. A klasszikus korban viszont már sok városban új és tágasabb helyre költöztették a népgyűléseket, így például Athénban a Pnűx nevű dombra (ahol sokkal több polgár számára volt hely). A hellenisztikus korban pedig sok városban, így Athénban is, gyakran a színházban hívták össze a népgyűlést. Az *agora* nemcsak azért volt közigazgatási központ, mert a legtöbb hivatal itt kapott helyet, hanem azért is, mert a rendeleteket és a törvényeket itt hozták nyilvánosságra. A fontosabbakat kőbe vésve állandó jelleggel állították ki annak a hivatalnak az épülete mellett, amelyben a leginkább szükség volt rá. A kevésbé jelentős ügyekben hozott határozatokat csak papiruszra írták, de ugyanúgy az *agorán* kifüggesztve hozták nyilvánosságra őket, majd az állami irattárba (Athénban a régi *buleutérionba*) kerültek. Általában az *agorán* állt a *prütaneion*, a város politikai és szakrális központja. Ez az épület volt az állam fő tisztviselőinek székhelye. *Prütanisznak* hívták ugyanis a legtöbb államban a vezető tisztviselőket, így Athénban is az *arkhónokat* eredetileg *prütaniszoknak* nevezték (más értelmezés szerint az athéni *prütaniszok* az *arkhónoktól* különböző vezető tisztviselők voltak). Később Athénban *prütaniszoknak* a városi tanács (*bulé*) ügyvivő szerepet betöltő tagjait hívták, akik az egész napot a *prütaneionban* töltötték, sőt egy részük még az éjszakát is. A *prütaneionban* volt a város közös szent tűzhelye, ahol folyamatosan égett a város szent tüze. Így az épület egyszersmind a családi és állami tűzhely védőistenője, Hesztia szentélyének is minősült. Innen vitték a lángot a gyarmatváros alapítására indulók. A *prütaneionban* fogadták más államok küldötteit is. Itt étkezhettek kitüntetésképpen a város érdemes polgárai.

A klasszikus kortól a legtöbb városban az *agorát sztoák*, azaz oszlopcsarnokok szegélyezték, amelyek a nagyobb terek és utak mentén, valamint a szentélyek területén épültek. Funkciójuk az volt, hogy egyrészt a gyalogosoknak védelmet nyújtsanak a napsütéssel, az esővel és a széllel szemben, másrészt pedig hogy a bennük található helyiségek helyet adjanak műhelyeknek, boltoknak és hivataloknak.

4.1.3.1. A *gűmnaszionok*, a *leiturgiák* és az alsó-, valamint középfokú oktatás

A görögök számára a sport és a testedzés az élet lényeges részét alkotta, ezért a *gűmnaszionok* a *polisok* alapvető épületei és intézményei lettek. A *gűmnaszion* eleinte egy területet, idővel pedig az ott létesített épületegyüttest jelentette, amely elsősorban a sportolás és az edzések, valamint a katonai kiképzés és gyakorlatozás helyszínéül szolgált. A *gűmnosz* szó meztelent jelent, ami arra utal, hogy a görögök meztelenül sportoltak. Emiatt nők nem tehették be a lábukat a *gűmnaszionok* területére. A *gűmnaszion* része volt egy *palaisztra*, vagyis birkózócsarnok: egy négyzet alakú, homokkal felszórt szabad teret körülvevő oszlopcsarnok. Itt gyakorlatoztak a birkózók és az ökölvívók, de labdajátékokra is alkalmas volt a hely. A *gűmnaszion* részét alkotta egy *dromosz*, vagyis versenypálya (tulajdonképpen egy nézőtér nélküli *sztadion*) is, amelyet a futók és az öttusázók használtak edzésre és olykor versenyzésre is. *Sztadion* is kapcsolódhatott a *gűmnaszionhoz*, amely a sportversenyek megrendezésének helyszíne volt: egy épített nézőtérrel is rendelkező versenypálya. (A *sztadion* elsődleges jelentésében egy megközelítőleg 200 méternek megfelelő hosszúságú, amely távolság már a sötét korban is a versenyfutás szokásos hossza volt. Az archaikus korban már nemcsak a hosszúságát jelentette a *sztadion*, hanem a versenypályát is.) A *gűmnaszionban* helyet kaptak még oszlopcsarnokok, fürdők, öltözők és olyan helyiségek, ahol a sportolók olajjal kenték be a testüket. A *gűmnaszionok* általában a városok szélén épültek (a hellenisztikus korban viszont már a városközpontban). Athénban a három nagy *gűmnaszion*, az Akadémia, a Lűkeion és a Kűnoszargesz a falakon kívül álltak.

A *gűmnaszionokban* készültek fel a sportolók az állami és a pánhellén versenyekre, amelyek a társadalmi és a vallási életben kiemelt jelentőségűek voltak. A sportversenyek mindig a nagyobb

ünnepek részét képezték, és istenek vagy *héroszok* tiszteletére zajlottak. A versenyzők képzése állami érdek is volt, mivel a pánhellén versenyeken aratott győzelmek az egész polgárság dicsőségére szolgáltak. Ezért a *gümnaszionok* épületeinek fenntartására, valamint személyzetük fizetésére a polgárok nem sajnálták az állami forrásokat. A legnagyobb költséget azonban a sportolók által testük bekenésére használt olaj és a meleg vizű fürdők fűtése jelentette. Ezek költségeit a hellenisztikus és a római korban az egy évre kijelölt *gümnasziarkhoszok*nak kellett állniuk. Az ő feladatukat eredetileg egyes sportversenyek szervezése és egy-egy csapat felkészítése jelentette, majd ehhez a feladatkörhöz jött hozzá a *gümnaszionok* működtetése, az épületek karbantartásának szervezése és a rend fenntartása. A *gümnasziarkhoszok* a *gümnaszionok* nem megfelelő magaviseletű látogatóit pénzbüntetéssel vagy testi fenytéssel is sújthatták. Nagyszámú alárendelt személyzet, edzők és orvosok is segítették a munkájukat. Mivel a *gümnaszionok* a közösségi életben központi szerepet játszottak, ezért a *gümnasziarkhoszok* jelentős tekintélyt élveztek.

A *gümnasziarkhia* a *leiturgia* egyik formáját jelentette (bár olykor rendes tisztviselők látták el ezt a feladatkört), akárcsak a *triérarkhia*, amely a klasszikus kortól egy hadihajó, vagyis *triérész* fenntartását jelentette egy éven keresztül, és a később ismertetendő *chorégia* is. A *leiturgia* a gazdag polgárok által teljesített közszolgálat volt, melynek során a saját vagyonból kellett egy állami feladatot finanszírozni. Ha egy polgár sikerrel tett eleget kötelezettségének, akkor nagy népszerűsége tehetett szert. A *leiturgia* egy nagyon jól kitalált intézmény volt, mert a gazdag polgárok közötti rivalizálást a közösség számára hasznos területre irányította. Emellett kevésbé érezték kényszerítő erejének és terhesnek a gazdagok, mint egy hasonló mértékű adókiivetést érezték volna. A minimum 3-4 *talantonnyi* (hozzávetőleg 400 millió forintnak megfelelő) vagyonnal rendelkező polgárokat (és az Athénban letelepedett idegeneket, a *metoikoszokat*) sújtották *leiturgiákkal*. A *leiturgiához* kapcsolódott egy még különösebb intézmény: az *antidoszisz*. Ha valakit kijelöltek egy *leiturgiára*, de úgy gondolta, hogy ismer olyan polgárt, aki nála gazdagabb és őt mégsem sújtották ezzel a megterhelő közfeladattal, akkor felszólíthatta ezt a polgárt, hogy teljesítse ő a *leiturgiát*, vagy pedig, ha erre nem hajlandó, akkor cseréljék ki a teljes vagyonukat. Egy gazdag polgárt legfeljebb 2-3 évente jelölhettek ki egy *leiturgia* teljesítésére, de amíg erős volt a versenyszellem az előkelők között, sokan gyakrabban és több *leiturgiát* is vállaltak, és az elvártól több pénzt is költöttek a kijelölt feladatra. Amikor viszont a 4. századtól nehezebbé vált olyanokat találni, akik képesek voltak *leiturgiák* teljesítésére, az athéniaiak új módszereket találtak ki a különböző feladatok finanszírozására: vagy az állami bevételekből fizették a költségeket, vagy pedig több polgárt közösen köteleztek a költségek viselésére.

Az iskolai oktatás legjellemzőbb helyszínét is a *gümnaszionok* jelentették, bár az arisztokraták gyakran otthonaikban alkalmaztak házitánítót. Az iskola fizikailag leggyakrabban egy termet jelentett egy *gümnaszionban*, amelyet az önjelölt tanár bérelt ki, akinek nem volt szakmai minősítése, hanem csak a piac árazta be az alkalmasságát. Az oktatásért ugyanis tandíjat kellett fizetni, állami finanszírozású iskolák nem voltak, és a törvények nem is tették kötelezővé a gyerekek oktatását (bár lásd alább Szolón törvényhozását és a spártai *agógét*). A lányok, amennyiben tanulhattak, a fiúktól külön tanultak. A kevésbé tehetősek, azaz a polgárok nagyobb része, három-négy évig járatta iskolába a gyermekét, amíg az el nem sajátította a legalapvetőbb készségeket. A tehetősebb családból származó gyerekek 7 és 16 éves koruk között olvasni, írni, számolni tanultak, valamint irodalommal foglalkoztak. Az irodalmi tanulmányokban fontos szerep jutott a legtekintélyesebb költők, mindenekelőtt Homérosz és az athéni tragédiaírók műveiből vett hosszú részek szó szerinti memorizálásának. A tanulmányok részét képezte a sport és a zenei képzés is (főleg húros hangszereken, *lürán* és *kitharán* tanultak játszani).

A klasszikus kortól kezdve általában a *paidagógosz*, a „gyerekkísérő” rabszolga vezette a gyerekeket az oktatás helyszínére, majd az oktatás után haza, felügyelte a gyerekek otthoni felkészülését, és tanította helyes viselkedésre őket, amihez testi fenytést is alkalmazhatott. A *paidagógoszok* általában öreg és más munkákra alkalmatlan rabszolgák voltak. A hellenisztikus korban azonban egyre növekedett a *paidagógoszok* tekintélye. A rómaiaknál ők voltak a görög nyelv oktatói, majd a császárkorban a *paedagogiumnak*, a császári rabszolgák iskolájának vezetői lettek.

Az athéni fiúkat tizenhét és húszéves koruk között, amikor egy kétéves katonai kiképzésen vettek részt, *ephébosz*nak nevezték. Az *ephéboszok* kiképzésük első évének végén a színházban felvonultak és bemutatót tartottak. A második évben Attika határain vagy Athén falai mentén teljesítettek szolgálatot. A két év leteltével, húszéves koruktól számítottak felnőtt férfiaknak és teljesjogú polgároknak, akik a népgyűlésen részt vehettek, a vitákhoz hozzászólhattak és szavazhattak

(tisztségeket viszont csak harmincéves koruktól tölthettek be). A gazdag fiatalok a katonai kiképzésük után folytathatták tanulmányaikat egy szofista vagy egy filozófus mellett, a 4. századtól pedig már tanulhattak a természettudományos képzéssel és kutatással is foglalkozó filozófiai és orvosi iskolákban is.

A *gümnaszion*ok fontos helyszínét jelentették a társasági és az intellektuális életnek is. Főleg a jómódúak töltötték sok időt a *gümnaszion*okban, mert ők engedhették meg maguknak, hogy idejüket sportolásra, tanulásra, illetve beszélgetésekre áldozzák. A hellenisztikus kortól könyvtárak is létesültek a *gümnaszion*okban.

4.1.4. Poliszok közti kapcsolatok

Bár a *poliszok* önálló államok voltak saját törvényekkel, hivatalnokrendszerrel, naptárral, évszámítással, súly-, mértékegység- és pénzrendszerrel, sok minden összekötötte őket. Így közös volt a görög nyelv, amely bár a mükénéi kor után több dialektusra bomlott (amelyek közül a legfontosabbak az ión-attikai, a dór és az aiol), minden görög számára érthető volt. A dialektusok közti különbségek ugyanis nem voltak nagyok. (Ráadásul bizonyos irodalmi műfajokat – a szerző anyanyelvétől függetlenül – csak adott dialektusban lehetett művelni. Így például a történetírói munkákat iónul kellett megírni, a tragédiák kardalait viszont dórul.) Közös volt a vallás, az istenek, valamint a mitológia, bár voltak helyi változatok és hangsúlyeltolódások. Összekötötték a görögöket a pánhellén versenyek, melyek között a legtekintélyesebbeknek az olümpiai, a püthói (delphoi), az iszthmoszi (korinthoszi) és a nemeai számítottak. Ezekre a versenyekre az egész görög világból érkeztek a versenyzők és a nézők. Amíg a versenyek zajlottak, sőt az előtte és utána következő néhány napon is *ekekheiria*, szent fegyvernyugvás volt érvényben, amelynek megsértői számíthattak az istenek bosszújára vagy legalábbis a görögség többségének felháborodására.

Összekötötte az egyes görög államokat a *proxenia* intézménye is. A tekintélyes államoknak, mint például Athénak, a legtöbb jelentősebb *poliszban* volt egy *proxenosza*, akit – a példánál maradva – az athéniak kértek fel a tisztség betöltésére a helyi befolyásos és gazdag arisztokraták közül. A felkérés megtiszteltetést jelentett, de a tisztség sok feladattal járt. A *proxenosznak* mindenekelőtt adott városba érkező athéniak számára kellett segítséget nyújtania szükség esetén. Főleg az idegen város bírósága előtt fellépő athéninak lehetett szüksége segítségre, mivel a *poliszok* törvényei az idegeneket a polgárokkal szemben mindig hátrányosan kezelték. Továbbá a *proxenosz* segítette az Athénból érkezett küldötteket abban, hogy a hatóságok, a népgyűlés vagy a tanács elé jussanak. A példában szereplő *proxenosznak* a saját városa pedig akkor látta nagy hasznát, ha küldöttet akart Athénba meneszteni. Mivel a *proxenosz* az athéniaknak szolgálatokat tett, ezért jó eséllyel számíthatott kedvező fogadtatásra Athénban. A tisztség általában apáról fiúra szállt.

A *poliszok* gyakran alkottak rövidebb vagy hosszabb távú katonai szövetségeket, *szümmakhiákat* is. A nagyobb szentélyek körüli államok pedig *amphiktüoniákat* hoztak létre, amelyek a szentélyek közös igazgatásán és a nagyobb ünnepek közös szervezésén túl arra törekedtek, hogy a tagok közti konfliktusok békés vagy legalább kevésbé durva módon oldódjanak meg. Az *amphiktüoniák* legtöbbször nem tudták a tagok közti háborút megakadályozni, de a tagok esetleg megfogadhatták, hogy például a vízvezetékét és az épületeket nem pusztítják el. A legjelentősebb *amphiktüonia* a Delphoi *amphiktüonia* volt, amelynek tagjai nemcsak Delphoi körüli államok voltak, hanem Hellász távoli részein lévők is. Ez az államszövetség többször is szent háborút hirdetett a Delphoi ellen vétő államokkal szemben.

4.1.4.1. Delphoi

Hellásznak volt két nagy közös kultuszhelye: Delphoi és Olümpia, amelyek a két legfontosabb görög isten, Apollón és Zeusz kultuszának központjai voltak. Delphoi az archaikus kor végéig meghatározó politikai szereppel rendelkezett a görög világban, mert a görög államok minden lényeges, a közösséget érintő kérdésben kikérték a delphoi jósa tanácsát. Így amikor gyarmatvárost akartak

alapítani, vagy amikor jelentős törvényeket hoztak (például Lükurgosz, Szolón vagy Kleiszthenész), vagy amikor egy másik állammal konfliktusba keveredtek, vagy amikor a perzsák támadása fenyegette őket, mindannyiszor Delphoihoz fordultak, hogy Apollón javasoljon megoldást, döntse el a vitát vagy szentesítse a meghozott döntéseket.

A korai időkben az év kilenc hónapjában, havonta egy napon lehetett a jósdához fordulni, ezért csak fontos, állami ügyekben adhatott tanácsot a Püthia, vagyis a jósnő. Később az év legtöbb napján, de akkor is elsősorban gazdagoknak jósolt, mivel a jóslatoknak komoly ára volt. Egyidejűleg több Püthia is tevékenykedett. A jóslatadás rítusa azzal kezdődött, hogy a jósnő megfürdött az Apollón-templom melletti Kasztália-forrásban, levonult az *adiuton*ba, a templomnak abba a belső, talán földalatti helyiségébe, amelybe közönséges halandó nem léphetett be. Leült Apollón aranyszobra és az *omphalos*, a világ közepét jelentő „köldök”-kő mellett egy *tripusz*ra, háromlábú székre. Ezután úgy került ilhett állapotba, hogy ivott a Kasszotisz-forrás vizéből, babérleveleket rágott, és egyes feltételezések szerint az *adiuton*ban egy hasadékból kábító gázok szivárogtak. A természetfeletti magyarázat szerint ilyenkor Apollón megszállta Püthiát, aki így *entheosz* lett (mint a költők, a Dionüszosz-kultusz résztvevői vagy a szerelmesek). A korai források szerint Püthia nem esett önkívületbe, hanem maga válaszolt a jóslatkérőknek érthető, bár rejtélyes, kétértelmű beszédben. Később a *prophétész* (a jóslatadásban segédkező pap) átadta az *adiuton* bejárata előtt várakozó jóslatkérő kérdését, majd a Püthiától kapott nyers szöveget ő öntötte versbe. A Püthia prózai (esetleg összefüggéstelen) szavait a jóslatkérők is hallhatták, ezért a *prophétész* ezektől nagyon eltérőt nem mondhatott. Nincs kétségtelen magyarázatunk arra, hogyan tudott a jósda nagyjából ezer éven át helyes jóslatokat adni. Egyrészt a papság nagyon jól tájékozott lehetett, mert az egész görög világ Delphoitól kért tanácsot politikai kérdésekben. A jóslatok egy jelentős hányada pedig azért bizonyult igaznak, illetve célravezetőnek, mert valójában az események bekövetkezése után hamisították őket. Harmadrészt pedig a jóslatok általában nem a jövőt tárták fel, hanem csak tanácsokat adtak arra vonatkozóan, hogy mit érdemes tenni, ráadásul leginkább rituális megoldásokat (főleg tisztító szertartásokat) javasoltak. Negyedrészt a jóslatokat sokszor kétértelműen fogalmazták meg.

Delphoiban, akárcsak Olümpiában, kincsházak épültek a fogadalmi ajándékok tárolása céljából, amelyeket az isten segítségével hálából ajánlottak fel. A fogadalmi ajándékok leggyakoribb formái a hadizsákmány értékes darabjai, a művészi kivitelezésű szobrok és a nemesfém edények. A kincsházak nemcsak az isten iránti hála és tisztelet kifejezői voltak, hanem egyszersmind az építettő állam gazdagságát és hatalmát juttatták kifejezésre a görög világ leglátogatottabb szentélyeiben.

A delphoi templom falán számos felirat szerepelt, amelyek közül talán a legismertebb a következő kettő: *Méden agan* (latinul: *Nihil nimis*), azaz „Semmit se túlságosan!” és *Gnóthi szeauton* (latinul: *Nosce te ipsum*), azaz „Ismerd meg önmagad!”. Az első a mértékletesség, a *szóphroszüné* erényének fontosságára figyelmeztet. Apollón templomának falára azért illik különösképpen ez a figyelmeztetés, mert a görög mítoszokban Apollón az, aki a leggyakrabban bünteti a mértéktelenség egyik fajtáját, a *hübriszt*, amely önmagunk túlértékelését, az elbizakodottságot jelenti. Akire jellemző a *hübrisz*, az másokat megaláz vagy megsért (általában egy erőszakos tettel) csak azért, hogy fölényben érezze magát velük szemben (tehát nem bosszúból vagy valamilyen előny érdekében). A *hübrisz* vétkébe esett és súlyos büntetésben részesült ismertebb *hérószok* vagy *héroínák* például Sziszüphosz, Nióbé, Arakhné, Tantalosz. Ők egy istennel vagy istennővel szemben merészték magukat túlértékelni: azt gondolták, hogy valamilyen területen felérnek az istenekkel, sőt kiválóbbak is náluk. A templom falán szereplő második felszólítás pedig az önismeret fontosságára hívja fel a figyelmet, amely nélkül a mértékletesség sem valósítható meg. Aki nem ismeri önmagát, a saját képességeit, lehetőségeit és határait (valamint társadalmi helyzetét), az nem tudja a rá szabott mértéket sem megtartani, illetve egyáltalán nem képes erkölcsös és jó életet élni.

Delphoiban a 6. század óta rendeztek az olümpiai játékok mintájára pánhellén sportversenyeket: ezek voltak a Püthói játékok, amelyek az olümpiai játékok után a görögség legjelentősebb sporteseményét jelentették. A versenyeket a Delphoi *amphiktüonia* szervezte. Művészeti versenyeket viszont már a 6. századot megelőzően is tartottak Delphoiban, amelyeken három versenyszámban lehetett versenyezni: ének *kithara* kíséret mellett, *kithara* és *aulosz* szóló. Az énekek arról szóltak, hogyan győzte le Apollón a Püthón nevű sárkányt, amely Delphoit őrizte. Azután is hogy bevezették a négyévenként tartott sportversenyeket, a hangsúly a zenei versenyeken volt, ami összhangban van Apollón alakjával, akit (többek között) a zene, a harmónia és a művészetek isteneként ismerünk. A győztesek jutalomképpen egy babérkoszorút kaptak.

4.1.4.2. Olümpia: a szentély és az atlétikai versenyek

Olümpia jelentette Delphoi mellett Hellász másik vallási és kulturális központját. Olümpia mindenekelőtt egy szentélykörzet volt, amely Zeusz tiszteletét szolgálta. A központi templom és a fő oltár is Zeuszé volt. A szentélykörzet másik templomát a főisten feleségének, Hérának szentelték. Több mint hatvan oltár kapott helyet a szentélykörzetben, melyeken havonta legalább egyszer kellett áldozatot bemutatni. A Zeusz-oltáron viszont minden nap kellett áldozni, de valójában egész nap égett rajta a tűz, mert a játékok idején kívül is rengeteg zarándok és látogató kereste fel a szentélyt. Az áldozati állatok hamujából a római korra egy hét méter magas és negyven méter területű domb keletkezett, melynek oldalába lépcsőket vájtak. Az áldozatbemutató a domb tetején történt. Ez volt a híres hamu-oltár, amely az olümpiai Zeusz-kultusz népszerűségéről tanúskodott, ezért a keresztények teljesen eltüntették, még a helyét sem ismerjük.

A szentély és a sportversenyek alapítására vonatkozóan több alapítási mítoszt is ismertek a görögök. Az egyik szerint Zeusz hívta életre a versenyeket apja, Kronosz leggyőzése után diadala emlékére. A másik verzió szerint Héraklész volt az alapító, és a templom melletti olajfát, amelyből a győzelmi koszorúkat készítették, Héraklész ültette. A legnépszerűbb alapítási mítosz arról számol be, hogy a versenyeket annak a kocsiverseny-győzelemnek az emlékére alapította Tantalosz fia, Pelopsz, amelyben legyőzte Oinomaoszt, és így elnyerte a lánya, Hippodameia kezét és Piza trónját. Oinomaosz, Piza (az Olümpia körüli terület) királya, ugyanis miután azt a jóslatot kapta, hogy a veje fogja megölni, lányának a férjhezmenetelét igyekezett megakadályozni. Kihirdette, hogy aki őt kocsiversenyben legyőzi, az veheti el Hippodameiát. Minthogy azonban ő a lovait Arésztől kapta, legyőzhetetlen volt. Így a versenyre kiállt kérők mind az életükkel fizettek bátorságukért, mert miután Oinomaosz utolérte őket, lándzsájával mindnyájukat hátba szúrta. Pelopsz azonban megvesztegette a király kocsisát, Mürtiloszt, aki meglazította Oinomaosz kocsijának csavarjait. Emiatt a verseny közben a kocsi felborult és Oinomaosz szörnyethalt. Az olümpiai játékok tehát egy olyan verseny emlékére jöttek létre, amelyben a gyilkos indulatot az okosság (vagy leleményesség) és az isteni segítség győzte le.

A Zeusz-templom az 5. század első felében épült és az egyik legnagyobb görög templomnak számított. Kultuszszobrát az athéni Pheidiasz készítette, és az ókori világ hét csodája között tartották számon. A tizenhárom méter magas szobor, mely Zeust trónján ülve ábrázolta, arany, elefántcsont, valamint ébenfa borítással készült. A főisten egyik kezében a győzelem szárnyas istennőjét, Nikét tartotta, fejét pedig babérkoszorú díszítette. A templom bejárata feletti orommező (*tümpanon*) domborműve (a templom leghangsúlyosabb díszítése) a Pelopsz és Oinomaosz közti kocsiverseny készülődéseit ábrázolja. Középen Zeusz áll, aki a küzdelem kimenetelét már előre eldöntötte. A nyugati orommezőben a lapithák és a kentaurok harca látható. A Thesszáliában lakó lapithák királya, Peirithoosz meghívta esküvőjére a szomszéd kentaurokat, a félig ember, félig ló testű lényeket, akik a bor hatására agresszívvá váltak, és molesztálni kezdték a nőket, köztük a menyasszonyt is. Az emiatt kitört háborúban a lapithák győztek Peirithoosz barátja, az athéni Thészeusz segítségével. A *kentauiomakhia* (azaz a kentaurok elleni háború) szokásosan az értelem és az ösztönök, illetve a civilizáció és a barbárság küzdelmét szimbolizálja a képzőművészeti alkotásokon. Itt Olümpiában ezt a jelentést egészíti ki a témának az a funkciója, hogy a küzdelmet (és így a sportversenyeket is) összeköti a szakrális szférával – mindenekelőtt a szoborcsoport középpontjában álló, a küzdelem kimenetelét eldöntő Apollón alakja révén. Alapvető mondanivalója tehát mindkét orommező szoborcsoportjának, hogy a győzelmet az isten adja. A templom tizenkét *metopéján* (párkányzatának négyzet alakú mezőiben) pedig Héraklész próbatételeit ábrázolták.

A Héra templom és ami megmaradt belőle több szempontból is érdekes. 600 körül épült, így Hellász egyik legrégebbi templomának számít. Még nem mészkőből vagy márványból építették, mint a klasszikus kor templomait, hanem a mészkő alapra faoszlopokat állítottak, vályogfalakat húztak, és a templomot fatetővel fedték be. Ahogyan az egyes oszlopok idővel tönkrementek, sorban cserélték ki őket kőoszlopokkal – éspedig mindig olyan stílusú dór oszlopot állítottak a fa helyére, amely megfelelt az aktuális trendnek. Így a templomon megfigyelhető a dór stílus fejlődése: az oszlopfej, a barázdák vagy a vékonyodás alakulása. A templom másik jelentőségét az adja, hogy amikor egy földrengés

során bedőltek a falai és elpusztult az épület, a vályogfalak az eredeti helyén megőrizték a klasszikus kor egyik híres márványszobrát, Praxitelész Hermészét.

A szentélykörzet körül *sztoák*, fürdők, szálláshelyek, közigazgatási épületek helyezkedtek el, a közelben volt a *gümnaszion* a *palaisztrával* és a *sztadion*, valamint a *hippodromosz*.

A sportversenyek Zeusz tiszteletére zajlottak, tehát kultikus cselekményekhez kapcsolódtak. Ez az ókori olümpiák legjelentősebb különbsége az újkoriakkal szemben. A játékok a nyári napfordulót követő első holdtöltekor kezdődtek és öt napig tartottak. Az első napon zajlott a nagy áldozat, az eskütétel a szabályok megtartására és a sorshúzás annak eldöntésére, hogy ki kivel fog küzdeni. A második napon a fiúk versenyeztek, a harmadik és negyedik napon a férfiak. Az ötödik napon volt az eredményhirdetés, majd a nagy ünnepi felvonulás, az áldozat és a lakoma a győztesek tiszteletére. A legkorábbi és végig a legrangosabb versenyszám a sztadionfutás volt: ennek győzteséről nevezték el az *olümpiaszt*, azt a négyéves időszakot, amely a következő játékokig tartott, és a 3. századtól az egységes görög időszámítás alapját alkotta. A játékok első feljegyzett (futó) győztese az éliszi Koroibosz (776), az utolsó az örmény Ardavazd (vagy Varastad) volt, mielőtt Theodosius 394-ben betiltotta a pogány játékokat. A szentély és a játékok felügyeletéért hosszú ideig folyt a küzdelem Élisz és Piza városa között, majd a 6. század elején Pizát teljesen elpusztították az élisziek, és ezután ők lettek a versenybírák, ők irányították az előkészületeket és ők tüntették ki olajfa koszorúval a győzteseket (akik saját városuktól viszont sokszor értékes díjat is kaptak).

A sztadionfutáson kívül voltak más futószámok is: a kettős sztadionfutás (körülbelül 400 méter), fegyveres futás (ez is két *sztadion*) és hosszútávfutás. A futóversenyeken egyszerre mindig négy versenyző állt rajthoz, akiknek (ha nem sztadionfutók voltak) nem körben, hanem ide-oda kellett futniuk a finom homokkal mélyen felszórt pályán, egy fordulópontot (minden futónak a sajátját) megkerülve. Olümpiai versenyszám volt még a *pentathlon*, mely diszkoszvetésből, távolugrásból, gerelyvetésből, futásból és birkózásból állt (ezek között a birkózás és a futás létezett önálló versenyszámként, a többi csak a *pentathlon* részeként). A távolugrók mindkét kezükben egy-egy 1,5–4,5 kilogrammos súlyt tartottak, melyek belendítésével messzebbre lehetett ugrani. A távolugrók álló helyzetből ugrottak egymás után ötször és a versenybírák az öt ugrás hosszának összegét vették figyelembe. A gerelyhajítók egy sajátos technikát alkalmaztak, amely segítségével akár 200 méterre is eldobták (ma a világrekord 100 méter alatt van). A gerelyre egy bőrszíjat tekertek, amelynek a hurkába belebújtatták a mutató és középső ujjukat. Miután a gerelyt elhajították, a bőrszíjjal még fokozták a sebességét és egy forgó mozgást is adtak a gerelynek.

Önálló versenyszámok voltak még a *pankration*, az ökölvívás, a ló- és kocsiversenyek. A küzdősportoknál nem voltak súlycsoportok. A birkózásban az győzött, aki háromszor földre kényszerítette az ellenfelét úgy, hogy annak a háta a földet érte. Az ökölvívók nem kesztyűben küzdtek, hanem egy-egy háromméteres bőrszíjat csavartak a kezükre. Az ökölvívó mérkőzés akkor végződött, amikor az egyik fél már nem volt képes a további küzdelemre. A *pankration* az ökölvívást és birkózást egyesítette, azaz állóharcból és földharcból is állt, de kiegészült még rúgással, fojtással, leszorítással, karfeszítéssel is, csak a harapás és a szemkinyomás volt tiltott. A küzdelem akkor végződött, amikor az egyik fél feladta, vagy kiütötték, vagy meghalt.

A részvétel a lóversenyen és a kocsiversenyen rendkívüli költségekkel járt, ezért csak a leggazdagabbak engedhették meg maguknak. Nagy legelőket, istállókat, kitenyészített versenylovakat és a lovakat ellátó személyzetet, idomárokat, állatorvosokat, kocsihajtókat igényelt a versenyzés. A lovak etetése és a versenyekre történő szállítása is költséges volt, mert egy egész csapattal kellett menni. A kocsikat négy ló húzta, és a hajtó állva irányította a lovakat. A ló- és kocsiversenypálya (a *hippodromosz*, amelyet a rómaiak *circus*nak neveztek) két fordulópontja (a megkerülendő *termák*, latinul *méták*) nagyjából 550 méterre helyezkedtek el egymástól. A versenyzők tizenkét kört tettek meg, ami hozzávetőleg tizennégy kilométert jelentett. A fordulók különösen veszélyesek voltak. Tudunk olyan versenyről, ahol az induló 41 kocsiból csak a nyertes jutott el a célba. A hivatalos versenyzőknek nem a hajtók számítottak, hanem a kocsik és a lovak tulajdonosai. Az olümpiai kocsiversenyen elért győzelem rendkívüli tekintélyt jelentett, és nagyban segítette a győztes politikai karrierjét. Így például sokak számára könnyítette meg a *türrannoszi* hatalom megszerzését az olümpiai győzelemmel nyert népszerűség. A bajnokok gyakran bíztak meg költőket is (mint például Pindaroszt), hogy megörökítsék a diadalukat.

4.1.5. Háborúk a poliszok között az archaikus korban

A 6. század közepéig Hellaszban sok háború folyt vitatott területekért a szomszédos államok között (így például Korinthosz Megarával és Sziküónnal háborúzott, Spárta pedig főleg Argossal). A 6. század közepétől a poliszok a háborúk elkerülése érdekében egyre gyakrabban kötöttek egymással szövetségeket, és ezek a szövetségek formálisok, írásban rögzítettek és hosszantartók lettek.

Az első jelentős háború, amelyről többé-kevésbé részletes ismereteink vannak, a lélantoszi háború, amely 700 körül zajlott: Euboia szigetének két városa, Khalkisz és Eretria háborúzott egymással a közöttük elterülő Lélantoszi-síkságért. A terület jelentőségét a jó szántóföldjei, valamint a réz-, vas- és gyógyvízkészlete adta. Gazdagságát mutatja, hogy a sötét kor legvirágzóbb települése, Lefkandi is ezen a síkságon feküdt. A hadban álló két város pedig az archaikus kor elején a görög világ fejlődésben élenjáró és legerősebb államai voltak. Ezek a városok hozták létre az első gyarmatvárosokat, és elsősorban ők bonyolították az etruszokkal folyó kereskedelmet is. A lélantoszi háborút forrásaink a legnagyobb összecsapásnak mondják a trójai háború és a görög-perzsa háborúk között, mivel a legtöbb jelentős görög állam részt vett a küzdelemben valamelyik oldalon. A több évtizeden át tartó küzdelemnek mindkét állam a vesztese lett, mivel a háború végére egyformán elvesztették politikai és gazdasági jelentőségüket, és Korinthosz szerezte meg a kereskedelmi vezető szerepet Hellaszban. A háború érdekessége, hogy ebben az időben még sem ostromtechnika, sem hoplita hadviselés nem volt, viszont tudunk róla, hogy a hadviselő felek egyezményt kötöttek a „nagyhatótávolságú fegyverek” használatának mellőzéséről. Ez azt jelentette, hogy csak közelharcot folytattak, és lemondtak az íj, a parittyá és a hajítódárda használatáról azzal az indoklással, hogy azok a gyávákhoz illenek. Valójában így csökkentették az emberveszteséget, ami ésszerű döntés volt egy több évtizedig zajló háborúban.

Az archaikus kor második legnagyobb háborúja a 6. század elején zajlott. Ez volt az első az úgynevezett szent háborúk sorában, amelyek a delphoi szentély feletti ellenőrzésért folytak. A gazdag Delphoi ugyanis a szegény és fejletlen Phókisz területén feküdt. A phókiszi városok között több is volt a következő évszázadokban, amelyik megpróbálta elfoglalni, kifosztani vagy ellenőrzése alá vonni Delphoit. A Delphoi *amphiktüonia* azonban mindannyiszor felszólította tagjait, hogy védjék meg Delphoit, amely felszólításnak a tagok egy része engedelmeskedett is. Az első szent háború kirobbanásának az volt az oka, hogy a phókiszi Krissza (vagy más források szerint a kikötővárosa, Kirrha) lakói kirabolták a Delphoiba érkező zarándokokat, vagy valami más szentségtörést követtek el Delphoival szemben. A kirobbant háborúba a görög államok jelentős része beavatkozott valamelyik oldalon. A tízéves küzdelem Krissza és Kirrha elpusztításával ért véget. A háború érdekessége, hogy a legendák szerint Athén is részt vett benne Szolón vezetésével, sőt éppen Szolón volt, aki egy hadicsellel be tudta venni Krisszát. Katonáinak megparancsolta ugyanis, hogy gyűjtsenek nagy mennyiségű hunyort, amely egy közönséges és enyhén mérgező gyomnövény, és szórják bele a város vízvezetékébe. A lakosok a mérgezett víztől gyomorrontást kaptak, és így annyira legyengültek, hogy az athéniaiak könnyen győzelmet arattak felettük. A győzelem emlékére alapították az *amphiktüonia* tagjai Delphoiban a Püthói játékokat. Krissza és Kirrha területét pedig Apollónnak szentelték, és úgy határoztak, hogy azokat műveletlenül kell hagyni. Egyes kutatók azonban úgy gondolják, hogy az első szent háború csak egy fikció, amelyet a 340-es években találtak ki a makedónbarát politikusok, hogy igazolni tudják a (később ismertetésre kerülő) harmadik és negyedik szent háborút. Krissza és Kirrha elpusztításának történetével ugyanis precedenst teremtettek a harmadik szent háború lezárásához. A negyedik szent háború megindítását pedig arra hivatkozva igazolták, hogy Amphissza városa megművelte az Apollónnak szentelt területeket.

4.2. Gyarmatosítás

A „gyarmatosítás” kifejezés egy félrevezető modern terminus, amelyet az archaikus kori görög terjeszkedésre szokás használni. A görög gyarmatosítás célja ugyanis nem egy terület politikai alávetése és gazdasági kizsákmányolása volt. Nem is egy birodalomnak vagy a görögség egészének volt kollektív vállalkozása a gyarmatosítás, hanem egyes poliszok egymástól függetlenül és különböző

célokból alapítottak gyarmatvárosokat. A megalapított új városok túlnyomó többsége független állammá vált, amelyet az anyavárosa nem ellenőrzött és nem zsákmányolt ki.

A görög gyarmatosítás gazdasági és politikai kényszerből indult vállalkozás volt, amely rendkívüli sikereket hozott. Jólét és gazdasági virágzás lett a következménye, mivel fellendítette a kereskedelmet, az ipart, sőt a mezőgazdaságot is, valamint nagyon pozitív politikai hatással is járt: segítette a városok belső feszültségeinek levezetésében, és a *polis*ok közötti háborúk gyakoriságát is csökkentette azáltal, hogy a szomszédok kárára történő földszerezés helyett távoli területek megszerzésére irányította a polgárság energiáit. A gyarmatosítás kulturális következményei is jelentősek voltak: egyrészt előmozdította a görög kultúra eljutását barbár (azaz nem-görög) területekre (például a későbbi Marseille, Nápoly, Isztambul megalapításával vagy az etruszokkal kialakított intenzív kereskedelem révén), másrészt a keleti kultúra vívmányainak elterjedését is elősegítette a görög világban. (A barbár szó eredetileg nem foglalt magában erkölcsi vagy kulturális értéktételeket. Pusztán annyit jelentett, hogy az illető személy vagy nép nem beszélt a görög nyelvet.) A siker jelentős részben a görögök vállalkozószellemének és bátorságának volt köszönhető: a mezőgazdasági területek megszerzése, a gazdasági gyarapodás, illetve a politikai boldogulás céljából neki mertek indulni a gyarmatosítók egy-két törékeny hajóval az otthonuktól sok száz kilométerre fekvő ismeretlen és sokszor ellenséges barbár területek felé.

A gyarmatosítás időszaka két szakaszra osztható. Az első a 8. század elejétől a 7. század közepéig tartott, és nyugat felé, Dél-Itáliába és Szicíliába irányult (ezeket a görögök által benépesített területeket a rómaiak *Magna Graeciá*nak nevezték). A második, kevésbé intenzív szakasz, a 7. század közepétől a 6. század végéig tartott, és elsősorban északkelet felé, az Égei-tenger északi részére, valamint a Fekete-tenger partvidékére irányult. A gyarmatosítás egyidejű az urbanizációval, a *polis*ok létrejöttével, vagyis a *metropolis*ok (az anyavárosok) csaknem egy időben váltak városállammá az *apoikiá*ikkal (gyarmatvárosaikkal). A görögök három fő motivációból indították meg polgáraikat gyarmatosítani (de egyes városalapításoknál egyidejűleg több motiváció is érvényesülhetett). A városok egy részében a népesség, miután a sötét kor elején drasztikusan lecsökkent, majd lassan növekedésnek indult, az archaikus kor elejére elérte a föld eltartóképességének határát. Voltak olyan városok, ahol a lakosság egy része, minthogy földbirtoka nem volt, éhezett. Más városokban az volt a probléma, hogy a jó minőségű földek az arisztokrácia kezében voltak, így sokaknak csak rossz minőségű vagy a várostól távoli földek jutottak, amelyek megművelése munkaigényesebb és kevésbé jövedelmező volt, illetve a megközelítésük volt nehéz és időigényes. Egészen más helyzetben voltak azok a városok, amelyek a virágzó iparuknak kerestek piacot és nyersanyag-lelőhelyet, vagyis a kereskedelmük fejlődése érdekében gyarmatosítottak. Végül egyes gyarmatvárosokat az anyavárosban politikailag ellehetetlenültek vagy a száműzöttek alapítottak, és így ezeknek a gyarmatoknak a létrejötte az anyavárost gyengítő *sztaszisz*t (belső harcot) csökkentette.

4.2.1. A gyarmatosítás lépései

Legtöbbször felfedezők vagy kereskedők előzték meg a gyarmatosítókat: ők tudtak információt adni arról, hol érdemes gyarmatosítással próbálkozni. Néha a delphoi papság – jólinformáltságát kamatoztatva – jelölte ki az alapítandó város helyszínét, de legalábbis szentesítette a gyarmatosítók által kiválasztott helyet. Az alkalmas terület kiválasztása során a legfontosabb szempont volt, hogy a vidék jó termőfölddel és kikötésre alkalmas partszakasszal rendelkezzen. Emellett előnyt jelentett, ha védett volt a helyi törzsektől, és volt ivóvíze.

A legkorábbi gyarmatosítás, amelyről írásos beszámolóink vannak, az észak-afrikai Kúrené alapítása 630-ban az Egyiptom és Karthágó érdekszférái között húzódó területen. A Théra szigetéről induló gyarmatosításról beszámol Hérodotosz és egy felirat is. E leírások alapján rekonstruálhatók a gyarmatvárosok alapításának szokásos lépései. A két forrásból megtudhatjuk, hogy két-három (ötvenevezős) hajónyi, azaz nem több, mint 200 emberből állhattak a gyarmatosítani küldött csoportok. A résztvevők egyedülálló, fiatal férfiak voltak többgyermekes családokból (hogy maradjon otthon is férfi a családban, aki tovább viszi a vérvonalat és a családi vagyont). Ahol erősebb ellenállással kellett számolni a helyi barbárok részéről, ott sokszor először a százazföldhöz közeli

szigetet foglalták el a gyarmatosítók. Miután ott már megerősödtek és kiismerték a helyi viszonyokat, akkor alapították meg az eredetileg tervezett helyen, a szárazföldön a gyarmatot.

A városalapítás a földparcellák (*klaroszok*) kisorsolásával és a hely megerősítésével kezdődött. Az új városok kertváros jellegűek lettek, mivel az első gyarmatosok földjei a falakon belül helyezkedtek el. A városok a mesterséges alapítás miatt szabályos szerkezetűek voltak. A gyarmatosítók a vállalkozás veszélyessége és bizonytalansága, főleg a barbárokkal szemben várható harcok miatt nőket nem hoztak magukkal. Nők az alapítás sikeressége után jöhettek az anyavárosból, de a gyarmatosok feleségei általában inkább a helyi barbárok közül származtak. Olykor talán rabolták őket, ahogyan a rómaiak is a szabin nőket. Ezért fordultak elő barbár női nevek a gyarmatvárosokban, de csak a legrégebbi családokban, mert később már megtiltották a bennszülöttekkel a házasságot. Pontosabban a gyerekek, akik nem polgárnővel kötött házasságból születtek, nem lehettek polgárok. Ha egy családban előfordult barbár név, és a család tagjai mégis polgárok voltak, az azt mutatta, hogy a város alapítóinak, a gyarmatosítóknak a leszármazottai voltak. Tehát a gyarmatvárosok polgárai büszkéek voltak rá, ha barbár név fordult elő a családjukban.

A gyarmatosok vezetője (az *oikisztész*) a legtöbbször egy (elszegényedett vagy politikai okokból menekülő) arisztokrata volt. Ő osztotta ki a földeket, alakította ki az intézményeket, majd ő lett a közösség vezetője, halála után pedig *héroszként* tisztelték. A gyarmatosítók az anyaváros szent tűzhelyéről (a *prütaneionból*) vitték a lángot az új város állami tűzhelyéhez, ami a két közösség közti szoros kapcsolatokat szimbolizálta. Bár a gyarmatváros független *polis* lett, de sok szállal kötődött anyavárosához. Egyrészt összekötötte őket a vérségi kapcsolat. Másrészt azonosak voltak a vallási és a politikai intézményeik, a naptáruk (az ünnepek rendje és jellege) és a hivatalok megnevezései. Persze fejlődésük idővel különböző irányt vehetett. A gyarmatvárosnak pedig már a barbárokkal való kapcsolata miatt is sajátos kultúrája lett. Háború esetén azonban a *métropolisz* és az *apoikiája* általában szövetségesei lettek egymásnak.

Nem minden gyarmatváros lett azonban az anyavárosától független *polisszá*. A gyarmatosítók ugyanis az *apoikiák* mellett *emporionokat*, kereskedőtelepeket is alapítottak. Ezeket a településeket sokszor több anyaváros közösen hozta létre. Az *emporionok* nem voltak független *poliszok*, lakóik az anyaváros polgárai maradtak, tisztviselőiket az anyavárosok küldték. A legtöbb *emporion* azonban idővel *apoikiává* alakult. A legfontosabb *emporionok* között volt a hispániai Emporion és az egyiptomi Naukratisz, amely Egyiptom területén az egyetlen görög gyarmatváros volt.

A gyarmatvárosok között szokták számon tartani a *klérukhiákat* is, pedig ilyen településeket egyedül Athén hozott létre az 5. században, ráadásul görög államok területén. Az athéniai a szövetségüktől elpártolt államokat sújtották többek között azzal a szankcióval, hogy a földterületük egy részét elvették tőlük és a legszegényebb athéni polgárok közül küldtek oda telepeseket, vagyis *klérukhoszokat*. Ezek a *klérukhoszok* továbbra is athéni polgárok maradtak, de a *klérukhiában* kellett élniük, és a kapott földbirtokért cserébe katonai szolgálattal tartoztak: biztosítaniuk kellett, hogy az adott állam többé ne tudjon elpártolni Athéntől. A *klérukhiák* alapítása tehát nem tartozik a görög gyarmatosítás folyamatába.

4.2.2. Jelentősebb *métropoliszok* fontosabb *apoikiáikkal*

A legelső gyarmatvárosok Al-Mina és Pithékusszai lehettek. Al-Mina Szíriában az Orontész-folyó torkolatában helyezkedett el. A város eredeti nevét nem ismerjük, Al-Mina csak egy modern arab elnevezés, amely azt jelenti, hogy kikötő. A város *emporion* volt. A 9. század végén khalkisziak és eretriaik alapították. A régészek főleg euboiai fazekasárut találtak a településen, mellette föníciai és szíriai edényeket és Urartuból, valamint Asszíriából származó árukat. Al-Mina tehát a Kelettel folytatott kereskedelem egyik központja lehetett. Pithékusszai a Nápolyi-öböl előtt található sziget (mai neve Ischia). Al-Minához hasonlóan *emporion* volt, amelyet ugyancsak a khalkisziak és az eretriaik közösen hoztak létre a 8. század elején. Virágkorában hozzávetőleg tízezer lakosa lehetett, akik közül 1500 lehetett pun, de éltek itt etruszkok is. A terület mezőgazdasági tevékenységre nem alkalmas, nem is a föld miatt jöttek ide a gyarmatosítók, hanem a közelben, Elba szigetén található vasérc, valamint az etruszkokkal és a punokkal folytatható kereskedelem miatt. Az alapítás után azonban néhány évtizeddel a lakosok elhagyták a települést és a szárazföldön alapították meg Kümét

(a kuméiek pedig hamarosan Neapoliszt, a későbbi Nápolyt). Valószínűleg azért hagyták el Pithékusszáit, mert eredetileg is a szárazföldön akartak várost alapítani, csak a helyi törzsek ereje miatt ez nem sikerült azonnal. Annak is szerepe lehetett az *emporion* elhagyásában, hogy a 8. század végén Khalkisz és Eretria is hanyatlásnak indult a lélantoszi háború eredményeképpen. Khalkisz alapította még az említett Al-Minán, Pithékusszaion és Kümén kívül a Khalkidiké-félsziget (amely a nevét Khalkiszról kapta) városainak többségét, az itáliai „csizma orrán” fekvő Rhégiont és a Szicíliában vele átellenben lévő Zanklét, amelyet később Messzénének (latinul Messanának) neveztek.

A dél-itáliai partvidék közepén Akháj és troizéni telepések alapították Szübariszt. A város a szomszédos gyarmatokhoz hasonlóan rendkívül meggazdagodott a kiváló szántóföldeknek köszönhetően. Szübarisz gazdagságának oka azonban nemcsak a gabona volt, hanem az is, hogy a Tarentumi-öböl és a Tirrén-tenger közti legrövidebb szárazföldi úton feküdt, amelyen keresztül lehetséges volt elkerülni a veszélyes messzénéi- (messanai-) szorost. Az etruszkokkal folytatott kereskedelem és a ruhagyártás ugyancsak virágzott Szübariszban. A szübarisziak alapították Poszeidonia (Paestum) városát is. A város lakói, a szübariták (vagy szibariták), híresek voltak fényűzésükről, élvezethajhászásukról és ebből következő elpuhultságukról. A legendák szerint a szübariták, a jólétben elkényelmesedve, alkalmatlanokká váltak katonaként megvédeni magukat. Ezt használták ki a szomszédos krotóniak, akik hosszas háborúskodás után (a várost vezető filozófus Püthagorasz és a híres birkózó, Milón részvételével) az 5. század első felében elpusztították a várost és elűzték lakóit. A szerencsétlenül járt város lakóiról ma is szibaritáknak nevezzük az élvezethajhászásuk miatt elpuhulttá vált embereket. Elsősorban nyugaton gyarmatosított Korinthosz is. Legjelentősebb *apoikiái* között voltak Szürakuszai, Szicília legnagyobb városa és Kerküra (a mai Korfu szigete), a nyugati irányú hajóút fontos állomása. Korinthosz alapított azonban a Khalkidiké félszigeten is gyarmatvárost: a peloponnészoszi háború kitörésében szerepet játszó Poteidaiát. A korinthuszi gyarmatvárosok politikai és gazdasági függése nagyobb volt az anyavárostól, mint szokásos: Korinthosz még az 5. század végén is tisztviselőket küldött az *apoikiáiba*, amelyeknek a pénzverése is korinthuszi mintát követett (tudniillik a szárnyas Pegazus szerepelt a pénzekben a városnév feltüntetésével). Az Adriai-tenger partján viszont nem létesültek *apoikiák* a hajózást akadályozó erős északi szél és az ellenséges törzsek miatt. Létrejött viszont néhány *emporion*, melyek között a legfontosabbak a Pó torkolatában fekvő Adria (az Adriai-tenger névadó települése) és Spina, amelyek az etruszkokkal folytatott kereskedelem fő központjai voltak.

A görög gyarmatosítással egyidőben a Karthágó hatalma alatt álló föníciaiak (punok) is gyarmatosítottak Észak-Afrika nyugati részén, a Hispán-félsziget partvidékén, Nyugat-Szicíliában, Szardínián, Korzikán és a Baleari-szigeteken. Így a 7. század végétől a görögöknek már nem volt lehetősége nyugat felé terjeszkedni, ezért is lett a görög gyarmatosítás új iránya a Fekete-tenger partvidéke. Ebben az irányban gyarmatosított Milétosz, a kis-ázsiai görögség kulturálisan és gazdaságilag is legjelentősebb városa, amely a Márvány-tenger és a Fekete-tenger vidékén hozott létre körülbelül kilencven gyarmatvárost, és Megara, amely Büzantiont (a későbbi Constantinopolist, a mai Isztambult) és vele szemben, az ázsiai oldalon fekvő Khalkédont alapította. Még a karthágóiakat megelőzően hozta létre Massziliát (Marseillet) a kis-ázsiai Phókaia (amely a nevét a környékén valamikor nagy számban előforduló fókákról kapta). Masszilia a keltákkal folytatott kereskedelemnek köszönhette gazdagságát. Phókaia alapította a korzikai Alaliát is, ahová a város egész lakossága áttelepült 545-ben a perzsa hódítás elől menekülve. Néhány évvel később azonban a karthágói és etruszk fenyegetés miatt Alaliát is elhagyták, és a dél-itáliai Eleába (latinul Velia) települtek át.

A két legfontosabb görög város, Spárta és Athén nem hozott létre gyarmatvárosokat. Spárta azért nem gyarmatosított, mert egyrészt Messzénia elfoglalásával elegendő földterület szerzett, másrészt a gazdasági-kereskedelmi tevékenysége nem volt olyan jelentős, hogy gyarmatosításra ösztönözte volna. Mindössze egyetlen *apoikiát* hozott létre, Tarasz (latin nevén Tarentum) városát, amelyet a legendák szerint a „szüzekből születettek” alapítottak. A (későbbiekben ismertetésre kerülő) történet valószínűleg egy társadalmi vagy politikai krízisre utal, amelyet a spártaiak a lakosság egy részének az eltávolításával oldottak meg. Athén az archaikus korban egyetlen gyarmatvárost sem alapított, csak az 5. században hozta létre (*A pentékontaetia* című fejezetben részletesen ismertetett módon) a dél-itáliai Thurioit és a trákiai Amphipoliszt.

4.2.3. A keleti kultúrák hatása a vázafestészetben, a vallásban, mitológiában és az írás megjelenésében

A minószi civilizáció idején és a mükénéi korszakban a görög kultúrát erőteljes keleti hatások érték. A sötét kor elszigeteltsége után a megindult kereskedelem és a gyarmatosítás eredményeképpen az archaikus kor elején újra megerősödött a keleti kultúrák hatása. Ez a korszak az orientalizáló kor. Az intenzív kapcsolat a Közel-Kelettel a perzsa hódítás idejéig (6. század közepe) tartott, azután gyengült. Végül a legnagyobb mérvű kulturális kölcsönhatás a görög és a keleti kultúrák között Alexandrosz hódításai következtében a hellenisztikus korban valósult meg. Az orientalizáló korban elsősorban a közel-keleti művészet díszítőmotívumai és technikái hatottak a görögökre. A kerámiaedények jellemző díszítései a virág- és állatmotívumok, (vonuló griffek, szfinxek, oroszlánok) lettek, de megjelentek vallási és mitológiai témák is. A keleti kultúrák hatása a görög mítoszokban is tetten érhető. A 7. században alkotó Hésziodosz *Istenek születése* (*Theogonia*) című művében a világ keletkezésének és az egyes istennemzedékek harcainak leírása mezopotámiai és hittita elbeszélések hatását mutatja. Ugyanakkor a görög vallás új kultuszokkal (a trák Bendisz és Orpheusz kultuszával) gazdagodott, a tudományok kialakulását pedig mindenekelőtt az írás átvétele segítette.

Az írás a 9. század vége felé jelent meg újra Hellaszban. Az új írásmód – a mükénéi kor szótagírásával, a lineáris B-vel szemben – már betűírás volt. Az írásjegyeket (azok elgörögösített neveivel együtt) a föníciai ábécéből vették át a görögök. Az átvétel egyes elképzelések szerint vegyes (görög és keleti) lakosságú területen történhetett: egy keleti szigeten, például Rhodoszon vagy egy keleten alapított gyarmatvárosban, például Al-Minában. A legvalószínűbb nézet szerint viszont Szicíliában vették át a görögök az ábécét, mert ezen a területen a karthágóiak és a görögök is alapítottak gyarmatokat, és a két nép közötti kapcsolatok intenzívek voltak. A görög írás létrehozására elsősorban a tulajdonjog jelölése és a kereskedelmi könyvelés miatt volt szükség, de igény volt a törvények rögzítésére, valamint a homéroszi eposzok és más költői művek leírására is.

A görögök nem egyszerűen átvették a föníciai írásjegyeket, hanem egy olyan írásrendszert hoztak létre, amely a föníciainál is fejlettebb volt. A föníciai ábécé ugyanis csak a mássalhangzók jelölésére szolgált (ezért tulajdonképpen egy rövidített szótagírásnak is tekinthető), a magánhangzókat a szövegösszefüggés alapján lehetett megállapítani, vagy külön magánhangzó-jelölő rendszer tartozott még az íráshoz. A görög ábécében viszont minden egyes hangnak egy betű felelt meg, azaz egy egyértelmű és csak 24 jelből álló rendszer jött létre. Így könnyű volt az egyszerű emberek, a társadalom széles rétegei számára is megtanulni írni és olvasni. Emiatt a hangjelölő írás vagy másképpen a betűírás feltalálása nagyban hozzájárult a görög kulturális fejlődéshez és a demokratikus berendezkedés kialakulásához (bár nem mindenhol jött létre demokrácia, ahol használták a betűírást).

Az első görög nyelvű írásos emlékek jellegzetes módon verses szövegek. Egy 740 körülől származó dipylon-váza (amely a nevét onnan kapta, hogy az athéni Dipylon kapu környékén került elő) egy táncverseny győzelmi díja lehetett, mert a következő hexameteres feliratot hordozza: „Aki az összes táncos közül a legszebben táncol, az vegye át ezt!” Kevéssel később, 700 körül készítették (talán egy *szüimposzion*-játék eredményeként) Pithékusszaiban a Nesztór kupának nevezett kerámiaedény feliratát, mely az Iliász soraira utal, és egy jambikus és két hexametrikus sorból áll:

„Nesztór kelyhe vagyok, amelyből jó inni.

Aki iszik ebből a kehelyből, azt azon nyomban

Elfogja a szép koszorús Aphrodité (támasztotta) vágy

4.3. A tudomány megszületése

Az első két tudományág a 6. században jelent meg: az egyik a filozófia volt, amely a természettudományt is jelentette, a másik a történelem, amely nem különült el a földrajztól. A tudomány megszületésének legfontosabb feltételei az írás megszületése, a gyakorlati céloktól elváló elméleti érdeklődés megerősödése és a kritikus gondolkodás megjelenése volt. A kritika és a kétely a hagyományos magyarázatokra irányult. Mindkét tudományág művelői elsősorban azt kérdőjelezték meg, hogy az istenek beavatkozása magyarázza a világ eseményeit. A történetírók és a filozófusok is természetes, racionális magyarázatokat kerestek a történelem eseményeire, illetve a természet

jelenségeire. Keleten ezzel szemben az emberek nem kérdőjelezték meg a világnézetük alapjait (főleg a természetfeletti erőkre történő hivatkozásokat), és a kutatások gyakorlati célokat (földművelés, földmérés, tájékozódás stb.) szolgálták. Elsősorban ezért nem alakult ki a mai értelemben vett tudomány Keleten, bár például az egyiptomiak és a mezopotámiaiak is folytattak megfigyeléseket, rendszereztek az ismereteiket, sőt mindezt precíz módszertannal és nagy alapossággal tették.

Az első filozófusok a *phüszikoi* voltak, akik a *phüszisz*, azaz a természet jelenségeinek magyarázatát kutatták. Elsősorban az érdekelte őket, hogy miből épül fel, mi hozta létre, és mi tartja fenn a világot, a természetet. Mi az az ősök vagy principium (*arkhé*), amely a végső alapját és magyarázatát jelenti a világnak. A *phüszikoi* elhagyták a naív elképzeléseket a hagyományos istenek közvetlen beavatkozásáról, mint például hogy az eső és a villámlás Zeusztól van, vagy hogy Démétér növeszti a gabonát, vagy hogy a Nap, a Hold és a szivárvány istenek. (Nem voltak ateisták, csak éppen úgy gondolták, hogy az isten bonyolultabb módon van jelen a világban, mint ahogyan a hagyományos naiv elképzelésekben szerepel.) A természetfeletti okokra hivatkozás helyett természetes okokkal próbálták magyarázni a világ jelenségeit. Kutatásaik során tudományos módszereket alkalmaztak: megfigyelték a természetet, a tapasztalatra mint bizonyítékra hivatkoztak, elméleteket, modelleket alkottak, melyekkel rendszerbe próbálták állítani téziseiket. Ezek az első filozófusok a Kelethez legközelebb fekvő görög területeken, Kis-Ázsiában, főként Milétoszban éltek, és valószínűleg felhasználták az egyiptomi, valamint a mezopotámiai csillagászat és matematika eredményeit.

Ugyancsak a 6. századba nyúlnak vissza a történettudomány kezdetei. Az első „történetírók” a *logographoszok* voltak, akik azonban még a legtöbb tekintetben nem feleltek meg a tudományosság kritériumainak. Forrásaik költői művek voltak, valamint utazók és kereskedők útleírásai. Három műfajban alkottak: a *ktisziszek* városok alapítását és korai történetét mesélték el, a *genealogiák* egy-egy előkelő család őseinek tetteiről szóltak, végül a *periégésziszek* egy vidék földrajzi-történelmi leírását nyújtották. A *logographoszok* legnagyobb érdeme az volt, hogy nem a hagyományos istenek beavatkozásával magyarázták az eseményeket. (A legtöbb történetíró azonban a következő évszázadokban is hitt az isten vagy az istenek létezésében és az emberek életére, valamint a történelemre gyakorolt hatásában, sőt ennek a hatásnak a formái kiemelten foglalkoztatták őket.)

A *ktiszisz* és a *genealogia* hasonló műfajt jelent. Mindkettő esetében a *logographoszok* ugyanarról az egy témáról (egy családról, illetve egy városról) szóló költői műveket dolgoztak fel meglehetősen kezdetleges forráskezeléssel. Az isteneket és a csodás elemeket kihagyták a művekből, az ugyanarról az eseményről szóló különböző beszámolókat pedig önkényesen összehangolták, vagy egyszerűen, mindenféle magyarázat nélkül az egyik verziót elfogadták, a másikat elvetették. A *periégésziszek* pedig egy vidék földrajzi viszonyainak leírásával kezdték, majd a növényzetet, állatvilágot ismertették. Ezután rátértek az ott lakó népek bemutatására. Leírták, hogyan öltözködnek, mit esznek, mit isznak, milyen hagyományokkal rendelkeznek a lakosok. Végül a vidék népeinek történelméről is írtak a szerzők. A *periégésziszekben* tehát a történelmi események bemutatása csak kisebb részét tette ki a műveknek. Mindhárom műfajra jellemző azonban, hogy a szerzők célja csupán az volt, hogy összeírják és tovább örökötsék az egy témához számukra rendelkezésre álló ismereteket. A *logographoszok* nem keresték még az események mélyebb okait, nem volt történelmi modelljük. Nem azt akarták megérteni, hogy mi és miért történt a múltban. Nem is tettek meg mindent a történelmi valóság feltárásáért, nem végeztek kutatómunkát, az elérhető valamennyi írott forrást sem gyűjtötték össze és szemtanúkat sem hallgattak meg. A *logographoszok* között az 5. és 6. század fordulóján élt milétoszi Hekataiosz munkássága közelítette meg leginkább a tudományos történetírást, de az első történetírónak csak Hérodotoszt tartjuk (akiről részletes ismertetés *A görög-perzsa háborúk* című fejezetben olvasható).

4.4. A *hoplita* harcmodor

A *hoplita* katonák a nevüket a *hoplon*-ról, a körülbelül egy méter átmérőjű, korong alakú fapajzsukról kapták, amelyet vékony bronzlemez borított. Két felfüggesztése biztosította, hogy a pajzs jól kezelhető legyen nemcsak védő, hanem támadó fegyverként is. A katonák védelmét a pajzs által nem takart területeken mellvért, lábszárvért és sisak biztosította. A *hoplita* harcosok elsődlegesen egy körülbelül 2,5 méteres döfőlándzsával harcoltak, de karddal is fel voltak fegyverkezve. A fegyverzetét

minden katonának magának kellett megvásárolnia. Minthogy a teljes *hoplita* fegyverzet meglehetősen drága volt, ezért a *hoplita* hadsereg tömegbázisát a középrétegek, azaz a viszonylag jómódú földművesek, kézművesek és kereskedők adták. A polgárok nagyjából 20-30%-a szegény volt ahhoz, hogy *hoplita* fegyverzete legyen, ezért ők könnyűfegyverzetű katonákként íjjal, parittyával, hajítódárdával harcoltak, míg a legszegényebb polgárok evezősökként szolgálhattak, ha volt az államnak hadiflottája. Amennyiben nem állt elegendő számú *hoplita* az állam rendelkezésére, akkor a városban lakó nem teljesjogú polgárokat (Athénban a *metoikoszokat*, Spártában a *perioikoszokat*), sőt vészhelyzetben a rabszolgákat is besorozták. A 4. századtól pedig egyre inkább jellemzővé vált a zsoldosok alkalmazása.

650-re minden *polis* *hoplita* hadsereggel rendelkezett, amelyet a polgárok alkottak. A katonák zárt hadrendben, a *phalanx*-ban harcoltak. Az arcvonalt több száz méter hosszú volt (a klasszikus korban akár 2-3 kilométer is), míg a *phalanx* szokásos mélysége 8 sor volt. Ennél sokkal többre nem volt szükség, mert általában csak hozzávetőleg az első három sor harcolt, mert ők érthették el lándzsájukkal az ellenséget. Miután egymásnak masírozott a két sereg, az első sorban állók párviadalt vívhattak a velük szembenállókkal dárdával vagy karddal, míg a 2. és 3. sorban álló katonák hátulról lándzsáikkal segítették és valószínűleg tolták az első sorban állókat.

A hadseregek felállításánál alapvető szempont volt, hogy védekezni kellett a bekerítés ellen: inkább csökkentették a sorok számát, de az arcvonalt nem lehetett rövidebb, mint az ellenségé. Ha viszont túl kevés sorból állt a hadsereg, akkor az ellenség könnyebben áttörhette az arcvonalt, aminek következtében megbomlott a csatarend, és a hadsereg a leggyakrabban meg is futamodott. Ennek az volt az oka, hogy minden katona a bal kezében tartotta a pajzsát, amellyel a saját bal oldalát és a balján álló katona jobb oldalát védte. Ha egyszer rés támadt az arcvonalon, akkor védtelenné váltak azok a katonák, akik mellett jobbról nem állt más katona. Őket így nagyon könnyű volt megsebesíteni vagy megölni, majd erről a pontról tovább haladva fel lehetett morzsolni az egész sereget. Ezért ha egyszer az ellenség megbontotta a csatarendet, akkor a katonák inkább megfutamodtak. Azért hogy a súlyos fegyverek ne akadályozzák őket a menekülésben, eldobálták őket. Ezzel egyszersmind elismerték vereségüket. A másik fél pedig azon a helyen, ahol megfordította az ellenséget, az eldobált fegyverekből egy győzelmi emlékművet, *tropaiont* emelt (a szó a *trepein*, megfordítani igéből származik, és belőle ered a trófea kifejezés), és ezzel kifejezte azt, hogy győztesnek tekinti magát. A megfutamodott fél pedig azzal ismerte el vereségét, hogy a harcot megtartó hadseregtől kikérte a halottjait, hogy eltemethesse őket. Olykor előfordult, hogy nem volt egyértelmű, melyik a győztes és a vesztes fél, mert a hosszú arcvonalt különböző részein nem ugyanaz a fél futamodott meg. A győzelem kivívásában döntő szerepe volt az egyes katonák kitartásának, bátorságának és fegyelmeztségének. A gyávaság nagy szégyennek számított, mert a megfutamodó katona a tőle balra álló társát védtelenné tette.

A *hoplita* ütközetek általában egy óránál rövidebb ideig tartottak, és a halottak aránya a 15%-ot sem érte el. A hadjáratok is rövidek voltak, mivel a földművesek nem tudtak sokáig távol lenni a földjeiktől és az állataiktól. Az összecsapások leginkább egy olümpiai sportmérkőzésre hasonlítottak, ahol nem az ellenfél elpusztítása volt a cél, hanem egy vitás kérdés eldöntése. Az ütközetet a forrásokban sokszor ugyanaz a szó, tudniillik az *agón* jelöli, mint a versenyjátékokat. A *hoplita* hadsereg nem is volt alkalmas az ellenség üldözésére, ahogyan városok elfoglalására és portyázásra sem. A *hoplita* hadsereg nem tudott csapdát vagy hadicselt alkalmazni, és nem tudta az éjszakai sötétséget vagy a terepadta előnyöket kihasználni. Csak sík területen folyhattak az ütközetek, mivel az egyenetlen terepen nem lehetett megtartani a zárt hadrendet, és rés támadhatott a *phalanx*-ban. Azután kezdődhetett meg az ütközet, hogy az egyik fél kiválasztott egy csatateret, majd ott felállította hadseregét és ezzel csatára hívta ki az ellenséget. Amennyiben a másik fél nem fogadta el a kihívást, azaz nem állította fel a hadseregét, akkor nem került sor ütközetre.

4.5 Türrannoszok uralma (670–500)

4.5.1. Belviszály

A belpolitika és a társadalom kulcsfogalma az archaikus és a klasszikus korban is a belső viszályt jelentő *sztaszisz*. Ellentéte a *homonoia*, az egyetértés. Az archaikus korban a *sztaszisz* legalapvetőbb formája az arisztokrata nemzetségek közti küzdelem a *polis*zon belüli vezető szerepért. Emellett *sztaszisz*nek nevezzük a nem előkelő származású polgároknak az arisztokratákkal szemben folytatott küzdelmét a politikai jogaik bővítéséért. A harmadik oka, illetve típusa a *sztaszisz*nak a szegény polgárok küzdelme a gazdasági helyzetük javításáért. Az 5. századtól a *sztaszisz* a különböző politikai csoportok, leginkább az oligarchák és a demokraták között folyt. A *sztaszisz* jelenthette a politikai ellenfelek legyilkolását vagy a véres utcai harcokat, de akár az állam és a civilizált élet teljes leépüléséig mehetett. A *sztaszisz* különböző formáira Athén történelméből látunk majd példákat a későbbi fejezetekben.

Az archaikus korban a görög államok legfontosabb politikai törekvései a *sztaszisz* megszüntetésére és a *homonoia* elérésére irányultak. A *polis*zon belüli belső béke ugyanis szükséges volt az ellenséges *polis*zokkal szembeni hatékony katonai fellépéshez és így a *polis*z megmaradásához. A későbbiekben az államok közti *homonoia* alapvető feltétele lett a külső ellenségekkel – így a perzsákkal, makedónokkal és punokkal – szembeni sikeres harcnak. Amikor a görög államok át tudták hidalni az egymás közti viszályaikat, mint például a szalamiszi csata idején, akkor tudtak sikeresek lenni a külső ellenséggel szemben. Különbözik pedig az egymás elleni harcukkal szolgáltatott ki magukat az ellenségeiknek. Tulajdonképpen az egész ókori görög történelmet bemutathatjuk úgy, mint a *polis*zon belüli és a *polis*zok közötti egyetértés létrehozására irányuló, különböző eredményességű lépések sorozatát.

Az archaikus korban, a *polis*zok létrejötte után meg is kezdődött az arisztokrata nemzetségek közti rivalizálás a vezető szerepért. Erről a rivalizálásról árulkodik többek között a *logographoszok* által művelt egyik műfaj, a *genealogia* megjelenése. Ezeknek a műveknek az elkészítésére a *logographoszok* az arisztokratáktól kaptak megbízást, akik nemzetségük tekintélyét akarták alátámasztani az egész közösség előtt. A *logographoszok* ezért felrajzolták az adott nemzetség családfáját, a legrégebbi ősokeket egyenesen az istenektől származtatták, és a költők mitikus elbeszéléseit felhasználva beszámoltak a kiemelkedő családtagok legendás tetteiről. Ezeket a történeteket aztán az arisztokraták nemcsak írott szövegekben terjesztették, hanem festőművészekkel vázákra is festették.

Az előkelők közti rivalizálás hasonló eszköze volt a 8. század folyamán megjelenő *hérosz*-kultusz. A *héroszok* az istenek és az emberek között álló félistenek, akik nagyobbak, erősebbek, mint az emberek. A görögök elsősorban az epikus hagyomány hőseit tekintették *hérosz*oknak, de jelentős történelmi személyek, városalapítók, költők is válhattak *hérosszá*. A *hérosz*-kultusz helyszínei elsősorban azok a különleges sírmelléklettel rendelkező műkénéi kori sírok lehettek, amelyeket az archaikus kor elején találtak meg a görögök. Ezeket a régi sírokat fallal vették körül, szentélyt hoztak létre területükön, miután az eltemetett személyeket azonosították az eposzok alakjaival (például Agamemnónnal, Menelaossal vagy Helenével). Ezután ezeknek a *hérosz*oknak rendszeresen áldozatot mutattak be, egyeseknek még templomot is építettek. Az arisztokraták olyan *hérosz*okat választottak tiszteletük tárgyául, akiket nemzetségük őseinek mutathattak be, így a *hérosz*-kultusz is arra szolgált, hogy egyes arisztokrata nemzetségek tekintélyét erősítse.

Az arisztokraták közti elmérgesedett viszályról tanúskodnak azok a beszámolók is, amelyek a rivalizáló családok közti vérbosszúk sorozatáról vagy azok megfékezésére tett lépésekről tájékoztatnak.

A *sztaszisz* második formáját a nem előkelő származásúak küzdelme jelentette az előkelőkkel szemben. Politikai jogaik bővítését és a bíróságokon az előkelők önkényének való kiszolgáltatottságuk csökkentését akarták elérni. Ezt a küzdelmet a jómódú parasztok, kézművesek és kereskedők vezették, akik anyagi és így katonai súlyuknak is megfelelő beleszólást akartak szerezni a közösség irányításába.

A *sztaszisz* harmadik típusában a szegények gazdasági helyzetük javításáért küzdöttek a gazdagokkal szemben. Elsősorban a földek újrafelosztását akarták elérni, mivel nem volt elég föld, illetve a jó földek az arisztokraták kezében voltak, és ezért csak két lehetőség közül választhattak a szegények: vagy kivándoroltak, vagy a *démoszuktól* távoli, illetve gyengébb minőségű földeket művelték meg, ahol több munkával járt a gazdálkodás, és tovább tartott az odavezető út is.

4.5.2. A *türannisz* kialakulása

A 7-6. században a *poliszok* jelentős részében az arisztokráciát egy sajátos államforma, a *türannisz* váltotta fel néhány évtizedre. Eredetileg a *türannisz* egy olyan rendszert jelentett, amelyben a az államot irányító egyeduralkodó nem örökölte a hatalmát. A megjelölés arra is utalhatott, hogy az uralkodó nem legitim, de arra is, hogy érdemei miatt lett a főhatalom birtokosa. A rendszer lényegének megragadásához azonban azokat a sajátos történelmi körülményeket kell ismertetni, amelyek a *türannisz* kialakulásához vezettek.

Hérodotosznál és az 5. századi drámaíróknál még nem volt feltétlenül negatív értékítélet a *türannosz* kifejezésben: a *türannoszok* uralma ugyanúgy lehet pozitív, mint negatív, akár a királyoké (a király, vagyis *baszileusz* és a *türannosz* kifejezések azonos jelentésűek). Az 5. század végén, Thuküdidésznél és a későbbi forrásokban már negatív jelentést hordoz a szó. Rossz híréket a *türannoszok* elsősorban annak köszönhatték, hogy korlátozták a polgárok szabadságát, és nem tartották tiszteletben a törvényeket. Így a *türannisz* kifejezés zsarnokság jelentést vett fel, bár a *türannoszok* uralma a legtöbb államban nagyon jelentős gazdasági és kulturális fejlődést hozott.

Érdekes, hogy az ókori görögök nem látták meg ennek a rendszernek a lényegét, illetve azt, hogy létrejötteinek sajátos történelmi feltételei voltak. Az 5. század végéig nem különböztették meg a királyságtól, majd a 4. században Platón és Arisztotelész a *türannisz*t csak erkölcsileg tartották különbözőnek a *baszileiától*. Szerintük a *türannisz* olyan egyeduralkodó, amelyben az uralkodó (a *türannosz*) az alattvalók akarata, illetve a törvények ellenére, csak a saját érdekeit tekintetbe véve uralkodik. Ilyen módon viszont a filozófusok csak olyan általános megállapításokat tettek, amelyek minden diktatúrára igazak lehetnek. Arisztotelész különösen határos leírást ad a diktatúrák fenntartásának máig érvényes módszereiről (Politika 1313b–1314b). Arisztotelész leírása szerint a *türannosz* uralma úgy válhat tartóssá, ha eltávolítja a kimagasló és önérzetes polgárokat, ha megakadályozza, hogy bizalommal legyenek egymás iránt a polgárok, ha folytonos megaláztatással beletöri őket a szolgálattelkütségbe, ha besúgókat alkalmaz, ha háborúk indításával és a nép elszegényítésével eléri, hogy a polgároknak ne legyen ideje terveket szőni a diktatúra megdöntésére. Arisztotelész szerint a *türannoszok* által alkalmazott másik módszer uralmuk szilárdságának biztosítására, ha királyságnak, azaz olyan jó államformának próbálják feltüntetni uralmukat, amely a törvényeket betartva és az alattvalók érdekében áll fenn.

Ma a történészek a 7. századi hadszervezeti, társadalmi és politikai változásokat tartják meghatározónak a *türannisz* kialakulásában. Először is általános érvényű összefüggés van a katonai szervezet és az alkotmányforma között. Az archaikus kor elején, amikor elsősorban az arisztokraták harcoltak a közösségért, a jellemző államforma az arisztokrácia volt. A 7. századtól a *hoplita* harcmódor elterjedése együtt járt a középrétegek politikai jelentőségének növekedésével és az arisztokrácia hatalmának hanyatlásával. A *phalanx*ban ugyanis szigorú egyenlőség érvényesült: az előkelők és az egyszerű parasztok egymás mellett harcoltak, így az állam katonai sikeressége ugyanannyira múltott a középrétegeken, mint az előkelőkön. Ezért az előkelők nem állíthatták azt, hogy egyedül ők jogosultak a politikai hatalom gyakorlására. A középrétegek pedig el tudták érni, hogy szélesedjenek a politikai jogaik. (Hasonlóképpen az 5. században akkor teljesedett ki a demokrácia, amikor Athén birodalma a legszegényebbekből álló flottalegénységtől függött.) A *türannisz* 7-6. századi átmeneti időszaknak volt a jellemző államformája: akkor alakult ki, amikor a *hoplitaként* harcoló középrétegek katonai fontosságuk miatt kezdtek nagyobb politikai súllyal is rendelkezni. A középrétegek megnövekedett jelentőségüket az arisztokrata nemzetségek között folyó *sztaszisz*ban tudták hasznosítani. Ebben a vezető szerepért folyó küzdelemben az arisztokrata nemzetségek az archaikus kor kezdete óta különböző szövetségekbe tömörültek. Körülbelül a 7-6. században jött el az idő, amikor egy-egy nemzetség már a siker reményével dönthetett úgy, hogy nem más nemzetségekkel szövetkezik a hatalom megszerzése érdekében, hanem a középrétegekkel. A hatalomra törő arisztokrata reformokat, „népjóléti” intézkedéseket, földosztást és az arisztokraták előjogainak korlátozását ígérte a középrétegek megnyerése érdekében, de a *démosz* már csak azért is szívesen látta a *türannisz*t, mert ez a rendszer egy időre megszüntette a *sztaszisz*t, és rendezett körülményeket teremtett a gazdasági élet fejlődéséhez (például Athénban). Máshol a *démosz* az arisztokraták önkényes, korrupt és elnyomó kormányzatától akart szabadulni, és ezért segítette az új rendszer létrehozását (például Korinthoszbán). Voltak olyan *türannoszok* is, akik egy külső

nagyhatalomnak köszönhatték uralomra jutásukat (például a kis-ázsiai városok *türannoszai* a perzsáknak).

4.5.3. A *türannisz* általános vonásai

A *türannoszok* legtöbbször erőszakkal vagy puccsal kerültek uralomra: hatalmukat nem örökölték (nem királyok), és nem is választották őket (nem tisztviselők), ezért nem legitim uralkodók. Tehetségükkel, karizmájukkal és egyéni teljesítményükkel nyertek népszerűséget, többen olümpiai győztesek vagy sikeres hadvezérek voltak. A *türannoszok* első generációját általában szívesen látta a nép, a másodikokat viszont már gyűlölték. A második generációsok ugyanis már nem egyéni teljesítményükkel szerezték meg a hatalmat, hanem egyszerűen örökölték: ezért tehetségük és népszerűségük hiányát zsarnoki módszerekkel voltak kénytelenek kompenzálni. Ők már nem természetes halállal haltak meg, hanem (valamilyen sérelem miatt induló) belső lázadás vagy külső támadás döntötte meg az uralmukat. Ezután visszatértek a száműzött ellenfeleik, és újra oligarchia (illetve arisztokrácia) lett az államforma. A *démosz* által elnyert kedvezmények azonban megmaradtak.

A *türannoszok* instabil helyzetük miatt külső segítségre szorultak, ezért kölcsönösen segítették egymást. Testőrséget és zsoldos katonaságot is alkalmaztak, amelyek fenntartására adót szedtek. Hatalmuk legitimációja érdekében gyakran az egykori uralkodó család tagjaiból választottak feleséget.

Népszerűségük növelése érdekében templomokat, középületeket, csatornát és vízvezeteket építettek, továbbá nagyszabású ünnepeket vezettek be, és művészeket patronáltak. Építkezéseikkel munkahelyeket is teremtettek, és támogatták az ipart, valamint a kereskedelmet, sőt ezáltal az áruterelő mezőgazdaságot is. Más *türannoszokkal* kiépített kapcsolataik és gyarmatosító tevékenységük is hozzájárult a gazdaság virágzásához. Mindenekelőtt azonban az hatott nagyon pozitívan a gazdaságra, hogy a rivális arisztokraták a *türannoszok* hatalmát nem merték megkérdőjelezni a zsoldosaik, a testőrségük, a szövetségeseik, a közkedveltségük és a nagy vagyonuk miatt, így egy időre megszűnt a *sztaszisz*.

4.5.4. Korinthosz az archaikus kor első felében

A 8–7. században Korinthosz Hellász leggazdagabb városa, legjelentősebb gyarmatosítója és a görög világ kereskedelmi központja lett rendkívül jó földrajzi elhelyezkedésének köszönhetően. A Peloponnészoszra vezető út mellett feküdt, és a Kelet és Nyugat közötti tengeri kereskedelemnek is a csomópontja volt, mivel az Iszthmosz mindkét oldalán, a Korinthoszi-öbölben és a Szaróni-öbölben is volt kikötője. Az orientalizáló korszakban a korinthusziak jártak az élen a vázagyártásban, -festésben és -exportban. Egyik fő exportcikkük a parfümtartó edényekben szállított illatosított olaj volt. A fektealakos technika is a korinthusziak találmánya volt. (550-re viszont már az athéni fektealakos vázák kiszorították a korinthusziakat, majd 530 körül az athéniak megteremtették a vörösalakos kerámiát, amely piacvezető termék lett.) Korinthosz a gyarmatosításból is jelentős haszonra tett szert: bonyolította a gyarmatokkal a kereskedelmet és utaztatta más városok gyarmatosait.

A városnak két jelentős *türannosza* volt: Küpszelosz (657–627), aki véget vetett a Bakkhiada nemzetség (amelyből anyai ágon maga is származott) arisztokrata uralmának és fia, Periandrosz (627–587), akit a források egy része aberrált zsarnoknak mutat be. A *türannoszok* folytatták a gyarmatosítást (az új városokban általában fiaikat tették meg *türannoszoknak*) és a város hatalmi szférájának kiépítését: elfoglalták Epidauroszt, kapcsolatot építettek ki az egyiptomi Pszammétikhosszal, a lüd Aliüttésszel és a milétoszi Thraszübulossal. A keleti luxuscikkeket és a nyugati fémeket Korinthoszon keresztül szállították a *türannisz* óta. Korábban ugyanis a hajók kénytelenek voltak megkerülni a Peloponnészoszi-félszigetet, de Periandrosz megépítette a *diolkoszt*, vagyis a hajócsúzdát. Ez egy kikövezett 6,4 kilométer hosszú út volt, amelyen kerek járművek közlekedtek. Ezeken a járműveken át tudták húzni a hajókat az Iszthmosz, azaz a Korinthoszi-földszoros egyik oldaláról a másikra, így megspórolták a Peloponnészosz 700 kilométer hosszú és veszélyes körülhajózását. Próbálkoztak a *türannoszok* az iszthmoszi csatorna megépítésével is, ahogyan mások

is az ókorban, mint például Iulius Caesar vagy Nero (akinek az uralma alatt körülbelül 700 méter készült el belőle). A görögöknek azonban a 19. század végéig kellett várniuk, mígnem a magyar Türr István szervezői munkája mellett és Gerster Béla tervei alapján elkészülhetett a csatorna. (Ma viszont már a csatorna gazdasági haszna kicsi, mivel csak 21 méter széles és 8 méter mély, ezért tengerjáró hajók számára nem alkalmas, ráadásul a meredek, átlagosan 90 méter magas mészkőfalak rendszeresen beomlanak, ezért nagyon gyakran van szükség helyreállítási munkákra).

4.6. Az állatáldozat

Az állatáldozat a görög vallásgyakorlat, egyszersmind a közösségi élet központi eseménye volt. Az istennel való kommunikáció legfontosabb formáját jelentette, amely során az emberek kifejezhették az isten iránti tiszteletüket, hálájukat, és kéréseket is fogalmazhattak meg az isten felé az áldozat közben elmondott imákban. Az esemény egyszersmind lehetővé tette, hogy egyes társadalmi csoportok vagy akár az egész állami közösség kifejezze identitását, és megerősítse összetartozását.

Az áldozat előtt az áldozat bemutatója (aki lehetett pap, tisztviselő vagy a családfő) fürdőt vett, ünnepi, fehér ruhába öltözött, koszorút tett a fejére, és levette a lábbelijét. Az áldozatban résztvevők ünnepi menetben (*pompé*) vonultak a templom mellett álló oltárhoz. Az áldozat ugyanis mindig a templomon kívül zajlott. A menet élén egy vagy több kosárvívő lány (*kanéphorosz*) haladt, akik a fejükön, ezüsttel és arannyal díszített kosárban vitték az áldozati kést és az árpadarát. A szalagokkal és virágfüzérrel feldíszített áldozati állatot – melynek felnőtt, fiatal, hibátlan, egészséges állatnak kellett lennie – fiatal férfiak vezették. (A leggyakoribb áldozati állatok a birka és a kecske voltak. Az isteneknek általában hím állatot, az istennőknek nőtényt áldoztak. Az áldozati előírások megszabták az állatok színét és értékét is. Egyes istenek számára bizonyos szertartásokhoz előírták az állat fajtáját is.) Az ünnepi menetben *auloszok* és esetleg húros hangszerek (*lúra* vagy *kithara*) szóltak. Miután megérkezett a menet, az oltár körül álltak fel az áldozók, háttal a templomnak. Az áldozat bemutatója vízzel behintette, és így rituálisan megtisztította a résztvevőket, az oltárt és az áldozatot – ezzel el is különítette a résztvevőket a népesség többi részétől. Ezután az áldozó imát mondott, miközben a többi résztvevő sóval kevert árpát dobott az oltárra és az áldozatra.

Az állat feláldozása azzal kezdődött, hogy az áldozat bemutatója egy kevés szőrt vágott le az állat fejéről, és a tűzbe dobta. A kisebb állatoknak késsel vágták el a torkát. A nagyobb állatokat a segédek baltával előbb leütötték, majd a férfiak felemelték, és az áldozat bemutatója csak ezután vágta el a torkát. Az állat megölésének pillanatában a hangszerek elnémultak, és a jelenlevő nők éles, erős kiáltást hallattak (*ololügé*). Az áldozók vigyáztak, hogy a vér ne a földre folyjon: a kisebb állatokat az oltár fölé tartották, vagy a vérüket egy áldozati verembe csorgatták; a nagyobb állatok vérét előbb egy tálban fogták fel. Ezután megnyúzták és feldarabolták az állatot. Az értéktelen részeket, az epehólyagot, az állat farkát és a zsírba becsomagolt combcsontokat – kis húsdarabokkal feldíszítve – az áldozók teljesen elégették az isteneknek, akik számára örömet okozott az égő zsír és hús illata. Ezután hosszú nyársakon megsütötték és megették a könnyen romló belsőségeket, a vesét, a májat, a tüdőt és a szívet. Ezt követően – már az oltártól kissé távolabb – feldarabolták az állatot, és megfőzték vagy megsütötték a húsdarabokat. Végül a lakoma következett, amelyen az állami ünnepek alkalmával minden polgár, sőt a városban lakó minden idegen is részt vehetett.

4.7. A görög nők

Sok szempontból érdemes a görög nőkkel alaposabban foglalkozni. Különleges volt, és a későbbi korokra jellemzőtől jelentősen eltért az életmódjuk és a jogi helyzetük. A görög férfiak sajátosan gondolkodtak általánosságban is a nőkről, de nagyon különlegesen viszonyultak a saját feleségükhöz is. A nők helyzetének tárgyalása alkalmat ad arra, hogy körüljárjuk a házasság, a válás, a hozomány, a gyerekszülés és -nevelés, valamint a családi boldogság vagy harmónia témáját is.

4.7.1. A nők sajátos helyzetét meghatározó nézetek

Először is a görög közgondolkodás a nőket a férfiaknál intellektuálisan és erkölcsileg hitványabbnak tartotta. Bár Homérosznál még teljesen pozitív a nőkről alkotott kép (lásd Pénélopét, Andromakhét vagy Arétét), Hésziodosz viszont már minden lehetséges rosszat elmond a nőkről. Az ő egyik művében (*Munkák és napok*) olvashatunk Pandóráról, az első nőről, akit az istenek bosszúból és csapásként küldtek a férfiaknak (mivel Prométheusz ellopta nekik a tüzet). Szépnek és csábítónak, de ugyanakkor „szemtelen eblelkűnek és tolvaj hajlamúnak” alkották az istenek a nőt. Erős ellentétben áll ez a szemlélet a Biblia nő-képével. A Teremtés könyve szerint ugyanis Évát Ádámhoz hasonlóan teremtette az Isten, hogy segítőtársa legyen a férfinak. (Az ember kiűzéseért az Éden kertjéből viszont már Éva volt elsősorban felelős, akárcsak Pandóra a világra zúduló nyomorúságért, betegségekért és halálért. De ebben a tekintetben is van különbség: Pandóra teljesen egyedül hajtotta végre a tettet, míg Évát követte Ádám.)

A nők helyzetére befolyással volt az is, amit a görögök a gyerek fogantatásáról gondoltak. A görög közfelfogás az volt, hogy az apa egy kis embriót juttat az anya testébe, amely csak védett környezetet és tápanyagokat biztosít a gyerek fejlődéséhez, mint az anyaföld a magnak. (Az 5. századi Hippokratész ezzel szemben felismerte, hogy a gyerekek tulajdonságait mindkét szülőjüktől örökölhetik. Arisztotelész azonban a közfelfogást követte, és az ő tekintélye évszázadokra ezt a közfelfogást tette elfogadottá.)

A legfontosabb törekvés az volt a nőkkel kapcsolatban, hogy a hűségüket biztosítsák, hogy így garantált legyen, hogy a születő gyermek valóban az apától származik. Elsősorban ez a törekvés magyarázza a nők sajátos helyzetét.

4.7.2. Otthonülés, bezártság, elszeparáltság

Az apának, majd a férjnek meg kellett akadályoznia, hogy a lánya, illetve a felesége férfiakkal kapcsolatot tudjon kialakítani. Ha ugyanis bebizonyosodott, hogy egy nőnek a férjén kívül is volt szexuális kapcsolata, akkor a gyereket nem tekintették polgárnak. A feleségek hűségét mindenekelőtt azáltal igyekeztek biztosítani az apák és a férjek, hogy a nőket egész életük során elzárták a külvilágtól.

Jómódú nők csak ünnepek, temetések és családi események alkalmával hagyhatták el a házat – ekkor is leginkább fátyolban és kísérettel. A szegényebb családokban élő nők, akik kénytelenek voltak dolgozni, többet tartózkodtak a házon kívül, vízért mentek, piacra jártak, esetleg besegítettek a férjüknek a boltban vagy a műhelyben. Ez az élet színesebbnek, változatosabbnak tűnhet a számunkra, de a görögök lenézték, rabszolgákhoz illőnek tartották. Maguk a nők is a bezártságot értékelték és az előkelő státusz jelének tekintették.

A jómódú nők arcszínének sápadtsága az elzárt életmódjukból következett. Mivel az előkelők életmódja jelentette az eszményt, ezért azok a szegény nők is hozzájuk próbáltak hasonlítani, akik többet voltak házon kívül. Ők az arcukat sokszor ólom-porral fehéritették, mert a sápadtságot az előkelőség és az erényesség jelének tekintették. A férfiak is a fehérbőrű nőket értékelték: már Homérosz is hókarú Nauszikaának nevezi a szép phaiák királylányt és hókarú Hérának Zeusz feleségét. A tisztességes nők otthonülésével, bezártságával és elszeparáltságával szemben a prostituáltak szabadsága, utcán vagy férfítársaságban való tartózkodása állt. Egyedül a papnők voltak azok, akik úgy élhettek házon kívüli életet, hogy ez nem vetett rossz fényt rájuk.

A nők otthon tartása és tétlensége anyagi terhet jelentett a családnak: rabszolgákra volt szükség a ház körüli munkák és a házon kívüli intéznivalók elvégzéséhez. A rabszolga munkaerő elérhetősége nélkül nem lett volna fenntartható az erkölcsös nő görög eszménye (tudniillik azé, aki sosem hagyja el a házat). Csak rendkívüli időszakokban történt meg, hogy a nők tömegesen munkába álltak. Így például a peloponnészoszi háború kritikus időszakában, 413-ban és az azt követő években, miután sok férfi meghalt a hadszíntereken, több mint hússzezer rabszolga elszökött, és anyagilag is rosszabb helyzetben voltak a családok.

A görögök helytelenítették, ha egy nő férfiakkal (akár rokonokkal) beszélgetett, vagy ha ő ment ajtót nyitni. Ha idegenek jöttek, a nők elvonultak még a legszegényebb házakban is. A nők

szobái a házak hátsó részében vagy emeletén helyezkedtek el és általában kulcsra zárható volt az ajtajuk. A rabszolgánők a szabad nőkkel aludtak egy helyiségben vagy legalábbis a háznak azonos részén. Napközben, jó időben viszont a nők a szövöszéket és egyéb munkaeszközöket a belső zárt udvarba vitték, és ott dolgoztak.

4.7.3. A nők feladatai és neveltetése

A nők alapvető feladatai a következők voltak: gondoskodás a férjről és a családról, a háztartás vezetése, a rabszolgák felügyelete, a gyerekek nevelése és a betegek ápolása. A kevésbé jómódúak kisebb fizikai munkákat is végeztek: részt vettek a főzésben, a mosásban vagy a vízfordásban. A szegény családokban még több volt a nők feladata: piacra mentek, besegítettek a férjnek az üzletben vagy a műhelyben, otthon is több fizikai munkát végeztek, esetleg ruhákat készítettek eladásra, vagy mosónőként, bábaasszonyként, dajkaként vagy siratónőként önálló keresettel is rendelkeztek (bár a görögök lealacsonyítónak tartották a másnak végzett munkát, főleg nők számára).

A nők nevelése általában csupán az otthoni teendőkre készítette fel őket, és csak a családon belül történt: gyerekként az anyjuktól, később a férjüktől tanultak. A tisztességes nők közül csak keveseknek a neveltetése ment túl ezen a szinten. Kevesen voltak, akik tudtak írni-olvasni (de ismerünk néhány költőnőt és filozófusnőt). Talán azért nem részesültek a nők több oktatásban, hogy ne tudjanak beleszólni a férfiak tevékenységeibe. A peripatetikus filozófus, Theophraszosz nem ajánlja, hogy írni-olvasni tanuljanak a nők, mert bár hasznos lenne a háztartás szempontjából, azonban félő, hogy a műveltség hiúvá, szószátyárrá és fontoskodóvá teszi őket.

Az ideális feleség-jelöltnek az számított, aki még a férfirokonok előtt is zavarban volt, mert annyira keveset találkozott férfiakkal. Nagyon keveset tudott a világról, az életről („ártatlan” volt), mert az információktól, ismeretektől elzárták, így a férje intellektuálisan messze felette állhatott, ezért könnyebben tudta irányítani és „ellenőrzés alatt tartani.”

4.7.4. A házasság és a gyerekszülés

A házasság fő funkciója abban állt, hogy egyrészt gyerekek születését és nevelését biztosítsa, másrészt pedig hogy a férj és a feleség közös háztartásának és vagyonának optimális igazgatását lehetővé tegye. (Emellett a házasság természetesen sok más szereppel is bírt: például a gazdasági-társadalmi emelkedés eszköze lehetett, illetve politikai szövetségeket szilárdíthatott meg.)

A házasságkötéskor a nők általában 14-15 évesek, a férfiak 30 év felettiek voltak. Azért kellett a lányoknak ilyen fiatalon férjhez menniük, mert a férfiak így nagyobb esélyt láttak arra, hogy szűz menyasszonyt kapnak, és hogy a megszülető gyerekük valóban tőlük származik. Szólón egyik törvénye, miközben megtiltotta, hogy a fiúgyereket rabszolgának adja el az apja, megengedte a hajadon lány eladását abban az esetben, ha a családfő megtudta, hogy a lány már nem szűz. A törvény célja az volt, hogy biztosítsa a család vérvonalának tisztaságát, és ezáltal azt, hogy a nemzetség vagyona valóban a nemzetségen belül maradjon, és hogy ne kapjanak polgárjogot, akiket az nem illet meg. Hasonló gondolkodásmód áll azok mögött a törvények mögött is, melyek súlyosabban büntetik a házasságtörést, mint egy nem házas nő megerőszakolását. Az erőszakot tevőt ugyanis csak pénzbüntetés sújtja, a házasságtörő azonban akár halállal is lakolhat, mert a férj tetten érve büntetlenül megölheti. Az esetek megítélésében ugyanis a nő beleegyezése vagy kényszerítése nem játszott szerepet (pontosabban a nőt sosem tartották vétlennek). A házasságtörés esetében a súlyosabb büntetési tételt az magyarázza, hogy a törvényhozók a házasságot, illetve a születő gyermek polgári státuszát akarták védeni.

A nők korai kiházasítása azzal az előnnyel is járt, hogy korán kezdődött a gyermekvállalási időszak, így több gyerek születésére volt esély. A fiúgyerek pedig nagy értéket jelentett, mindenekelőtt mint munkaerő és mint az idős szülők gondozója. A lány gyerekek kevésbé tudtak gondoskodni a szüleikről a nők gazdasági cselekvőképtelensége miatt. A családi vagyont is a fiúgyerekek örökölték.

A házastársak közti nagy korkülönbségnek, valamint az ismereteikben, tapasztalataikban és életmódjukban meglévő különbségeknek több hátránya is volt. Mindenekelőtt az jelenthetett problémát, hogy a férj és a feleség világa elkülönült egymástól, és kevéssé értették meg egymást. Viszonylag keveset beszélgettek egymással, valószínűleg akkor is inkább csak a gyereknevelésről és a háztartási teendőkről. Ritka lehetett a harmonikus házasság. A feleség nem tudott a férj szellemi társa lenni, ezért a férj máshol kereste a boldogságot, és talán a nő is megpróbálta, de ő ezzel sokat kockáztatott. Kettős mérce érvényesült ugyanis a házastársak szexuális viselkedésének megítélésében: a férjnek lehetett több szexuális partnere (nem ítélték el, ha prostituáltakhoz járt, vagy ha a rabszolganőivel volt viszonya), a feleség tisztaságához azonban nem férhetett kétség. A szegényebb családokban viszont, ahol kisebb volt a lakás, kevesebb a rabszolganő, kevesebb a pénz a férj szórakozásaira, és a házastársak élete is kevésbé különült el, ott valószínűleg közelebb került egymáshoz a férj és a feleség, többet is beszélgethettek, így nagyobb eséllyel alakulhatott ki közöttük harmonikus házasság.

Jól mutatja a szegény és a gazdag családok helyzetében lévő különbségeket a forrásaink két típusa. A görög társadalom és a nők viszonyaira vonatkozóan ugyanis a két legfontosabb forrástípust a törvényszéki beszédek és a komédiák jelentik. Az előbbi műfaj a gazdagabb rétegekben elfogadott és szokásos viszonyokat mutatja, mert a gazdagok tudtak *logographoszokat*, vagyis beszédírókat megfizetni (ebben az esetben nem történetíróként jelent a szó). Tehát a gazdagok mondták el mint saját védő- vagy vádbeszédüket a *logographoszok* által megírt beszédek. Ezzel szemben a komédiákban, amelyeket az egész athéni polgárság előtt adtak elő, elsősorban az alsó rétegekre jellemző viszonyokkal, illetve az egyszerű emberek körében elfogadható viselkedéssel találkozunk. Azt láthatjuk, hogy amíg a törvényszéki beszédekben nem esik szó szerelmi házasságról, a komédiákban rendszeresen említést tesznek róla.

Korától függetlenül minden (polgár-) nő, aki nem volt férjnél, egy *küriosz* (gyám) fennhatósága alatt állt, aki általában az apja volt, vagy ha az apja már nem élt, akkor bátyja vagy a nagybácsija vagy más közeli rokona lehetett. A *küriosz* választotta ki a hajadon lány férjét is. A fiatal, tapasztalatok és ismeretek nélküli lányt nem is gondolták alkalmasnak, hogy kiválassza a megfelelőt. Ha beleszólhatott a lány a férj kiválasztásába, azt talán el is titkolták, nehogy (a férfiakkal kapcsolatban) tapasztaltnak tűnjék. A szegényebb családban a lányok több tapasztalattal rendelkeztek, mert többet dolgoztak és több időt töltöttek házon kívül. Náluk a személyes vonzalom is több szerepet kaphatott a férjük kiválasztásában.

A házasságkötéskor szerződéskötés történt a *küriosz* (általában a menyasszony apja) és a vőlegény között: a *küriosz* a nő feletti jogait a vőlegényre ruházta. A görög hagyományoknak megfelelően a *küriosznak* hozományt is kellett adnia a menyasszony mellé. A hozomány fő szerepe abban állt, hogy kompenzálta azt az anyagi terhet, amelyet a férj számára a felesége elzárt, munka nélküli életmódja jelentett. Hozomány nélkül nem is lehetett volna férjhez adni egy lányt. Minthogy a hozomány a *küriosz* saját családi vagyonának 5-20%-át tette ki, a lánygyerekek komoly anyagi veszteséget jelentettek a családnak. Ezért volt gyakori, hogy a megszületett lánygyereket a szülők (sajátos családtervezésként) „kitették”. Ugyancsak a hozományadás kötelességével függ össze, hogy a házasságkötés általában a rokonságon belül, leggyakrabban nagybácsi és az unokahúga között (ritkábban unokatestvérek között) történt, hogy a családi vagyon legalább a nemzetségen belül maradjon.

A nők a férjük halála után gyakran újra házasodtak. Az özvegyek új férjét általában a férj végrendelete jelölte ki, és a hozománnyal is intézkedett. (Ha viszont nem házasodott újra a nő, akkor a fiai feladata lett eltartani őt a hozományából). A válás is egyszerűen kivitelezhető volt: a férj – a hozománnyal együtt – hazaküldte a feleséget a szülői házba, a gyerekek pedig általában a férjnél maradtak. A válás a feleségnek jóval kedvezőtlenebb volt, mint a férjnek, ezért a nők ritkán kezdeményezték. Bár a válás nem jelentett megbélyegzést, a nő nehezen talált új férjet, főleg ha termékenysége megkérdőjeleződött. Ha nem sikerült újra házasodnia, magány, társadalmi rangjának elvesztése, sőt szegénység fenyegette. Ezért a nők gyakran fordultak mágiához, szerelmi varázslathoz is, hogy férjet szerezzenek. A feleséget a válástól a nagy hozomány védhette meg, mert annak visszafizetése komoly anyagi veszteséggel járt volna a férj számára. Ha pedig mégis válásra került sor, a visszakapott nagy hozománnyal a nő könnyen talált új férjet. A nagy hozomány ezenfelül azzal az előnnyel is járt, hogy általa a feleségnek nagyobb tekintélye volt a férje előtt, így a férj például kevésbé szórakozhatott rabszolganőkkel vagy prostituáltakkal. Végző soron tehát a jó házasságot

segítette elő a nagy hozomány. Ezzel szemben néhány forrás arról beszél, hogy a nagy hozomány túlságosan előnyös helyzetbe hozza a feleséget: a férjet a feleség rabszolgájává teszi. A nagy hozomány azzal is járhatott, hogy csak a hozományáért vették el feleségül a nőt.

Egy nő élete során átlagosan 4,6 gyereket szült, akik közül átlagosan 3 élte meg a férfikort (de a felnőtt férfiak is gyorsan fogytak a sok háború miatt). A csontvázak vizsgálata alapján megállapítható, hogy a férfiak átlagéletkora halálukkor 45 év, a nők 36 év volt. A nők átlagéletkora elsősorban a gyermekszülés közben bekövetkezett elhalálozások miatt volt ilyen alacsony.

A feleségen nagy volt a nyomás, hogy fiú gyerekeket szüljön, ami ha sikerült, jobban megbecsülték, ha nem, válás fenyegette. Volt mód törvényes adoptálásra, ha a férj is beleegyezett. Azonban az adoptálás a feleség megbecsültségét csökkenthette. Komédiákban és bírósági beszédekben olvashatunk arról, hogy gyakran előfordult, hogy azok a nők, akiknek nem született fia, más nők csecsemőit csempészték be otthonukba mint sajátjukat. Tudunk gyerek-csere miatti rágalmozási és zsarolási ügyekről is. Ha bebizonyosodott, hogy egy nő csempészett gyereket nevelt fel sajátjaként, büntetés fenyegette a feleséget és a gyereket is, mivel a törvények a polgárjogot és a családi vagyont nagyon védték: igyekeztek megakadályozni, hogy egy jogosulatlan személy polgárjogot kapjon és a család vagyonát örökölje. A gyereket, még ha csak felnőtt korában bizonyult is rá, hogy cserélt gyerek volt, rabszolgának adták el. Ez azonban tulajdonképpen nem is büntetés volt, hiszen valószínűleg egyébként is rabszolga-gyerek volt, mivel egy polgár nem adta volna oda másnak a fiúgyerekét. Úgy gondolkodtak ugyanis a polgárok, hogy minél több fiút kell ahhoz szülni és felnevelni, hogy legalább egy megélje a felnőtt kort. Az ismert több száz családban jóval több volt a fiú, mint a lány. Szókratésznek például mindhárom gyereke fiú volt, akárcsak Periklésznek (elképzelhető azonban az is, hogy a lányokat nem mindig tartották érdemesnek feljegyezni).

Az 5. század első feléig törvényes házasságot köthetett egy polgár és egy idegen: gyerekeik megkapták a polgárjogot. Periklész 451-es törvénye után azonban Athénban már csak az a kapcsolat számított törvényes házasságnak, amelyben mindkét szülő polgár volt: csak az ilyen házasságból származó gyerekek lettek polgárok. Nem tudjuk, mi indokolta ezt a szabályozást. Talán azoknak a számát akarták csökkenteni, akik a polgárjoggal járó kedvezményekben részesülhettek. Az is lehet, hogy elsősorban az arisztokraták ellen irányult a törvény, mivel ők gyakran választottak feleséget más városok arisztokratái közül. Mindenesetre az intézkedés azzal járt, hogy az athéni polgárok kevésbé éltek együtt tartós kapcsolatban idegenekkel. A férfiak inkább feleségül vettek egy athéni nőt, az idegenből pedig szerető lett, ami gyakoribbá tette a családon belüli feszültséget. Sőt az intézkedés hatására valószínűleg csökkent a városok közti kapcsolat, és ezért könnyebben törtek ki háborúk.

4.7.5. A nők jogi helyzete: polgárjog, gazdasági cselekvőképesség, öröklés, szolóni szabályozás

Az athéni polgárnőknek csak korlátozott polgárjoga volt: politikai jogokkal nem rendelkeztek, azaz nem voltak tisztségekre választhatók és nem is szavazhattak.

A nők gazdasági cselekvőképessége is korlátozott volt. Nem köthettek egy *medimnosz* (51 liter) árpa áránál (azaz 1 *drakhmá*nál, vagyis hozzávetőleg 15 000 forintnál) nagyobb értékre vonatkozó üzletet (1 *drakhma* egy mesterember napi bérének, illetve egy közpes méretű család napi szükségletének felelt meg). A forrásokban mégis olvashatunk nőkről, akik a kiskereskedelembe dolgoztak, és nagyobb összegű üzleteket bonyolítottak. Ez azért volt lehetséges, mert bár a törvények tiltották a nők nagyobb értékű üzletkötését, a büntetés mégis sokszor elmaradt. Nem volt ugyanis közbíró vagy államügyész (illetve olyan tisztviselő, akinek hivatalból kellett volna nyomoznia és eljárnia mindenféle gazdasági jellegű bűncselekménnyel kapcsolatban), ezért csak akkor szereztek érvényt egy törvénynek, ha egy polgár feljelentést tett bűncselekményt tapasztalva.

Ha meghalt a férje vagy fiútestvére, és még nem volt férfi utódja, akkor a nő vált örökösé, *epiklérosszá*. Törvény gondoskodott róla, hogy a családi vagyon a rokonságon belül maradjon, és ne az *epiklérosz* esetlegesen rokonságon kívüli férje leszármazottjává legyen. A törvény szabályozta, hogy a legközelebbi rokonságon belül milyen sorrendben jogosultak a férfiak az *epikléroszt* feleségül venni, aki tehát nemcsak a hozományát vitte a házasságba, hanem (vér szerinti vagy házasságkötéssel szerzett) családja egész vagyonát. Hogy feleségül tudja venni az *epikléroszt*, és így az örökség

birtokosa legyen, a jogosult férfi akár hajlandó volt elválni a saját feleségétől. Az *epikléroszt*, ha már házas volt, és a férje a nemzetségen kívülről származott, akár válásra is kényszeríthették a rokonok. Az *epikléroszi* helyzet nagyon kedvezőtlen lehetett egy fiatal *epiklérosz* lány számára az akár jóval idősebb rokonok nyereségvágya miatt. Ezért az *epikléroszt* védő törvények születtek a nyereszkesedések megakadályozására. A hajadon *epikléroszt* a *kürioszától* is meg kellett védeni, aki esetleg nem engedte, hogy megházasodjon a nő, így ő rendelkezett a vagyon fölött. Az *epiklérosz* gyors és megfelelő kiházasítását kiemelt fontosságú közérdeknek tekintették az athéni törvények, ezért a népgyűlésen tették közzé az esetet, és hivatalos tárgyaláson döntöttek a férj személyéről. A legközelebbi férfirokont kötelezték, hogy gyorsan határozzon, elveszi-e a nőt vagy átengedi a következőnek a rokonsági rendben.

Szolón törvényhozása részletesen szabályozta az athéni nők viselkedését, visszaszorította a fényűzést az öltözködésükben, meghatározta, hogy mit vihetnek magukkal az utcán, milyen feltételek mellett lehetnek házon kívül éjszaka (csak kocsiban, lámpával), sőt a temetéseken korlátozta a nők önmarcangolását és a siratást, hogy kevésbé legyen barbár és durva a szertartás.

4.8. A prostituáltak

A görög prostituáltakkal több okból is érdemes foglalkozni. Először is sajátos, más korok prostituáltjaitól nagyon eltérő volt a helyzetük, valamint a személyük és a tevékenységük megítélése. A társadalom hozzájuk való viszonya a görög gondolkodásmód és értékrend egy újabb oldalát világíthatja meg. Amiatt is indokolt a téma tárgyalása, mert Hellaszban a prostitúció jelentősége és sajátosságai meghatározó módon befolyásolták a házasságkötések idejét, a népességszám alakulását, a férfiaki életmódját és a házasságban a férj és a feleség közti viszonyt.

A prostituáltak lehettek rabszolgák vagy szabadok, polgárok vagy idegenek, gazdagok vagy szegények. A *pornoboszkoszok* a rabszolgapiacra vásároltak lányokat több száz drakhmáért (nagyjából 1-2 millió forint), vagy kitett gyerekeket neveltek fel, ami ugyancsak költséges és ráadásul kockázatos is volt. A *pornéknak* (jelentése: áruba bocsátott nő), a legolcsóbb kategóriájú prostituáltaknak Athénban 1 *obolosz* körül volt az áruk (hozzávetőleg 2500 forint). Egész estére vagy lakomákra általában *aulétriszeket*, azaz „fuvolásnőket” volt szokás bérelni, akik *auloszon*, vagyis egy fúvós hangszeren is játszottak. Athéni törvény tiltotta, hogy egy estére egy nőért 2 *drakhmánál* többet kelljen fizetni (hozzávetőleg 30 000 forint). Sok férfi tartott fenn hosszabb távú kapcsolatot egy *pallakéval* (ágyas, kitarzott). Hellaszban a prostitúció fellegvára Korinthosz volt. A gazdag kereskedővárosban a keleti kultúrák hatására még templomi prostitúció is működött hozzávetőleg ezer Aphroditének szentelt prostituált rabszolgával, akiknek a keresete a templomé lett.

A hetérák (szó szerint: társak) luxus-prostituáltak voltak, akiknek a hűségét kellett megvásárolni egy hosszabb időszakra. Tudunk extrém esetről, amikor egy *talantonba* került néhány hónap (hozzávetőleg 100 millió forint). A hetérák nemcsak szépségük miatt voltak keresettek, hanem intelligenciájuk és műveltségük miatt is. Ők ugyanis, ellentétben a „tisztességes” nőkkel, olyan szintű tanulmányokat folytattak, hogy lehetett velük filozófiáról vagy művészetéről beszélgetni. Sőt a férfi társaságokban való rendszeres jelenlétük miatt tájékozottak voltak a politika és a közélet kérdéseiben is. Így egy ilyen nő sokszor inkább tudott egy férfi szellemi és lelki társa lenni, mint a világtól elzárva tartott felesége. Az egyik leghíresebb hetéra a 4. században Phrüné volt, akinek rendkívüli szépségéről és egyéniségéről legendák szólnak. Phrünének akkora vagyona volt, hogy felajánlotta, hogy az Alexandrosz által elpusztított Thébai városfalait újraépítteti. Lelkes kliensei a kor legnagyobb szobrászával, Praxitelésszel mintáztatták meg alakját aranyból, amelyet a delphoi szentélyben állítottak fel egy márványoszlopon makedón királyok és Apollón szobrai között. A szobor még évszázadok múlva is ott állt a mértékletességre vigyázó isten szentélyében a görögök mértéktelenségének jeleként. Praxitelész leghíresebb szobrához, (a női meztelenséget életnagyságú ábrázoláson elsőként megjelenítő) Knidoszi Aphroditéhez is Phrüné állt modell. A paroszi márványból készült szobrot sokan az ókori világ legszebb szobrának tartották, ezért távoli vidékekről is jöttek a turisták Knidoszba, hogy láthassák. Egy legenda szerint végül maga Aphrodité is eljött, hogy megnézze a híres szobrot. Látva a művet már csak azt akarta tudni, hogy ugyan hol figyelhetette meg őt Praxitelész meztelenül. A retorikai tankönyvekbe is bekerült Phrüné, mivel amikor *aszebeia*

(istentelenség) vádjával bíróság elé került, a kor legnagyobb szónoka, Hüpereidész védte. A védőbeszéd lezárása volt olyan invenciózus, hogy helyet kapott a tankönyvekben. Hüpereidész ugyanis (aki persze ugyanúgy szeretője volt a hetérának, mint korábban Praxitelész), úgy érte el Phrüiné felmentését, hogy félig lemeztelenítve a bírák elé állította védencét, akik a szépségtől lenyűgözve és Aphroditétól való félelmükben felmentették őt.

A görögök a későbbi koroktól nagyon eltérően ítélték meg a prostituáltakat és vendégeiket. Nem tartották erkölcstelennek a férfit, aki élt a szolgáltatásukkal. Úgy gondolták, hogy a prostituáltak oltalmat jelentenek a házasságtöréssel szemben: tudniillik inkább velük, mint egy másik polgár feleségével. Ráadásul veszélyes nemi betegségektől sem kellett tartani, mert ezek az ókorban még nem léteztek. Az athéni állam hivatalosan is elfogadta a prostitúciót, sőt Szolón óta meg is adóztatta (bár ez az információ nem teljesen megbízható). Így elterjedt és megszokott volt a prostituáltakhoz járás. A prostituáltak este a bordély előtt álltak, és csaknem erőszakkal rángatták be a férfiakat. Mégis a prostituáltak vendégei inkább a házasság előtt álló férfiak voltak, mert a feleségek nehezményezhették vagy akár meg is akadályozhatták, hogy férjeik az otthonukon kívül keressék a boldogságot. A prostituáltak szakrális szempontból sem számítottak tisztátalannak. A szentélyekbe beléphetek és az ünnepeken, áldozatokon részt vehettek (még az Eleusziszi Misztériumokba is beavathatták őket), szemben a házasságtörő nőkkel, akik mindezt nem tehették. A közerkölcs, a vallás és az állami törvények egyaránt sokkal súlyosabban ítélték meg a házasságtörést, amikor egy férfi egy polgár feleségével létesített kapcsolatot, mint a prostituáltakhoz járást. A prostitúció elfogadottsága és a prostituáltak könnyű elérhetősége (nagy száma és könnyen megfizethető volta) azonban valószínűleg jelentős társadalmi károkat okozott. Egyrészt a férfiak hajlandósága kisebb volt a házasságkötésre, de legalábbis későbbre tolódott náluk a házasságkötés ideje. Ezáltal pedig kevesebb gyerek születésére volt esély. Másrészt a prostitúció hozzájárulhatott a házasságok tönkremeneteléhez is. Természetesen voltak azonban olyanok is, akik a közfelfogásnál magasabb erkölcsi megfontolások szerint éltek, és helytelennek tartották a korlátok nélküli életmódot. Továbbá az is nyilvánvaló, hogy voltak olyan házasságok is, ahol a házastársak harmóniában éltek és egymást kölcsönösen tisztelték és szerették.

4.9. A görög homoszexualitásról

A görögöknél előforduló homoszexualitással kapcsolatban sok téves elképzelés él (például hogy széles körben elterjedt és elfogadott volt), ezért röviden érdemes kitérni erre a tárgyra is.

A homoszexualitás a görög világban a 7. század második felében jelenhetett meg, mert Hésziodosznál és Homérosznál még nincsenek utalások homoszexuális kapcsolatokra. Kifejlődését mindenekelőtt az mozdította elő, hogy az előző fejezetben említett okokból a házastársak között általában nem tudott kialakulni mélyebb lelki kapcsolat és szerelem. Egyenrangú felek közti szerelmi viszony sokszor inkább férfiak között jöhetett létre (így udvarlás, csábítás és kölcsönösség is inkább férfiak között fordult elő). A spártaiaknál, akikre különösen jellemző volt a homoszexualitás, mindenekelőtt a családi élet kiiktatása, vagyis a fiatalok harmincéves korukig tartó, kötelező, együttlakással járó katonai nevelése járult hozzá a homoszexualitás kialakulásához.

A homoszexualitás leginkább elfogadott és jellemző formája egy pubertáskorban lévő fiú (az *erómenos*, azaz a szeretett vagy kedves) és egy „szakállas” férfi (az *erasztész*, vagyis szerető) között állt fenn. Ez a kapcsolat leginkább a gazdag arisztokraták között volt jellemző. A fiú 12–20 éves, jellemzően 16–17 éves korában volt. Neki udvarolt, mindenekelőtt ajándékokkal, az idősebb (25–45 éves) férfi. Az *erómenos* és az *erasztész* közötti kapcsolat fontos társadalmi funkcióval bírt. Sokszor az apja helyett az udvarló szolgált mintaképül a fiatal férfinak. Közösben jelentek meg társadalmi eseményeken (lakomákon, valamint atlétikai versenyeken), és az udvarló a fiú nevelésében, oktatásában is szerepet töltött be. Sőt anyagi segítséggel és társadalmi kapcsolataival is segítette a fiút. Athénban gyakran előfordult, hogy egy politikus vagy egy költő a karrierje beindítását udvarlójának köszönhette. A mester és tanítvány közti szerelmi kapcsolatot a görögök építőnek és ösztönzőnek tartották. Úgy gondolták, hogy az ilyen kapcsolat mindkét felet keményebb munkára sarkallja. Húszéves kor felett azonban, illetve amikor szakálla nőtt a fiatal férfinak, társadalmilag már nem volt elfogadott megmaradnia a korábbi szerepében. Ekkor a férfiak megszüntették a homoszexuális kapcsolataikat.

A férfiak a társadalmi elvárásoknak megfelelően viselkedtek, nem a tényleges irányultságukat követték. A görögöknél a homoszexualitás nem zárta ki a heteroszexuális kapcsolatokat. Az *erasztészek* sokszor nős férfiak voltak. Megkülönböztető vonása a görög homoszexualitásnak, hogy a férfiassággal és a katonai erényekkel kapcsolódott össze. A fiatal férfiban a férfiasságot és az erőt csodálták, nem feminin vonásokat kerestek bennük – legalábbis az archaikus és klasszikus korban, ahogyan azt a vázáképek is mutatják. (Ezzel összhangban áll, hogy a görögök az ióniai férfiakat tartották a leginkább nőiesnek, elpuhultnak, valamint a leggyengébb katonáknak, és egyszersmind azt gondolták róluk, hogy náluk fordul elő a legkevésbé a homoszexualitás.)

A homoszexuális kapcsolatban a testi vonzódás nem lehetett elsődleges. Nem tudjuk azonban, mennyire volt jellemző a testi aktus, mert a forrásaink szemérmesen hallgatnak erről. Mindenesetre a görögök általánosságban értékelték a szexuális önmegegyeztetést és mértékletességet, akár csak az éhség és a fáradtság elviselését. Platón a *Lakoma* című dialógusában méltatja a (homoszexuális) szerelmet, mint ami a szépség és az igazság kutatásának vagy megközelítésének az eszköze, de egyszersmind azt állítja, hogy a szerelem legmagasabb formájában nincs szexuális érintkezés: ez a híres platói szerelem. Szexuális kielégülésre elég sok lehetőségük adódott a férfiaknak (rabszolgák, prostituáltak stb.), a fiúkkal való kapcsolat nem erre szolgált – főleg mivel az alárendelt viszony megalázó lett volna a fiúnak. A szexuális aktust ugyanis a görögök alá-, illetve fölérendeltségi viszonyként fogták fel. Az alárendelt helyzetet méltatlannak és megalázónak tekintették. (Hasonló gondolkodásmód érvényesült a mítoszokban is. Az isteneknek számos kalandja lehetett nőkkel anélkül, hogy tekintélyük kárt szenvedett volna. Az istennők és férfiak kapcsolata azonban általában rosszul végződött, mert az istennők nehezen viselték el, ha alárendelt viszonyba kerültek emberekkel szemben.) Ebből következően a görögök a két teljesjogú férfi polgár közötti szexuális (testi) kapcsolatot elítélték, a passzív felet deviánsnak tartották. Ha ráadásul valakire rábizonyították, hogy vizontszolgáltatásokért vagy pénzért vállalta a passzív szerepet, azaz férfiprostituált volt, akkor polgárjogát is elvesztette.

Valódi felnőttkori homoszexualitás csak ritkán fordult elő, és általában elítélte a társadalom. Erre példa a thébai Szent csapat, amely egy olyan katonai elitegység volt, amelyet 150 szerelmespár alkotott. Akik megszervezték az egységet, úgy gondolkodtak, hogy bátrabbak és kitartóbbak azok a katonák, akik kedvesük oldalán harcolnak. Azonban a homoszexualitás ilyen pozitív megítélése nem volt széles körben elfogadott, amint azt bizonyítják a makedón király, II. Philipposz szavai, aki a khairóneiai ütközet után megsemmisítette a csatateret. Plutarkhosz azt írja, hogy a király „megállt azon a helyen, ahol az ellenséggel szemben a háromszáz holttest feküdt egymás oldalán, lándzsával átfűrt mellett, fegyverbe öltözötten, és elcsodálkozott. Amikor megmondták neki, hogy ez szeretők és kedveseik csapata, könnyekre fakadt, és így szólt: Vesszenek el nyomorultan, akik ezt valami szégyenletes dolognak tartják.” Vagyis a háromszáz thébai hős volt, őket nem lehet elítélni, de a társadalom általában elítélte a felnőtt férfiak közti homoszexuális kapcsolatot.

4.10. A lakomák

Az arisztokraták életének egyik legfontosabb társadalmi eseményét jelentették a *szümpozsionok*, azaz szó szerint az együtt iszogatások. Az étel (a vacsora) elfogyasztása után kezdődött a *szümpozsion*, amely esemény szakrális jelleggel is rendelkezett. A résztvevők a fejükön koszorút viseltek. Ivás előtt áldozatot mutattak be, és himnuszokat énekeltek. Csak férfiak vehettek részt a programban, akik (Keletről átvett szokás szerint) díványokon könyökökre támaszkodva, félig fekvő helyzetben helyezkedtek el.

A görög vázafestészet gyakori témáját jelentették a *szümpozsionok*. Főképpen azokat az edényeket díszítették lakoma-jelenetekkel, amelyeket a *szümpozsionok*on használtak. Gyakran láthatjuk ezeken az ábrázolásokon, amint az idősebb, általában szakállas férfiak díványokon fekszenek, fiatal férfi rabszolgák pedig kiszolgálják őket. A bort félig fekvő helyzetben egy *külix*ből kortyolgatták, amely egy széles és alacsony oldalú csésze volt. A görögök a bort mindig vízzel vegyítve itták, általában egy rész borhoz két vagy három rész vizet kevertek. A vegyítőedényből, a *kratér*ből a szolgák merték ki a bort a lakomázók *külix*eibe. A tiszta bor fogyasztását a görögök egészségtelennek és barbár dolognak tartották.

Az összejövétel a speciálisan erre a célra fenntartott helyiségben, az *andron*ban zajlott, ahol 7–15 dívány állt a falak mentén. Minden díványon két férfi feküdt. A *szümpozsion* központi eseménye a borfogyasztás volt, amely szertartásszerűen zajlott. A *szümpoziasztészek* (lakomázók) egyikét *szümpozsiarkhosznak* (ceremóniamesternek) nevezték ki. Ő határozta meg, hogy milyen arányban keverjék a bort vízzel és hogy milyen ütemben kövessék egymást a körök, azaz hogy milyen gyorsan igyanak a résztvevők, valamint ő vezényelte le a különböző programokat is. Az este első fele általában intellektuális jellegű volt. Közéleti, filozófiai, művészeti és mindenekelőtt politikai kérdésekről beszélgettek a résztvevők, akik leginkább az oligarchikus berendezkedéssel szimpatizáló arisztokraták voltak. A lakomák egyik fontos funkciója volt, hogy az egyes arisztokrata csoportok összetartozástudatát erősítse. Athénban és más demokráciákban az államhatalmat fenyegető oligarchikus összeesküvéseket valószínűleg a *szümpozsion*okon készíthették elő.

A beszélgetéseket és vitákat különböző vetélkedők és játékok követték, amelyek intellektuális jellege fokozatosan szorult vissza az elfogyasztott bor mennyiségének megfelelően. Azt, hogy ez milyen gyorsan következzen be, a *szümpozsiarkhosz* tudta befolyásolni a bor-víz hígítási arányának és az ivás gyorsaságának meghatározásával. A résztvevők versenyeztek például abban, hogy egy adott témáról ki tud hatásosabb beszédet tartani, vagy egy adott gondolathoz találóbb hasonlatokat találni, vagy *aulosz*-kíséret mellett ki ad elő szebben egy ismert költeményt. Az éjszaka előrehaladtával viszont már inkább abban versenyeztek, hogy ki tudja pontosabban célba önteni a csészéjében hagyott kevés bort. Ez a játék volt a *kottabosz*, melynek nyertese már szexuális jellegű jutalomban részesült.

Tisztességes nők nem vehettek részt a lakomákon, prostituáltak viszont annál inkább. Általában olyan prostituáltakat szerződtettek, akik táncosnők vagy fuvoláslányok (*aulosz*-játékosok) voltak, de lehettek jelen *hetérák* is. A *szümpozsion*okon – miután a tetemes alkoholfogyasztás véget vetett az intellektuális tevékenységeknek – lényeges szerepet kapott a prostituáltakkal folytatott heteroszexuális együttlét és a vendégek közötti vagy a vendégek és a rabszolgafiúk közötti homoszexuális kapcsolat. A *szümpozsion*ok gyakran torkolltak ünnepi menetbe, *kómoszba*, amely során a társaság fáklyafény mellett részeg éneklés és mulatozás közben járta be a város utcáit – elvileg Dionüszosz, a bor istenének tiszteletére. Ilyenkor előfordult, hogy az éjszaka közepén *szümpozsion*ról *szümpozsion*ra jártak az ünneplők.

A *szümpozsion*okat bemutató egyik legfontosabb, bár történetileg nem feltétlenül hiteles irodalmi alkotás Platón *Lakoma* című dialógusa, amelyben Szókratész, Arisztophanész, Alkibiadész és több más jelentős 5. századi athéni személyiség jött össze, hogy bort fogyasszanak és a szerelemről beszélgessenek.

4.11. Ajánlott irodalom

1. Apollodóros: Vádbeszéd Neaira ellen. Szeged Lectum Kiadó 2006.
2. Finley, M. I. – Pleket, H. W.: Az olimpiai játékok első ezer éve. Budapest Móra Kiadó 1980.
3. Hahn I.: Tulajdon és birtoklás az archaikus Hellasban. *MTA II. Osztályának Közleményei* 29 (1980) 59–76.
4. Hegyi D.: A tyrannis eredetének kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* 12 (1965) 191–203.
5. Johnston, A.: Az archaikus Görögország. Budapest Helikon Kiadó 1984.
6. Kertész I.: Az ókori olimpiai játékok története. Budapest Nemzeti Tankönyvkiadó 1996.
7. Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M.: A preszókratikus filozófusok. Budapest Atlantisz Kiadó 1998.
8. Maróti E.: Az antik pentatlon problémájához. *Antik Tanulmányok* 12 (1965) 279–282.
9. Maróti E.: Delphoi és a Pythia sportversenyei. Budapest Akadémiai Kiadó 1995.
10. Maróti E.: ΠΕΠΙΟΔΟΝΙΚΗ. Megjegyzések a pánhellén versenyek periodos-győztes fogalmához. *Antik Tanulmányok* 32 (1985) 1–17.
11. Mogyoródi E.: Xenophanész Testimóniumai. *Antik Tanulmányok* 58 (2014) 367–385.
12. Mogyoródi E.: Xenophanész és „a filozófusok istene”. *Orpheus Noster* 2016/2. 59–73.
13. Németh Gy.: A polisok világa. Budapest Korona Kiadó 1999.
14. Polányi K.: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Bp. 1976. pp. 426–464.

15. Polányi K.: Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban. Gondolat Kiadó Budapest 1984.
16. Sarkady J.: A görög tyrannis kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* 6 (1959) 290–299.
17. Sarkady J.: A görög társadalom fejlődése a 12–8. században. in: Népi kultúra – népi társadalom VIII. Budapest Akadémiai Kiadó 1975. 67–101.
18. Sarkady J.: Athén és Attika a XII–VIII. században. in: Az antik társadalomtörténet problémái (szerk. Sarkady J.) Debrecen Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára 1982. pp. 49–84.
19. Steiger K.: Delphoi jóslatok. Budapest Holnap Kiadó 1992.
20. Várhelyi Zs.: ΜΕΝΟΣ ΣΤΑΛΑΣ. A görög írásbeliség a korai feliratok tükrében. *Antik Tanulmányok* 40 (1996) 1–9.

5. ATHÉN AZ ARCHAIKUS KORBAN

5.1. A *szünoikiszmosz* és Thészeusz

Az athéniai büszkék voltak rá, hogy ők nem bevándorlók utódai, hanem *autokthónok*, azaz mindig is itt éltek. A régészet (és a mítoszok) tanúsága alapján megállapítható, hogy Athén már a mükénéi korban is az Attikai-félsziget legnagyobb települése volt, de léteztek Attika más részein is paloták és települések. Minthogy nem épültek körülöttük falak, ezért feltételezhető, hogy ezek a települések és palota-központok Athéntól függték, és vezetőik nem királyok voltak, hanem csak az athéni *wanax* fennhatósága alá tartozó előkelők.

Az athéni hagyomány és a régészet tájékoztatása szerint is a mükénéi kor végének inváziói, majd a bukást követő nagy népmozgások elkerülték Athént, ami valószínűleg peremhelyzetének volt köszönhető. A 12–11. században azonban a lakosságszám drasztikusan lecsökkent, Attika teljesen elnéptelenedett, egyedül Athén élt tovább, de inkább csak mint az *akropolisz* körüli falvak csoportja. A 11. századi mélypont után lassan megindult a fejlődés, elkezdett növekedni a népesség és a gazdagság. A 9. században új települések jöttek létre Attikában: ez a belső gyarmatosítás tette szükségtelemmé, hogy az athéniai távoli *apoikiá*kat hozzanak létre annak érdekében, hogy termőföldre jussanak. Az új települések *baszileuszai* közül kiemelkedett az athéni *baszileusz* mint Attika fő *baszileusza*.

A *polisz* létrejötté, a fokozatosan megvalósuló *szünoikiszmosz* a 8. századra fejeződött be. Ezt bizonyítja, hogy a hajókatalógus (az Iliász 2. éneke) megszületésének idejére (8. század második fele) már megtörtént Attika egyesítése. Ezt pedig abból láthatjuk, hogy Attika területéről egyedül Athénból érkeztek hajók a költő szerint. A *szünoikiszmosz* azt jelentette, hogy Attika községei többé nem harcoltak egymás ellen, hanem közös intézményeket hoztak létre, és a fontos döntéseket a központban hozták: azaz politikai egységgé lettek. A *szünoikiszmosz* megvalósítását az athéniai Thészeusznak, az Athénhoz kapcsolható legjelentősebb *hérosz*nak tulajdonították. Így az általános görög gyakorlatot követték, mert a görögök az írás előtti időszak fontos eseményeit a mítoszok alakjaival hozták összefüggésbe. A *szünoikiszmosz* eredményezte a belső békét, az egységet és így Athén későbbi hatalmát. Ezért az athéniai Thészeuszra egyszersmind mint az athéni birodalom és az azzal szoros kapcsolatban álló demokrácia megalapozójára tekintettek. Athén esetében a *szünoikiszmosz*nak és a jólétnek, valamint a hatalomnak az összefüggése magyarázza, hogy bár sok *polisz* jött létre *szünoikiszmosz*sal, egyedül az athéniai ünnepelték meg minden évben a *szünoikia* ünnepét.

Van azonban olyan modern elképzelés is, hogy Athén vezető szerepe Attikán belül már a mükénéi kor óta egyértelmű volt. Amikor a sötét korban az egyes települések fejlődni és gazdagodni kezdtek, akkor már Athéntól függték. Így lényegében nem is beszélhetünk *szünoikiszmosz*ról, vagy azt kell mondanunk, hogy az már a mükénéi korban megtörtént. Az athéni hagyományban azonban fontos szerepe volt a *szünoikiszmosz*nak. Ezt a mítoszok, a képzőművészeti ábrázolások és a *szünoikia*

ünnepe mellett Athén legnagyobb ünnepe, a *Panathénaiá* is bizonyítja. A *Panathénaián* ugyanis (amelynek az alapítását az athéniak Thészeusznak tulajdonították) mindenekelőtt Attika egységét, az attikai községek összetartozását ünnepelték.

Thészeusz alakja, mint számos más *hérosz*, középületek szobordíszain és festményein vagy más művészi ábrázolásokon sokszor aktuális politikai mondanivalót hordozott. Az athéniak, amikor az 5. században a görög világban vezető szerepet akartak betölteni, a legtöbbször Thészeusz mítoszainak ábrázolásait használták arra, hogy ennek az igényüknek a jogosságát igazolják. Thészeusz alakja erre az igazolásra két módon is alkalmas volt. Egyrészt több története (elsődleges jelentésében) arról tájékoztat, hogy Athén királya és így Athén városa már a távoli múltban is vezető szerepet betöltve vezette győzelemre a görögséget, és védelmezte a civilizációt a barbárságtól. Másrészt ugyanezek a történetek allegorikusan értelmezve az 5. századi jelen, illetve a közelmúlt eseményeire utaltak úgy, ahogyan az athéniak az eseményeket láttatni akarták. Az egyik ilyen történet a barbár amazonok elleni harcról szól, melyben Thészeusz vezetésével győztek a görögök. Egy másik mítoszból a vad és civilizálatlan kentaurók elleni háborúban arattak győzelmet Thészeusz vezetésével a civilizált emberiséget képviselő lapithák. A Minótauroszt legyőzése a Krétával szembeni függetlenség és szabadság kivívását tulajdonítja Athén királyának. Több mítosz szól arról is, hogy Thészeusz az Athénbe tartó útja során megtisztította a környéket az útonállóktól, és ezáltal megteremtette a biztonságos közlekedés és kereskedelem, voltaképpen a civilizált élet lehetőségét. Ezek a történetek az 5. századi eseményekre vonatkoztatva elsősorban az athéniaknak a perzsa háborúban betöltött vezető szerepéről és kiemelkedő érdemeiről szólnak. E szerep és ezen érdemek miatt érezték az athéniak feljogosítva magukat, hogy a görög világ vezető hatalmává legyenek, és a többi államra rákényszerítsék akarataikat. Emellett a történetek Athén kulturális fölényét, az állam sikerességét és a szabadságért való áldozatkészségét is kinyilvánítják. Thészeusz alakjában egyszersmind a saját jellemzőnek tartott tulajdonságaikat – többek között a bátorságot, a racionalitást, az igazságosságot, a gyengék pártfogását – dicsőítették az athéniak, szembeállítva a barbároknak jellemző indulatokkal, vágyakkal, irracionálissal és alacsonyabb intellektussal.

Az athéniak igyekeztek összekötni Thészeuszt Héraklészszel, vele felérő, sőt bizonyos tekintetben túl is szárnyaló hőssé alakítani őt. Thészeusz ugyanis Héraklészszel szemben elsősorban nem mesebeli szörnyeket győz le, hanem valódi gonosztevőket, útonállókat és barbár agresszorokat, másrészt amíg Héraklész legtöbbször csak nyers erővel győz, addig Thészeusz többnyire ésszel és ügyességgel. Héraklész az egész görögség, de különösképpen a dórok, így a spártaiak legfontosabb *hérosa* volt. Ezért amikor az athéniak Thészeusz alakját kiválóbbnak ábrázolták Héraklésznél, ezzel Athén Spártával és az egész görögséggel szembeni felsőbbbbségét fejezték ki a mitológia nyelvén. A két *hérosz*nak a szembeállítását látható Athén és az egész görögség két fontos, ma is álló épületének a domborművein. Ez a két épület az athéniak kincsesháza Delphoiban és az athéni *agora* szélén álló Héphaisztéion (amelyet sokszor hibásan Thészeionnak is neveztek). A két *hérosz* egymás mellé állítása azonban talán felfogható úgy is, hogy a rivalizálás helyett a kettejük barátságát hangsúlyozzuk (például Héraklész mentette meg az alvilágból Thészeuszt). Ekkor talán úgy kell értelmeznünk az ábrázolásokat, mint amelyek Spárta és Athén összefogására és békés egymás mellett élésére buzdítanak.

Thészeusz alakjában az athéniak az eszményi államférfit is megmintázták. Athén alapítója és királya ugyanis erős, bölcs és igazságos uralkodóként a *kalokagathia* (vagyis a testi és lelki kiválóság) arisztokratikus ideáljának legteljesebb megvalósítója volt, aki meg tudta teremteni a belső egységet is. Végül az a vonása is lényeges a Thészeusz-hagyománynak, hogy a *héroszt* Poszeidón fiának tekintették. Emiatt pedig az athéniak Poszeidónt is az ősatyjuknak tarthatták.

5.2. Athén politikai rendszere az archaikus kor elején

A 8. század vége körül az athéni fő *baszileuszt* 3 *arkhón*-ra váltotta fel, akiknek a hivatala eleinte életfogytig, majd 10 évre, végül a 7. század elejétől egy évre szűnt. Így a sötét kori királyság helyére arisztokrácia lépett. A három *arkhón* között a legtekintélyesebb az *arkhón epónimosz* volt, akiről az évet is elnevezték. A korai időkben (Szolón előtt) ő elnökölt a népgyűlés és a tanács ülésein, és igazságszolgáltatási jogköre is volt. A demokráciában már csak családjogi és örökösödési perekben

végzett előzetes vizsgálatot, majd a bíróság elé terjesztette az ügyet. Az *arkhón baszileusz* volt az állam legfőbb vallási tisztviselője, aki felügyelte a legfontosabb kultuszokat. A demokrácia idején is rendelkezett igazságszolgáltatási jogkörrel vallási és emberölési ügyekben (ugyanúgy előzetes vizsgálatot végzett és a megfelelő bíróság elé terjesztette az ügyet). Az *arkhón polemarkhosz* Kleiszthenész törvényhozásáig a hadsereg parancsnoka volt, majd azt követően csak a hadviseléssel kapcsolatos áldozatokat mutatta be, és a polgárjoggal nem rendelkező idegeneket érintő ügyekben rendelkezett igazságszolgáltatási jogkörrel (ugyancsak előzetes vizsgálatot végzett és előterjesztette az ügyet). A 7. századtól az athéniak választottak még 6 *arkhón theszmothetész* is, akik egyrészt a törvényhozásban végeztek előkészítő feladatot, másrészt az igazságszolgáltatásban volt funkciójuk a demokrácia idején is. Többek között ők sorsolták ki az egyes ügyeket és bírákat a különböző törvényszékekhez, ők vezették a megválasztott vagy kisorsolt tisztviselők alkalmassági vizsgálatát (*dokimaszia*), és számos pertípus is hozzájuk tartozott, amelyekben ők végezték az előzetes vizsgálatot és ők terjesztették be az ügyet az esküdtbíróság elé. Az *arkhónok* az arisztokraták, vagyis az *eupatridák* évente választották a saját soraikból. Hivatali évük után az *arkhónok* életfogytig tagjai lettek az államot irányító legfontosabb testületnek, az Areioszpagosz tanácsának. Az Areioszpagosz kormányozta az államot, fogalmazta meg a törvényjavaslatokat és legfőbb bíróságként működött. Mivel mind a legfontosabb tisztviselők, mind a kormányzatot képviselő tanács arisztokratákból állt, ezért Athén államformáját az archaikus kor elején arisztokratikusnak nevezzük.

5.3. Belső viszály Athénban

Bár Athénnak nem volt szüksége gyarmatosításra, a polgárok számára mégsem állt rendelkezésre elegendő megfelelő minőségű szántóföld. Az arisztokraták birtokolták az elsősorban Attika középső területein elhelyezkedő jobb minőségű földek túlnyomó részét, míg a polgárság többsége számára a várostól távolos hegyoldalak köves birtokai maradtak. Így tehát nagy vagyoni különbségek alakultak ki. Erről mindenekelőtt onnan tudunk, hogy a forrásaink emlegetik a *hektémoroszokat* (hatodrészeseket), akik vagy földnélküli bérmunkások vagy földbérletűek voltak: azaz vagy a termés hatodát kapták meg munkájukért, vagy ennyit kellett adniuk földbérként. Mindenesetre létük arra utal, hogy a polgárság egy része nincstelenné vált, és a gazdagoknak kiszolgáltatva és alávétve élt.

Az athéni történelem első, írott forrásokból ismert eseménye is azt mutatja, hogy a társadalmon belül törésvonalak keletkeztek. Ez az esemény a külön szentségtörés volt. 631-ben egy Külön nevű, olümpiai kocsiverseny-győzelme miatt népszerű athéni arisztokrata megpróbált *türannosz* hatalmat szerezni Athénban. A puccs azonban rosszul volt előkészítve, ezért bár az *akropoliszt* sikerült támogatóival (elsősorban apósa, a megarai *türannosz* segítségével) elfoglalnia, a nép mégsem állt mellé. Így az *arkhón epónümosznak*, az Alkmaiónida nemzetségből származó Megaklésznek sikerült megakadályoznia a hatalomátvételt. Külön elmenekült, az *akropoliszon* körülzárt támogatói pedig Athén oltáránál kerestek menedéket oltalomkérőként. Az oltalomkérők megkímélése – bármilyen vétket is követtek el – feltétlen vallási kötelesség volt. Megaklész azonban parancsot adott Külön támogatóinak legyilkolására, így megsértette ezt a vallási intézményt, és ezzel olyan súlyos bűnt követett el, hogy általa nemcsak ő, az elkövető vált vétkessé és tisztátalanná, hanem egész nemzetsége is, beleértve a már meghalt elődöket és a később születő utódokat is. Az Alkmaiónidák ellenfelei a saját érdekükben messzemenően kihasználták a lehetőségeket, amelyek ebben a vallási intézményben és a társadalom vallásos érzéseiben rejlettek. Száműzetésbe küldték a nemzetség minden tagját, a már meghalt rokonok csontjait pedig exhumálták, és azokat is Athén területén kívülre vitték. A szentségtörés vádját pedig még generációk múlva is felhasználták az Alkmaiónidákkal szemben politikai ellenfeleik: többször is előfordult a következő századokban, hogy erre a bűnre hivatkozva próbáltak ellenérzést kelteni a nemzetség legtekintélyesebb tagjaival (például Kleiszthenésszel vagy Periklésszel) szemben.

A korai archaikus korban tehát megjelent Athénban a belső viszály, a *sztaszisz*: egyrészt a szegények küzdöttek a gazdagokkal szemben a gazdasági és politikai helyzetük javításáért, másrészt pedig az arisztokrata családok harcoltak egymással a politikai hatalomért. Az archaikus kor második felének kiemelkedő politikusai, Drakón, Szolón, Peisizisztratosz, és Kleiszthenész egyaránt arra

törekedtek, hogy a *sztasizist* csökkentsék, és ezáltal az állam egységét és erejét növeljék. Ebben a törekvésükben a következő módszerekhez folyamodtak: csökkentették az arisztokraták előjogait és politikai hatalmát, a politikai jogokat a lakosság nagyobb részére terjesztették ki, növelték a polgárok közti összetartozás érzését, és javították a szegények gazdasági helyzetét.

Mindenekelőtt az arisztokrata családok közti véres küzdelmek enyhítését célozta Drakón törvényhozása 621-ben. Legfontosabb törvénye az emberölési törvény volt, amely megkülönböztette a szándékos és a nem szándékos emberölést: a szándékosat halállal büntette, de a nem szándékosat csak száműzetéssel. Továbbá írásba foglalta a vérdíj intézményét, amely azt jelentette, hogy az elkövető és az áldozat rokonai – nem szándékos emberölés esetén – kiegyezhettek egymással, megállapodhattak a kárpótlás értékében. A törvény gátat szabott a vérbosszúk sorának és az állam tekintélyét növelte a nemzetségek rovására, mivel ettől kezdve nem a rokonság önbíráskodott, hanem állami tisztviselők döntöttek a megfelelő büntetésről. Drakón törvényhozásának másik alapvető célja az volt, hogy a szokásjog írásba foglalásával az arisztokrata bírák önkényét megfékezze és így az alsóbb rétegek helyzetén javítson. A drakóni törvényhozásról szóló források a törvények súlyos büntetési tételeiről, a „drákói szigorról” írnak, de ezeknek a híradásoknak valószínűleg csupán a törvényhozó nevének jelentése (sárkány) adott alapot.

5.4. Szolón törvényhozása

5.4.1. Szolón személye: költő, hadvezér, a demokrácia megalapozója

Szolón az első athéni történelmi személy, akiről viszonylag részletes képet alkothatunk. Ez leginkább annak köszönhető, hogy Szolón korának egyik legelismertebb költője volt, aki versekben népszerűsítette politikai nézeteit, igazolta és védelmezte intézkedéseit. Több ránk maradt költeménye is politikai röpiratnak vagy propagandának tekinthető. Azért terjesztette nézeteit verses formában, mert ebben az időben még nem volt szokásban a próza, még a természettudományos vagy filozófiai gondolatokat is versben fogalmazták meg.

Szolón arisztokrata, de nem túl vagyonos nemzetségből származott, ezért kereskedelemmel foglalkozott és így sokat utazott. Az utazásai során gyűjtött tapasztalatai és ismeretei is hozzájárultak ahhoz, hogy Szolónt az athéniak a hét görög bölcs között tartották számon. Ezenfelül Szolón háborús hős is volt, mivel jelentős érdemeket szerzett a Szalamisz szigetének birtoklásáért Megara ellen folytatott háborúban. Egyrészt hadvezérként vezette a harcokat, másrészt verseivel buzdította kitarásra a polgártársait, harmadrészt pedig „igazolta” az athéniak jogigényét a sziget birtoklására. Ez utóbbi eljárása jellemző példája a mítoszok politikai felhasználásának. Az Iliász második énekében olvasható Hajókatalógusba, ahol a trójai háborúban harcoló szalamisziakról van szó, betoldott egy sort. Az után a hexameter után, hogy „Hozta tizenkét bárkáját Aiasz Szalamiszból” ezt az általa költött sort illesztette be: „és, hol Athén bárkáinak állt sora, arra vezette”. Ez a sor ma is része az eposznak. Így egy csalással, a görögök szemében hiteles történelmi mű meghamisításával azt az elképzelést támasztotta alá, hogy Szalamisz szigete már a trójai háború idején is Athénhoz tartozott. (A hamisítást az könnyítette meg, hogy Szolón idejében az eposzok szövege még nem volt írásban rögzítve. Ekkoriban az állandóvá vált szöveget *rhapszódoszok* tartották fenn és örökítették tovább.) Az évtizedek óta tartó Megara elleni háború Szolónnak köszönhetően győzelemmel végződött. A szigeten földbirtokokat osztottak ki athéni nincstelen polgároknak, akiknek megtiltották, hogy a kapott földeket bérbe adják, és arra kötelezték őket, hogy ezen a földön lakjanak és katonákként biztosítsák a sziget Athénhoz tartozását. Erről rendelkezik a ránk maradt legrégebbi athéni néphatározat (*pszéphizma*).

Tekintélye és érdemei miatt Szolónt bízta meg az athéni polgárság azzal, hogy a belső problémák orvoslása érdekében vizsgálja felül az állam alapvető törvényeit. A törvények reformjára valószínűleg Szolón arkhóni évében, 593-ban került sor. Elsősorban a szegények gazdasági helyzetének javítását és a politikai jogok kiterjesztését várták tőle. Bár messzesemenő reformokat valósított meg az alsó társadalmi rétegek érdekében, és ezért a demokrácia megalapozójának tarthatjuk Szolónt, a szegények túlzó követeléseit – így a földek újraelosztását vagy az arisztokraták megfosztását vezető politikai szerepüktől – elutasította. Szolón törvényeit mozgatható fahasábokra

írták (később kőtáblákra vésték) és az agorán felállították. A férfi polgárságnak a nagyobb része ugyanis ebben az időben már tudott olvasni Athénben, akárcsak más nagyobb városokban.

5.4.2. Teherlerázás

Szolón törvénycsomagjának egyik alapvető eleme a szegények gazdasági helyzetének javításával foglalkozott. Szolón adósságelengedést hajtott végre, ami mindenekelőtt azt jelentette, hogy az elzálogosított földeket visszaadták tulajdonosaiknak, és az adósságuk fejében rabszolgává tett embereket felszabadították. Akiket pedig külföldre adtak el rabszolgának, azokat az állam kiváltotta. Szolón ezzel egyidejűleg végleg megszüntette az adósrabszolgaságot. Ezek az intézkedések jelentették a *szeizaktheiát*, vagyis a teherlerázást. A *szeizaktheiá*nak olyan nagy volt a jelentősége, hogy az athéniak még generációk múlva is ünnepelték az emlékére alapított *szeizaktheia* ünnepet, Szolont pedig vallásos tiszteletben részesítették.

5.4.3. Jogkiterjesztés

A törvénycsomag következő lényeges része az arisztokraták előjogait csökkentette, és a polgárság nagyobb részének tette lehetővé a részvételt a közösség irányításában. A jogkiterjesztés alapját a polgárság jövedelmi kategóriákba (osztályokba) sorolása jelentette. Éves jövedelmük alapján a következő négy társadalmi kategóriát különböztette meg Szolón: *pentékosziomedimnoszok*, *hippeuszok*, *zeugítészek*, *thészek*. A *pentékosziomedimnoszok*, vagyis ötszázmérősök azok voltak, akik 500 mérőnyi gabonánál nagyobb éves jövedelemmel rendelkeztek. A *hippeuszok*, vagyis lovagok jövedelme évi 500 és 300 mérő között volt. Nevük arra utal, hogy rendelkeztek legalább egy lóval, ami fényűzésnek számított. A lovak gazdasági haszna ugyanis csekély volt, csak lovaglásra vagy könnyű kocsiszállításra használták őket (mivel még nem volt megfelelő lószerszám, illetve hám). Tartásukhoz viszont a legértékesebb síkságokat kellett kivonni a földművelésből. A 300 és 200 mérő közötti jövedelemmel rendelkező *zeugítészek*, vagyis ökörfogatosok neve arra utal, hogy ők rendelkeztek egy pár ökörrel. Egy ökörfogat ugyanis nélkülözhetetlen volt a szántáshoz és a szállításhoz, azaz ahhoz, hogy egy akkora földterületet meg lehessen művelni, amely eltarthatott egy közepes méretű családot. (Van azonban olyan elképzelés is, miszerint a *zeugítész* kifejezés *hoplita* katonát jelent.) Végül a 4. kategória a *thészeké*, akiknek az évi jövedelme nem érte el 200 mérőnyi gabona értékét. Egy mérő, azaz egy *medimnosz* (51 liter) gabona értéke megfelelt egy *metrétész* (38 liter) olaj vagy bor értékének. Néhány évtizeddel Szolón reformjai után, a pénzgazdálkodás bevezetésekor egy mérő gabona értékét egy *drakhmával*, azaz 4,37 gramm ezüsttel vették egyenlőnek.

A társadalom jövedelmi kategóriákra osztása jelentette a szolóni rendszer, a timokratikus alkotmány alapját. Az egyes polgárok politikai jogait a jövedelmük nagysága határozta meg, vagyis az éves bevételük szabta meg, hogy betölthettek-e tisztségeket, és hogy milyen tisztségeket tölthettek be. Az állami hivatalok az első három jövedelmi kategória számára voltak elérhetők. Arkhón és kincstárnok pedig csak ötszázmérős lehetett. Az új kormányzati szervnek, a végrehajtó és törvényelőkészítő hatalommal rendelkező 400-as tanácsnak a tagjait ugyancsak az első három kategóriából sorsolták évente, a *thészek* tehát innen is ki voltak zárva. Helyet kaptak viszont a legszegényebbek is a kibővített jogkörű népgyűlésben és az újonnan létrehozott esküdtbírószágban, a *héliaiában*. A népgyűlés új funkcióját elsősorban az jelentette, hogy ekkortól már nemcsak a törvényjavaslatok megszavazásának fóruma volt, hanem a tisztviselőket is itt választották.

A politikai jogok kiterjesztése egyszersmind az arisztokraták előjogainak korlátozását jelentette. 594 után nem csupán az arisztokraták tölthettek be tisztségeket. Még a legfontosabb hivatal, az arkhóni tisztség is elérhetővé vált a nem arisztokraták számára is. Továbbá a tisztviselők választását sem az arisztokraták végezték ezentúl (hanem a népgyűlés). Az Areioszpagosz elvesztette a törvényelőkészítés és a kormányzás jogát (és ezentúl a 400-as tanács hatáskörébe tartoztak ezek a feladatok). Az igazságszolgáltatás is fokozatosan kikerült az arisztokraták kezéből, az Areioszpagosz már csak a vallási és gyilkossági ügyekben döntött, de fellebbezés esetén ezek az ügyek is az

esküdtbíróság, a *héliaia* elé kerültek. Kérdéses, hogy a tisztségviselők ellenőrzésének jogát és az államellenes ügyekben való ítélkezést megtartotta-e az Areioszpagosz, mindenesetre a fellebbviteli bíróság ezekben az ügyekben is minden bizonnyal a *héliaia* volt már.

5.4.4. Athén gazdasági helyzetének javítása

Szolón megtiltotta a gabonakivitel Athénból. Ezáltal elérte azt, hogy a piacra termelő birtokosok az attikai földrajzi és éghajlati viszonyok között sokkal eredményesebben és jövedelmezőbben termelhető mediterrán növények és főleg az olívaolaj, valamint a bor termelésére álljanak át. Athén legfontosabb exportcikke a kiváló attikai agyagból készült, sokszor művészi kivitelezésű agyagedényekben szállított olívaolaj lett. A kereskedelem erősítését is szolgálta, hogy Szolón állandó hadiflottát hozott létre. Attika 48 *naukrariája* (származási egységei, a vérségi négy *phülé*, azaz törzs egytizenketted részei) egy-egy hajót voltak kötelesek felszerelni. A létrejött 48 hajóból álló athéni hadiflotta alkalmas volt arra is, hogy a kereskedelmi útvonalakat megtisztítsa a kalózoztól. Inkább társadalom-, mint gazdaságtörténeti jelentősége van annak, hogy Szolón megadóztatta a prostituáltakat. Ezzel az intézkedéssel az állam legalizálta a működésüket, és tanúságot szolgáltat számunkra arról, hogy akkora volumenű üzletág volt a prostitúció, hogy érdemes volt adót kivetni rá. (Sőt egyes nem feltétlenül megbízható források szerint Szolón kedvező árakkal dolgozó állami nyilvánosházakat is alapított a házasságok védelme érdekében. Úgy gondolkozhatott ugyanis, hogy az athéni férfiaknak inkább prostituáltakkal legyen házasságon kívüli kapcsolata, mint házas asszonyokkal.)

Ösztönzően hatott a gazdaságra Szolónnak az a törvénye is, miszerint azok a fiúk, akiket szüleik nem tanítottak egy szakmára sem, nem voltak kötelesek szüleiket idős korukban gondozni. Az intézkedés hatására az athéni polgárság nagyobb hányada választott megélhetési forrásul nem-mezőgazdasági tevékenységet. A munka megbecsüléséhez járult hozzá Szolón azzal, hogy felhatalmazta az Areioszpagoszt a polgárok bevételi forrásának megvizsgálására, és azok megbüntetésére, akinek nem volt bevétele. Athén kereskedelmét a peloponnészoszi államok helyett a szigetek és a kis-ázsiai iónok felé terelte az a törvény, amely az eddigi argoszi mértékegységeket euboaira cserélte fel.

Szolón arra kötelezett minden polgárt, hogy ha törvénysértést tapasztalt akár gazdasági akár politikai vagy más, az államot érintő ügyekben, akkor vádat emeljen az elkövető ellen (ez volt a közvádas eljárás). Sőt a polgárokat ösztönözte is a törvénytelenések feljelentésére azáltal, hogy az elítélttől elkobzott vagyonból (illetve a pénzbüntetésből) a vádlót is részesítette, aki az elkobzott vagyon felét vagy háromnegyedét kapta, sőt a presztízse is növekedett, ha győzött a perben. Erre azért volt szükség, mert Athénban nem volt államügyész vagy közvádló. A tisztviselőknek volt ugyan lehetőségük az államot érintő törvénysértések esetében feljelentést tenni, illetve a saját feladatkörüket érintő ügyekben ez kötelességük is volt, de nem volt feladatuk általában a bűnüldözés. Szolón törvénye tehát minden polgár jogává és kötelességévé tette az államot érintő törvénysértések elleni fellépést. Ezzel egyidejűleg azt is igyekezett Szolón megakadályozni, hogy egyesek a nyereség érdekében igazságtalanul vádaskodjanak. A törvény ugyanis úgy rendelkezett, hogy ha a bírák 1/5-e sem szavazott a vádlott ellen, akkor a vádlót büntették meg 1000 drakhmára, ha pedig ismételtén előfordult, hogy bevádolt valakit, de a bírák ötöde sem ítélte el a vádlottat, akkor a vádlót részleges vagy teljes *atimia*, azaz a polgárjogtól való megfosztás sújtotta. Ennek ellenére voltak, akik mások bevádolását vagy a bevádolással való fenyegetést rendszeres bevételi forrásukká tették. Ők voltak a *szükophanták*, azaz fűgemutogatók, akiknek a neve talán onnan eredt, hogy egykor azokat jelentették fel, akik a tilalom ellenére fűgét exportáltak. A *szükophanták* sokszor olyanok megbízásából indítottak pereket, akik hajlandók voltak fizetni azért, hogy egy ellenfelük bíróság elé kerüljön.

5.4.5. A társadalom összetartozásának erősítése és a *sztaszisz* csökkentése

Annak érdekében, hogy a polgárság nemzetségi (azaz vérségi) felosztásának jelentősége gyengüljön, és erősebb állami közösség jöjjön létre, Szolón engedélyezte a szabad végrendelkezést (valamint az örökbefogadást) azok számára, akiknek nem volt fiú gyermeke. Ezt megelőzően ugyanis az örökös nélkül meghaltak vagyona automatikusan a legközelebbi férfirokonra szállt. Az egyik leginkább forradalmi törvénye pedig azt tette lehetővé, hogy bármely polgár fellépjen és elégtételt követeljen a sérelmet szenvedett vagy meggyilkolt személyek érdekében. A korábbi gyakorlat szerint ugyanis ezt csak a rokonság tehetette meg. Tehát ami korábban csak a rokonság joga és kötelessége volt, ekkortól az egész közösségé lett, így erőteljesen gyengült a vérségi kapcsolatok fontossága, és nőtt a polgárság összetartozásának tudata.

Szolón vallási törvényeivel is elsősorban a *homonoia* megvalósítására törekedett. Az arisztokraták hatalmát és a nemzetségek közti viszályt olyan módon is csökkentette, hogy több arisztokrata magánkultuszt és ünnepet, amelyek addig egy-egy nemzetség kizárólagos befolyása alatt álltak, állami kultuszokká, illetve ünnepekké tett. Emellett új állami ünnepeket és papi testületeket is bevezetett: ezáltal a polgárság összetartozását erősítette. Továbbá a magántemetések pompáját is elsősorban azért korlátozta, hogy a temetési szertartások ne legyenek az arisztokrata nemzetségek közti rivalizálás eszközei. Ezenkívül Szolón amnesztiát (szó szerint: elfelejtés, megbocsátás) rendelt el azokra vonatkozóan, akiket nem emberölésért száműztek. A politikai küzdelmeknek ugyanis bevett eszköze volt a riválisok száműzetésbe küldése. Ekkor térhettek vissza az Alkmaionida nemzetség tagjai is. Ezt a rendelkezését az indokolta, hogy Szolón félt attól, hogy a hatalom kevés nagy család kezében koncentrálódik.

Részben ellentmond az eddigi intézkedéseknek Szolónnak az a nagy jelentőségű törvénye, amely elrendelte, hogy meg kell fosztani polgárjogától azt a személyt, aki *sztaszisz* idején nem támogatja egyik oldalt sem, azaz a közügyektől távol akar maradni. A törvény célja az volt, hogy mozgósítsa az esetleg közömbösen viselkedő *démoszt* a nép érdekeinek védelmében. Ennek a törvénynek jelentős szerepe volt abban, hogy a polgár fogalmának lényegi részévé vált a közügyekben való részvétel.

5.4.6. Az athéni népgyűlés

A szolóni reform jelentősen kibővítette a népgyűlés jogkörét, így lényeges állomás volt abban a folyamatban, amely a népgyűlést a kiteljesedett demokrácia alapvető intézményévé tette. A következőkben a népgyűlésnek a demokrácia kiteljesedése idején, az 5. században működő formája kerül bemutatásra.

Az 5. század első feléig még csak körülbelül évi tíz népgyűlés volt, majd a demokrácia kiteljesedésének idején évi negyven rendes gyűlést tartottak, amihez még hozzájöttek a rendkívüli gyűlések is. A népgyűlést öt nappal a megtartása előtt a napirend közzétételével hirdették meg az illetékes tisztviselők. Mivel egyes attikai falvak 30–35 km-re voltak a központtól, ezek lakóinak, ha részt akartak venni a népgyűlésen, akár egy teljes napig is tarthatott az út, vagyis a részvételük népgyűlésen összesen három napot vett igénybe. A vidéki (földművelő) lakosság ezért csak fontos esetben (például háború vagy béke megszavazására) jelent meg a népgyűlésen, ami azt eredményezte, hogy a városiak (kereskedők, iparosok) érdeke nagyobb súlyt kapott a döntésekben, mint a földműveseké, vagy legalábbis nagyobb, mint ami a lakosságon belüli arányuknak megfelelt volna. A népgyűlések helyszíne a korai időszakban az *agora* volt, majd az 5. századtól a Pnűx-domb, végül a 3. századtól rendszeresen a színház. (Azonban *oszttrakiszmosz* ügyében a klasszikus korban is az *agorán* ülésezett a népgyűlés, míg hajózási ügyekben a 4. századtól a peiraieuszi színházban.) A Pnűxöt az 5. század elején alakították ki hozzávetőleg 6000 férőhellyel. Ez azt jelentette, hogy a 30 000-50 000 szavazásra jogosult polgár maximum 12-20%-a vehetett részt egy gyűlésen. Az 5. század végi átalakítás után azonban 14 000, de lehet, hogy akár 24 000 polgár is elfért itt. Erre szükség is volt, mert miután bevezették a napidíjat a népgyűlésen való részvételért, megnőtt a vidéki polgárságnak is a politikai aktivitása. Az 5. század végétől egy *oboloszt* kaptak népgyűlésenként a résztvevő polgárok, Arisztotelész idején viszont már egy *drakhmát*.

A gyűlés áldozatbemutatással kezdődött kora reggel, majd a megtevéstől szónokok elátkozása következett. A gyűlések nem tartottak tovább, mint kora délután, mert vacsora előtt még a tanácsnak is

össze kellett ülnie. A népgyűlés csak arról vitázhatott és szavazhatott, amit a tanács elébe terjesztett. A vitákban mindenki részt vehetett. Aki hozzá akart szólni az adott kérdéshez, az a szónoki emelvényre lépett. Azután kezdhetette meg beszédét, hogy a *kértux*, vagyis a kikiáltó a fejére koszorút helyezett. A tárgytól eltérő vagy illetlenül viselkedő szónokot 50 *drakhmára* büntették és eltávolították. A rendre fegyveresek vigyáztak (az 5. században szkíta íjászok). A népgyűlés a törvényhozás mellett döntött háborúindítás és békekötés ügyében, állambiztonsági kérdésekben, a nagy jelentőségű, más államokkal kötött szerződésekről és az adókivetésről. Itt választották kézfeltartással a legfontosabb (és ezért nem sorsolt) tisztviselőket, mint például a kincstárnokokat és a katonai tisztségeket. Döntöttek a közpénzek felhasználásáról, a vallási ügyekről és a kitüntetésekről. Általában itt hallgatták meg más államok követségeit. A népgyűlés bíráskodott a legsúlyosabb ügyekben: árulás, demokrácia elleni szervezkedés, hivatali visszaélés, ünnepek megszenteltségének elhárítása esetén, valamint olyan szónokok ügyében, akik államellenes javaslatot vagy hamis ígéreteket tettek. Minden népgyűlésen állandó napirendi pont volt az élelmezésügy (elsősorban a város gabonaellátása) és az állam védelme.

A törvényhozás és a törvényt módosítás bonyolult folyamat volt. Bárki tehetett javaslatot új törvényre vagy egy régi eltörlésére, illetve módosítására. Az indítványt mindig írásban kellett benyújtani. Ha a népgyűlés szavazatával helyeselte a javaslatot, akkor a javaslattevő a tanács elé terjeszthette azt. A tanács kidolgozta az új törvény szövegét, nyilvánosságra hozta, majd a népgyűlés elé terjesztette. Ha a népgyűlés elfogadta, akkor az esküdtbíró, a *héliaia* mondta ki a végső szót: 500 esküdtbíró döntött egy olyan perben, ahol az új törvényt a javaslattevő védte, míg a másik oldalt 5 kijelölt védő (*szündikosz*) képviselte, akik a lecserélni kívánt régi törvényt védték. Ennek az egész eljárásnak a bonyolultsága miatt a népgyűlés a leggyakrabban az általános érvényű törvények (*nomoszok*) helyett egyes esetekre vonatkozó, a törvényekkel csaknem azonos rangú népgyűlési határozatokat (*pszéphiszmat*) hozott. A határozatok elvileg nem írhatták felül a törvényeket, de a radikális demokráciának éppen az volt a legfontosabb jellemzője, hogy ezzel az alapelvvel a *demosz* nem törődött. A gátlatalanul hataloméhes szónokok többször is elérték, hogy a népgyűlés a köbe vésett törvényekkel, az „alkotmánnyal” ellenkező határozatokat hozott. A szavazás általában kézfelemeléssel történt. Az elfogadott határozatokat a Métroónban, az állami irattárban őrizték, és csak a legfontosabbakat vésték kőbe (a határozatokkal szemben viszont az összes törvényt kőbe vésték).

A népgyűlési döntésekért a népet nem lehetett felelősségre vonni, viszont azt a polgárt felelősségre vonhatták, aki a javaslatot indítványozta. A felelősségre vonás egy közbíró eljárás, a *graphé paranomón* keretében történhetett a döntés elfogadása utáni egy éven belül. A vádat a *héliaia*hoz kellett benyújtani. Amennyiben az esküdtbíró úgy ítélte, hogy az elfogadott törvény vagy határozat alkotmányellenes, akkor a javaslattevőt nagy összegű pénzbírságra ítélték. Akit pedig háromszor is elítéltek ezzel a váddal, azt megfosztották polgárjogától. A *graphé paranomón* eljárás a demokrácia védelmét szolgálta: megakadályozta például, hogy oligarchikus puccs történjen. Egy megszavazott törvény nem is lépett hatályba, ha valaki eskü mellett a gyűlésen kinyilvánította, hogy a törvény betörjesztőjét *graphé paranomón* váddal perelni fogja. Mivel azonban nem volt írott alkotmány, fennállt a visszaélés lehetősége a *graphé paranomón*nal, mert bármely *pszéphiszmat* megtámadhattak vele. Az eljárás a politikai ellenfelek elleni harc eszközévé vált. Ennek a harcnak a mérséklése érdekében igyekeztek elejét venni az alaptalan vádaskodásnak: amennyiben a bevádolt javaslattevőt a *héliaia* felmentette, a vádlónak kellett magas pénzbüntetést fizetnie.

5.4.7. A *héliaia*

Valószínűleg Szolón hozta létre az esküdtbírásgot, a *héliaia*t mint fellebbezési bírásgot az *arkhónok* intézkedései ellen. Az intézmény azonban hamarosan már elsőfokú bírásgként is működött, majd folyamatosan fejlődött, és az alább leírt vonások a klasszikus korban, annak is inkább a második felében jellemezték. Elnevezése talán a *héliosz*, nap szóból származik, mivel eredetileg szabad ég alatt zajlott az igazságszolgáltatás. Az esküdtbírásg évente körülbelül 200 napon ülésezett. A kleiszthenészi *phülé*-szervezet létrejötte után a 30 éven felüli polgárok közül *phülén*ként sorsoltak 600, azaz összesen 6000 tagot, akik egy évig voltak esküdtbírák, amíg más hivatalt nem tölthettek be. A bíráskodás törvényszékeken, *dikasztérion*okban folyt, melyek az ügyek jellegétől függően különböző nagyságúak voltak. A kevésbé súlyos ügyekben 201 tagú bíróság ítélkezett, az 1000 *drakhmá*t

meghaladó ügyekben 401 tagú, politikai ügyekben pedig olyan, amelynek a létszáma 501 vagy ennek többszöröse volt. A törvényszékeket abból a célból alkotta páratlan számú bírá, hogy ne lehessen szavazategyenlőség. Az 5. században viszont még páros számú bírából állt egy *dikasztérion*, mivel ekkor még a szavazategyenlőség felmentést jelentett. A mai amerikai esküdbíróságoktól eltérően ugyanis Athénban nem kellett egyhangú döntést hoznia a testületnek, hanem egyszerűen a többségi vélemény döntött. A törvényszékek magas taglétszáma az igazságosabb ítélkezést szolgálta. Egyrészt nagyobb számú bírát nehezebb volt megvesztegetni vagy megfélemlíteni. Másrészt egy nagyobb testületben a szélsőséges vélemények, valamint az egyéni és csoportérdekek kevésbé tudtak érvényesülni. Harmadrészt minél magasabb volt a létszám, annál inkább tudta a testület az egész *démoszt* képviselni, annál inkább volt az egész *démosz* döntésének tekinthető az ítélet.

410 előtt egész évre hozzásorsolták a bírákat egy törvényszékhez, *dikasztérion*hoz, és az érkezési sorrend döntött arról, hogy ki bíraskodott az adott napon. 410 után az *agorán* felállított sorsológéppel döntötték el, hogy aznap ki és hol (melyik *dikasztérion*ban) bíraskodott. Még a teremben az ülőhelyet, a vízóra kezelőjét és a levezető elnököt is kisorsolták. Így jelentősen csökkentették a megvesztegetés lehetőségét. 340 után az egyetlen állandó bírósági épületben (amelyben négy terem volt négy törvényszék számára) sorsoltak, így az úton sem tudták az esküdteket megvesztegetni, ezzel gyakorlatilag kizárták a megvesztegetés lehetőségét. (Ezt megelőzően a törvényszékek épületei az *agora* és az *akropolisz* környékén szétszórva helyezkedtek el.) A sorsoláshoz *phülénként* két sorsológépet, *klérótérion*ot használtak. Aki egy adott napon esküdtbíráskodni akart, az kora reggel felkereste *phüléjének klérótérion*jait, és leadta *pinakion*ját, amely egy kis fémlap volt és a bírá neve állt rajta. A *klérótérion* egy kőtáblához hasonlítható, amelyen több oszlopban egymás alatt kis mélyedéseket vágtak. Ezekbe a mélyedésekbe, méghozzá a név kezdőbetűjének megfelelő oszlopba, találomra helyezték el a névtáblákat. A sorsológép szélén lévő függőleges csőbe pedig fekete és fehér kockákat dobtak véletlenszerűen. Akinek a neve egy sorba esett egy fehér kockával, az számított megválasztottnak.

A bírák egyenként adták le felmentő vagy elmarasztaló ítéletüket. Eleinte kavicsokat használtak, a 4. századtól pedig bronzkorongokat. Minden bírá két korongot kapott, amelyen egy kidomborodó betű jelezte az adott törvényszéket. A korong közepén egy kis tengely volt. A tömör tengelyű korong a felmentő ítéletnek felelt meg, a lyukas tengelyű korong az elmarasztaló ítélet jelzésére szolgált. A bírák az ítéletüknek megfelelő korongjukat egy réz gyűjtőedénybe dobták, míg az érvénytelen korongot egy fa edénybe. Így az eljárás titkos volt, és a korong csengése, illetve koppanása egyszersmind ellenőrizhetővé tette, hogy a bírák valóban egy érvényes és egy érvénytelen ítéletnek megfelelő korongot dobtak-e be.

A szónokok számára rendelkezésre álló időt vízórával (*klepsziüdra*) mérték. Különböző ideig beszélhetett a vád és a védelem a perek jellegétől és súlyosságától függően. A különböző időtartamok mérésére eltérő nagyságú edények szolgáltak vízórául. Az edényt a túlfolyó nyílásig kellett megtölteni, majd egy rabszolga feladata volt a beszéd kezdetén kihúzni az edény alsó részén a dugót. A vízsugár erősségéből a gyakorlott beszélő meg tudta állapítani, hogy hozzávetőleg mennyi ideje volt még hátra.

A különböző ügyekben más és más tisztségviselőkhöz kellett beadni a vádiratot. Ez a tisztségviselő aztán beidézte a vádlottat, kikérdezte a feleket, akik benyújtották a tanúvallomásokat is. Közben a felek tisztázták a vitatott pontokat, sőt talán ki is egyeztek. Ha perre került sor, akkor ugyanez a tisztviselő elnökölt a törvényszéken. A tisztségviselő nem adhatott utasításokat vagy tanácsokat az esküdtbíráknak, és ő maga nem ítélkezett. A vádló és a vádlott beszédeinek elhangzása után nem volt vita, az esküdtek nem beszélhették meg a hallottakat, nem befolyásolhatták egymást, hanem azonnal megkezdődött az ítélelhozatal.

Mindig a peres félnek magának kellett beszélnie. Ha olyan jómódú volt valaki, hogy meg tudott bízni egy beszédírót (*logographoszt*), akkor kívülről megtanulta a beszédet, és úgy adta elő, mintha a saját szavai lennének. Azt a benyomást kellett keltenie, hogy ő csak a puszta tényeket, az igazságot adja elő, és nem akarja a bírákat manipulálni. Ha nők vagy gyerekek voltak peres felek, akkor helyettük apjuk vagy férjük beszélt. Az athéniaiak az egyéb bizonyítékoknál jobban bíztak a tanúvallomásokban (mivel például egy végrendeletet meg lehetett hamisítani). A tanúk – akiknek a vallomásait írásban kellett benyújtani – a tényekre és a vádlott személyére vonatkozóan (közszolgálatáról, érdemeiről, erkölceiről) vallottak. Az egyik félnek nyújtottak személyes támogatást, keresztkérdéseket nem lehetett nekik feltenni, de hamis tanúzásért perelhetők voltak. A

leggyakoribb tanúknak a rabszolgák számítottak, akiknek a vallomásai csak akkor számítottak érvényesnek, ha meg is kínozták őket.

A *héliaia* végső fórumként működött, a bírák döntése megfellebbezhetetlen volt. Az igazság felderítésénél fontosabb volt a konfliktus gyors rendezése: egy nap alatt lezajlott a tárgyalás, néhány órán belül végleges döntés született (bár az előkészítés napokig, esetleg hetekig tartott). Az athéni igazságszolgáltatás ezért hasonlított a háborús helyzetben működő rögtönítelő bíróságokra. (Ha azonban valamelyik fél elégedetlen volt a döntéssel, akkor egy újabb pert indíthatott. Így évekig is eltarthatott a felek küzdelme.)

A büntetések általában súlyosak voltak: halál, száműzés, vagyonekbobzás, polgárjog elvesztése és magas pénzbüntetés. A szabadságvesztést a görögök nem alkalmazták büntetésként. A börtönben való fogvatartás csak a kivégzés előtti megőrzésre vagy a pénzbüntetés megfizetésének kikényszerítésére szolgált, illetve megszegyenítésül alkalmazták. A büntetések súlyossága miatt a perben az egész család sorsa forgott kockán. Ha ugyanis a családfőt elítélték, az egész család élete szerencsétlenné lett. Ezért a bírák a vádlott egész életét figyelembe vették, és elfogadottnak számított, ha a felek eltértek a tárgytól a perbeszédekben. A bizonyítékok alig voltak megbízhatók, ezért a valószínűségeken alapuló érvelés kapott központi szerepet. A törvények megfogalmazása laza, hiányos volt, sokszor nem lehetett egyértelműen értelmezni őket, és nagyok voltak a jogházak is a törvények között. Ráadásul sem előzetesen, sem utólag nem ellenőrizték az idézett törvények szövegét. Nem volt nyomozóhatóság sem. A büntetési tételeket általában nem határozták meg a törvények, nem is a bírák javasolták a büntetést, hanem a peres felek, miután az esküdtbíróság vétkesnek mondta a vádlottat. A precedensek nem voltak kötelezők.

Káros következményekkel járt, hogy a bírák nem voltak felelősségre vonhatók. Ráadásul az egyszerű, képzetlen bírácoknak tanács vagy útmutatás nélkül kellett megkülönböztetniük az igazat a hamistól, a megalapozott érveket a megalapozatlanoktól, és értelmezniük kellett a törvényeket. Az athéni esküdtbíróság legfőbb fogyatékoságát azonban az jelentette, hogy a gyakorlott szónokok könnyen befolyásolhatták a bírakat. A bírák ugyanis nemcsak hogy nem rendelkeztek megfelelő képzettséggel, hanem ráadásul általában az öreg vagy csökkent munkaképességű polgárok közül kerültek ki. Ennek az volt az oka, hogy számukra a bírói tiszteletdíj nem volt jelentéktelen összeg. A bírák két *obolosz* (körülbelül 5000 forintnak megfelelő) napi díját Periklész vezette be 457-ben, amelyet Kleón 425-ben három *oboloszra* emelt. Mivel ennek az összegnek egy egészséges felnőtt férfi két-háromszorosát meg tudta keresni egy nap alatt, ezért leginkább az öregek jelentkeztek bírácoknak, akik (mint Arisztophanész *Darazsak* című komédiájában láthatjuk) ráadásul jól szórakoztak is a tárgyalásokon. A képzett szónokok tudták, hogy a tények bemutatása (*logosz*) mellett arra is szükség van a sikerhez, hogy a saját személyük iránt bizalmat és szimpátiát keltsenek (*éthosz*), és a hallgatóság emócióit az ügyel kapcsolatban megfelelően befolyásolják (*pathosz*). Ezenkívül az esküdtbíróságon, akár csak a népgyűlésen, a döntéseket messzemenően meghatározta a testület aktuális összetétele és hangulata. Az athéni demokrácia árnyoldalát, legnagyobb vétkeit jelentik azok az igazságtalan esküdtbírósági, illetve népgyűlési ítéletek, amelyek Szókratész vagy az arginuszai tengeri ütközet (406) hadvezéreinek halálbüntetéséről döntöttek.

Az esküdtbíróság ugyanakkor az athéni demokrácia legfontosabb intézménye volt, a népuralom legfőbb biztosítója. Ahogyan Arisztotelész írja: azáltal lett a nép az állam ura, hogy a szavazóköveknek ura lett. Egyrészt ugyanis a *sztratégoszok* vagy más vezető hivatalnokok elleni perek a politikai erők közti harc színteréül és a politikai kérdések megtárgyalásának fórumául szolgáltak. Másrészt az előkelők közszereplőként, de még magánemberként is, kénytelenek voltak az egyszerű emberek kedvét keresni, mert ha bíróság elé kerültek, akkor a köznép soraiból kikerült bírák döntöttek a sorsukról. Harmadrészt a *graphé paranomón* eljárások révén a népgyűlési határozatok, illetve a törvények elfogadásáról vagy elutasításáról végső soron a *héliaia* döntött, ezért inkább a törvényszékek voltak a politika végső irányítói és nem a népgyűlés. Végül mivel Athénban nem létezett alkotmánybíróság vagy jogtudósok testülete, ezért a törvényszékek számítottak a törvények végső értelmezőinek is.

5.4.8. Szolón elhagyja Athént és találkozik Kroiszossal

Miután Szolón megvalósította reformjait, minden athéninak meg kellett esküdnie, hogy száz évig érvényben hagyják a törvényeket. Az *arkhónok*nak pedig arra kellett letenniük az esküt, hogy aranszobrot állítanak Delphoiban, ha megsértik az új rendelkezéseket. Ezután Szolón tíz évre elhagyta hazáját, ahogyan azt a legtöbb más korai törvényhozó is tette a törvényalkotása után. Pontosabban ezt a *toposzt*, azaz *toposz koinoszt*, vagyis közhelyet, forrásaink a legtöbb törvényhozó kapcsán említik. Eszerint azért utazott el, hogy a polgárok ne tudjanak nyomást gyakorolni rá, hogy megváltoztassa a törvényeit. Hosszú utazásához a másik motivációt a tudósi és filozófusi kíváncsiság jelenthette, amely távoli országok és új gondolatok megismerésére ösztönözte, mint a legtöbb görög filozófust. A legfontosabb történet, amely Szolón utazásaival kapcsolatos, az athéni törvényhozó és Kroiszosz, a legendásan gazdag és szerencsés lüd király találkozásáról szól. A történet legismertebb verziója Hérodotosz művében olvasható, bár Szolónra vonatkozóan nem feltétlenül tekinthető hiteles tájékoztatásnak. A történet jelentősége inkább abban áll, hogy az 5. századi görögség világnézetéről, értékrendjéről és istenképéről tájékoztat.

Kroiszosz annyira gazdag volt, hogy neve a gazdag ember szinonimájává vált (lásd a név magyar alakját: Krózus). Szívesen fogadott udvarában híres művészeket és bölcsnek tartott embereket, így a világot járó Szolont is örömmel látta vendégül. Miután az athéni törvényhozó már több napja vendégeskedett nála, és a király minden kincsét láthatta, Kroiszosz megkérdezte Szolontól, hogy kit tart a világ legboldogabb emberének. A választ viszont zokon vette, mert Szolón nemhogy a legboldogabb embernek nem őt tartotta, de még a második és a harmadik helyre is másokat helyezett. Kroiszosz nem volt képes megérteni a szolóni bölcsességet, miszerint senkit sem nevezhetünk addig boldognak, amíg él, azaz amíg a teljes élete nem tárul a szemünk elé. Az ember ugyanis ki van téve a szerencse forgandóságának, és ezért az egyik pillanatról a másikra a legteljesebb boldogságból a legnagyobb szerencsétlenségbe kerülhet. (Emellett azt sem értette meg Kroiszosz, hogy nem a gazdagság a legfontosabb a boldogsághoz. Így a történet a görög idealizmus és a barbár materializmus szembeállításáról is szól.) Az athéni bölcs így magyarázza el a világnézetét a lüd királynak: „Ó, Kroiszosz! Engem kérdezel az emberi dolgok felől, aki jól tudom, hogy az istenség teljeséggel irigy és állhatatlan? (...) az ember teljesen ki van szolgáltatva a szerencsének (...) amíg meg nem hal, tartózkodjunk a véleményalkotástól, s ne nevezzük boldognak.” Szolónnak persze igaza lett: távozása után néhány évvel Kroiszosz vereséget szenvedett a perzsa uralkodótól, Kirostól, és a világ leggazdagabb királyából szolga lett. Kroiszosz történetében (akárcsak Szolón idézett szavaiban) megjelenik Hérodotosz és az 5. századi görögség három fontos (és egymással összefüggő) koncepciója: az isten irigységéről szóló teória, a szerencse változásainak, pontosabban körforgásának gondolata és az az elképzelés, hogy egy ember boldogságának felbecsüléséhez meg kell várni az élete végét. Az isten irigysége alatt azt érti Hérodotosz, hogy az isten nem tűri, hogy egy ember vagy egy állam túlságosan sikeres és gazdag legyen, és ezért a bukását okozza. A világ természetes állapota ugyanis az egyensúly, amikor a szerencse és a szerencsétlenség arányosan oszlik el a világban. A nagy szerencsét pedig a nagy bukás tudja kiegyensúlyozni. A szerencse tehát az isten eszköze a *koszmosz* (elsődleges jelentése: rend, rendezettség) egyensúlyának létrehozásában és fenntartásában. A szerencse körforgásáról és az isteni irigységről szóló koncepcióval Hérodotosz meg tudja oldani a *teodicea*, vagyis az isteni igazságosság és a jó (erényes) embert érő szerencsétlenségek összeegyeztetésének problémáját. A megoldáshoz azonban felhasználna még két elméletet. Egyrészt Hérodotosz úgy gondolja, hogy az isten a legtöbb vétket büntetéssel sújtja. Másrészt a történetíró hisz az archaikus „atyák vétké” elméletben is, miszerint a vétkest nem mindig éri el életében a büntetés, hanem olykor a fiai vagy későbbi leszármazottai bűnhődnek meg a vétkéért. A jó és igazságos embert érő csapásokat így meg tudja magyarázni Hérodotosz. Vagy a szerencse, a jólét, a gazdagság és a siker eloszlásának egyensúlya igényli a jókat érő csapásokat, vagy egy korábbi vétek büntetésekként sújtják a szerencsétlenségek a jókat, amelyet talán nem is ők maguk, hanem egy felmenőjük követett el. Így van ez Kroiszosz esetében is, aki nemcsak az isteni irigység (vagyis az egyensúly szükségessége, azaz végső soron saját túlságos sikere és hatalma) miatt bukik el, hanem bukása egyszersmind büntetés is egy vétek miatt. Igaz, hogy ezt a vétket nem maga Kroiszosz, hanem az őt generációval korábban élt őse, a lüd királyi testőr, Gügész követte el, aki „asszonyi rosszindulatnak engedelmességgel” megölte urát, és így szerezte meg a Lüdia trónját.

5.4.9. A Szolón törvényhozása utáni politikai viszonyok

Bár nem volt sem demokrata, sem forradalmár Szolón, mégis a demokráciát készítette elő. Törvényei megalapozták azt az elvet, hogy az egész athéni polgárság irányítja az athéni államot. Azzal pedig, hogy megszüntette a *hektémoros*-rendszert és az adósrabszolgaságot, a szabad parasztság létrejöttét segítette, ami a demokrácia alapját jelentette. Azonban Szolón törvényhozása a *sztaszisz*t nem tudta felszámolni. Miután a törvényhozó elhagyta a várost, hamarosan a belső harc kiújulása miatt nem sikerült megválasztani a város fő tisztviselőjét az *arkhón epónümoszt*, vagyis *anarkhia* volt. Ezután pedig egy megválasztott *arkhón epónümosz* hivatali évének lejárta után nem mondott le, és két évig *arkhón* maradt, azaz valószínűleg *tűrannosz* akart lenni.

5.5. Peisizisztratosz

Bár Peisizisztratosz törvényes felhatalmazás nélkül, *tűrannoszként* gyakorolta a hatalmat Athénban, rendkívüli volt a jelentősége az állam fejlődése szempontjából: neki köszönhetően nagy mértékben gazdagodott a város kultúrája, erősödött a gazdasága, fejlődött az infrastruktúrája. Peisizisztratosz egységesebbé és így erősebbé tette Athént, valamint letette az athéni birodalom alapjait. A *démosz* támogatásával pedig hozzájárult a további demokratizálódáshoz.

5.5.1. A hatalom megszerzése

Szolón reformjai után három érdekcsoport jelent meg Athénban. A *pediakoi*, azaz a síkvidékiek, akiknek Lükurgosz volt a vezetője, elsősorban a Pedion (vagyis az Attika középső részén elhelyezkedő termékeny síkság) gazdag földbirtokosainak érdekeit képviselték. Ők a Szolón előtti helyzetet, vagyis az arisztokrácia uralmát szerették volna visszaállítani. A *paralioi*, a tenger mellékiek vezetője az Alkmaionida Megaklész volt. Az ő támogatói a Paralia (vagyis Attika tengerparti részeinek) kereskedői, kézművesei és halászhajósai voltak, akik a középrétegek képviselőiként elégedettek voltak az új rendszerrel. Végül a *diakrioi*, a hegyvidékiek élén Peisizisztratosz állt, aki Attika legszegényebb területének, a Diakriának, a hegyvidéknek a nagyszámú szegény földművesét képviselte, akik a szolóni reformok folytatását, vagyis további demokratizálódást akartak.

A három csoport viszályából a Peisizisztratosz vezette *diakrioi* kerültek ki győztesen 560 körül. A hatalom megszerzéséhez Peisizisztratosz a gazdagságát, a kapcsolatait és mindenekelőtt a népszerűségét használta ki. Gazdagsága főként a családja dél-trákiai (Sztrümón-folyó környéki) nemesfőmbányáiból származott. Népszerűségét pedig Szolónhoz hasonlóan a Megara elleni háborúban szerezte Peisizisztratosz: katonai érdemei miatt háborús hősként tisztelték az athéniak. Uralomra kerülésének ismertetésekor a forrásaink a szokásos *toposzokat* írják le, azaz nem tudhatjuk, hogy valós információkkal szolgálnak, vagy pedig a hiányos értesítéseiket valójában más *tűrannoszokra* vonatkozó tudósításokkal egészítik ki. Mindenesetre a beszámolók szerint Peisizisztratosz egy nap úgy jelent meg a népgyűlésen, hogy előtte sebeket ejtett magán. Azt állította, hogy az ellenfelei törtek az életére, és hogy neki, mint háborús hősnak kijárna az állam által garantált személyes védelem. Szolón hiába figyelmeztette verseiben az athéniakat arra, hogy Peisizisztratosz *tűrannosz* akar lenni, a népgyűlés mégis megszavazta neki a kért testőrséget. Ezután Peisizisztratosz a testőrei segítségével elfoglalta a város védelmének kulcspontját, az *akropoliszt*, és ezáltal ellenőrzése alá került az egész város is. A nép azonban valószínűleg még nem támogatta eléggé, így uralma nem volt hosszú. Ellenfelei, Lükurgosz és Megaklész ugyanis összefogtak ellene, és száműzetésbe kényszerítették.

A száműzetéséből úgy tudott visszatérni Peisizisztratosz, hogy kibékült Megaklésszel és szövetségkötésük megpecsételéseképpen elvette az addigi ellenfele lányát. A hatalomátvételét sajátos módon akarta elfogadottá tenni. Támogatói beöltöztettek egy szép nőt úgy, mintha ő lenne Athéné istennő, és egy harci kocsira állították Peisizisztratosz mellé. A kocsit végigvonult a városon, Peisizisztratosz támogatói pedig azt kiáltották az utak mentén és az *agorán*, hogy „Nézzétek emberek, maga az istennő vezeti vissza a városba Peisizisztratoszt mint kegyeltjét”. Így ezzel a játékos rituáléval a Peisizisztratosz kifejezésre juttatta, hogy számára Athéné kultusza különösen fontos (amit uralomra

jutása után építkezéseivel és az Athéné-kultuszban bevezetett reformjaival is bizonyított), és hogy ő Athéné kegyeltje. Elképzelhető azonban, hogy az egyszerű emberek elhitték, hogy magát Athénét látták Peisizisztratosz oldalán. Hérodotosz ezt feltételezi, és úgy kommentálja a történetet, hogy az a korabeli athéniak együgyűségét bizonyítja. Ha igaza van Hérodotosznak, és az emberek tényleg elhitték, hogy Athénét látják, akkor valójában inkább az az érdekes az elbeszélésben, amit az athéniak vallásosságáról elárul: annyira szoros volt a kapcsolatuk Athénével, hogy el tudták hinni, hogy személyesen avatkozik be az istennő a város érdekében.

Hamarosan azonban megromlott Peisizisztratosz viszonya Megaklésszel. A *türannosz* ellenfelei összefogtak és újra száműzetésbe kényszerítették Peisizisztratoszt, aki ekkor már jóval gondosabban készítette elő visszatérését. Szövetségeket szerzett Eretriából, Makedóniából, Thesszáliából, Argoszból, Thébaiból, Naxosról, ezenkívül pedig zsoldosokat is szerződtetett a trákiai Pangaion-hegységből származó aranyán és ezüstjén. 545 körül tért vissza második száműzetéséből, azaz ekkor kezdődött harmadik *türannisza*, amely már haláláig, 527-ig tartott. A visszatérés katonai erővel történt: Peisizisztratosz támogatói először Marathónt szállták meg, majd a pallénéi csatában aratott győzelemmel szereztek meg Peisizisztratosz számára a hatalmat.

5.5.2. Az athéni birodalom alapjainak letétele

Mint minden *türannosz*nak, Peisizisztratosznak is védenie kellett hatalmát a városon belüli ellenfeleitől (akik külső szövetségeket is találhattak), ezért sok állammal, de elsősorban a hozzá hasonló helyzetben lévő *türannosz*okkal lépett szövetségre. Ez a diplomáciai tevékenysége kiegészült még gazdasági motivációjú hódításokkal is. Az ekkor szövetséges viszonyba vagy függésbe került területek a következő kétszáz évben is az athéni külpolitika legfontosabb célpontjait jelentették.

Peisizisztratosznak voltak szövetségesei Makedóniában, Argoszból, Boiótiában, Eretriában és Thesszáliában, akik már a hatalom megszerzésében is segítségére voltak. A thesszál szövetségnek tulajdonított jelentőséget azzal is hangsúlyozta, hogy egyik fiának a Thesszalosz nevet adta. Peisizisztratosz különösen aktív expanziós politikát folytatott az Égei-tenger szigetei felé. Függő helyzetbe vonta Délosz szigetét, ahol az iónság legfontosabb szentélye található. Elfoglalta Naxoszt és a sziget *türannosz*ává Lügdamiszt tette. Ezután egyes rivális arisztokrata családok fiait Athénból túszként Naxosra tudta küldeni. Lügdamisz pedig a híres Polükratészt segítette abban, hogy Szamosz *türannosz*ává legyen. A trákiai Kherszonnézioszon az egyik rivális athéni nemzetség vezetőjét, Miltiadészt tette *türannosszá*, akit így tudott eltávolítani a városból. Később hasonlónevű unokaöccse, Miltiadész, aki a marathóni csatában az athéniak hadvezére lett, még kherszonnézioszi *türannoszként* elfoglalta a Fekete-tenger felé vezető hajóút fontos állomását, Lémnosz szigetét.

Háborúban szerezte meg Peisizisztratosz a lesboszi Mütiléné városától Szigeiont a Fekete-tenger menti területekkel folytatott kereskedelem zavartalansága érdekében. Szigeion Trója közelében, a Helléspontosz bejáratánál feküdt, ezért birtoklása nagyban segítette az athéni kereskedőket. Alapvető fontosságú volt ugyanis számukra, hogy biztonságos területen köthessenek ki és várakozhassanak, amíg megérkezik a kedvező szél, és megkezdhetik nehéz útjukat át a Helléspontoszon a Fekete-tenger irányában az erős tengeráramlat ellenében. Az athéniak a terület elfoglalását ebben az esetben is hasonló módon igazolták, mint Szolón Szalamisz szigetének megszerzését: mítoszokra mint történelmi valóságra és Homérosz tekintélyére hivatkoztak (de az eposz szövegét ebben az esetben nem módosították). Úgy érveltek, hogy az athéniaknak több joguk van a területre, mint az aioloknak (a lesbosziaknak), mert az athéniak részt vettek a térség legfontosabb városának, Trójának a meghódításában, míg az aiolok csak generációkkal később foglalták el Lesboszt és a tengerparti területeket.

5.5.3. Peisizisztratosz belpolitikája

Peisizisztratosz harmadik *türannosszá* (540–527) alatt szilárdan tartotta kezében a hatalmat. Zsoldos katonaságot és testőrséget alkalmazott, amelyek fenntartására megadóztatta a polgárokat. Az

akropoliszt megszállva tartotta, és valószínűleg ott is lakott a családjával együtt. A vezető hivatalokba rokonait és barátait ültette. A rivális arisztokratákkal szemben különféle eszközöket alkalmazott: voltak, akiket száműzött, másoknak a gyerekei közül kezeseket szedett, de olyanok is voltak, akiket kitüntetésekkel és hivatalokkal kenyerezett le.

Peisizisztratosz *türannisz*a a *démosz* számára különösen kedvező volt. A *türannosz* megtartotta Szolón rendszerét, sőt a *démosz*nak jogokat és gazdasági kedvezményeket adott, így lényegében a *démosz* megerősödéséhez, a további demokratizálódáshoz járult hozzá. (A *türannisz*nak ráadásul volt egy közvetlen egyenlősítő hatása, mivel a gazdagok is hasonló helyzetben voltak, mint a szegények.) Peisizisztratosz népjóléti intézkedésekkel is segítette a szegényebb polgárokat. Egyrészt kölcsönöket nyújtott a nehéz helyzetbe került parasztnak, bár a Peisizisztratossal ellenséges források szerint csak azért, hogy tudjanak dolgozni a paraszton, és ne okozzanak gondot ráérő elégedetleneknek. Másrészt vidékre kiszálló bíróságokat állított fel, de az ellenséges források szerint ezt is azért, hogy ne legyen okuk a vidékieknek Athénba jönniük. A Peisizisztratossal rokonszenvező források beszámolnak viszont a *türannosz* népszerűségéről, továbbá hogy a görögök a hét görög bölcs között tartották őt számon és feljegyezték találó mondásait. Ezenkívül elmondják, hogy a *türannosz* kertjei mindig nyitva álltak a szegények előtt, és hogy olyan történetek keringtek róla, miszerint álruhában járja a vidéket, és ahol tud, segít a bajbajutottakon.

5.5.4. Peisizisztratosz gazdaságélénkítő intézkedései

Peisizisztratosz egyrészt a belső béke megteremtésével, valamint hosszú és biztos (az ellenségei által nem megkérdőjelezett) uralmával tett jót a gazdaságnak. Másrészt a nagyhatalmi politika és a számos állammal kialakított jó diplomáciai viszony a kereskedelem érdekeit is szolgálta. Ennek köszönhetően Peisizisztratosz korától ugrásszerűen megnőtt az athéni feketealakos vázák száma az Égeikumban, Kis-Ázsiában, a Fekete-tenger térségében és Egyiptomban, majd megkezdődött a vörösalakos vázák exportja is 530 körül.

Ugyancsak a kereskedelem fejlődését szolgálta, hogy Peisizisztratosz vagy fiának az uralma alatt megkezdődött Athénban az ezüstpénz verése. Az athéniak és a többi görögök a külkereskedelemben használtak ezüstpénzt, míg a *polis*zon belül bronzpénz (vagy esetleg vaspénz) volt forgalomban. Az ezüstpénz értékét a súlya határozta meg. Athén és sok más görög állam pénzneme a *drakhma* volt, amely 4,37 grammot jelentett. Athén legismertebb és az egész görög világban, sőt azon túl is elfogadott címlete a *tetradrachma* volt. A négy *drakhma*nak megfelelő súlyú (körülbelül 17 gramm) és értékű pénz előlapján Athéné feje, hátlapján Athéné szent állata, a bagoly látható. Nagyobb egység volt a *mina*, amely a *drakhma* százszorosát, és így súlyegységként 437 grammot jelentett. A legnagyobb pénzegység a *talanton* volt, amely a *mina* hatvanszorosát, így a *drakhma* hatezerszeresét jelentette, azaz hozzávetőleg 26 kilogrammot tett ki. Természetesen a *minát* és a *talantomot* is csak számolási egységként használták a görögök. Az athéni piacon a kiskereskedelemben az áruk bronzpénzért cseréltek gazdát, amelyet Athénban *obolosznak* neveztek, és értéke a *drakhma* egyhatoda volt. Az ókori világ legtöbb városának piacain dolgozó pénzváltók elsősorban azzal foglalkoztak, hogy a külkereskedelemben használt, és a nemesfém tartalma alapján meghatározható értékű ezüstpénzt az adott állam saját, csak névértékkel rendelkező bronz- vagy vaspénzére (illetve az utóbbiakat ezüstpénzre) váltsák.

Gazdaságélénkítő hatása volt a peisizisztratoszi építkezéseknek is, melyekkel a *türannosz* célja a város és a saját tekintélyének növelése volt. Az ókori elfoglalt források szerint főleg az motiválta a közmunkával vagy a polgárok adójából folytatott építkezéseket, hogy Peisizisztratosz folyamatosan elfoglalva és szegénységben akarta tartani a polgárokat, hogy ne tudjanak a közügyekkel foglalkozni (és hatalma ellen lázadni). Azonban ez a tájékoztatás csak egy *türannosz-toposz*, és nem valószínű, hogy Peisizisztratosznak valóban ez volt a motivációja.

A számos templom építése mellett Peisizisztratosz vízvezeték, kútház, csatornát építtetett, és a Lúkeionban *gimnasion*t hozott létre. Ezáltal olyan jelentős mértékben járult hozzá Athén infrastruktúrájának fejlődéséhez, hogy azt lehet mondani, hogy Athén *polisz*szá válása Peisizisztratosz alatt fejeződött be.

5.5.5. Peisizisztratosz kultúra-támogatása

5.5.5.1. Vallási reformok

Nemcsak az infrastrukturális fejlesztések miatt tekinthető Peisizisztratosz az államalapítás befejezőjének. A *szünoikiszmosz* ugyanis vallási egyesülést is jelentett, ami ugyancsak Peisizisztratosz intézkedései nyomán valósult meg. Athén fő és egyben egyesítő istensége Athéné volt: temploma a város szívében, az *akropolisz*on állt (míg a legtöbb város főistenének temploma a városon kívül helyezkedett el). Az *akropoliszt* Peisizisztratosz tette vallási központtá: felépíttette az első kőtemplomot itt (mészkőből), amelyet Athéné régi templomának neveztek, továbbá kiépíttette az *akropoliszra* felvezető utat az ünnepi menetek megkönnyítésére. Ezzel egyidejűleg számos templomot építtetett szerte a városban és több jelentősebb attikai településen is. A fontos vidéki kultuszokat pedig (mint például az eleusziszi Démétér-kultuszt vagy a brauróni Artemisz-kultuszt) az Athéné-kultusznak rendelte alá: a papjaik ezentúl az *arkhón baszileusz* alá tartoztak, a nagyobb ünnepek szervezése athéni tisztviselők irányítása alá került, és maguk a szertartások is összekapcsolódtak Athénnal. Peisizisztratosz így a vallási intézkedései révén is egységesebb és ezáltal erősebb államot hozott létre.

Peisizisztratosz számos isten kultuszát támogatta, sok új ünnepet vezetett be, és a meglévő ünnepeket is látványosabbá tette. Így új szórakozási lehetőségeket is teremtett a nép számára, aminek köszönhetően kedveltebb is lett a *türrannosz* személye és szilárdabb az uralma. A nagyobb ünnepeken ráadásul ekkortól az állam biztosította az áldozati állatokat (és ezáltal a lakomákhoz a húst is), így a szegények is részt tudtak venni az ünneplésben (azaz demokratizálódás zajlott le a vallási életben). Ezáltal erősebb lett a polgárok között az összetartozás érzése.

5.5.5.2. A Nagy Panathénaiá bevezetése

A *Panathénaiát*, Athéné istennő és a város legfontosabb ünnepét már az archaikus kor előtt is ünnepelték az athéniaiak. Két mítosszal van összefüggésben az ünnep, amelyek Athéné és Zeusz kapcsolatáról szólnak. Ezek egyike Athéné születését meséli el, aki teljes fegyverzetben pattant ki Zeusz fejéből, miután terhes anyját, Métiszt, az okosság megszemélyesítőjét Zeusz egy jóslattól tartva lenyelte. A jóslat szerint ugyanis Métisz Athéné utáni gyermeke a világ ura lesz. A másik mítosz a *gigantomakhia* története, amely a hatalmas, félelmetes *gigászok* és az olümposzi istenek küzdelmét meséli el.

Talán Peisizisztratosz volt az, aki bevezette a *Nagy Panathénaiát* (bár egyes források szerint már 566 óta létezett ez az ünnepség), amelyen pánhellén atlétikai és egyéb versenyeket szerveztek négyévente az olümpiai versenyjátékok mintájára nyolc napon keresztül. A versenyek sorában szerepelt többek között ló- és kocsiverseny, férfi szépségverseny, éjszakai fáklyás futás, evezősverseny a kikötőben, zenei (*kithara*- és *aulosz*-) verseny, Homérosz műveinek előadása (vagyis *rhapszódosz*-verseny). A győztesek nemcsak koszorút kaptak, hanem összesen több mint 1400 olajjal megtöltött *amphorát* osztottak ki közöttük (a kocsiverseny-győztes például 140-et kapott). Mint minden ünnepnek, a *Nagy Panathénaiának* is a tetőpontját a *pompé*, vagyis az ünnepi menet és az azt követő lakomával összekötött áldozat jelentette, amely az utolsó előtti napon zajlott. Az ünnepi menetet a feldíszített városon vonult végig: a Dipylon-kaputól indult, átvonult az *agorán*, és az *akropolisz*on lévő Athéné Poliasz oltárig tartott. Az 5. századtól a menetben keréken vontattak egy *triérészt* is, amely a Szalamiszi csatában vett részt, vitorláját pedig az a *gigantomakhiával* díszített *peplosz* (női felsőruha) alkotta, amelyet kilenc hónapon át készítettek Athénének az erre kiválasztott nők. Az 5. században épült Parthenón fríze (az egész templom oldalán körbefutó, domborművekkel díszített mező) ezt a *pompét* ábrázolja. A résztvevők az *akropolisz*on *hekatombát*, száz szarvasmarhából álló áldozatot mutattak be Athénének. Az áldozat óráig tartott és egy hatalmas lakoma követte, amelyre az egész polgárság hivatalos volt.

Valamilyen egyszerű formában Peisizisztratosz ideje óta létezett a *Panathénaiá-sztadion*, ahol a versenyek egy része zajlott. A versenypálya két domb között feküdt Athéntól délre, a városfalon

kívül. A nézők a domboldalakon ültek, melyeken ekkor még nem voltak kiépített ülőhelyek. A 4. században Lükurgosz mészkőből építette fel az üléssorokat, majd a Kr. u. 2. században Héródész Attikosz pentelikoni márványból (ekkor már állatviadatok céljára is szolgált az építmény). Az ötvenezer férőhelyes *sztadion* a 19. század végi felújítása óta ma is használatban van.

5.5.5.3. A Nagy Dionüszia

A Peisizisztratosz által bevezetett új ünnepek között talán a legfontosabb volt a *Nagy* (másképpen *Városi*) *Dionüszia*. Ez az ünnep vált ugyanis 530-tól a Dionüszosz tiszteletére megrendezett tragédiaversenyek színterévé. Ezért a tragédia mint műfaj fejlődése sokat köszönhet Peisizisztratosz támogatásának, pontosabban annak, hogy a *türannosz* alkalmat teremtett az előadásokra. (Voltak azonban előzményei a tragédia-előadásoknak a *Nagy Dionüszia* bevezetése előtti időkben: valószínűleg a *Mezei Dionüszia* idején járták a vidéket vándor kórusok, amelyek az attikai községekben tarthatták az első dráma-előadásokat.) Dionüszosz isten természetesen már Peisizisztratosz kora előtt is fontos istenségnek számított Athénban, és több ünnepe is volt. Ezek az ünnepek elsősorban a bortermeléshez kapcsolódtak, és mindben lényeges szerepet kapott a bor, a jókedv, a viccelődés, a szexualitás, a tánc és a vetélkedők, így például az ivőverseny vagy a versenyugrálás olajjal bekent börtömlőkön. Az ünnepek legfontosabb részei mégis a felvonulások, a *kómoszok* voltak, amelyek álarcban vagy állatjelmezben zajlottak, esetleg *szatüroszoknak* és bakkhánsnőknek, azaz Dionüszosz kísérőinek öltöztek be az emberek. A felvonulások résztvevői obszcén viccekkel szórakoztatták egymást, és hatalmas *phalloszokat* hordoztak mint az istenség attribútumait, aminek termékenységfokozó hatást tulajdonítottak. A *kómosz*ból alakult ki, és arról kapta a nevét is a komédia, amelynek elsődleges jelentése: a *kómosz* dala.

5.5.5.3.1. A tragédiaversenyek

A hatnapos *Nagy Dionüszia* utolsó négy napján voltak a dráma-versenyek: a 3. napon a komédiaverseny, a 4–6. napon a tragédiaverseny. A tragédiaverseny mindhárom napján egy-egy költő (tudniillik az írásbeli forduló három győztese) indult négy drámával: három tragédiával és egy szatírrjátékkal (az utóbbi egy rövid, mítikus témájú, a komédiákhoz hasonló darab, amelyben a kórust szatírok alkották). A tragédiaverseny előadásai reggeltől estig zajlottak. A harmadik nap végén tíz sorsolt bírá döntött a győztes költő személyéről.

A görög drámák nem „olcsó szórakozást” nyújtottak, vagyis ahhoz, hogy az ember érteni, értékelni és élvezni tudja őket, műveltségre, fegyelmezett odafigyelésre, kritikus gondolkodásra, valamint fejlett erkölcsi és művészi érzékre van szüksége. Ráadásul az ókori előadások inkább egy mai opera-előadáshoz hasonlítottak, és nem egy mai színházi előadásra. A szereplők szövegeit a színészek az operák recitativóihoz hasonlóan adták elő, míg a kardalokat a kórus énekelte és táncsal kíséerte. A maszkok használata miatt pedig a színészi játék, vagy legalábbis a mimika, nem kapott olyan fontosságot, mint ma. Rendkívüli dolog, hogy az átlagos athéni polgárok három napon keresztül (sőt előtte már a komédiaversenyen is) reggeltől estig a színházban ültek és naponta végighallgattak három tragédiát és egy szatírrjátékot. Erre nyilvánvalóan azért voltak képesek, mert élvezték az előadásokat. Ez viszont azt mutatja (még ha hihetetlennek is tűnik ez a következtetés), hogy az athéni átlagember rendelkezett a szükséges műveltséggel, erkölcsi és művészi érzékkel, és a többi említett képességgel.

5.5.5.3.2. A khorégia

A *Nagy Dionüszia*t és a tragédiaversenyeket az *arkhón baszileusz* szervezte. Nála kellett pályázniuk a tragédiaversenyen részt venni kívánó költőknek. Ő döntött arról, hogy melyik az a három költő, aki a *Nagy Dionüszia* dráma-versenyén indulhatott. A dráma-előadások rendkívül költségesek

voltak. A tizenkét (Szophoklész óta tizenöt) főből álló tragikus kart és a színészeket be kellett tanítani, valamint gondoskodni kellett a jelmezokről és a díszletről is. Mivel az athéni állam a közfeladatok jelentős részét *leiturgiák* formájában a gazdag polgárookra hárította, a drámaelőadások esetében is így járt el. A drámai és egyéb kórusok állításának gondját és költségeit viselő intézményt hívták *khoregiának*, az ellátására kijelölt személyt pedig *khoregosznak*. A *khoregosz* egy költő valamennyi drámájának költségeit állta, gondoskodott a díszletekről, a kórustagok toborzásáról, betanításáról, valamint a jelmezéről, és fizetett is a kórustagoknak. Mindennek összege körülbelül 30 minát, azaz 3000 drakhmát tett ki, ami ma több tízmillió forintnak felelne meg. Minthogy a klasszikus korban már nemcsak a Nagy Dionüsián, hanem más Dionüszosz-ünnepen is voltak drámaversenyek, ezért évente számos tragédia-, komédia-, és *dithürambosz*-előadás számára kellett kórusokról gondoskodni (sőt nem is csak a Dionüszosz-kultuszban kaptak szerepet a kórusok). Ezekben a kórusokban több ezer polgár szerepelt kórustagként, így az évente kórusállításra fordított költségek hatalmas összeget tettek ki. Az athéniai értékrendjére jellemző, hogy fontosabbnak gondolták kultúrára fordítani ezt az összeget, mintsem katonai, szociális vagy más kiadásokra (bár hadviselésre ennél jóval több pénzt költöttek).

A *khoregosz*okat az *arkhón epónümosz* választotta ki a három költő számára a leggazdagabb athéniaiak közül. A kórust maga a költő tanította be. Eleinte ő volt az egyetlen színész is, majd amikor Aiszkhülosz bevezette a második, Szophoklész a harmadik színészt, akkor őket is a költő tanította be. A színészek – a kórustagokhoz hasonlóan – csak férfiak lehettek, a női szerepeket is ők alakították. Mivel maszkokat használtak, a színészek több szereplőt is eljátszhattak. A színészek kiválasztása és honorálása nem a *khoregosz* dolga volt, hanem állami pénzből állami tisztviselő intézte. A színészek Hellaszban tekintélyt élveztek szemben Rómával, ahol megvetett személynek számítottak (ennek oka a római színészek alacsony társadalmi státusza és politikai veszélyessége volt). A drámaversenyeken nemcsak a költők, hanem a *khoregosz*ok, a színészek és a kórusok is versenyben álltak egymással. Győzelem esetén elismerést és jutalmat, tudniillik egy borostyánkoszorút, nemcsak a szerző kapott, hanem minden színész és a *khoregosz* is. Ahhoz, hogy egy dráma győzelmet arasson, a *khoregosz* és a kórus teljesítménye is nélkülözhetetlen volt. A *khoregosz*ok között rendkívül erős volt a versenyszellem, ezért a borostyánkoszorún és a győzelem dicsőségén kívül más jutalomra nem is volt szükség az ösztönzésükre. A győzelem és a hírnév ugyanakkor hasznára volt a *khoregosznak* a politikai karrierje során vagy a bírósági pereiben: bőkezűségét, rátermettségét és a közösségért való elkötelezettségét bizonyíthatta. Ezért a szónokok sok évvel a győzelmük után is gyakran felhozták beszédeikben sikeres *khoregiáikat*, illetve szokás volt győzelmi emlékművet is emelni.

5.5.5.3.3. Az első színház építése

Miután Peiszisztratosz bevezette a Nagy Dionüsiát, eleinte a drámai versenyek még az *agorán* zajlottak, ahol a szervezők mindössze egy *orkhésztrát*, vagyis táncteret jelöltek ki, amelyet a nézők körülálltak. Hamarosan azonban Peiszisztratosz felépíttette az *akropolisz* alatt az első fából készült színházépületet (az ugyancsak általa építtetett első Dionüszosz-templom mellett). Ezt a faszínházat csak a 4. században váltotta fel egy kőszínház. A színházak fő részei az *orkhésztra*, a *szkéné*, a *proszkénion* és a *theatron* voltak (de nem létezett szabvány a színházak számára). Az *orkhésztra* volt a színház magja, a kör alakú tánctér, ahol a kar énekelve és tánc kísérettel adta elő a kardalokat. Az eredetileg sátort jelentő *szkéné* a kellékek raktáraként, öltözőként és háttérként szolgált. A *proszkénionon*, vagyis a *szkéné* előtti, az *orkhésztránál* nagyjából egy méterrel magasabban lévő, azzal középen lépcsővel összekötött, téglalap alakú téren játszottak a színészek (legalábbis a hellenisztikus korban). Végül a *theatron* a félkör alakú nézőteret jelentette. (A kórus az *orkhésztrában* a nézőkhöz közelebb helyezkedett el, a színészek távolabb és a kórusnál magasabban voltak.) A színházakban alkalmazták még az *enküklémát* és a *mékhanét* is. Az *enkükléma* egy 3-4 négyzetméteres, kerekeken mozgatható pódium vagy fülke volt, amelyben megjelenítették azokat a történeteket, amelyek a színpad mögött játszódtak le. A *mékhané* (latinul *machina*) egy daru volt, amely lehetővé tette, hogy istenek vagy hősök a levegőből a színpadra jussanak, vagy hogy a színpadról a levegőbe emelkedjenek.

Athénban az előadások idejére Dionüszosz fából készült ősi ülőszobrát a Dionüszosz-templomból a színház *orkhésztrájába* vitték, ahol az istennek oltára és papjának díszhelye volt. Az előadások megkezdése előtt az *orkhésztrában* az isten tiszteletére áldoztak. Az athéni kőszínházban 25 000-30 000 néző foglalhatott helyet. Nemcsak a nőknek, de – ha maradt hely – a rabszolgákat is beengedték, bár a nőknek, a rabszolgáknak és a polgárjoggal nem rendelkezőknek külön kellett ülniük a polgároktól. Sok belépőjegy maradt ránk, amelyeken egy betű jelölte, hogy a nézőtér melyik szakaszára szóltak. A jegyek az 5. század első felében két *oboloszba* kerültek, később viszont már (valószínűleg Periklész kora óta) ingyenesek voltak a szegények számára.

5.5.5.3.4. A tragédia és Dionüszosz kapcsolata

Dionüszosz a bor, a szőlő és a természet istene, de mint meghaló és feltámadó isten (háromszor született ugyanis és az alvilágot is megjárta) a termékenység és a túlvilági boldogság biztosítója is. A szőlőtermesztést és a borkészítést, valamint az egész természetet különböző ismétlődő fázisok jellemzik. Ezzel összhangban Dionüszosz mítoszaiban is többször előforduló motívumok a diadal és a szenvedés, a halál és az újjászületés. Ugyanígy Dionüszosz kultuszában is megvan az öröm és a mulatozás, másrésről pedig a fájdalom és a gyász kifejezése. Végül ugyanezt az ellentétet láthatjuk a Dionüszosz tiszteletére bemutatott drámák két műfaja, a komédia és tragédia esetében is.

A dráma kifejezés a *dran*, cselekedni igéből származik, és arra utal, hogy a mű cselekményét nem a szerző meséli el, hanem a cselekvő személyek adják elő. A tragédia szó pedig eredetileg kecskedalt jelentett, mivel kecskebőrbe bújt, azaz szatíroknak öltözött emberek adták elő, vagy pedig a győztes díjára (esetleg az istennek bemutatott kecskeáldozatra) utalt a kecskedal kifejezés. A műfaj a *dithürambosz* alakult ki, amely Dionüszosz tiszteletére írt, dór nyelvű lírai vers, illetve dal, a karvezető és a kar közötti párbeszéd, egy Dionüszoszról szóló történet elbeszélése. (A *dithürambosz* tovább élt önálló műfajként is. A *dithürambosz*-versenyek rendkívül impozánsak voltak: ötvenfős kórusok énekeltek és táncoltak lantkíséret mellett.) Kezdetben a tragédiák valószínűleg Dionüszosz szenvedéseit mutathatták be. Később a leggyakrabban olyan istenekről és *héroszokról* szóló mítoszokat dolgoztak fel, amelyekben a főhős a *hübrisz* vétkébe esik, ami a bukását okozza. Sok tragédiában fontos szerepet kapott még az isteni igazságosság kérdésének vizsgálata, valamint politikai üzenetek közvetítése is.

A tragédia Arisztotelész elmélete szerint olyan eseményeket ábrázol, melyek együttérzést (*eleosz*) és félelmet (*phobosz*) váltanak ki. A tragédia először felerősíti ezeket a (főhőssel és önmagunkkal is kapcsolatban álló) emócióinkat, majd megtisztítja (mészkli) őket, és így az emóciók erényekké alakulnak (legalábbis Arisztotelész elméletének egyik értelmezése szerint). Ez az örömmel vagy élvezettel járó folyamat a *katharszisz*, amely a Dionüszosz-kultusznak (főleg a később ismertetésre kerülő misztériumkultusznak) is fontos funkciója: a bor, a maszkviselés, a zene és a tánc által elért extázis felszabadítja, megtisztítja, és így a kultusz követői szerint az istennel való találkozásra alkalmassá teszi az embert.

5.5.5.4. Hermák

A *hermák* négyszögletű, embermagas vagy kisebb oszlopok voltak, amelyeken csak a fejet és megfelelő magasságban a merev *phallosz*t faragták ki. Peisizisztratosz egyik fia, Hipparkhosz állította fel Athénban az első márvány *hermákat*, és ő tette divattá a *herma*-állítást (bár fa *hermák* lehettek már korábban is). Hamarosan attikai jellegzetességgé váltak a *hermák*, de máshol is elterjedtek innen. Egyrészt félút-jelzőkként szolgáltak Athén központja és az attikai községek között. Azzal egyidejűleg ugyanis, hogy a Peisizisztratidák az *agorán* felállították a tizenkét isten oltárát és „nulla kilométerkövé” tették, félút-jelzőkként szerte Attikában *hermákat* helyeztek el. Ez az intézkedés illeszkedett a Peisizisztratidáknak ahhoz a törekvéséhez, hogy Attikát egységesebbé tegyék és az egyes községeket szorosabban kössék a központhoz. Később útkereszteződéseken (ahol két-, három- és négyfejű *hermák* is voltak), templomok és magánházak előcsarnokaiban, illetve udvarán (a tolvajok és

a gonosz-szándékúak távoltartására), telekhatárokon (határjelzőként), tereken, szántóföldeken (védelmezőként és termékenység-növelőként), *gümnaszion*okban és sírok mellett is álltak hermák. Gyakran erkölcsi parancsokat vagy életbölcsségeket írtak rájuk. Talán azért lett oszlopalakú a test, mert erre volt könnyű feliratot írni, és azért Hermész feje került rá, mert ő az utazók, valamint a határok védője és az isteni hírnök, aki a legalkalmasabb üzenetek közvetítésére. Később más istenek fejei is lehettek a törzsön, sőt emberek (politikusok, művészek, filozófusok) feje is. Azt nem tudjuk, miért *ithüphallikusak* a *hermák*. Talán úgy gondolták az athéniaiak, hogy a *phallosz*-ábrázolás szerencsét hoz, vagy jó hatással van a termékenységre, esetleg elijeszti a birtokháborítókat.

5.5.6. A Peisizisztratida uralom vége

Miután Peisizisztratosz 527-ben természetes halállal meghalt, fia, Hippiasz lett a *türannosz*. A külpolitikai nehézségek miatt azonban hamarosan válságba került az uralma. A 6. század végén ugyanis a legtöbb városban megszűnt a *türannisz*, így Hippiasz elvesztette szövetségeseit (mindenekelőtt a naxoszi és szamoszi *türannosz* támogatását nélkülözve nehezen). Továbbá Spártával és Boiótiával is megromlott Athén viszonya. Az előbbivel azért, mert a Peisizisztratidák Argosszal, a spártaiak ősellenségével kötöttek szövetséget, az utóbbival pedig azért, mert Plataiait, az Athénnal szomszédos dél-boiótiai várost az athéniaiak államuk területéhez csatolták. A külpolitikai nehézségeket gazdasági problémák követték, emiatt pedig az athéniaiak elégedetlenkedtek, és a *türannisz* ellen lázadoztak.

A *türannisz* megszüntetésének két, egymással ellentétben álló verzióját ismeri az athéni hagyomány. Az egyik szerint a „zsarnokság” megszüntetésének dicsősége az Alkmaionida családot illeti, akik azonban a szabadságot csak spártai segítséggel tudták kivívni. Ezt a verziót fogadják el a legjelentősebb történetírók, Hérodotosz és Thuküdidész. Eszerint miután 548-ban leégett a delphoi templom, a szentély papsága az egész görög világból, sőt még Egyiptomból is gyűjtött adományokat a templom újjáépítésére. A száműzetésben lévő Alkmaionidák pedig nemcsak adománnyal segítették a szentélyt, hanem az építési munkák irányítását is elvállalták. Sőt túlszárnyalva a terveket, a saját költségükön mésző helyett paroszi márványból építették meg a homlokzatot (514–510). Így tulajdonképpen megvesztegetve a szentély papságát, befolyást nyertek felette, amelyet Athénbe való visszatérésükhöz és a rivális Peisizisztratidák eltávolítására használtak fel. Az Alkmaionidák befolyására ugyanis a jóslatot kérő spártai követségek minden alkalommal azt az „isteni” parancsot kapták, hogy üzzék el a Peisizisztratidákat. Először csak vonakodva engedelmeskedtek a spártaiak a felszólításnak, és így Hippiasz thesszál szövetségesei legyőzték a nem túl jelentős haderejüket. A második hadjáratot 510-ben viszont már az egyik királyuk, Kleomenész vezette, aki körülfárta az *akropoliszt*, és elfogta a Peisizisztratidák gyerekeit, és így elérte, hogy a Peisizisztratidák kötelezték magukat Athén elhagyására. A nemzetség nagy része a kis-ázsiai birtokukra, Szigeionba költözött, és perzsa alattvaló lett. Hippiasz pedig húsz évvel később perzsa segítséggel próbálta meg visszaszerezni a hatalmat Athénban.

A *türannisz* megszüntetésének másik verziója szerint a zsarnokölők Harmodiosz és Arisztogeitón voltak, akik tettének elismertségéről egyrészt az *agorán* az események után hamarosan felállított szobruk tanúskodik (melyet a perzsák 480-ban elhurcoltak, de az athéniaiak 477-ben egy új szoborcsoporttal pótolta, amelynek a római másolata ma is megvan). Másrészt e verziót igazolja, hogy a *polemarkhosz* évente áldozatot mutatott be tiszteletükre. Harmadrészt Harmodiosz és Arisztogeitón leszármazottai generációk múlva is különleges kiváltságokat élveztek Athénban (ingyenes étkezést kaptak a *prütaneionban*). Végül Harmodiosz és Arisztogeitón tettéről tanúskodik az is, hogy a *szümpozion*okon még évszázadokkal később is szokás volt kettejük tiszteletére himnuszt énekelni. Több himnuszt is ismerünk, amelyek az *iszonomia* (jogegyenlőség, demokrácia) megteremtőiként dicsérik őket.

A hagyomány szerint a két arisztokrata férfit romantikus szerelem kötötte össze. Harmodiosz, aki a tízes évei végén járt, volt az *erómenosz*, míg a húszas évei végén lévő Arisztogeitón az *erasztész*. Amikor Harmodiosz elutasította Hipparkhosz közeledését, a *türannosz* öccse bosszúból, visszaélve hatalmával, megsértette Harmodiosz hűgát. Ennek a sértésnek és visszaélésnek a megtorlására szerveztek összeesküvést Harmodiosz és Arisztogeitón néhány társukkal, hogy megöljék a zsarnok

Hippiaszt (akinek a zsarnoksága lehetővé tette Hipparkhosz túlkapásait is), és megdönték a Peisizisztratidák *türanniszát*. A *Panathénaiá* ünnepére időzített akció azonban kudarcba fulladt, és az összeesküvők Hippiasz helyett csak Hipparkhoszt tudták megölni. Harmodioszt a *türannosz* testőrei leterítették, Arisztogeitont pedig később fogták el, és akkor halálra kínozták. Miután 510-ben megszűnt a *türannisz*, az athéniaiak Harmodioszt és Arisztogeitont *türannosz-ölőknek* kezdték nevezni.

Thuküdidész egy hosszabb kitérőt szentel a művében a *türannosz-ölők*re vonatkozó hagyomány valótlanságainak kimutatására. Amellett érvel, hogy nem lehet Harmodioszt és Arisztogeitont zsarnokölőknek tekinteni, mert nem a zsarnok Hippiaszt, hanem csak a testvérét ölték meg, így nem döntötték meg a *türannisz*t, hanem a zsarnokság tovább tartott, sőt az összeesküvés miatt még elnyomóbbá vált. Arról is ír Thuküdidész, hogy az athéniaiak egy része azt hitte, hogy Hipparkhosz volt a *türannosz*, de a történetíró ezt az elképzelést is megcáfolja.

A zsarnokölők legendája fokozatosan alakulhatott ki. Eredetileg az athéniaiak valószínűleg csak a *türannisz* elleni hőies harc szimbólumainak tekintették Harmodioszt és Arisztogeitont. Bátorságuk és áldozatuk, valamint hogy romantikus kapcsolat volt köztük, hatással volt az athéniaiakra, az arisztokraták pedig példaképként tekintettek rájuk. Ezért kaptak szobrot, az utódaik pedig különféle megtiszteltetéseket. Az a hagyomány, hogy ők vetettek véget a zsarnokságnak, valószínűleg csak utólag alakult ki, mert egyesek csökkenteni akarták az Alkmaionidák és a spártaiak jelentőségét a szabadság kivívásában.

5.6. Kleiszthenész reformjai

A Peisizisztratidák eltávolításával Athénban kiújult a belső harc, a *sztaszisz*. Két csoportosulás állt egymással szemben: Iszagorasz és hívei a Pedionról, valamint Kleiszthenész és az Alkmaionidák, akik a Paralíához a (korábban a Peisizisztratidák mellett álló) Diakria támogatását is megszerezték. Az arisztokrata nemzetségek többsége Iszagorasz mellé állt, ezért Kleiszthenész a *démoszra* támaszkodott az Iszagorasz elleni küzdelemben.

Iszagorasz segítségül hívta a spártai hadsereget, amely Kleomenész vezetésével Iszagoraszot juttatta hatalomhoz, aki megpróbálta visszaállítani az arisztokraták hatalmát. 508-ban *arkhón epónümosz*ként egy 300 tagú oligarchikus tanácsot állított fel. Ezután a külön szentségtörésre hivatkozva száműzetésbe küldte Kleiszthenészt. Amikor meg akarta fosztani polgárjoguktól azokat, akiket a Peisizisztratidák tettek polgárrá (akik polgárjog-adományozással a támogatóik számát akarták növelni), az athéniaiak körülzárták az *akropoliszon* Iszagoraszot és a spártaiakat, majd elűzték őket. Ezután visszahívták Kleiszthenészt, aki Athén élére került, és új törvényeket, tulajdonképpen egy új alkotmányt adott a városnak. A törvényhozást megelőzően (más források szerint azt követően) a spártaiak újra hadjáratot indítottak a boiótokkal és a khalkisziakkal szövetségben Iszagorasz hatalomba helyezésére, de kudarcot vallottak. Ekkor történt, hogy az athéniaiak szövetséget kötöttek a perzsákkal, hogy segítséget kapjanak a spártaiak, a boiótok és a khalkisziak ellen, illetve hogy a kereskedők szabadon kereskedhessenek a perzsák fennhatósága alatt álló területeken.

Kleiszthenész fő célja az volt, hogy csökkentse a *sztaszisz* lehetőségét. Ennek érdekében igyekezett megtörni a jelentős arisztokrata nemzetségek hatalmát. Tovább csökkentette az arisztokraták előjogait, a legszegényebbek (a *thészek*) jogait pedig növelte: lehetővé tette számukra, hogy tanácsstagok legyenek és tisztségeket töltsenek be. Kleiszthenész reformjai eredményeképpen létrejött a demokrácia. A rendszert azonban a kortársak még *iszonomiának* nevezték. A fogalom a törvények előtti egyenlőséget jelenti, pontosabban azt, hogy mindenkinek azonos joga van a politikában részt venni. (Máshol olyan rendszert jelöl az *iszonomia*, amelyben a hatalmat gyakorlók tiszteletben tartják a törvényeket, ezért az *iszonomia* a *türannisz* ellentéte. Ebben az értelemben az *iszonomia* az oligarchiát is jelölheti.)

A kleiszthenészi reform alapját az jelenti, hogy a polgárságnak a korábbi vérségi, majd jövedelmi alapon történt felosztása helyett Kleiszthenész bevezette a területiális elvet. A politikában való részvételt ezentúl nem határozta meg sem a származás, sem a jövedelem. Kleiszthenész Attika területét felosztotta tíz *phülére* (területi egységre), amelyek részben megfeleltek a mai választóközeteknek. A politikai jogok gyakorlásának ezek a *phülék* jelentették a keretét, amelyekbe minden polgárt beosztottak. A tanácsstagokat, az esküdttbírákat és a legtöbb tisztviselőt is ezentúl

phülénként sorsolták, illetve választották. A sorozás is *phülénként* történt, és a hadsereg szervezete is a *phülé*-beosztáson alapult. Minden *phülének* egy attikai *hérosz* lett a névadója, akiknek a szobrát egy közös talapzaton állították fel az *agorán*. Erre a szobortalapzatra, az egyes *phülék* névadó *héroszai* alá függesztették ki az adott *phülére* vonatkozó hirdetményeket, rendeleteket és az adott *phüléből* besorozott polgárok listáját. Az egy *phülébe* tartozó polgárok vallási közösséget is alkottak, és a különböző ünnepségeken szervezett atlétikai és művészi versenyeket is *phülék* szerint rendezték.

A tíz *phülét* Kleiszthenész a következő módon alakította ki. Attikát a következő három körzetre osztotta: Asztü (városi részek), Meszogaia (belső területek), Paralia (tengerparti részek). A három körzet mindegyikében tíz harmadot, *trittüsz*t alakított ki. Az összesen harminc *trittüszbe* pedig beosztotta Attika 139 *démoszát* (azaz falvait, kisvárosait és városi kerületeit). Egy-egy *trittüszbe* általában 3-4 *démosz* került. A tíz *phülé* mindegyikének a kialakításához pedig összessorsolt egy-egy tengerparti, belső területi és városi *trittüsz*t. Egy *phülé* három *trittüsz*e a sorsolás miatt a legtöbbször nem volt határos egymással. Kleiszthenész a *phülék* kialakításának ezzel a különös módjával a nagy arisztokrata nemzetségek hatalmát akarta csökkenteni. A tekintélyes arisztokrata családok ugyanis egy adott területen tudták befolyásukat érvényesíteni. Mivel azonban egy-egy *phülé* Attika egymástól távoli területeiből állt össze, ezért az egyik *trittüszben* meghatározó arisztokrata család a *phülé* egészében kisebbségbe került. Azáltal viszont, hogy Kleiszthenész (bár az egyes *phülék* kialakításához a *trittüszöket* sorsolta) a *démoszokról* maga döntötte el, hogy melyik *trittüszbe* kerüljenek, talán úgy alakította az új rendszert, hogy saját családjának, az Alkmaionidáknak a hatalma biztosítva legyen (legalábbis ellenfelei ezzel vádolták). Ez a mesterkedés azonban nem igazolható, ezért továbbra is kérdéses, hogy Kleiszthenész az Alkmaionidák javára, vagy a család érdekeinek figyelembevétele nélkül, önzetlen jobbító-szándéktól vezetve hozta meg reformjait.

A polgárság új, területi alapú felosztásának eredményeképpen a vérségi kapcsolatok (a nemzetséghez tartozás) fontossága tovább csökkent, ami az arisztokrácia politikai, társadalmi és vallási befolyásának zsugorodásához vezetett. Ezentúl alapvető lett a polgárok számára, hogy egy *phüléhez* és egy *démoszhoz* tartoznak: így is tartották őket számon. A hivatalos dokumentumokban a személynév mellett ezentúl fel kellett tüntetni a polgárok *démosz*-nevét is (ez volt a *démotikon*), de megadták az apa nevét is a korábbi gyakorlat szerint (ez volt a *patronümon*). A *démoszhoz* tartozás öröklődött attól függetlenül, hogy valaki ténylegesen az adott *démoszban* lakott-e vagy sem. A *démoszok* élén egy-egy *démarkhosz* („polgármester”) állt, aki az adott *démoszba* tartozó polgárok listáját is vezette. Erre a listára tizennyolc évesen kerültek fel a polgárok, ekkortól számítottak nagykorú és teljesjogú polgárnak. A *démoszoknak* egyéb, pénzügyi, katonai és vallási tisztviselőik is lehettek. A *démoszoknak* voltak gyűléseik is, ahol a tisztviselőiket választották, bonyolították a sorozást, szervezték a helyi kultuszokat és ünnepeket. A döntéseket, amelyeket ezeken a gyűléseken hoztak, sokszor köbe vésvé örökítették meg.

A korábbi törzsi, származási alapon álló hadszervezet – a Szolón által igénybe vett *naukariákkal* együtt – megszűnt, helyébe a területi alapon szervezett hadsereg lépett. A *phülék* alkottak ezentúl külön katonai egységeket. Minden *phülé* gyalogságának élén egy *taxiarkhosz* állt, öt *phülé* lovassága élén pedig egy *hipparkhosz*. A flotta felállítása ugyancsak a *phülék* alapján történt. Teljesen azonban nem vesztette el jelentőségét a polgárság származási felosztása: egyes kultuszokban négy törzsre (illetve kisebb vérségi egységekre) osztva vettek részt az athéniaiak.

5.6.1. Az Ötszázak tanácsa (*bulé*)

Kleiszthenész megszüntette a Szolón-féle Négyszázas tanácsot, és helyette az állam kormányzását az Ötszázak tanácsára bízta. A tanácstagokat egy évre sorsolták: minden *phüléből* ötven tagot a harminc évet betöltött polgárok közül. Minden polgár életében legfeljebb kétszer lehetett tanácsstag. Az ünnepek kivételével minden nap ülésezett a tanács. Az ülések általában nyilvánosak voltak. A *bulé* volt az állam legfőbb kormányzó és közigazgatási hatósága. A tisztségviselők a tanácsnak voltak alárendelve. A tanács utasította, számoltatta el és vonta felelősségre a tisztviselőket. A tanács alapvető feladata volt a népgyűlési ülések (törvényjavaslatok és népgyűlési határozatok) előkészítése. A *bulé* illetékességi körébe tartoztak még az állam védelmére vonatkozó kérdések (főleg a hadihajók és a dokkok ellenőrzése és új hajók építtetése), a középületek felépítése és karbantartása,

az állami ünnepek szervezése, valamint a pénzügyek felügyelete és nyilvántartása. A *bulé* bíráskodott is politikai jellegű, illetve az állam érdekeit érintő ügyekben.

Az athéniai hivatali évet (a tíz *phüléné* megfelelően) tíz részre osztották, amelyek 35 vagy 36 napból álltak. Az évnek egy ilyen tizedét *prütaneianak* nevezték. Minden *prütaneia* alatt a tíz *phülé* egyikéből származó *bulé*-tagok töltötték be ügyvezető szerepet. Ilyenkor ezt az ötven a *bulé*-tagot *prütanisz*oknak nevezték. Az ő feladatuk volt a tanácsülések előkészítése, és ők voltak, akik minden nap reggeltől estig szolgálatot teljesítettek, és ezért még az étkezéseik is közösen zajlottak a hivatali épületükben, a *prütaneion*ban, vagyis a *tholosz*ban. Sőt a *prütanisz*ok harmada az éjszakát is a *tholosz*ban töltötte.

Az ötven *prütanisz* saját soraiból minden napra kisorsolt egy előjárót vagy elnököt (*episztatészt*), aki az adott nap *epónümosza*, névadója is lett, így neve rákerült az aznap meghozott határozatokra vagy törvényekre, amelyeket esetleg köbe is véstek. Ennél az előjárónál voltak egy napig a templomok, így az államkincstár (Parthenón) és az állami okmánytár (Métróon) kulcsai is, valamint az állami pecsét. Továbbá az 5. században ő vezette a tanács és a népgyűlés üléseit. Tehát tulajdonképpen a legnagyobb megtiszteltetéssel járó hivatalt tölthette be egy napig a legegyszerűbb ember is. Mintha egy napra ő lett volna az állam elnöke. Ráadásul a polgárság jelentős részének volt erre lehetősége. Ez a sajátos intézmény ezért valószínűleg jelentősen növelte az állam iránti elkötelezettséget és felelősségérzetet a polgárságban.

5.6.2. A *sztratégoszi* tisztség

Kleiszthenész hozta létre a *sztratégoszi* tisztséget, amely az állam legfőbb hivatala lett. Az elsősorban igazságszolgáltatási jogkörrel rendelkező *arkhónok* jelentőségükben visszaszorultak a mindenekelőtt katonai funkciót betöltő *sztratégosz*okkal szemben. (Az *arkhónok* tekintélyét és súlyát tovább kisebbsítette, hogy az *arkhóni* tisztségre 487-től már nem választották, hanem sorsolták a polgárokat, ráadásul nem is csak a leggazdagabbak közül). Az athéniaiak minden évben tíz *sztratégosz*t választottak: az 5. században még *phülénként* egyet-egyet, majd a 4. századtól az egész polgárságból mind a tízet. A *sztratégosz*ok kezdetben egy egységes *sztratégosz*-kollégium tagjai lettek, azonos ranggal rendelkeztek, a döntéseket többségi szavazattal hozták, és naponta más töltötte be köztük a vezető szerepet. A jelentősebb katonai akciókban több vagy akár az összes *sztratégosz* is részt vett. A 4. századtól már speciális feladatköröket kaptak: egy *sztratégosz* a *hopliták* parancsnoka volt, egy Attika védelméért volt felelős, ketten Peiraieusz védelméért feleltek, egy a *triérarkhiá*t felügyelte, míg a maradék öt feladatát a szükségletekhez igazodva jelölték ki. Elsősorban hadvezérek voltak a *sztratégosz*ok, de közigazgatási funkciót is betöltöttek, és a külügyek intézésében is szerepet játszottak. A *sztratégosz*ok feladatkörébe tartozott a sorozás és a flotta fenntartása a *triérarkhia* rendszere segítségével. A dezertőrökkel és a sorozás vagy a *triérarkhia* alól kibújókkal szemben nekik kellett a vádat képviselniük és az ügyet az esküdtbíróság elé terjeszteniük. Sok jelentős *sztratégosz* egyszersmind kiemelkedő politikus is volt, így például Themisztoklész, Ariszteidész és Periklész. Amikor a 4. századtól az élet számos területén specializálódás ment végbe, és elváltak egymástól a katonai és a politikai tisztségek is, a *sztratégoszi* hivatal túlnyomórészt katonai jellegűvé vált.

Kiemelkedő fontosságuk miatt a *sztratégosz*okat a legtöbb tisztségviselőtől eltérően nem sorsolták, hanem választották, ráadásul csak a legmagasabb jövedelmi kategóriájú polgárok, a *pentékosziomedimnosz*ok közül. Ezenkívül még különleges feltételeknek is meg kellett felelniük. Családos embereknek kellett lenniük és Attikában földbirtokkal kellett rendelkezniük. Nyilvánvalóan úgy gondolták az athéniaiak, hogy akik megfelelnek ezeknek a kikötéseknek, azok elkötelezettebben fogják védeni az államot. A tisztséget többször is be lehetett tölteni akár egymást követő években is. Periklész például 443-tól 429-ben bekövetkezett haláláig csaknem folyamatosan *sztratégosz* volt. 430-ban azonban leváltották és pénzbüntetésre ítélték. A *sztratégosz*okat ugyanis elsősorban kudarc esetén fenyegette számonkérés és büntetés, ami viszont nem volt ritka eset. Az általunk ismert *sztratégosz*ok közül minden ötödiket perbe fogták, elítélték és a legtöbbször ki is végezték.

5.6.3. Az osztrakizmosz bevezetése

Az *osztrakizmoszt*, vagyis a cserépszavazást abból a célból vezette be Kleiszthenész, hogy az athéni nép meg tudja akadályozni, hogy valaki túlságosan nagy (*tüirannoszi*) hatalomra tegyen szert. Minden évben egyszer, a hatodik *prütaneia küria* (fő) népgyűlésén megkérdezték a népet, hogy akar-e *osztrakizmoszt*. Amennyiben jelen volt legalább hatezer polgár, és a többség igennel szavazott, akkor kitűzték a cserépszavazás időpontját. Az *osztrakizmosz* az *agorán* zajlott, és csak akkor számított érvényesnek, ha legalább hatezer polgár részt vett benne. Mindenkinek egy cserépdarabra (*osztrakon*) kellett felírnia annak a nevét, akit el szeretett volna távolítani az athéni politikából. Akinek a neve a legtöbb cserépdarabon szerepelt, annak tíz napon belül el kellett hagynia Athént tíz évre, de polgárjogát és vagyonát megtarthatta. Az *osztrakizmosz* nem büntetés volt, az osztrakizáltakat nem vádolták semmilyen bünténnyel. Sőt ha valakit osztrakizáltak, az bizonyos értelemben nagy megtiszteltetést jelentett, mivel a döntéssel azt ismerték el róla, hogy ő a város legbefolyásosabb politikusa. Az intézményt mindössze hetven évig (487–417) alkalmazták az athéniaiak, de ezalatt az idő alatt az *osztrakizmosz* jelentős befolyást gyakorolt az athéni politika alakulására, mert egy politikai irányvonal vezetőjének eltávolításával egy másik irányvonal lett a meghatározó. Így Ariszteidész (482), Kimón (461), Thuküdidész, Melésziasz fia (443) osztrakizálásával a további demokratizálódás számára nyílt lehetőség. A 480-as években pedig a perzsabarátok osztrakizálása tette lehetővé az összefogást és felkészülést a perzsák fenyegető hadjáratára.

Az első *osztrakizmoszt* Kleiszthenész reformjai után húsz évvel, 487-ben rendezték. Emiatt egyes kutatók felvetették, hogy nem Kleiszthenész, hanem inkább Themisztoklész vezette be az *osztrakizmoszt* (aki a 480-as évek legjelentősebb politikusa volt), mert nem valószínű, hogy egy intézményt, amelyet nyilván azért hoztak létre, mert szükség, igény volt rá, mégsem használták húsz évig. Bár az is elképzelhető, hogy rendeztek már korábban is *osztrakizmoszt*, csak nem jött össze a 6000 szavazat, és ezért nem is tettek róla említést a forrásaink. Illetve olyan felvetés is született, hogy Kleiszthenész egy kétlépcsős szavazást vezetett be, ahol először az *Areioszpagosz* döntött, és csak ezután szavazhatott a népgyűlés. Az *Areioszpagosz* ellenőrző szerepe miatt nem osztrakizáltak húsz évig senkit. 487-ben Themisztoklész viszont egyszerűsítette az eljárást, és teljesen a nép kezébe helyezte a döntést. Ezért csak ezután került sor az első *osztrakizmoszokra*.

Az irodalmi források és a megtalált több ezer *osztrakon* alapján megállapítható, hogy a cserépszavazás a vezető politikusok eszközévé vált a politikai ellenfelek eltávolítására. A politikusok akkor mozgósították támogatóikat és igyekeztek elérni az *osztrakizmosz* kiírását, amikor ellenfeleik népszerűsége éppen csökkenni látszott. A politikusok az ellenfelek ideiglenes tekintélyvesztéséből az *osztrakizmosz* révén tudtak hosszú távú politikai hasznot húzni. Az is mutatja, hogy az *osztrakizmosz* eredeti céljától eltérően a politikai harcok eszköze lett, hogy számos olyan *osztrakont* találtak a régészek, amelyeken ugyanazt a kézírást lehet felismerni, azaz hamisították őket.

5.7. Ajánlott irodalom

1. Antalfy Gy.: Állam és alkotmány az athéni demokráciában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest 1962.
2. Arisztophanész: Darazsak (Arisztophanész vígjátékai – ford. Arany J. – Budapest Európa Könyvkiadó 1988).
3. Bécsy T.: Rítus és Dráma. Budapest Mécs László Lap- és Könyvkiadó 1992.
4. Euripidész: Bakkhánsnők (Euripidész összes drámái. Budapest Európa Könyvkiadó 1984).
5. Plutarkhosz: Thészeusz, Szolón életrajza (Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok I–II. Budapest Magyar Helikon 1978 – mek.oszk.hu).
6. Sarkady J.: Athén és Attika a XII–VIII. században. in: Az antik társadalomtörténet problémái (szerk. Sarkady J.) Debrecen Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára 1982. pp. 49–84.
7. Szolón versei (Görög költők antológiája – szerk. Falus R. – Budapest Európa Kiadó 1959 – mek.oszk.hu)

6. A SPÁRTAI ÉLETMÓD ÉS ÁLLAMSZERVEZET

6.1. A spártai berendezkedés modern és ókori értékelése

A spártaiak válaszai a történelem különböző kihívásaira annyira eltértek minden más közösségtől (és attól, amit az emberi természet diktálni látszik), hogy társadalmuk és életmódjuk még ma is hat az emberek képzeletére. A 20. században a kapitalista társadalom bírálói a spártaiakat különösen erényes és hazaszerető népnek látták. Mások, különösképpen a személyes szabadság és a nyílt társadalom mindenekelőtt való fontosságát hirdető, a spártai berendezkedést a kommunista utópiákhoz hasonlították, illetve a totalitárius rendszerek előfutárát látták benne. A feministák Spárta társadalmi rendjét azért dicsérik, mert a nőknek egész Hellaszban nem voltak olyan jogai, és sehol nem becsülték meg őket annyira, mint Spártában. A spártai berendezkedés és életmód azonban már a korabeli görögök számára is idegen és különös volt.

A legfontosabb forrásaink Spártára vonatkozóan (Xenophón, Plutarkhosz, Pauszaniasz, Arisztotelész) az állam stabilitását és katonai erejét, a hagyományok változatlanlanságát és fontosságát, valamint a spártai nevelési rendszer kiválóságát dicsérik. Xenophón és Plutarkhosz kiváltképpen csodálták Spártát, ezért az eltérést az ideáltól (például a gazdasági egyenlőség ideáljától) kisebbnek ábrázolták, mint amekkora az ő korukban ténylegesen volt, és elkendőzték a változásokat. A későbbi gondolkodók előtt ezért tűnt minden más államnál állandóbbnak Spárta. Egyes szerzők pedig különösen az ellenpólusként leírt Athénal szemben túlozták el a különbségeket. Forrásaink elfogultsága miatt nehéz megbízható képet rajzolni a spártaiakról.

Az idealizált Spárta-képet használta fel Platón is *Az állam* című művében (sőt a *Törvényekben* is). A platóni ideális államban ugyanúgy teljes ellenőrzést gyakorol az államvezetés a polgárok élete felett, mint Spártában. A platóni államban is visszaszorul az egyén és a család a közösség javára, továbbá állami nevelést kapnak a férfiak és a nők is, mint Spártában. Ugyancsak a spártai állam jellemzőit idézi, hogy Platónnál fajnemesítési megfontolások alapján szabályozzák a szexuális együttléteket, továbbá nincs pénz és magántulajdon.

6.2. Városkép, népesség, hódítások, gyarmatosítás

Spárta városa már külső megjelenésében is eltért a többi *polisztól*, nem volt városias jellege, mert nem rendelkezett igazi *akropolisszal* és a hellenisztikus korig fényűzően díszített középületekkel sem. Sőt falak sem vették körül, mivel egyrészt az államot körülvevő magas hegyek természetes védelmet nyújtottak, másrészt pedig a spártai propaganda azt hirdette, hogy a polgárok élő falként védik a várost. A *szünoikiszmosz* a 8. században zajlott le, amelynek során az állam az Eurótasz folyó melletti öt faluból jött létre, amelyet Lakedaimónnak is neveznek a forrásaink. Az állam földrajzi területének megnevezése pedig Lakónia. Az állam központi területén termékeny síkság helyezkedett el. Spárta kikötője, Gütheion 50 kilométerre feküdt a városközponttól, ami hozzájárult ahhoz, hogy a spártaiak nem kereskedtek és nem gyarmatosítottak. A spártai polgárok dórok voltak, akik a 11–10. századi dór vándorlás során érkeztek a területre északról, és rátelepedtek az őslakos akhájokra.

Mint sok más *poliszban*, Spártában is földhiány lépett fel a 8. század kezdetén a megnövekedett lakosság miatt. A spártaiak azonban nem gyarmatosítással oldották meg a problémát, hanem a szomszédaik rovására történt hódítással. A 8. század végére a spártaiak meghódították egész Lakóniát. A lakóniai síkságon élők közül földhöz kötött rabszolgák, *helóták* lettek, míg a Spárta körüli területek lakóiból szabad, de politikai jogok nélküli *perioikoszok*. A 8. század közepétől a spártaiak nyugati irányban is elkezdtek terjeszkedni: az 1. és 2. messzéniai háború során a 7. század közepére meghódították egész Messzénia. Az elfoglalt terület a 4. század közepéig a spártai

állam része maradt. Így 8400 négyzetkilométeres területével Spárta a legnagyobb kiterjedésű és az egyik leggazdagabb görög állam lett. Messzénia lakosaiból, ahogyan Lakónia lakosaiból is korábban, *helóták* és *perioikoszok* lettek. A hódítások eredményeképpen a teljesjogú spártai férfiak az állam teljes lakosságának mindössze 5%-át tették ki. Ez a kivételes helyzet tette szükségessé a sajátos spártai életmódot, emiatt vezették be a spártaiak a „Lükurgoszi törvényeket”.

Az archaikus korban Spárta legfőbb riválisa a Peloponnészoszon Argosz volt. A 7. században túlnyomó részben Argosz jött ki győztesen a harcokból. Ekkor volt Argosz fénykora, mindenekelőtt Pheidón *türannosz*sága alatt. Argosz a görög világban az élen járt a vert pénz és a *hoplita* harcmódor bevezetésében. A *hoplont* is Argoszban találták fel. A 6. század közepére viszont Spárta megszerezte a vitatott területek nagyobb részét. Argosz elvesztette nagyhatalmi státuszát, Spárta északi szomszédai, az arkadiai városok pedig a spártaiak szövetségesei lettek. Így Spárta a legerősebb görög állammá vált.

Mivel a hódításoknak köszönhetően elegendő szántófölddel rendelkeztek a spártaiak, a tengeri kereskedelemben pedig kevésbé voltak érdekeltek, így mindössze egyetlen gyarmatvárost alapítottak. Az alapítás politikai okokból történt: a lakosság egy nemkívánatos részétől úgy tudtak megszabadulni a spártaiak, hogy Dél-Itáliába küldték őket, hogy alapítsák meg Tarasz (latinul Tarentum) városát. A gyarmatosítás okát és körülményeit sajátos módon írják le a forrásaink. Arról számolnak be, hogy a gyarmatosítók a „szüzek fiai” (*parthenioi*) voltak. Az egyik verzió szerint a messzéniai háború idején azok a gyerekek, akiknek az apja nem vett részt a harcokban, elvesztették polgárjogukat és megbélyegzésül nevezték őket olyan nők gyerekeinek, akiknek a férje nem számít férfinak (erre utal, hogy a nőket szüzeknek nevezték). Egy másik verzió szerint a spártaiak, miután a messzéniai háborút már évtizedek óta nem tudták befejezni, megesküdtek arra, hogy addig nem térnek haza, amíg meg nem hódítják Messzéniát. Amikor viszont győztesen hazatértek, feleségeik gyerekekkel várták őket, akik a *helótáktól* származhattak. A spártaiak a helyzetet szépítve feleségeiket szüzeknek vagy ártatlanoknak nevezték, a gyerekeket pedig felnevelték, de amikor elérték a felnőtt kort a gyerekek, el kellett hagyniuk Spártát.

6.3. A Peloponnészoszi szövetség

A 6. század második felében jött létre az ismert legkorábbi és leghosszabb életű görög katonai szövetség (*szümmakhia*), a Peloponnészoszi szövetség azzal a céllal, hogy a tagjait megvédje az ellenségeikkel szemben. Ez azt jelentette, hogy elsősorban védelmi szövetség volt, pozitív célok megfogalmazása nélkül – szemben Athén 5. századi Déloszi szövetségével, amely a perzsák elleni hadviselést, az alávetett görög államok felszabadítását, a bosszúállást és a zsákmányszerzést is felvette a céljai közé. Béke idején a szövetség biztosította a spártaiak hatalmát a *helóták* és a *perioikoszok* felett, míg a szövetséges államokban az oligarchikus államrendet védelmezte a demokratikus szervezkedésekkel szemben.

A szövetség neve modern megjelölés és több szempontból is pontatlan. Egyrészt nem minden peloponnészoszi állam volt a tagja (így Akhaia és Argosz sem), másrészt a Peloponnészoszon kívül is voltak a szövetségnek tagjai (a legfontosabb köztük Thébai), harmadrészt az államok nem álltak szövetségben egymással, csak Spártával. Ezért, amikor nem volt közös katonai akciójuk, a tagok szabadon háborúzhattak akár egymás ellen is. A spártaiak kétoldalú szerződéseket kötöttek az egyes államokkal, majd a 6. század vége felé alakították ki a szövetség állandó szervezetét. A szövetség szokásos ókori megjelölése: a spártaiak és szövetségeseik.

Minden tagállam katonák állításával járult hozzá a közös haderőhöz. A hozzájárulást nem lehetett pénzzel kiváltani, mint a Déloszi szövetségben. A közös hadsereg parancsnokait viszont csak a spártaiak adták: a szövetséges államok csapatait is spártaiak vezették. A spártaiak döntöttek arról is, hogy mekkora egységeket kell az egyes államoknak kiállítaniuk. Adót fizetniük a tagoknak – a Déloszi szövetség tagállamaival ellentétben – csak háború idején kellett, így viszont a szövetségnek nem voltak pénztartalékai. Spárta volt a vezető állam, de olyan mértékben nem ő diktálta közös politikát, mint a Déloszi szövetségben Athén. A szövetségi gyűlésben minden állam rendelkezett egy szavazattal. A gyűlést azonban csak Spárta hívhatta össze, és a határozatait a spártai népgyűlés akár el is utasíthatta. A tagok önállósága is nagyobb volt, mint a Déloszi szövetségeseké, mert a nagyobb tagállamok önállóan is indíthattak háborút a szövetségtől függetlenül. A spártaiak a peloponnészoszi

háborúban aratott győzelmük után igyekeztek a szövetséget a birodalmukká alakítani, de a tagok erős ellenállása miatt ez meghiúsult. A szövetséget végül a 360-as években a korszak legerősebb állama, Thébai oszlatta fel: először Korinthosz hagyta el a tagságot, majd sorban a kisebb államok.

6.4. A spártai életmód alapja

A spártai hagyomány egy Lükurgosz nevű királynak tulajdonította az *agógé*, a sajátos spártai életmód és nevelési rendszer kialakítását és feltételeinek megteremtését. Azonban Lükurgosznak már a neve is gyanús, és az is kérdéses, hogy létezett-e, és ha igen, mikor. Elképzelhető, hogy az 556-ban *ephoroszi* tisztséget betöltő Khilón vezette be az *agógét*, és ő tulajdonította a reformjait (azért hogy a polgárok könnyebben elfogadják azokat) egy régen élt törvényhozónak, Lükurgosznak.

Az *agógé* bevezetésének idejét a régészeti emlékek és két spártai költő, Alkman és Türtaiosz versei alapján nagyjából a 6. század közepére tehetjük. A régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy a spártaiak a 6. század közepéig intenzív kereskedelmi kapcsolatban voltak más államokkal. Jó minőségű spártai kerámiatárgyak és fémáruk kerültek ugyanis elő Dél-Itáliából, Kis-Ázsiából, Egyiptomból, a mai Spanyolország és Franciaország területéről. Spártában pedig ugyanebből az időszakból külföldről származó kerámiatárgyak kerültek elő. A 6. század második felétől azonban eltűntek a spártai áruk az említett területeken, Spártában pedig csak helyben készített, egyszerű díszítésű kerámiákat használtak. A 7. században élt Türtaiosz és Alkman verseinek tanúsága egybevág a régészeti leletekével. Már a költők jelenléte is azt mutatja, hogy a 7. században még virágzott a spártai kultúra. Alkman ráadásul szerelemről, boldogságról, szépségről, sőt luxuscikkekről, aranyékszerekről, versenylovakról és bíborruhákról ír, ami azt mutatja, hogy sem a militarizmus, sem a nemesfém-tilalom, sem az egyenlőség és egyszerűség eszméje nem volt még jelen a 7. századi Spártában.

A hagyomány szerint Lükurgosz azzal teremtette meg a rendszer alapját, hogy a város környéki földeket kilencezer azonos nagyságú *klarosza*, azaz parcellára osztotta, és minden egyes spártai teljesjogú polgár (*homoiosz*) számára kiutalt egyet (tehát kilencezer volt kezdetben a *homoioszok* száma). Minden *klaroszhoz* tartozott egy szolgai státuszú *helóta* család, amelyet arra köteleztek, hogy a földbirtokot megművelje. Ezenkívül Lükurgosz harmincezer parcellát jelölt ki a Spártában lakó, polgárjoggal nem rendelkező, de szabad *perioikoszok* számára, akik valószínűleg adót fizettek az államnak. A polgárok számára az államtól kiutalt földbirtok és a *helóta* család tette lehetővé, hogy szabadok legyenek a munkától és csak a katonai feladataikkal foglalkozzanak, azaz harcoljanak és gyakorlatozzanak. Ezért a *homoioszok* mesterséget nem tanultak és földet sem műveltek. A kétkezi munkát mint az alacsonyabb társadalmi rangúak kötelességét lenézték. Az azonos nagyságú *klaroszok* rendeltetése volt annak megakadályozása is, hogy az egyes polgárok anyagi helyzetében jelentősebb különbségek legyenek. Ennek célja pedig az egységesebb és összetartóbb polgárság létrehozása volt. Így a lükurgoszi reform egyszersmind a *sztaszisz* megszüntetésére és megakadályozására is irányult. Az egyenlőség kialakítása azonban nem sikerült teljesen. Mégis egész Hellászt tekintve Spártában volt a legnagyobb az egyenlőség és az összetartás a teljesjogúak között, a spártaiakban volt a legnagyobb a hazaszeretet és a készség a hazáért való önfeláldozásra.

A spártai életmód alapját az egyes polgároknak kiutalt *klaroszok* rendszere jelentette. Amint ebben a rendszerben hiba keletkezett, a spártai életmód megvalósíthatósága is egyre nehezebbé vált. A nehézség abból adódott, hogy a teljesjogú polgárok száma drasztikusan lecsökkent. Akinek ugyanis nem volt *klarosza*, az már nem számított teljesjogúnak. Az 5. század elején a teljesjogúak száma már csak nyolcezer, a század végén háromezer ötszáz, a negyedik század második felében ezer. Még a rendszer kialakításakor ugyanis, ha utód nélkül halt meg egy spártai, akkor *klarosza* visszaszállt az államra, és azt egy újszülött fiúnak rendelték oda. Ezt az eljárást azonban fokozatosan, de legkésőbb az 5. század végére elhagyták: 401-től ugyanis a spártai teljesjogúak már szabadon végrendelkezhettek a *klaroszukról*. Egy másik szabályozási hiba viszont valószínűleg már kezdetől jelen volt a rendszerben. Ha egy családban csak lánygyerek született, akkor ő örökölhette a birtokot. Ha egy ilyen lány összeházasodott egy *klarossal* rendelkező polgárral, akkor a férj két *klarosz* felett rendelkezett. Ha viszont egy családban több fiú született, csak az elsőszülött kapott földbirtokot, a többiek elvesztették polgárjogukat. Így kevesek kezében több földbirtok koncentráldott, és egyidejűleg

csökkent a polgárok száma. Nehezen érthető, miért nem sikerült a megfelelő szabályozás, amikor a jó minőségű spártai és messzéniai földek akár harmincezer *homoioszt* is eltarthattak volna.

A *homoioszok* azonban nemcsak a *klarosz*-rendszer hiányosságai miatt fogytak el, hanem számos más ok miatt is. Egyrészt a fajnemesítés (eugenika) spártai módszerei is csökkentették a polgárok számát: aki már csecsemőként kevésbé életképesnek tűnt, azt a Taigetoszban rakták ki, aki pedig később bizonyult gyávának vagy rossz katonának, azt megfosztották a polgárjogától, ráadásul úgy megszégyenítették (többek között színes foltot kellett hordania a kabátján), hogy senki nem ment hozzá feleségül, így kihalt a vérvonala. Másrészt elveszítette polgárjogát az a *homoiosz* is, aki elszegényedett és ezért nem tudott részt venni a közös étkezésen, a *szüsszitionon*. Azokat, akik a *homoioszok* rétegéből lesüllyedtek akár szegénység miatt, akár mert másod- vagy harmadszülöttként nem kaptak *klaroszt*, *hüipomeiönok*nak nevezték. A spártai férfiak számát nagy mértékben csökkentette az életformájuk, az állandó katonáskodás, és különösképpen az az elvárás, hogy a csatákban a végsőig küzdjenek és soha ne adják meg magukat. Még az anyjuk és a feleségük is ezt a kötelességüket erősítette bennük, mert amikor a csatába induló férfit búcsúztatták, a pajzsát a következő szavakkal adták át neki: ezzel vagy ezen. Ugyancsak káros volt a polgárság számának alakulására, hogy a spártai nők – ellentétben a más államokban élő szokásokkal – jóval később házasodtak, mint hogy termékenyek lettek. Márpedig minél idősebb korban került sort a házasságkötésre, annál kevesebb gyerekre volt esély. Ráadásul a férfiak harmincéves korukig nem lakhattak feleségükkel, így a házastársak együttléte is korlátozva volt. Sőt harmincéves koruk után is sokat voltak távol a férjek. Probléma volt az is, hogy a szülők nem akartak több gyereket vállalni, mert csak egy örökölhette a *klaroszt*. Végül ugyancsak negatív következménnyel járt a spártai férfiak és nők között is elterjedt homoszexualitás.

6.5. A felnőtt spártai férfiak megjelenése, étkezése és idegengyűlölete

A spártai férfiaknak kivételes edzettségükön kívül egyéb dolgokban is eltért a megjelenése más görögöktől. Húszéves korukig kopaszok vagy nagyon rövid hajúak voltak, majd megnövesztették a hajukat. A felnőtt férfiaknak (a gyász idejétől eltekintve) mindig hosszú volt a haja (míg más görögöknek rövid), amelyet főleg csaták előtt különös gonddal ápoltak. A spártaiaknak hosszú szakálla volt, mint más államok polgárainak, de a spártaiak nem viseltek hozzá bajszot.

Harmincéves koruk után a házas férfiak családjukkal lakhattak, de továbbra is a katonatársaikkal étkeztek. A közös étkezésekhez (*szüsszitionokhoz*) mindenkinek hozzá kellett járulnia étellel és itallal. Körülbelül tizenöt fősek voltak az asztaltársaságok, amelyekben a tagság általában életfogytig tartott. A *szümpozsionokkal* ellentétben a *szüsszitionokon* mérséklettel fogyasztottak alkoholt, nem voltak jelen prostituáltak, és elsősorban politikai témákról beszélgettek a résztvevők. A közös étkezések erősítették a tagok összetartozását, lojalitását és együttműködő-készségét, amely tulajdonságok lényegesek a sikeres *hoplita* harcmódorhoz.

A spártai rendszer alapvető jellemzője volt még a nemesfémbirtoklás tilalma és a nemesfém-pénzverés hiánya, amely összefügg a *xenélasziával*, az idegengyűlölettel. A spártaiak ugyanis annak érdekében, hogy távol tartsák az idegen gondolatokat és a sajátjuktól eltérő értékrendet, megakadályozták, hogy idegen kereskedők és más idegenek jöjjenek a városba. Ennek legegyszerűbb módja az volt, hogy megtiltották a nemesfémhasználatot, mert így a polgárok nem tudtak mivel fizetni a kereskedőknek. Emellett a spártai tisztviselők kiutasítottak a városból minden oda érkező idegent, akinek nem volt nyomós oka az ott-tartózkodásra. A nemesfémbirtoklás tilalma egyszersmind azt a célt is szolgálta, hogy ne lehessen nagy vagyont felhalmozni, és ne legyenek vagyoni különbségek a polgárok között. Ezért a tilalom az egységes és összetartó társadalom létrehozásának is eszköze volt. A tilalmat a spártaiak a peloponnészoszi háború végén már csak részben tartották be. Ekkor ugyanis rengeteg nemesfém került Spártába. Saját nemesfém-pénzverése azonban csak a hellenisztikus korban lett a városnak.

6.6. A spártai nevelési rendszer (az *agógé*)

A spártai nevelés céljai és módszerei radikálisan eltértek az athénitől, illetve más államokéitól. Spártában a nevelés fő célja az volt, hogy erős katonaságot és összetartó társadalmat hozzon létre.

A fiú csecsemőt röviddel születése után megvizsgálták, hogy alkalmas lesz-e katonának. Először még otthon borba merítették, hogy kiderüljön, elég erős-e, aztán a *Geruszia*, vagyis a Vének Tanácsa elé vitték, hogy az döntsön, élhet-e a gyerek. Míg más államokban a családfő joga volt a döntés arról, hogy megtartják-e a gyereket, Spártában ezt a jogot elvették a családtól. Itt az állam tisztviselői döntöttek a gyerek életéről. További különbség, hogy más államokban csak a lányokat volt szokás kitenni, Spártában viszont a fiúkról határozott a *Geruszia*. Ezenkívül máshol akkor tették ki a gyereket, ha a családnak már több gyereke volt, és még egy gyerek eltartása anyagilag túlságosan megterhelte volna a családot. Az újszülött lányok hozzávetőleg 20%-át tették ezért ki az athéniaiak. A kitett lánygyerekeknek viszont csak egy része halt meg, mert sok lányt a gyerektelen családok sajátjukként nevelték fel, másokból házi rabszolga lett, többen pedig vállalkozások (leginkább bordélyházak) tulajdonába kerültek. Egy spártai fiút viszont akkor tettek ki, ha gyengének látszott, és ezért feltételezhető volt róla, hogy nem lesz jó katona belőle. A spártaiak tulajdonképpen eugenikai megfontolásokat érvényesítettek a fiúkkal kapcsolatban. A lányok kitételére vonatkozóan viszont hasonlóak voltak a szokások Spártában, mint más görög államokban. A lánycsecsemőket nem vizsgálták hivatalosan, kitételükbe nem szólt bele az állam.

A fiúk kemény katonává nevelése már otthon a családban csecsemőkorban elkezdődött: például hozzászoktatták a gyerekeket a sötéthez, és nem engedték őket sírni. Az állami nevelés hétéves korban indult és harmincéves korig tartott. Tizennégy és húszéves kor között a fiúk már katonaként is szolgáltak. A legfőbb sajátossága a spártai fiúk nevelésének, hogy megszüntették felette a család illetékességét. Míg máshol a családfő választhatta meg, hogy melyik tanítóhoz küldi a gyermekét, és mire taníttatja, addig Spártában az állam minden polgár fiúra egységesen ugyanazt a nevelési rendszert kényszerítette. A gyerekek hétéves korukban elszakadtak családjuktól, és egészen harmincéves korukig katonai táborban éltek korcsoportokra osztva. A nevelés fő célja a következő tulajdonságok és képességek kialakítása volt: bátorság, kitartás, erő, egészség, a fájdalom és a nehézségek elviselése, fegyelmezettség, engedelmeskedés a törvényeknek és az előjáróknak, az idősök tisztelete, mértékletesség, hazaszeretet. A módszereket mindenekelőtt az állandó testedzések és a kemény büntetések jelentették. Ezenkívül a fiatalok kevés ruhát kaptak, hogy megtanulják elviselni a hideget. Az előjárók élelemből is kevesebbet adtak nekik az elegendőnél, amivel egyrészt az volt a céljuk, hogy hozzászoktassák őket a nélkülözéshez, másrészt hogy lopásra kényszerítsék őket, mert a lopás ügyességet, ravaszságot, óvatosságot és bátorságot igényel. Ha viszont rajtakapták a tolvajokat, keményen megbüntették őket. Sajátos nevelési módszer volt még a fiúk évente egyszer történt megkorbácsolása Artemis Orthia szentélyénél, amivel a fájdalom zokszó nélküli elviselésére nevelték a már egészen kicsi gyerekeket is. Továbbá rendszeresen verekedést szítottak a gyerekek között az előjárók, hogy megismerjék bátorságukat, kitartásukat és egyéb katonai erényeiket. Az óvatos borfogyasztást is sajátos módon nevelték bele a spártaiak a fiatalokba: *helótákat* részegítettek le, és erre az alkalomra fiatalokat hívtak meg, hogy megmutassák nekik, mennyire fontos, hogy óvatosan fogyasszanak bort, és hogy a *helótákat* maguknál alantasabb lényeknek lássák. Az óvatos alkoholfogyasztás fontossága érthető egy olyan államban, ahol állandó a hadiállapot: a részegség könnyen az életébe kerülhetett a polgároknak.

Szellemi nevelést alig kaptak a gyerekek, csak írásra, olvasásra, számolásra, zenére és jó modorra tanították őket húszéves korukig. Még azt a sajátos készséget is el kellett a fiataloknak sajátítaniuk, hogy a lehető leglényegretörőbben fejezzék ki magukat. Ezt a készségüket később is rendszeres gyakorlással fejlesztették. A rövid és tömör kifejezőmódot a spártaiakról máig lakonikus stílusnak nevezzük. A spártai férfiak nevelésük befejeztével még tíz évig együtt éltek társaikkal, és csak harmincéves koruktól lakhattak családjukkal. Hatvanéves korukig harcra késznek és edzetteknek kellett lenniük, mert addig voltak hadkötelesek.

A katonai kiképzés részét alkotta a *krüpteia* is. Azok a fiatalok vehettek részt ebben a brutális kiképzésben, akik az *agógét* befejezték és a legtehetségesebbek közé tartoztak, a későbbiekben pedig vezető tisztségeket akartak betölteni. Őket mindössze egy késsel felfegyverezve küldték ki éjszakára a

városon kívülre azzal a parancssal, hogy minden újukba kerülő *helótát* öljenek meg. Ez a gyakorlat bátorságra, a nehézségek eltűrésére, továbbá kegyetlenségre és erkölcsi megfontolások nélküli parancskövetésre nevelte a fiatalokat. Emellett erősítette az együttműködő-készséget, az önfeláldozást, valamint az egymás és a feljebbvalók iránti lojalitást, amely tulajdonságok mind szükségesek voltak ahhoz, hogy sikeres és hatékony *hoplitákká* váljanak. Továbbá így felkészültek egy olyan helyzetben való túlélésre, amikor elszakadnak az egységüktől. A gyakorlat természetesen azt a célt is szolgálta, hogy megfélemlítse a *helótákat* és elejét vegye a lázadásuknak.

A *kripteia* jellege és célja azonban vita tárgya. Egyes kutatók szerint nem nevelési célokat szolgált, hanem egyfajta titkosrendőrség volt a *helóták* ellenőrzésére és rettegésben tartására. Ezek a kutatók a legfontosabb vonatkozó forráshelyre, Plutarkhosz *Lükurgosz életrajzá*nak a 28. fejezetére hivatkoznak, a másik alapvető forrás, Platón *Törvények* című művének tanúságát elutasítva. Ezzel szemben a kutatók többsége a fenti ismertetéshez hasonlóan megpróbálja a két egymásnak ellentmondó forrást összehangolni, és egyszerre tartja a nevelés eszközének a *kripteiát*, mint Platón (aki a *helótákkal* nem is hozza kapcsolatba ezt a nevelési módszert), és a *helóták* féken tartására szolgáló intézménynek, mint Plutarkhosz.

6.7. A spártai nők

A spártai nők életformája jelentősen eltért a más görög államokban élő nőkéttől. Egyedül Spártában részesültek a nők állami nevelésben. Akárcsak a fiúk esetében, a lányoknál is a nevelés elsősorban testedzést jelentett. Futottak, dárdát hajítottak, diszkoszt vetettek és birkóztak. Emellett valószínűleg megtanították őket írni, olvasni, számolni és hangszeren játszani. Akárcsak a fiúk, a lányok is korcsoportokba osztva tanultak, sportoltak és versenyeztek. A nők edzettségére két okból fordítottak nagy figyelmet a spártaiak. Egyrészt úgy gondolták, hogy erős és egészséges gyerekeket az edzett nők tudnak szülni. Másrészt a férfiak sokszor voltak hajátatokon távol a várostól, és ilyenkor a városvédelem a nőkre hárult. Az éveken át tartó sportolásnak köszönhetően a spártai nők szépsége közmondásos volt.

A házasság nők életmódja is sajátos volt. A gyereknevelés csak a gyerekek hétéves koráig volt az ő gondjuk, mert azután elvették a családoktól a gyerekeket. Mivel a férjük nem otthon töltötte a napját, sőt gyakran napokig vagy hetekig nem volt otthon, a nőkre hárult a családi gazdaság irányítása. Emiatt a nők nagy szabadsággal és gazdasági cselekvőképességgel is rendelkeztek, és nem kellett az olyan hagyományos női munkákkal foglalkozniuk, mint a szövés vagy a fonás. A nevelésük a háztartás és a gazdaság irányítására is felkészítette a nőket. Tanulmányaik, szabadabb életmódjuk és felelősségteljes feladataiknak köszönhetően a spártai nők kiemelkedő intelligenciával rendelkeztek. Ennek igazolására felhozhatunk sok ránk maradt történetet, egy gyűjteményt a spártai nők szellemes mondásaiból és olyan történetírói feljegyzéseket, amelyek a spártai nők politikai szerepéről tájékoztatnak.

A spártai nők tehát csinosak és okosak voltak, nagy önállósággal rendelkeztek, és a férjük sokat volt távol. Talán a nőknek ezekkel az adottságaival függ össze, hogy Spártában született a legtöbb törvénytelen gyerek, és hogy a spártai nőket kicsapongó természetűeknek tartották. A mértéktelenségük a borfogyasztás tekintetében is közmondásos volt. Más államokban kevésbé nézték el a nők borfogyasztását, de persze máshol is ittak a nők alkoholt. Arisztophanész a komédiáiban rendszeresen viccelődik az athéni nők részegeskedésével. Például a *Plutosz* című komédiában az egyik szereplő ahelyett, hogy azt mondaná „nagyon gyorsan,” egy nő felé intézve szavait így fejezi ki magát: „előbb, mint te tíz pohár bort meginnál.”

Sajátos volt a nők helyzete abból következően is, hogy a spártaiak nagy hangsúlyt fektettek az összetartó és egységes közösség kialakítására, és ezzel összhangban bevezették a köztulajdont egyes területeken. Így például a vadászkuttyákat, a lovakat és a rabszolgákat bizonyos körülmények között a tulajdonos mellett mások is használhatták. Az állatokkal és a rabszolgákkal kapcsolatos szabályozáshoz hasonlóan korlátozott mértékben nőközösséget is létrehozta a spártaiak. Elfogadott volt ugyanis, hogy a házastársak egy idegen férfit kérjenek fel „donornak”, ha a férj és a feleség is gyereket akart, de a férj idős volt. Továbbá azt is megengedték a hagyományok, hogy ha egy nőtlen férfi gyermeket akart, akkor egy férjes nőt kérjen fel, hogy legyen a gyereke anyja. Részben hasonló szemléletmódot tükröz az a szokás, hogy házasodni szándékozó nőket és férfiakat engedtek be egy

sötét szobába, ahol tapogatózással választottak maguknak párt. Nem tudjuk, hogy valóban volt-e ilyen (a klasszikus korban biztosan nem), de a beszámoló alapját az a szemlélet alkotja, hogy a házasság célja csak a reprodukció, és hogy származását tekintve mindenki egyenlő, mindenki ugyanolyan jó férjnek vagy feleségnek, mint bárki más. Ezzel a szemlélettel összhangban van az a hagyomány is, hogy a fiatal nők az ünnepi felvonulásokon és sporteseményeken ruhátlanul, vagy csaknem ruhátlanul voltak jelen, amivel az ifjak házasodási hajlandóságát akarták fokozni. Mégis Spártában a férj és a feleség közötti szerelem gyakoribb lehetett, mint más államokban. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a nők tanulmányaik, szabadabb életmódjuk, tapasztalataik és felelősségteljes feladataiknak köszönhetően azonos rangú partnerei tudtak lenni férjeiknek, másrészt pedig a spártai nők nem kislánként mentek férjhez, hanem már érett nőként.

Spártában a házasságkötési szokások és a fiatal házasok első éve is különösen alakultak abból következően, hogy a férfiak hét- és harmincéves koruk között nem családjukkal laktak, hanem társaikkal együtt töltötték a nappalokat és az éjszakákat is. Plutarkhosz elképesztő beszámolója szerint a nászéjszaka előkészítéseképpen a menyasszonyt a nőrokonai férfiruhába öltöztették, egy matraca fektették a teljesen sötét hálószobában, és a fejét kopaszra borotválták (valószínűleg azért, hogy a menyasszony a lehető legjobban hasonlítson egy fiúhoz). A vőlegény a házasságkötése estéjén is társaival vacsorázott, és csak ezután érkezett meg – természetesen józanul – a sötétben várakozó menyasszonyához, akivel csak rövid ideig volt együtt, majd visszatért a kortársaihoz aludni. A házastársak a férj harmincéves koráig csak titokban, sötétben, rövid időre találkozhattak. Esetleg több gyerekük is születhetett úgy, hogy világos nappal még alig látták egymást.

Az egyik legismertebb spártai nő Leónidasz király, a thermopülai hős felesége, Gorgó. Több történet is szól különleges intelligenciájáról és a spártai politikát is befolyásoló szerepéről. Az egyik ilyen történet szerint a perzsa király udvarában élő száműzött spártai király, Démaratosz 480-ban titkos üzenetet küldött a spártaiaknak. Ezzel az üzenettel akarta figyelmeztetni őket arra, hogy Xerxész megindult Hellász ellen. Azonban az üzenetet sem az *ephoroszok*, sem a királyok nem tudták megfejteni, pontosabban nem tudtak mit kezdeni a Démaratosztól érkezett viasztáblára írt semmitmondó szöveggel. Gorgó volt az, aki kitalálta, hogy a viaszt el kell távolítani a tábláról, és akkor olvasható lesz a fára írt valódi üzenet. (A másik vele kapcsolatos történet a perzsa háborúkról szóló fejezetben olvasható.)

6.8. Az alsó társadalmi rétegek

A *helóták* a rabszolgává tett és földhöz kötött akháj őslakosok voltak. Számuk kétszázezer körül lehetett, tehát hétszer annyian voltak, mint a polgárok. Állami tulajdonban voltak, és tárgyként kezelték őket. Egy teljesjogú *klaroszához* tartoztak. Ezt a földbirtokot örökül hagyták gyerekeiknek, de csak használói, nem tulajdonosai voltak. A termés fix mennyiségét (a felét, vagy talán a terméshezamtól függetlenül mindig ugyanazt az adott mennyiséget) kellett leadniuk, a többi az övék lett, sőt a feleségüket piacra vihatták és vagyont halmozhattak fel (a Kr. e. 3. századtól megválthatták magukat hozzávetőleg 500 *drakhmáért*). A *helóták* más tekintetben is jobb helyzetben voltak a rabszolgáknál. Házasodhattak, a családjukkal élhettek és joguk volt örökséget hagyni.

A *helóták* a termésbeszolgáltatáson kívül katonai szolgálattal is tartoztak az uraiknak. Fegyverhordozókként, evezősként vagy könnyűfegyverzetűekként harcoltak, illetve a sebesültek elszállítása és a sebesült ellenségek megölése volt a feladatuk. A peloponnészoszi háborútól kezdve már *hoplitákként* is alkalmazták őket a spártaiak. Ebben az esetben a *helóták* felszabadultak a szolgai állapotukból, és a *neodamodészek* közé kerültek.

A *helóták* helyzete sok szempontból előnyösebb volt a rabszolgáénál, viszont olyan kegyetlenkedésekben volt részük, amilyenben a rabszolgáknak nem. Megalázó öltözetben kellett járniuk (állatbőr ruhában és bőrsapkában), hogy rögtön felismerhetők legyenek. Évente megverték őket, hogy ne feledkezzenek meg arról, hogy szolgák, és ne jusson eszükbe a lázadás. A *krüpteia* is a rettegésben tartásukra szolgált. A spártaiak tulajdonképpen állandó háborút folytattak ellenük, amelyet minden évben hivatalosan meghirdettek, hogy ne számítson gyilkosságnak a megölésük. A *helótákkal* szembeni különös kegyetlenséget az magyarázza, hogy a spártaiak a kegyetlenkedésekkel igyekeztek megfélemlíteni az elnyomottakat, hogy kevésbé merjenek fellázadni uraik ellen. A *helóták* ugyanis a

spártaiak minden nehézségét, kudarcát kihasználták, hogy megpróbáljanak megszabadulni elnyomóiktól. A *helóták* lázadásra való hajlama sokkal nagyobb volt, mint a rabszolgáké, mivel a *helóták* a saját területükön és viszonylagos szabadságban éltek, értettek a fegyverforgatáshoz, ráadásul nagy számbeli fölényben voltak, ezért nem is mondtak le a szabadságukról. A *helóták* olyan szempontból is sajátos helyzetben voltak, hogy az ő munkájuk más államok rabszolgáinál sokkal inkább nélkülözhetetlen volt az állam fennmaradásához, mert ők tették lehetővé, hogy a spártaiak ne dolgozzanak, hanem csak katonaként szolgáljanak.

A *perioikoszok* a *helóták*hoz hasonlóan a dórok által alávetett akháj őslakossághoz tartoztak. Ők viszont szabadok voltak, bár polgárjoguk nem volt. Kis földbirtokkal rendelkeztek, amely a saját szükségleteik kielégítését biztosította. Egy részük kereskedő vagy kézműves volt. Katonai szolgálattal tartoztak a spártaiaknak és valószínűleg adót is fizettek.

*Nothosz*nak hívták egy teljesjogú férfi és egy nem teljesjogú nő gyermekét. A *nothoszok* általában fiúk voltak, mert a *nothosz* lányokat kitétték. Voltak köztük, akik felnőtt korukig rabszolgák lettek: ők voltak a *mothonesz*. Másokat *mothaxok*nak neveztek: ők szabadok voltak, de polgárjoggal nem rendelkeztek, földbirtokuk nem lehetett és hadkötelesek voltak.

6.9. Spárta államformája és politikai intézményei

Spárta államformáját többféleképpen is lehet osztályozni. Nevezhető arisztokráciának vagy oligarchiának, mert a polgároknak csak egy kis hányada, tudniillik a gazdagabb polgárok vettek részt ténylegesen a kormányzásban. Az állam legnagyobb jelentőséggel és hatalommal rendelkező intézménye, a Vének Tanácsa vagy *Geruszia* tagjai a leggazdagabbak és legelőkelőbbek által alkotott szűk csoportból kerültek ki. Továbbá egyetlen tisztviselőt sem sorsoltak, mint a demokráciákban, hanem mindet választották. Mégis leginkább azért tűnhetett arisztokráciának vagy oligarchiának az államforma, mert a *homoioszok* kis csoportja állt az alávetettek széles rétegei felett. Tekinthető viszont demokratikusnak is a spártai berendezkedés (bár nem ugyanolyan értelemben, mint ahogyan az athéni államforma demokratikus), mert minden polgár ugyanazt a nevelést kapta, ugyanolyan életmódot folytatott, és nagyjából ugyanolyan anyagi helyzetben is élt. Ezenkívül a két legfontosabb hivatalba, tudniillik a *Geruziába* és az *ephoroszi* tisztségre, a nép választotta a tisztviselőket, sőt *ephorosz* elvileg bármelyik *homoiosz* lehetett. Királyságnak, pontosabban kettős királyságnak is nevezhető a spártai államforma, mivel az állam élén két király állt. A legnépszerűbb és legáltalánosabb osztályozás szerint Spártának kevert alkotmánya volt, mert tartalmazott monarchikus, arisztokratikus és demokratikus elemet is, amelyek egymással egyensúlyban voltak. Éppen azért lehetett Spárta a legstabilabb görög állam, amelynek az intézményei a leghosszabb ideig maradtak változatlanok, mert minden társadalmi réteg érdekei érvényesültek, ezért az egész társadalom érdekelt volt az állam fennmaradásában.

Spárta élén a sötét kor óta két király állt, akik a két királyi nemzetségből, az Agiadák és az Eurüpontidák közül származtak, és Héraklész, rajta keresztül pedig Zeusz leszármazottainak tekintették magukat. A spártaiak a kettős királyságot nem mesterségesen hozták létre abból a célból, hogy mint Rómában a *consulok*, a királyok ellenőrizzék egymást, és hogy ne legyen egy kézben a hatalom – bár ez az előnye megvolt ennek az intézménynek, akárcsak az, hogy sosem volt király nélküli állapot. A kettős királyság a sötét kori történelmi folyamatok eredménye. Spárta magva ugyanis valószínűleg két közösségből jött létre, amelyek élén egy-egy király állhatott. Amikor összeolvadt a két közösség, megmaradt mindkét vezető. Ezt az elképzelést valószínűsíti, hogy a két királyi családnak még a klasszikus korban is a város különböző részein voltak a sírjaik és a lakóhelyeik. A királyok fő feladata a hadsereg vezetése volt. Ha hadvezérként átlépték az ország határát, teljhatalommal rendelkeztek. A hatékonyabb hadvezetés és a konfliktusok elkerülése érdekében az 5. századtól, amikor az egyik király hadjáratra ment, akkor a másik a városban maradt. Mindkét királyt megillette egy háromszáz fős testőrség, amelybe a legkiválóbb katonák közül válogatták a tagokat. A hadvezetésen kívül a királyoknak fontos vallási szerepük is volt: minden közösségi áldozatot ők végeztek.

A spártai alkotmány oligarchikus elemét – amely a legerősebb volt a három elem közül – mindenekelőtt a *Geruszia* vagy Vének Tanácsa képviselte, amelyet 28 *gerón* (vén) és a két király

alkotott. Ha egy *gerón* meghalt, a népgyűlés választott új tagot a legelőkelőbb családokból származó 60 éven felüliek közül. A *Geruszia* két legfontosabb feladata közül az egyik a népgyűlési döntések előkészítése volt. Ehhez kapcsolódott a *gerón*oknak az a joga, hogy ha a népgyűlés döntését nem találták megfelelőnek, akkor feloszlathatták a gyűlést. A másik alapvető feladatuk a legsúlyosabb ügyekben (például gyilkosság, államellenes ügyek vagy a király elleni panaszok esetében) való bírászkodás volt. A *Geruszia* által kiszabott büntetések: halál, száműzetés, polgárjogtól való megfosztás. A *Gerusziába* való bevásztás a legnagyobb megtiszteltetést jelentette, amelyet egy spártai elérhetett. Arisztotelész azért kritizálja az intézményt, mert a *gerón*ok úgy döntenek a legnagyobb perekben, hogy nem részesülnek olyan oktatásban, amely erre alkalmassá tenné őket. Pusztán az életkoruk még nem biztosítja sem a hozzáértésüket, sem a becsületességüket. Ráadásul nem is vonhatók felelősségre, pedig megvesztegethetők.

A spártai alkotmány demokratikus elemét az *ephoroszi* tisztség és a népgyűlés jelentette. A spártaiak évente öt *ephorosz*t választottak az egész polgárságból. A nagy tekintéllyel rendelkező *ephorosz*ok közül is a legtekintélyesebb az *epónüimosz ephorosz* volt, akiről az adott évet elnevezték. Az évszámítás céljára szolgáló *ephorosz*-listákat a 8. század közepétől vezették a spártaiak. Az *ephorosz*ok legfontosabb feladata volt a külpolitika irányítása, a bírászkodás a polgári perekben és a tisztségviselők, sőt a két király ellenőrzése, adott esetben megbüntetése, elmozdítása. A királyokat még hadjáratra is elkísérte két *ephorosz*, és ha úgy látták jónak, a királyt rossz vezetés címén letartóztathatták és börtönbe vethették. Feladatuk volt még a királyok nyolcévenkénti megerősítése, ha egy erre kijelölt nyári éjszakán nem mutatkoztak az istenek tiltakozását mutató jelek (hullócsillag az ég egyik sarkából a másikba). A végső döntés viszont a delphoi jósdáé volt. Emellett az *ephorosz*ok felügyelték az *agógét* és elnököltek a *Geruszia* ülésein. A hivatal demokratikus vonása volt még, hogy az *ephorosz*okat nem lehetett újraválasztani, és döntéseikért felelősségre vonhatók voltak még hivatali évük után is. Jelentősen csökkentette viszont a hivatal demokratikus jellegét, hogy bár elvileg minden polgár betölthette a tisztséget, de gyakorlatilag csak egy szűk elitből választottak *ephorosz*okat. Platón az *ephorosz*okat rendkívül nagy hatalmuk miatt *tűrannosz*oknak nevezi. Arisztotelész pedig még amiatt is kritizálja a hivatalt, hogy az *ephorosz*ok nem a törvények alapján, hanem saját belátásuk szerint ítélnék a perekben és ráadásul megvesztegethetők is.

A spártai népgyűlésen történt a törvényjavaslatok elfogadása, a *gerón*ok, az *ephorosz*ok és a többi tisztségviselő választása, valamint a döntés a háborúk megindításáról. A népgyűlés havonta egyszer, teliholdkor ülésezett (szemben Athénnal, ahol rendes gyűlés *prütaneió*ként, azaz 35 vagy 36 naponként négyszer volt, és ehhez jöttek még a rendkívüli gyűlések). A spártai népgyűlésen a harminc éven felüli polgárok vehettek részt (Athénban a húsz év felettiek), de nem szólalhatott fel bárki (csak a *gerón*ok, az *ephorosz*ok és a királyok), nem volt vita sem, csak elfogadás vagy elutasítás. A döntéshozatal módját Arisztotelész gyerekesnek tartja. A népgyűlés ugyanis azt a javaslatot, illetve jelöltet fogadta el, amelyik mellett hangosabban, azaz többen kiabáltak – bár, ha nem volt egyértelmű a különbség, akkor megszámolták a szavazatokat. Az athéni demokrácia népgyűléséhez képest eltérést jelent még, hogy Spártában nem bírászkodott a népgyűlés, nem ellenőrizte a tisztségviselőket (ami az *ephorosz*ok feladata), és nem javasolhatott bárki törvényt (ami a *Geruszia* joga).

6.10. A spártai berendezkedést illető további ókori kritikák

Bár a görög filozófusok és más szerzők jelentős része csodálta Spárta kormányzatát, intézményeinek állandóságát, valamint társadalmi és nevelési rendszerét, mégis voltak többen már az ókorban is, mint például Arisztotelész és Thuküdidész, akik kritikával illették a spártai berendezkedés egyes vonásait vagy akár annak egészét.

Megfogalmazódott már az ókorban is, hogy az intézmények változatlansága és a hagyományokhoz való feltétlen ragaszkodás nem minden esetben jelent értéket. Ésszerű ugyanis az intézményeket folyamatosan javítani és a változó körülményekhez alakítani. A hagyományokhoz való túlságos ragaszkodás is akadályozhatja az új kihívásokra való rugalmas reagálást.

A spártai nevelésnek és életmódnak is voltak olyan káros következményei, amelyekről írnak már az ókori szerzők is. Beszámolóik szerint az egyéni érdekek és az egyéniség elnyomása miatt a spártaiakból hiányzik a kreativitás, a kezdeményezőkészség és a vállalkozószellem, ezért csak reagálni

képesek az eseményekre, és azt is lassan és nehézkesen teszik. Az egyoldalú, főleg csak fizikai nevelés következményeképpen a spártaiak nem rendelkeznek műveltséggel, nem tudnak sem vitázni, sem állást foglalni, sem meggyőző beszédet tartani, ezért rossz diplomaták és rossz vezetők. Ezt fokozza még, hogy önálló döntéshozásra is kevésbé képesek, mivel leginkább csak arra nevelik őket, hogy engedelmeskedjenek és alkalmazkodjanak.

A szabadságot sokra értékelő athéniak szemében a spártai polgároknak alig volt szabadsága. Az állam beavatkozása a polgárok életébe itt volt a legerősebb egész Hellaszban. Nem túlzás totalitárius államról beszélni Spártával kapcsolatban. Már azt is az állam döntötte el, hogy a csecsemők életben maradhatnak-e, hétéves korukban pedig teljesen elszakította a gyerekeket a családjuktól. A polgárok nem választhattak maguknak olyan életmódot, amilyent akartak, és az állam a magánéletbe is beavatkozott. (A spártai berendezkedést nagyra becsülő szerzők viszont a szabadság veszélyeire hívják fel a figyelmet, és a mértéktelen szabadságot bírálják.)

Az egyoldalú nevelés, az egyéniség megtörése és az idegenek, valamint idegen gondolatok kirekesztése azzal járt, hogy Spártában alig volt művészeti, valamint irodalmi tevékenység (kivéve a vallási és a katonai buzdító költészetet) és nem létezett történetírás, valamint filozófia.

Arisztotelész és Thuküdidész még további kritikákat is megfogalmaznak. Egyrészt Spárta minden törvénye a hadviselést segíti, a békés élethez viszont nem értenek a spártaiak. Másrészt az államkincstárban nincs pénztartalékuk és az állam állandó fizetéseképtelenséggel küzd a 4. század elejétől (a hadvezérek és a királyok rendszeresen idegen uralkodók zsoldjában harcolnak, hogy saját katonáikat kifizethessék). Harmadrészt a szigorú nevelési rendszer és a vagyoni egyenlőség szorgalmazása ellenére az 5. század végén megjelent a kapzsiság, az élvezethajhászás, az elpuhultság, a hatalomvágy és az önkényeskedés a spártaiak körében. Megszűnt a viszonylagos vagyoni egyenlőség, és egyes polgárok kezében nagy vagyonok halmozódtak fel.

6.11. Ajánlott irodalom

1. Arisztotelész: Politika (ford. Szabó M.) Budapest Gondolat Kiadó 1969 (mek.oszk.hu)
2. Plutarkhosz: Lükurgosz életrajza (Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok I–II. Budapest Magyar Helikon 1978 – mek.oszk.hu).
3. Xenophón: A lakedaimóniai állama. (Xenophón: Történeti munkái. Budapest Osiris Kiadó 2001).

7. A GÖRÖG–PERZSA HÁBORÚK

A görög–perzsa háborúk történetét Hérodotosz, a történetírás atyja írta meg. Ő az első történetíró, akinek a műve jelentős részben megfelel azoknak a kritériumoknak, amelyeket a modern tudományosság támaszt a történelmi munkákkal szemben. Az egyik alapvető feltétele annak, hogy egy történelmi munkát tudományosnak minősíthessünk, az okok megfelelő kutatása. Márpedig Hérodotosz nagy alaposággal gyűjti össze azokat az tényezőket, amelyek a perzsák és görögök összeütközéséhez és azokat is, amelyek a görögök győzelméhez vezettek.

Hérodotosz, amikor a görög–perzsa háborúhoz vezető okokat kutatta, akkor nem állt rendelkezésre egy semleges ok fogalom. A korai történetírók ugyanis csak az orvostudomány és az igazságszolgáltatás szókincséből kölcsönözhettek olyan fogalmakat, amelyeket magyarázataik során felhasználhattak. A filozófiában ugyanis még később jelent meg az ok fogalma. Hérodotosz oknyomozásának kulcsfogalma az igazságszolgáltatás nyelvezetéből származó *aitia*, amely úgy jelent okot, hogy közben a vétkeesség mellékértelem is benne rejlik a szóban (az *aitiaszthai*, vádolni ígérel

azonos a töve). Amikor tehát Hérodotosz a görög-perzsa háborúk kirobbanásának *aitiáját* keresi, akkor voltaképpen a felelőst kutatja: azt aki elsőként követett el jogtalanságot a másik rovására.

7.1. A Perzsa Birodalom

Miután Nagy (II.) Kürosz (559–530) megteremtette az önálló perzsa államot, rögtön hatalmas területeket hódított meg. Média, Mezopotámia és AsszírIA után 546-ban elfoglalta Kis-Ázsiában Kroisosz Lüd Királyságát, majd a görög államokat is. Nagy Kürosz a görög és az ázsiai források szerint is jó uralkodó volt: kerülte az asszírok és a babilóniaiak gyakorlatát, akik a lázadásra hajlamos lakosságot deportáltak, támogatta a helyi vallást és kultúrát, a zsidóknak pedig megengedte, hogy visszatérjenek a babilóni fogságból (597–539) és felépítsék az új, második templomot. A perzsák úgy hitték, hogy a királyt Ahura Mazda, a fény és az igazság zoroasztriánus istene választotta ki uralkodásra, hogy védelmezze alattvalóit Ahrimannal, a sötétség és hamisság istenével szemben, akitől minden vétek és szenvedés származik.

I. Dareiosz (522–486) alapította az Akhaimenida dinasztiának azt az ágát, amelyik Alexandroszig uralkodott. Az ő uralma a Perzsa Birodalom fénykorát hozta el. Reformjai, melyekkel átszervezte a közigazgatást és támogatta a gazdaságot, lehetővé tették, hogy a birodalom még kétszáz évig fennmaradjon. Központosította a kormányzatot, Szúza helyett Perszopoliszt tette fővárossá. A perzsa uralom alatt lévő területeket húsz *szatrápiára* osztotta, amelyek élére királyi megbízottakat, *szatrapákat* állított, akik legfontosabb feladata az adóbeszedés volt. Dareiosz segítette a kereskedelmet, csatornával kötötte össze a Nílust és a Vörös-tengert. Így nagyobb gazdasági virágzás köszöntött be Egyiptomban, mint a fáraók idején volt. A perzsa uralkodók között Dareiosz veretett elsőként ezüst és arany pénzt (az utóbbit hívták *dareikosznak*). Jól működő besúgó hálózatot („a király szemei és fülei”) tartott fenn. Kis-Ázsiában, ahol a tengerparti területeken görögök éltek, két *szatrápiát* alakított ki, melyek központjává Szardeiszt, illetve Daszküleiont tette. A görög városok megtarthatták belső autonómiájukat, de élükre perzsa támogatottságú *türannoszok* kerültek.

7.2. Dareiosz szkíta hadjárata (513)

Dareiosz szkíta hadjárata nem oka vagy előzménye a Hellász elleni hadjáratoknak, de fontos tanulsággal szolgált a görögök számára a perzsák elleni esélyeiket illetően. Kiderült, hogy a görögök megosztottak a perzsákkal kapcsolatban, és vannak közöttük, akiknek érdeke a perzsa uralom. Az is megmutatkozott, hogy a perzsák legyőzhetők, ha a görögök egységesen tudnak fellépni velük szemben.

Hadjáratával Dareiosz a szkíták korábbi betöréseit akarta megbosszulni, és a birodalom határait akarta megerősíteni. Ő volt az első perzsa, aki hadsereggel tört be Európába. Bár a Boszporuszon átkelve a trákokat legyőzte és megszervezte Trákia *szatrápiát*, a szkítákat nem tudta legyőzni, sőt kevésen múlt, hogy az egész seregét nem vesztette el. A szkíták ugyanis kerültek a nyílt ütközetet, folyamatosan kitértek a perzsák elől, akiket az ország belsejébe csalogattak. Az út mentén a szkíták elpusztították az élelmet, a kutakat pedig betemették. Arra számítottak, hogy az éhségtől és a szomjúságtól el fog pusztulni a perzsa sereg nagy része. Ahhoz hogy a tervük megvalósulhasson, a szkíták a kis-ázsiai görögök segítségét kérték, akikre Dareiosz fontos feladatot bízott. A szkíta területekre vonuló perzsa sereg ugyanis egy pontonhídon kelt át a Dunán (amelynek a görög neve Isztrosz), és a hidat alkotó hajókat a perzsa uralom alatt élő görögöknek (elsősorban iónoknak) kellett kiállítaniuk. A szkíták azt ajánlották a görög hajóskapitányoknak, hogy hajózzanak el, és így bontsák le a hidat, ők pedig elpusztítják a Szkítiában ragadt és az éhezéstől, valamint a szkíta rajtaütésektől meggyengült perzsákat, és így a kis-ázsiai görögök felszabadulhatnak a perzsa uralom alól. Kiderült azonban, hogy a hajóskapitányok, akik az egyes görög városok *türannoszai* voltak, és a perzsák támogatását élvezték uralmuk fenntartásához, többségükben nem voltak érdekeltek a perzsa uralom megszűnésében. Bár a trákiai Kherszonnéosz *türannosza*, az athéni Miltiadész, aki később a marathóni csata hadvezére lett, a híd lebontása mellett foglalt állást, a *türannoszok* többsége a hatalmát

félte Dareiosz és serege megmentésére szavazott. Így maradt a pontonhíd, a perzsák a görögöknek köszönhetően megmenekültek, amit a szkíták úgy kommentáltak, hogy: „az iónok a világ leggyávább, legaljasabb népe.”

7.3. Az ión lázadás (499–493)

Hérodotosz oknyomozásában fontos szerepet kap az ión lázadás: közvetlen előzménye és az egyik, bár nem a legfontosabb oka volt a Hellász elleni perzsa hadjáratoknak. Hérodotosz ugyanis nem csupán a Perzsa Birodalom hódítási kényszerének tulajdonítja Dareiosz és Xerxész hadjárait, hanem a görögök felelősségét is elismeri. Úgy gondolja, ha nem lett volna ión lázadás, valószínűleg nem indítottak volna háborút a perzsák Hellász ellen. A lázadáshoz nyújtott athéni és eretiai segítség ugyanis világossá tette a perzsa király számára, hogy az Égei-tenger feletti szilárd hatalom megszerzéséhez Hellászt is le kell győznie, mivel onnan jött a támogatás. Ezenkívül a lázadás ürügyet is szolgáltatott Dareiosznak a Hellász elleni hadjáratához: a király azt hirdette, hogy a szardeiszi Kübelé-templom miatt áll bosszút, amely a lázadók által elfoglalt városban égett le.

A lázadás Hérodotosz szerint elsősorban nem a perzsa elnyomásra adott válasz volt, és nem az iónok szabadságáért robbant ki. A lázadás indítéka ennél alacsonyabb rendű volt: elsősorban a milétoszi *türannosz* félelme és ambíciója motiválta. Mivel nem az igazságtalan uralom megszüntetése érdekében kezdték az iónok a lázadást (azaz nem a perzsák igazságtalanságára reagáltak), ezért agresszorok, vétkesek és felelősek a háborúért (a hérodotoszi ok fogalom, az *aitia* értelmében). Arisztagorasz, a milétoszi *türannosz* ugyanis a hatalmát akarta növelni azáltal, hogy beavatkozott a naxoszi belviszályba. Miután vállalkozása kudarcba fulladt, félt a perzsák és saját alattvalói bosszújától, és ezért robbantotta ki a felkelést. Úgy gondolta, hogy a felkelés sikere visszaadhatja népszerűségét és hatalmát. Bár az ión városok polgárai már azért csatlakoztak, mert nehezen viselték a perzsa-báb *türannosz*okat, a kötelező katonai szolgálatot, valamint az adókat, és ezért függetlenedni akartak, de a közvetlen kiváltó oka a lázadásnak Arisztagorasz félelme és ambíciói voltak. Hérodotosz ezért rossz véleménnyel van az ión lázadásról, nem tekinti szabadságharcnak és jogos küzdelemnek.

Arisztagorasz a lázadás kirobbantása előtt felkereste Hellász két legerősebb államát, Spártát és Athént, hogy katonai segítséget kérjen tőlük. Spárta elutasította a kérést, Athén viszont küldött hűz hajót (és Eretria is ötöt) – főleg mivel ők az iónokat vérrokonainak tekintették, és mert féltek, hogy Hippiasz perzsa segítséggel visszakerülhet Athén élére. Hérodotosz beszámolója Arisztagorasz útjáról tükrözi az 5. századi görög közvéleményt egyrészt a demokrácia egyik alapvető hibájáról, másrészt a spártaiakról. Arisztagorasz Spártában az egyik királynak, Kleomenésznek adta elő kérését, míg Athénban a népgyűlés előtt kellett beszélnie. A milétoszi *türannosz* Spártában kudarcra jutott, Athénban viszont sikerrel, amit Hérodotosz úgy kommentál, hogy „ekkor kitűnt, hogy sok embert könnyebb megfélemlíteni, mint egyet”. Másrészt megtudjuk azt is, hogy a spártaiak azért nem küldtek segítséget az iónoknak, mert nem mertek egy Spártától távoli hadjáratra vállalkozni (ami általában igaz a spártaiakra). A döntés viszont (a spártaiakról élő képnek megfelelően) nehezen és lassan született meg: a király először három nap gondolkodási időt kért. Ezután pedig Arisztagorasz csaknem sikerült megvesztegetnie Kleomenészt (ami a görögök szerint ugyancsak nem lett volna meglepő), csupán a király jelen lévő kislánya, Gorgó akadályozta meg leleményességével a korrupciót. Az utóbbi részlet pedig tükrözi a spártai nők intelligenciájáról és a politikai szerepéről élő általános elképzelést.

A városok közötti rivalizálás kezdettől csökkentette a görögök esélyeit, mert emiatt nem volt egységes a görög katonai vezetés. A döntő tengeri ütközetre 494-ben Ládé szigeténél került sor. Mivel a görög városokból elűzött *türannosz*ok perzsabarát propagandát folytattak, már a csata közben több görög állam a perzsák oldalára állt. Végül a perzsák döntő győzelmet arattak, és ezáltal az övék lett a tenger feletti hatalom. Emiatt Milétosz ellátása lehetetlenné vált, és így hamarosan elfoglalták és elpusztították a perzsák a várost. A milétoszi férfiakat a Tigris torkolatánál telepítették le, míg a nőket és a gyerekeket rabszolgává tették. 493-ra pedig az összes lázadó szigetet és várost legyőzték.

Athénban a tragédiáiról Phrünikhosz röviddel Milétosz pusztulása után drámát írt *Milétosz elfoglalása* címmel. Mivel az athéniak az iónokat rokonaiknak tekintették, Milétoszt pedig gyarmatvárosuknak, ezért különösen érzékenyen érintette őket a város szerencsétlensége, és talán

féltek, hogy őket is Milétosz sorsa fenyegeti. A nézők annyira megrendültek a dráma bemutatóján, hogy könnyekre fakadtak és betiltották a darabot, a szerzőt pedig magas, 1000 *drakhmá*s pénzbírsággal sújtották.

7.4. Dareiosz 1. hadjárata Hellász ellen 492-ben

Hérodotosz több oldalról közelíti meg azt a kérdést, hogy miért került sor Dareiosz (majd Xerxész) hadjáratára a görögség ellen. Nem gondolja úgy, hogy a perzsa terjeszkedés során egyszer csak Hellászra került a sor. Más okai is voltak a perzsa hadjáratoknak. Egyrészt Dareiosz meg akarta szüntetni azt a fenyegetést, amely a kis-ázsiai görögök feletti uralmát Hellász részéről érthette, és amelyre az ión lázadás hívta fel a figyelmét. Másrészt a görög államok között voltak perzsa-barátok. Pontosabban voltak államok, ahol egyes vezető nemzetségek Hellászba hívták a perzsákat a külső vagy belső ellenségeik ellen. Így Athénban a Peiszisztratidák, Thesszáliában pedig a larisszai Aleuadák (de nem egész Thesszália volt perzsabarát). A boiótok viszont Athén-ellenességük miatt lettek perzsabarátok, akárcsak az aiginaiak is (de ők Xerxész hadjáratának idején már a görögök oldalán harcoltak).

Dareiosz hadjáratának ürügyét Athén és Eretria megbüntetése, a Kübelé-templom leégésének megbosszulása és Hippiasz Athén élére való visszahelyezése jelentette. Dareiosz a hadjárat megindítása előtt követeket küldött a görög államokba, és azt követelte tőlük, hogy fogadják el a perzsa uralmat. A követek földet és vizet kértek a görög államoktól behódolásuk jeleként. Sok görög állam behódolt, az athéniaiak és a spártaiak azonban elszántságuk demonstrálására kútba, illetve gödörbe dobták a követeket, ami viszont az íratlan nemzetközi jog durva megsértésének számított.

492 tavaszán indult meg Hellász ellen a perzsa hadjárat a király rokona, Mardóniosz vezetésével. A flotta és a szárazföldi hadsereg egymáshoz közel haladtak az Égei-tenger északi partvidéke mentén, hogy szükség esetén a flotta segítséget tudjon nyújtani a seregnek. Az ókorban egyébként is általában (de nem mindig) a part mentén haladtak a hajósok több okból is. Egyrészt a navigáció kezdetlegessége miatt a partvonalat kellett követniük. Másrészt a fából készült és nem elég hatékonyan impregnált hajókat nem lehetett napokig a vízben hagyni, mert megszívták volna magukat vízzel, és nehezzé váltak volna, ezért esténként partra húzták őket. Harmadrészt a hadihajókon kevés hely volt ahhoz, hogy ott tudjon étkezni és aludni a körülbelül 200 fős legénység. Végül amiatt sem távolodhattak el a hajók messzire a parttól, mert a hadihajókkal csak szélcsendes időben lehetett biztonságban hajózni, vihar esetén viszont ki kellett őket húzni a partra, mert már a kisebb hullámzást sem tűrték, mivel körülbelül 37 méter hosszúak és csak 4,5 méter szélesek voltak. Éppen ezért nevezték a görögök a hadihajókat „hosszú hajóknak”, szemben a kereskedőhajókkal, a „kerek hajókkal”. Ráadásul a hadihajóknak kicsi, körülbelül egy méter volt a merülésük, és tökesúlyuk sem volt, ami ugyancsak borulékonytá tette őket.

A perzsa hadjárat nem érte el célját, mert az Athósz-hegyfoknál vihar semmisítette meg a hajóhad nagy részét, hozzávetőleg 300 hajót, a szárazföldi csapatoknak pedig a trákok okoztak nagy veszteségeket. Mégis a hadjárat eredményekkel is járt, mert Makedónia behódolt a királynak, Thaszosz szigetét elfoglalták a perzsák, a trákiai perzsa uralmat pedig megerősítették.

7.5. Dareiosz 2. hadjárata Hellász ellen 490-ben

A 490-es hadjárat okai és ürügyei azonosak voltak a 492-es hadjáratával. A sereg, amelynek fővezére Datisz volt, Kilikiában gyülekezett. Hippiasz tanácsadóként is segítette Datiszt, de a hadjárat legfontosabb ürügyét is az jelentette, hogy a perzsák visszahelyezzék Athén élére a volt *tirannoszt*. Hérodotosz beszámolója szerint a haderő 600 *triérészből* és az iónok által épített lőszállító hajókból állt. A hadsereg más útvonalat követett, mint amelyet 492-ben terveztek: nem a Hellészpontosz, majd a trák, aztán a makedón, végül az észak- és közép-görög partok mentén hajóztak, hanem Szamosz szigetétől indulva nagyjából egyenesen Nyugatnak tartottak szigetről szigetre haladva. Eretriát néhány napig tartó ostrom után a perzsák árulás útján foglalták el. (Lehetséges azonban, hogy Hérodotosz az

árulásról szóló beszámolóval az athéniakat akarta felmenteni a vád alól, hogy elmulasztották a segítségnyújtást.) A perzsák a város templomait felgyújtották, amivel a Szardeiszből leégett templomot akarták megbosszulni. A lakosságot elhurcolták és Perzsiában telepítették le, ahol az eretriaiak egy tömbben élve évszázadokon keresztül megőrizték nyelvüket.

7.5.1. A marathóni csata

A perzsák Euboiáról átkeltek Attikába, és annak északkeleti részén szálltak partra. Talán azért nem közvetlenül a várost támadták meg, mivel attól tartottak, hogy két tűz közé szorulhatnak, ha az athéniak megsegítésére megérkeznek a spártaiak. Az ütközet helyszínéül, Hippiasz javaslatára, a tengerparthoz közeli marathóni síkságot választották. A sík terepre a perzsák legfontosabb hadereje, a lovasság miatt volt szükség. Annak oka pedig, hogy Hippiasz ezt az Athéntól viszonylag távoli síkságot választotta, elsősorban az volt, hogy a perzsáknak időt akart biztosítani a partraszállásra, anélkül hogy az athéniak támadásától kelljen tartaniuk. A lovak partra szállítása ugyanis mindig hosszú folyamat volt. Ezenkívül Marathón térségében voltak a Peiszisztratidák birtokai, és ezen a környéken rendelkeztek a legerősebb a támogatottsággal. Ezért egyrészt lehetett rá számítani, hogy lesznek, akik Hippiasz mellé állnak, másrészt itt Hippiasz jól ismerte a terepviszonyokat.

Az ütközetben a görög oldalon 9000 athéni és 1000 plataiai vett részt. Hérodotosz leírása szerint a spártaiak, bár az athéniak segítséget kértek tőlük, nem vettek részt az ütközetben, mert éppen akkorra esett a legfontosabb ünnepük, a *karneia*, amelynek kilenc napja alatt a spártaiak fegyveres harcban nem vehettek részt. A perzsák számát az ókori szerzők 200 000 és 600 000 közé teszik, a modern becslések pedig 20 000 és 100 000 közötti számokról szólnak, ami azt jelenti, hogy még a legóvatosabb becslés szerint is kétszer annyian voltak a perzsák, mint a görögök. (Van azonban olyan nézet is, miszerint körülbelül kiegyenlítettek voltak az erők. Eszerint az álláspont szerint körülbelül 25 000 fővel indult Kis-Ázsiából a perzsa sereg, de útközben több szigeten helyőrséget kellett hagyniuk. Marathónhoz ezért hozzávetőleg húszezer katona érkezhettek, akiknek a fele lovas volt, akik végül nem vettek részt az ütközetben. Így végül tízezer perzsa harcolt a görögökkel. Ennek az álláspontnak a képviselői arra hivatkoznak, hogy ha létszámfölényben lettek volna a perzsák, akkor a sereg egy részét bekerítésre küldték volna. Azonban ez az álláspont teljesen figyelmen kívül hagyja a források beszámolóit a perzsák jelentős számbeli fölényéről, az ütközet lefolyásáról és a halottak számáról.)

A görögöket a tíz athéni *sztratégosz* és a *polemarkhosz* vezette. Lehetséges, hogy a *polemarkhosz*, Kallimakhosz volt a fővezér, a *sztratégoszok* pedig az egyes *phüléket* vezették (mint később a *taxiarkhoszok*). Hérodotosz beszámolója szerint viszont a *sztratégoszok* naponta váltották egymást a fővezérségben. Az ütközet napján Miltiadész volt a fővezér, míg a jobbszárnyon (a legveszélyesebb helyen, ahová a legkiválóbb katonákat szokták állítani) Kallimakhosz irányított.

A görögök egy domboldalon, míg a perzsák a tengerparthoz közeli síkságon táboroztak. Hérodotosz szerint napokig nem került sor ütközetre, mert egyrészt egyik fél sem akarta elhagyni a számára kedvezőbb terepet, másrészt az athéniak a spártai segítségre, a perzsák a Peiszisztratidák támogatóira vártak. A tíz athéni *sztratégosz* megosztott volt: öten meg akarták várni a spártaiakat, mert úgy gondolták, hogy velük nagyobb eséllyel győzhetnek, öten viszont azonnal akartak harcolni, nehogy a katonák félelmükben átálljanak a perzsákhoz. Végül a *polemarkhosz* szavazata döntött, aki a Miltiadész által javasolt azonnali támadást támogatta. Így egy szeptemberi nap hajnalán a görögök felsorakoztak az ütközetre. Miltiadésznek a perzsákéval azonos hosszúságban kellett felállítania a görög arcvonalat, hogy a bekerítés veszélyét elkerülje. Minthogy a görögök számbeli hátrányban voltak, csak a perzsákénál kisebb átlagos mélységben lehetett a görög sereget felsorakoztatni, ami nagyon valószínűvé tette, hogy a perzsák át fogják törni a görögök arcvonalát. Miltiadész úgy döntött, hogy az áttörés helyét maga választja ki, hogy fel lehessen készülni az áttörésre. Ezért a középhadat elvékonyította és a szárnyakat erősítette meg. (Az is lehetséges azonban, hogy Miltiadész nem számolt a perzsák áttörésével, hanem egyszerűen a perzsa lovasság ellen védekezve állított több katonát a szárnyakra, mint középre.) Miután felsorakoztatta a görögöket, megparancsolta, hogy az egész sereg rohammal támadja meg a perzsákat. A roham megakadályozta a perzsa íjászokat (a perzsáknak a lovasság melletti legfontosabb haderejét) és a dárdavetőket, hogy jelentős kárt okozzanak a görögöknek: csak egyszeri tüzelésre lehetett idejük. Miután megkezdődött a közelharc, a perzsák

hamarosan áttörték a görög középhad sorait, viszont a széleken a görögök futamították meg a perzsákat, majd egyesültek, megfordultak és a középben győztes perzsákra támadtak, és sikerült legyőzniük őket. Egészen a hajókig szorították a perzsákat, sőt hét hajót is zsákmányoltak.

6400 perzsa esett el, 192 athéni (köztük Kallimakhosz) és 11 plataiai. Az elesett athéniak neveit a hadszíntéren felállított sztélére vésték, ezért az athéni halottak számát biztosnak vehetjük. Az elesett perzsák száma viszont gyanús, mert éppen száz a háromhoz az arány a 6400 és a 192 között. Mindenesetre a csata után a perzsa hadsereg támadóképes volt. Ezt az bizonyítja, hogy az athéniak gyors menetben vonultak haza, félve attól, hogy a perzsák, miután hajóhadukkal megkerülik Attikát és kikötnek Athén közelében, megtámadják a várost. Az athéniak azonban időben visszaértek, ezért a perzsák lemondtak a város megtámadásáról és hazahajóztak.

Győzelmükkel az athéniak megvédték demokráciájukat és függetlenségüket: megakadályozták, hogy Hippiasz újra *türannisz*t hozzon létre Athénban, és hogy a perzsák vazallus államává legyen a város.

7.5.2. A győzelem okai

A győzelemben jelentős szerepet játszott, hogy a perzsák legerősebb hadneme, a lovasság nem vett részt az ütközetben. Nem tudjuk, hogy a perzsák miért nem vetették be a lovasságot, de a legvalószínűbb álláspont szerint, amelyet a 10. századi bizánci lexikon, a Szuda is képvisel, a perzsák a több napi eredménytelen várakozás után úgy döntöttek, hogy hajóra szállnak. Valószínűleg Athént akarták közvetlenül megtámadni. A behajózást pedig mindig a lovakkal kezdték, mert a lovakat hajóra rakni körülményes művelet volt és katonai biztosítást igényelt. A Szuda azt írja, hogy a perzsa seregbe besorozott iónok értesítették az athéniakat arról, hogy a perzsák már behajózták a lovakat. Ezért döntött Miltiadész a támadás mellett, különben nem mert volna támadni. (Van olyan álláspont, miszerint Miltiadész hadvezéri zsenije az időhúzó taktikában mutatkozott meg: volt türelme kivárni a lovasság bevezetelését.) Más elképzelések szerint azért nem vetették be a perzsák a lovasságot, mert éppen itatni vitték el a több ezer lovat, amikor az athéniak megkezdték a támadást. A Kr. e. 1. századi római történetíró, Nepos, Miltiadész-életrajzában viszont eltérően mutatja be az ütközet megindulását. Azt állítja, hogy a perzsák voltak azok, akik (számbeli fölényükben bízva és a spártaiak megérkezésétől tartva) megindították a támadást: ők rontottak az athéniak facsoportok által védett és domboldalon lévő állásai ellen, és ezért nem, illetve alig tudták a lovasságuknak hasznát venni. (Nepos verziója mellett szólhat, hogy a görögök támadásáról tudósító Hérodotosz az elfogult athéni hagyományt követte, amely talán az athéniak dicsőségét akarta növelni azzal is, hogy a támadást is nekik tulajdonította.)

Amennyiben Hérodotosz beszámolójának adunk hitelt, akkor a csata előtti rohamnak is szerepe volt a görögök győzelmében, mivel egyrészt a görögök a roham lendülete miatt nagyobb energiával és elszántabban rontottak az állva várakozó és védekezni kényszerülő (és így demoralizált) perzsákra. Másrészt a perzsa íjászok és dárdavetők nem tudtak jelentős veszteséget okozni a görögöknek. A görög *hopliták* pedig azért bírták a hozzávetőleg húsz kilogrammot nyomó fegyverzetükben a több száz méteres rohamot, és azért tudták ráadásul futás közben az alakzatot is tartani, mert a sport kiemelkedő fontosságú volt a görögök életében. A katonai kiképzés mellett ugyanis az olümpiai és egyéb sportversenyek különböző versenyszámai, de különösen a fegyveres futás felkészítette a görögöket a nehéz katonai kihívásokra is.

A győzelem annak is köszönhető, hogy a közelharcban a görög *hopliták* nehézfegyverzete és taktikája fölényben volt a perzsa katonák könnyűfegyverzetével és támadó, majd visszahúzódó taktikájával szemben.

A két hadsereg harci szellemében is jelentős különbség lehetett, mivel a görögök a hazájukért küzdtek saját elhatározásból, míg a perzsa katonák agresszorként és kényszerből harcoltak. Tehát tulajdonképpen a szabadság és demokrácia győzött az önkényuralom felett.

Végül a neposi és a hérodotoszi beszámoló is sugallja azt az értelmezést, hogy a racionalitás győzött az emóciók felett a hadvezetésben és a katonáknál is. Miltiadész a hadsereg legészszzerűbb felállításával és az időhúzással (a támadás megfelelő pillanatáig, illetve a neposi verzió szerint a perzsa támadásig) a lehető legjobban felkészítette a görögöket a csatára, míg Datisz elbizakodott vagy

legalábbis gondatlan volt. A görög katonák pedig az eddig említetteken kívül valószínűleg a fegyelmezettség tekintetében is fölényben voltak a perzsákkal szemben, mert miután győztek a szárnyakon, nem üldözték a megvert perzsákat, hanem visszafordultak és középen is győztek. Ezzel szemben a középen győztes perzsáknak nem sikerült visszafordulniuk és a szárnyakon legyőzni a görögöket.

7.5.3. A csata jelentősége

A marathóni győzelmet az athéniaiak történelmük legnagyobb büszkeségének tartották. Egyedül a marathóni csatában elesett athéniaiak részesültek abban a megtiszteltetésben, hogy a harctéren temették el őket, mert egyébként az athéniaiak a csatában elesetteket a helyszínen elhamvasztották, a hamvakat hazaszállították, és Athénban, a Kerameikosz temetőben temették el. A marathóni hősök emlékére a sírjaik fölé egy dombot emeltek, neveiket pedig egy győzelmi oszlopra vésték a helyszínen.

Az életben maradt marathóni harcosok (*marathónomakhoi*) is egyedülálló tekintélyt élveztek Athénban. Őket nemcsak a görögök szabadságának megvédőiként tisztelték, hanem egyszersmind a hagyományos athéni értékek képviselőinek tekintették az egyre fényűzőbben élő és egyre anyagiassabb társadalomban. Úgy tekintettek rájuk, mint akik bebizonyították, hogy nem a gazdagságon és a számbeli fölényen (azaz materiális tényezőkön) múlik a siker, hanem a morális fölényen, azaz a bátorságon és az önfeláldozáson. Az athéni tragédiaíró, Aiszkhülosz is összes érdeme közül arra volt a legbüszkébb, hogy harcolt Marathónnál. Sírfeliratában, amelyet ő maga fogalmazott meg, csak azt említette, hogy részt vett a marathóni csatában, bár harcolt 480-ban Artemiszióznál és Szalamisznál is – nem beszélve arról, hogy a korszak legnagyobb drámaírója volt.

Az athéniaiak a csata utáni évtizedekben átértelmezték az eseményt és túlértékelték a jelentőségét: úgy próbálták beállítani, mintha ők egy egész Hellász leigázására küldött sereget győztek volna le, pedig ez a 490-es perzsa hadjárat korlátozottabb céllal és ezért jelentősen kisebb haderővel is rendelkezett, mint a 480-as. Az athéniaiak azért hangsúlyozták marathóni győzelmük jelentőségét, mert a rá való hivatkozással a Déloszi szövetség fenntartását és a Hellász feletti hegemoniára való törekvésüket igazolták.

7.5.4. A marathóni futó

A legenda szerint, amelyről a legkorábbi írásos forrásunk a csata után több száz évvel keletkezett, a győztes athéniaiak egy hírvivőt küldtek Athénba, hogy vigye meg a győzelmük hírét. Nagy volt a jelentősége annak, hogy időben értesüljenek az athéniaiak a győzelemről, mivel a perzsa hajóhad már úton volt a város felé. Félő volt, hogy a városiak kinyitják a városkapukat a perzsák előtt azt gondolva, hogy a perzsák az athéni sereg legyőzése után hajóznak a város kikötőjébe. A futó ezért olyan megfeszített tempóban futott, hogy amikor beért Athénba, csak annyit tudott mondani, hogy „győztünk”, és holtan esett össze. Ez a legenda jelenti a mai maratonfutásnak az eredetét.

Amíg a legendában elbeszélte futás valószínűleg nem tükrözi a valóságot, két futás mégis kapcsolódik a marathóni csatához, amelyek a legendához is alapot adhattak. Egyrészt Hérodotosz is beszámol arról az állami hírvivőről, akit az athéniaiak küldtek még a csata előtt a spártaiakhoz, hogy segítséget kérjenek tőlük. Ez a hírnök tehát nem 42 kilométert tett meg feszített tempóban, hanem 250-et, és nem halt bele a megerőltetésbe, hanem visszatért Athénba, sőt talán még a csatában is harcolt. A másik esemény, amely hozzájárulhatott a legenda kialakulásához, az az athéni hadsereg erőltetett menete vissza a városba a csata után. Az előtt akartak ugyanis a katonák a városba érkezni, hogy a perzsa flotta megérkezne Athén kikötőjébe.

7.6. Dareiosz és Xerxész hadjáratai között

Miltiadész, Athén és a görögség megmentője, egy rövid ideig hatalmas tiszteletet élvezett Athénban. Hamarosan azonban az athéniak szembefordultak vele nagy tekintélye és hatalma miatt. Talán attól tartottak, hogy Miltiadész *tirannosz* akar lenni, vagy legalábbis úgy gondolhatták, hogy kivételes befolyása nem fér össze a szabadság és az egyenlőség elvével. Nem Miltiadész volt a nagy hadvezérek között az egyedüli, akivel a görögök ilyen méltatlanul bántak: hasonló sorsa lett többek között a 480–479-es perzsa hadjárat két hőségének, Themisztoklésznek és Pauszaniásznak is. Forrásaink szerint Miltiadész Parosz szigete ellen büntetőakciót vezetett azzal az ürüggyel, hogy a sziget polgárai a perzsák oldalára álltak, de valójában személyes sérelme és a gazdag zsákmány reménye miatt indította a hadjáratot. Miután a sziget elfoglalása nem sikerült, Xanthipposz (Periklész apja) azzal vádolta be, hogy a parosziak megvesztegették. Az esküdtbíróság Miltiadészt el is ítélte, és 50 *talanton* büntetés megfizetésére kötelezte, mert a hadjárat költségei ennyit tettek ki. A hatalmas összeget Miltiadész nem tudta rögtön kifizetni, így börtönbe vetették, ahol a nyomorult körülmények között rövidesen (még mielőtt fia, Kimón kifizette a pénzt) belehalt a hadjárat során szerzett sebesülésébe.

Dareiosz halála után, 486-tól Xerxész lett a perzsák királya. Xerxésznek először az egyiptomi lázadást kellett felszámolnia, és csak ezután gondolhatott a Hellász elleni offenzívára. 484-re született meg a döntés a hadjárat megindításáról, amikor el is kezdődött a hajók ácsolása, majd hamarosan követek érkeztek Hellászba, hogy megint földet és vizet kérjenek a városoktól.

Athénban eközben Ariszteidész és Themisztoklész köreinek ellentéte határozta meg a politikai vitákat. A 480-as évek fő kérdése az volt, hogy a szárazföldi vagy a tengeri haderejüket fejlesszék-e az athéniak. Ez a kérdés egyszersmind arról is szólt, hogy Athén államformája mérsékelt (az oligarchiához közel álló) demokrácia maradjon, vagy folytatódjék a demokratizálódás. A szárazföldi haderő fejlesztése ugyanis a középrétegek által alkotott *hoplita* hadsereg fejlesztését jelentette, míg a tengeri haderő erősítése az evezősként szolgáló alsó rétegek súlyának növekedésével járt. A dilemma azzal a gyakorlati kérdéssel kapcsolatban merült fel, hogy mit csináljanak az athéniak a laureioni ezüstmányában megtalált új telérben bányászott ezüstrrel. Ariszteidész javaslata az volt, hogy osszák szét az ezüstöt a polgárok között, ahogyan mindig is tették. Themisztoklész viszont azt javasolta, hogy az ezüstről építsenek egy kétszáz hadihajóból álló flottát, amellyel legyőzhetik régi kereskedelmi riválisukat, Aiginát. Az athéniak (akárcsak a többi görög állam polgárai) számára a fő gondot ugyanis nem a várható újabb perzsa hadjáratra való készülődés jelentette (még ha több perzsabarát politikust osztrakizáltak is). A polgárokat csak azzal tudta Themisztoklész a flottaépítés melletti szavazásra rábírni, hogy az Aigina elleni háborúra hivatkozott. Ő maga azonban bizonyosan felismerte (ha máskor nem, akkor a 490-es perzsa hadjárat során) a tengeri haderőnek a *hoplita* hadsereggel szembeni előnyeit: a flotta sokkal könnyebben és gyorsabban tud mozogni, mint a szárazföldi haderő, és lehetővé teszi, hogy bárhol partra szálljon, vagy vereség esetén bárholonnan távozzon a hadsereg. A kérdést végül Ariszteidész osztrakizálása (482) döntötte el.

Valószínűleg Themisztoklész nevéhez fűződik az a nagy horderejű, 487-ben elfogadott törvény is, amely arról rendelkezik, hogy az *arkhón*okat nem választani, hanem sorsolni kell az első két vagyoni osztályból. Így az addig nagy tekintélyű, főleg arisztokraták által betöltött hivatal (gondoljunk az évnek nevet adó *epónümosz arkhón*ra vagy a legfontosabb szertartásokat felügyelő *baszileusz*ra) presztízse és jelentősége nagy mértékben csökkent. Mivel az Areioszpagosz a volt *arkhón*okból állt össze, ezért ennek a testületnek is csökkent a presztízse és a jelentősége. A 487-es törvény tehát hozzájárult a demokrácia kiteljesedéséhez, az arisztokraták hatalmi bázisának meggyengítéséhez, így összhangban állt a flottaépítési programmal. (Az intézkedés valószínűleg azzal is összefügg, hogy a 80-as években a perzsa veszély miatt az elsősorban igazságszolgáltatási hivatal, az *arhóni* tisztség vesztett a jelentőségéből a mindenekelőtt katonai parancsnoki hivatal, a *sztratégosz*i tisztség rovására.)

7.7. Xerxész hadjárata

7.7.1. A hadjárat céljai, ürügyei, okai

Xerxész hadjáratának sokkal nagyobb szabású céljai voltak, mint a dareioszi hadjáratoknak. Nemcsak Athén alávetését akarta Xerxész elérni, hanem egész Hellász meghódítását. A legfontosabb ürügyet most is a bosszú jelentette, azonban ekkor már nemcsak az ión felkelésbe történt athéni beavatkozást és a Kübelé-templom leégését akarta megbosszulni Xerxész, hanem a marathóni vereséget is. Hérodotosz az okokat vizsgálva még számos olyan tényezőt sorol fel, amelyek a hadjárat megindításához hozzájárultak. Így Hellászba hívták görög ellenségeik ellen a perzsákat, akárcsak tíz évvel korábban, a larisszai Aleuadák, a boiótok egy része és a Peiszisztratidák is. Sürgették a hadjárat megindítását egyes ambiciózus perzsa előkelők és főleg Mardóniosz, akik a harcokban katonai érdemeket akartak szerezni, a harcok után pedig a meghódított területek igazgatásában akartak részt venni. Motiválta még a perzsákat a háború megindításában a zsákmány reménye, és hogy az ión felkelést segítő athéniak meghódításával elrettenthetik mindazokat, akik a jövőben a perzsák megtámadását terveznék. Hérodotosz szerint azonban a hadjárat legfontosabb oka a minden birodalmat jellemző hódítás-kényszer. A hatalom (*dünamis*) lényegéhez tartozik ugyanis, hogy dinamikus, azaz hogy nem lehet állandó, hanem folyton növekednie kell, különben csökkenni fog (és az ellenfelek hatalma növekszik). Xerxész számára az expanzionizmus kényszere úgy jelent meg, hogy bizonyítania kellett személyes kiválóságát, tudniillik azt, hogy felér az ősökkel és méltán uralkodik (erről szól Hérodotosz híres története Xerxész álmáról). Szerepet játszott még a hadjárat megindításában a görögök alulbecslése (amely a görögökkel kapcsolatos téves információknak és a király szándékos félretájékoztatásának volt köszönhető), valamint a görög jósok és jóslatok biztatásai, mert a perzsák sikeréről jósltak.

Mindemellett Hérodotosz a görög-perzsa háborúkat a Kelet és Nyugat (Ázsia és Európa) között évszázadok óta zajló konfliktus részeként is értelmezi. Ebben a szélesebb összefüggésben is keresi az *aitiát*, vagyis azt, aki a konfliktust kezdte, vagyis aki elsőként követett el sérelmet a másik fél rovására. Úgy gondolja, hogy a lüd király, Kroiszosz személyében az ázsiaiak voltak az elsők, akik igazságtalanságot követtek el a görögök rovására, ők a felelősök a konfliktusért. Azonban a vétkes és a bosszúk (*adikia* és *tiszisz*) sorozatában a görögök is követtek el túlkapásokat, amikor a bosszújuk túlment a megfelelő mértéken, illetve amikor az agressziójukat nem az igazságtalanság helyreállítása motiválta. Így vétkesnek tartja Hérodotosz az ión felkelés kirobbantóit (ahogyan fenn olvasható), akárcsak a felkelésbe beavatkozó athéniakat is, akik nemcsak rokonaik megmentése végett avatkoztak be a felkelésbe, hanem a zsákmány és hatalmuk kiterjesztése reményében is.

7.7.2. A hadjárat előkészítése és a görög szövetségesek

A perzsa hadseregnek a hagyományoktól eltérően maga a király volt a fővezére. Xerxész a hadjárat előkészítésképpen élelmiszert halmoztatott fel a tervezett útvonal mentén több helyen. Továbbá pontonhidat építtetett a Hellészpontoszon Abüdosz és Szésztosz között több száz hajóból. Hérodotosz beszámolója szerint azonban egy vihar szétrombolta a hidat. Ezért Xerxész lefejeztette a munkálatok irányítóit, majd megkorbácsoltatta a tengert és bilincseket dobott a vízbe. Ezzel a szimbolikus tettel Xerxész kifejezésre juttatta az alattvalói és az ellenségei előtt, hogy ő hatalmasabb még a természeti erőknél is. Ezután új hidat veretett a Hellészpontoszon (és a Sztrümón folyón is). Az Athósz-hegyfokot pedig, ahol a 492-es hadjáratot a vihar a flotta elpusztításával megghiúsította, csatornával vágta át. A csatornaásásnak (amelyet már Dareiosz megkezdett) több oka is lehetett. Egyrészt a csatorna lehetővé tette, hogy a flottának ne kelljen megkerülnie a veszélyes, gyakran viharos Athósz-hegyfokot. Másrészt így azt is el lehetett kerülni, hogy a flottának egy olyan baljós helyen kelljen elhaladni, ahol korábban már megsemmisült egy perzsa flotta. Harmadrészt a csatornaásás ugyanúgy Xerxész propagandáját szolgálta, akárcsak a Hellészpontosz megbüntetése.

A több száz görög államból csak 31 *polis* csatlakozott a perzsaellenes Hellén szövetséghez. A tagok névsorát egy jelenleg Isztambulban álló oszlopról ismerjük, melyet Nagy Konstantin szállíttatott Delphoiból a jelenlegi helyére. A háború után ugyanis a görögök Delphoiban egy bronz *tripuszt* ajánlottak fel Apollónnak hálából a győzelemért. Ezt a *tripuszt* egy bronzoszlop tartotta, amelyre felvésték a felajánlók, azaz a Hellén szövetség tagjainak neveit. (Aigina is a tagok között volt, mert

ekkor már nem a perzsák oldalán állt, mint Dareiosz idején.) A Hellén szövetség gyűlését az Iszthmoszra hívták össze a tagok. Az Iszthmoszi gyűlés irányította a görög hadműveleteket Korinthoszból. 480-ban a szárazföldi erők vezére Leónidasz király volt. Bár a görög flottában spártaiaknak csak 16 hajójuk volt szemben az athéniak 180 hajójával, mégis a spártaiak ragaszkodtak hozzá, hogy ők adják a flotta főparancsnokát is. Az athéniak érdeme volt, hogy az egység érdekében le tudtak mondani a vezető szerepről, pedig az őket illette volna meg. Az athéniak a háború után büszkék is voltak rá, hogy a görög egység nekik volt köszönhető. 480-ban a flottaparancsnok Eurübiadész lett *nauarkhosz*ként, azaz nem királyként. Mellette Themisztoklész állt mint a legnagyobb kontingenst adó athéniak parancsnoka.

7.7.3. A thermopülai csata

Az északról előrenyomuló perzsákat a görögök először a Themopülai-szorosnál próbálták feltartóztatni. (A korábbi terv szerint északabbra, a Tempé-völgyben vették volna fel a küzdelmet, és akkor még az oldalukon tudhatták volna a thesszáloknak legalább egy részét. Mivel azonban itt könnyebben a hátukba kerülhettek volna a perzsák, és a thesszálokban sem bíztak meg a szövetségesek, ezért lemondtak erről a helyszínről.) A néhol csak körülbelül 14 méter széles Themopülai-szorosnak a két oldalát a meredek hegyoldal és a meredek tengerpart alkotta.

A görög államok csak kisebb egységeket küldtek, mivel éppen ezekben a napokban folytak az olümpiai játékok. A spártaiak ráadásul a *karneia* miatt sem jöhettek. Megközelítőleg 7000 görög katona szállt szembe a modern becslések szerint százezer főből álló perzsa hadsereggel (Hérodotosz azonban többmillió seregről ír).

Az ütközet előtt Xerxész egy kémeket küldött a görög tábor felderítésére, aki arról tájékoztatta a királyt, hogy a spártaiak nyugodtan és fegyelmezetten készülnek az összecsapásra (bár tudhatták, hogy kevés az esélyük az életben maradásra). Tornáznak, fegyvereiket fényesítik, fésülködnek és a kiküldött perzsa kémre rá se hederítenek. Xerxész szemtelenségnek és örütségnek tartotta, hogy a görögök, bár összemérhetetlenül kevesebben voltak, mint a perzsák, mégsem menekültek el. Egy történet szerint, amikor a király felszólította a spártaiakat, hogy adják át fegyvereiket, azt üzenték vissza lakonikus tömörséggel, hogy „Gyere és vedd el” (*Molón labe*: ami jelmondatként a későbbi évszázadokban sokszor szolgált az eltökélt kitartás kifejezésére). Haragjában Xerxész először csak médeket és más nem perzsa egységeket küldött ellenük. Később a királyi testőrség, a halhatatlanok tízezer fős egységét is hiába küldte. A görögök három napig tartani tudták állásaikat. Sikerükben szerepet játszott, hogy nekik kedvezett a terep, a szűk szoros, ahol a perzsák nem tudták kihasználni a számbeli fölényüket. Ezenkívül a perzsák pajzsa kisebb, védőfegyverzete gyengébb, dárdája pedig rövidebb volt, mint a görög hoplitáknak. Különbég volt a katonák moráljában is, mert a görögök a hazájukat védték, a perzsa katonák viszont agresszorokként harcoltak (és Hérodotosz elbeszélése szerint korbáccsal hajtották őket a harcba). A győzelem azonban leginkább a spártaiak nagyobb ütőképességének, harcedzettségének és kitartásának volt köszönhető.

Három nap eredményes védekezés után egy Ephialtész nevű görög áruló jelentkezett a perzsáknál, aki a görögök hátába vezette a halhatatlanokat az Anopaia-ösvényen. Amikor erről értesült Leónidasz, elbocsátotta a serege javát, csak 300 fős testőrsége maradt a szorosban, valamint 700 theszpiai (Theszpiai boiótiai város katonái, akik nem voltak perzsabarátok) és 400 thébai túszként, tehát összesen 1400 fő, illetve, ha a spártai *homioiszokat* kísérő 900 *helótát* is hozzászámoljuk, akkor összesen 2300 fő. Nekik kellett kitartásukkal biztosítaniuk a sereg nagyobbik részének az elvonulását. A spártaiak azért sem akartak visszavonulni, mert neveltetésük és a társadalmi elvárás is a végsőig való kitartást és az önfeláldozást írta elő. Leónidaszt még egy, a háború előtt adott delphoi jóslat is motiválhatta, miszerint a spártaiak egyedüli esélye a győzelemre, ha meghal az egyik királyuk.

A két tűz közé szorult görög katonák hőiesen küzdöttek, míg mindannyian el nem estek. A thermopülai ütközet nem okozott jelentős veszteséget a perzsáknak (bár Xerxész két bátyja is meghalt), és csak rövid időre tartóztatta fel az előrenyomulásukat. A spártaiak és a velük harcolók mégis példát mutattak bátorságra, kitartásra, hősiességre és önfeláldozásra, így bátorítóan hatottak a görögökre a további harcok során. Szimónidész híres epigrammája, amelyet az elesettek

emléktáblájára véstek a csata színhelyén, a hősök megalkuvást nem ismerő hazaszeretétét (illetve parancsteljesítését) hangsúlyozza:

Itt fekszünk, vándor vidd hírül a spártaiaknak:
Megcselekedtük, amit megkövetelt a haza

Görögül:
Ὡ ξεῖν', ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίοις ὅτι τῇδε
κείμεθα, τοῖς κείνων ῥήμασι πειθόμενοι.

Latin betűs (akadémiai vagy magyaros) átírásban:
Ó xein, angellein Lakedaimonioisz hoti téde
keimetha, toisz keinón rémaszi peithomenoi.

7.7.4. Az Artemiszion-hegyfok melletti ütközet

A thermopülai csatával egy időben ütköztek meg a görögök először a perzsa flottával az (Euboia szigetének északi csücskén lévő) Artemiszion-hegyfoknál. A görög hajóhadnak az volt a fő célja, hogy megakadályozza, hogy a perzsák a Thermopülai-szorost védő görögök hátába kerüljenek a tengeren át.

A perzsa flottát, mikor Xerxész megindította a hadjáratát, Hérodotosz szerint hozzávetőleg 1200 háromevezősoros hadihajó, *triérész* alkotta (Aiszkhülosztól vette át ezt az adatot Hérodotosz). A kutatók egy része elfogadja ezt a számot, míg mások 6–800 hajóval számolnak. A perzsa flotta főleg egyiptomi, föníciai és görög hajókból állt, akik között a föníciaiak harcértéke volt a legnagyobb. A föníciaiak gyakorlottabb, jobb hajósok voltak, mint a görögök, és hajóik is gyorsabbak voltak. A Hellén szövetség egyesített flottája számbelileg is messze elmaradt a perzsa flottától, ráadásul az artemiszioni ütközet idejére még nem is volt teljes.

A görögöknek mégis sikerült a thermopülai csata három napja alatt feltartóztatni a perzsa flottát Artemiszionnál. Sikerük több tényezőnek volt köszönhető. Először is számos (talán több száz) perzsa hajót pusztított el a csata előtt egy vihar, mivel a sziklás tengerparton a hatalmas flotta egésze számára nem volt elegendő hely a kikötésre. Másodszor az javította a görögök esélyeit, hogy a perzsa király elküldött 200 hajót, hogy Euboia szigetét megkerülve kerüljenek a görögök hátába, de ezeket a hajókat egy újabb vihar semmisítette meg. Harmadszor a görögök által kiválasztott és a perzsák által elfogadott helyszín is a görögöket segítette, mert a görög flotta egy tengerszorosban sorakozott fel, ahol a perzsák nem tudták a számbeli fölényüket kihasználva bekeríteni a görögöket. A harmadik napon azonban a görögöknek a veszteségeik miatt már vissza kellett vonulniuk, és még a thermopülai csata kimenetelét sem tudták bevárni.

7.7.5. A görög hadihajók és tengeri hadviselés

A hadihajók felépítése folyamatosan változott: méretük és harci erejük egyre növekedett. A korábbi *pentékonterosz*, vagyis ötvenevezős után a 7. századtól a legfontosabb típus, amely a perzsák elleni háborúban is döntő szerepet kapott, a *triérész*, a háromevezősoros hajó lett. A hajósok a *triérészek*en az ütközeteken kívül vitorlát is használtak, az ütközetekben viszont kizárólag evezővel hajtották a hajókat, és a vitorlát az árbóccal együtt a parton hagyták, hogy így könnyebbek és ezáltal gyorsabbak legyenek a hajók. A hajók képesek voltak rövid távon 20 kilométeres óránkénti sebességgel haladni, de az ütközetek során az átlagsebesség 14 km/h volt. Ezt a tempót akár órákon keresztül is tudták tartani az evezősök.

A görögök két taktikát alkalmaztak a tengeri ütközetekben, a lékelést és az ellenség hajójára való átszállást, ahol aztán a *hopliták* közelharcot vívtak. A lékeléses taktika kevesebb emberáldozattal járt, mint a másik, ezért az athéniai általában a lékeléses taktikát alkalmazták (kivéve, amikor nem állt

rendelkezésre megfelelően képzett legénység). A lékeléses technika során a hadihajók orrának vízalatti részével, amelyet fémmel erősítettek meg, lyukat ütöttek az ellenséges hajón, és így mozgásképtelenné tették. El nem süllyedt a meglékelt hajó, mert fából épült. A győztes fél az ütközet után a meglékelt hajókat kivontatta a partra, megjavította és a saját flottájába vette (a hajók élettartalma 20-30 év volt). A lékeléses taktikához az evezősöknek nagyobb gyakorlatra volt szükségük, mint a másik taktikához. Például úgy kellett áttörni az ellenséges hajó oldalát, hogy ne hatoljon túl mélyre a döfőorr, mert összeakadhattak a hajók, és akkor mindkét hajó egyformán mozgásképtelen lett. Ezért az ütközés előtti pillanatokban az evezősöknek már visszafelé kellett evezniük. Továbbá az éles fordulóknál az evezősöknek segíteniük kellett a kormányosnak a kanyarodásban. (Az athéni *triérészek* annyira jól manőverezhetők voltak, hogy megfelelő sebesség mellett akár 2,5 hajóhossz alatt 180 fokos fordulatra voltak képesek.) A flották különböző formációkban támadtak az ellenségre. Harcolhattak például úgy, hogy több hajó követte egymást, és az első csak az evezőit törte le az ellenséges hajónak, amikor közvetlenül mellette elhaladt, és így az őt követő hajó már könnyebben meglékélhette az irányíthatatlanná vált ellenséget. A *hoplita* ütközetekhez hasonlóan arra kellett a flottaparancsnokoknak is ügyelniük, hogy egyrészt az ellenség arcvonala ne legyen szélesebb, mint a saját arcvonala, és így ne tudja bekeríteni őket. Másrészt arra is vigyáztak a flottaparancsnokok, hogy az ellenség flottájának mélysége, azaz sorainak száma se haladja meg nagyon a saját flottájukét.

A tengeri hadviselés sokkal költségesebb volt, mint a szárazföldi, és sokkal több embert is igényelt. A hajók körülbelül 200 fős legénysége ugyanis zsoldot kapott, ami az 5. században átlagosan fejenként napi 3 *oboloszt* jelentett. Egy *triérész* tehát napi 100 *drakhmába* került, egy hatvan hajóból álló flotta pedig napi 1 és havi 30 *talantonba*. Az athéni flotta bizonyos időszakokban kétszáznál is több hajóból állt, ezért az athéniaknak több tízezer fő számára kellett zsoldot fizetniük. Ezzel szemben a *hoplita* hadseregek ritkán voltak nagyobbak egy-két ezer főnél, azaz a flotta költségeinek töredékét tette ki a finanszírozásuk, mégha a *hopliták* magasabb zsoldot is kaptak, mint az evezősök.

Egy hajón nagyjából 170 evezős, 14 tengerészgyalogos (*hopliták* és *íjászok*), 10 matróz, egy hajóács (aki a szükséges javításokat végezte a hajókon), egy evezőmester, egy *aulétész* (aki *aulosz*-játékával biztosította az evezősök összhangját), egy számvivő és egy kormányos szolgált. A hajóskapitány a *triérarkhosz* volt, aki (legalábbis Athénban) felelős volt a hajó fenntartásáért, felszerelésének biztosításáért, valamint a legénység kiképzéséért és ételmezéséért egy éven keresztül. A *triérarkhoszt* a vagyona miatt választották ki erre a feladatra, a *triérarkhia* ugyanis a közfeladatok, a *leiturgiák* egyike volt. Ez azt is jelentette, hogy a *triérarkhosz* esetleg egyáltalán nem rendelkezett tengerészeti jártassággal. Aki a hajó irányításához biztosan értett, az a kormányos volt.

7.7.6. A szalamiszi tengeri ütközet 480 szeptemberében

A thermopülai ütközet után, vagy talán már előbb is a peloponnészoszi államok elkezdtek egy védőfalat építeni az Iszthmoszon, amellyel, úgy gondolták, hogy meg tudják védeni a Peloponnészoszt. Ez a számításuk azonban téves volt, mivel Xerxész azért érkezett hatalmas hajóhaddal, hogy megszerezze a tenger feletti ellenőrzést, és így bárhol, akár az iszthmoszi védőfalat is elkerülve, partra tudja tenni a hadseregét. Ha a görögök nem győztek volna Szalamisznál, a perzsák könnyen megtámadhatták volna a Peloponnészoszt.

Az athéni népgyűlés *pszéphiszmat* fogadott el Athén evakuálásáról. A nőket, az öregeket és a gyerekeket Szalamisz szigetére és a peloponnészoszi Troizénbe vitték. A perzsák kirabolták és feldúlták a kiürített várost, az épületeket, köztük a templomokat lerombolták és felgyújtották.

Az Artemiszion-hegyfoknál lezajlott ütközet után a görög flotta visszavonult, és a néhol csak másfél kilométer széles Szalamiszi-szorosban állomásozott. A flotta Hérodotosz szerint 378 *triérészből* állt (a szalamiszi ütközetben részt vett Aiszkhülosz szerint 310 *triérészből*), amelyek közül 180 athéni volt. A második legnagyobb kontingenssel, 40 *triérésszel* a korinthosziak vettek részt az ütközetben. A *triérészek*en kívül ötvenevezős hajókat is bevetettek a görögök.

Hérodotosz azt állítja, hogy a viharokban és az Artemiszion-foki csatában megsemmisült több száz hajót a perzsák pótolni tudták, és Szalamisznál 1200 *triérészből* állt újra a flottájuk. A modern becslések úgy számolnak, hogy a perzsáknak a szalamiszi ütközetben 5-800 hadihajója lehetett.

A perzsa flotta egy szeptember végi nap estéjén érkezett Szalamiszhoz. A közeledő ellenség hírére Eurübiadész és a peloponnészosziak többsége el akarta hagyni Szalamiszt, és szűklátókörűen vagy a félelem miatt irracionálisan gondolkozva csak a saját városát akarta mindegyik kontingens védeni. Themisztoklész tudta, hogy a görögök egyetlen esélye a győzelemre, ha a szűk Szalamiszi-szorosban ütköznek meg a perzsákkal, akik a számbeli fölényüket, hajóik nagyobb sebességét és (a föníciai) tengerészeik nagyobb hozzáértését itt nem tudják kihasználni. Themisztoklész észérvekkel nem tudta meggyőzni Eurübiadészt, ezért kreatív módon érte el, hogy álláspontja érvényesüljön. Perzsa származású rabszolgáját Xerxészhez küldte azzal az üzenettel, hogy ő, az athéniai vezetője a király oldalán áll, és jótanáccsal akar neki segíteni. Ha a király gyorsan be akarja fejezni a háborút, és nem akar hónapokat vesződni az egyes görög városok bevételével, akkor most érdemes megtámadnia a görög flottát, amíg az még együtt van. A görögök ugyanis menekülni készülnek, ezért ajánlatos lenne a perzsa flotta egy részét a görögök bekerítésére küldeni. Xerxész hitt Themisztoklész üzenetének és megfogadta a tanácsát. Flottájának egyiptomi kontingensét elküldte, hogy délről kerülje meg Szalamisz szigetét, és akadályozza meg, hogy a görögök elhagyják a szorost. Ezután a flotta nagyobb része az éjjel a szorosba vonult, és reggel harcra felsorakozva várta a görögöket.

Amit Themisztoklész a görögök szándékáról mondott, az igaz volt. Döntő jelentősége azonban annak volt, hogy Xerxész az athéni hadvezér tanácsát is megfogadta. A perzsák vereségét Xerxésznek ez a rossz döntése okozta, amely abból következett, hogy a perzsa király elbizakodott és türelmetlen volt, továbbá alábecsülte a görögöket. Xerxész döntésének nemcsak az lett a perzsák számára káros következménye, hogy kedvezőtlen helyszínen ütköztek meg a görögökkel, hanem az is, hogy az egyiptomiak nem vettek részt az ütközetben, és hogy a flotta az éjszaka egy részét evezéssel töltötte, majd hadrendben várakozott, ezért fáradtan kellett harcolnia.

A perzsák tattal az attikai szárazföld felé álltak fel, azonban már az összecsapás előtt felbomlott a hadrendjük, mivel egyrészt a szűkülő szorosban a hajók összetorlódtak, másrészt mert a feltámadt szél miatt erősebben hullámozott a tenger. A szél feltámadása a reggeli órákban mindennapos jelenség, amellyel a helyszínt jól ismerő görögök számoltak: szándékosan ekkorra időzítették a támadásukat. Így a görögök helyismerete és a támadás időpontjának okos megválasztása is hozzájárult a görög győzelemhez.

Xerxész a szárazföldön felállított trónjáról nézte végig az ütközetet. A perzsák hozzávetőleg kétszáz hajót veszítettek, amíg a görögök negyvenet. Az eddig említett tényezőkön kívül még hozzájárult a görögök győzelméhez, hogy a kisebb és könnyebb görög (főleg athéni) hajók jobban tudtak manőverezni a szűk szorosban. Továbbá a hajókon kialakult kézitusában a görög *hopliták* voltak fölényben a perzsa könnyűfegyverzetűekkel szemben. Azonkívül a perzsa flottába besorozott görögök odaadás nélkül harcoltak a vérrokonokkal szemben.

A vereség után Xerxész ahelyett, hogy szembenézett volna a hibás döntésével, kivégeztette a föníciai hajóskapitányokat gyávaságért. A görögök egy második ütközetre számítottak, de Xerxész sietve megindult Thesszálián át Ázsia irányába a szárazföldi serege nagyobb részével és a hajóhaddal. Attól félt ugyanis, hogy a görögök lebontják a Helléspontoszon épített hidat, mint ahogyan Dareiosz szkiták elleni hadjárata során is csaknem lebontották a Dunán épültet. Xerxésznek ezt a félelmét megerősítette egy újabb titkos üzenet Themisztoklészről, amelyben az athéni hadvezér arra figyelmeztette a királyt, hogy a görögök a híd lebontását tervezik. Themisztoklész ezzel az üzenettel akarta a királyt mielőbbi távozását előmozdítani. Amikor Xerxész a Helléspontoszhoz ért, a híd már valóban nem állt, de nem a görögök, hanem egy vihar rombolta szét. Ezért a király a hajóhaddal szállíttatta át a seregét. A Mardóniosz parancsnoksága alatt Hellászban hagyott perzsa sereg jóval kisebb volt, mint amely hazatért Xerxésszel, de görög viszonylatban ez is hatalmasnak számított.

7.7.7. A perzsa hadjárat második éve (479): a plataiai és a Mükalé-hegyfoknál lezajlott ütközet

Miután a perzsa sereg a telet Thesszáliában töltötte, tavasszal Mardóniosz fővezérlete alatt délre vonult. Ugyanekkor a görög szövetségesek észak felé indultak a Peloponnészosz irányából. Az addig veretlen perzsa sereg létszáma hozzávetőleg hatvanezer lehetett. A perzsák besorozták az alávetett területekről a görögöket (mindenekelőtt a thesszálókat és a boiótokat) és zsoldosokat is alkalmaztak. A legnagyobb harcértéke azonban a perzsa csapatoknak volt. A görög sereget 40 000

hoplita alkotta, de mellettük könnyűfegyverzetűek is harcoltak (talán ugyanekkor számban). A legnagyobb *hoplita*-egységek Spártából, Athénből és Korinthoszból jöttek. A spártaiak polgárságuk többségével, ötezer *hoplitával* voltak jelen (a polgárság összlétszáma körülbelül nyolcezer főt tett ki ekkor), és minden *hoplitát* hét *helóta* kísért. Az athéniak a bal szárnyon álltak Ariszteidész vezetése alatt, a spártaiak a jobb szárnyon. Az egész görög sereg élén fővezérként a spártai Pauszaniasz állt, aki nem király, hanem a Thermopülainál elesett Leónidasz király kiskorú fiának, Pleisztarkhosznak a gyámja volt.

Mardóniosz a kiválasztott csatatéren (Thébai és Plataiai között, az Aszóposz folyó síkságán) kiirtatta az erdőt, hogy a perzsa főerő, a lovasság számára kedvező legyen a terep. A perzsa lovasság ugyanis, amelyben perzsa, szkíta, thesszál és boiót lovasok harcoltak, csak sík terepen tudott teljesen érvényesülni, amikor viszont rendkívül hatékonyak bizonyultak a gyalogos katonák ellen. A lovasok megközelítették az ellenséget, megszórták nyilakkal és hajítódárdákkal, majd gyorsan elhagyták a helyszínt, és máshol csaptak le. A görögök ellenben egy dombon vertek táborot, ahol némileg védve voltak a perzsa lovasság támadásától. Mindkét fél a maga számára kedvező terepen akart maradni, és azt várta, hogy majd az ellenség kezdi meg a támadást. Ezért 12 napig nem csapott össze a két hadsereg, csak kisebb csatározásokat folytattak. A seregek fő erői egész nap a nyári hőségben csatasorban álltak, majd estére visszavonultak a táborokba. Elegendő vize és élelme egyik seregnek sem volt. A görögöket pedig még a perzsa íjászok és lovasok folyamatosan támadták is. Ezért Pauszaniasz döntött úgy, hogy elhagyja a kedvező helyszínt, de nem azért hogy megtámadja a perzsákat, hanem hogy visszavonuljon, vagy legalábbis új helyre, Plataiai irányába vonuljon. A visszavonulás azonban némileg rendezetlenül zajlott, és a görögök három csoportra szakadtak. Mivel úgy tűnt, hogy a görögök menekülnek, ezért Mardóniosz rendkívül elbizakodottá vált, és alábecsülte a görögök fegyverzettségét és erejét. Először a lovasságot küldte a görögök ellen, majd miután a *hopliták* csatarendbe álltak, a gyalogos íjászokat, akik jelentős veszteséget okoztak a görögöknek (mivel, bár páncél védte a *hopliták* testének legnagyobb részét, egyes pontokon mégis sebezhetőek maradtak). Miután viszont a közelharc is megkezdődött, Mardónioszt hamarosan megölte egy spártai parittyás. Ezt látva pedig megfutamodtak a perzsák. A harctér másik részén, ahol ezzel egy időben egy csaknem külön ütközet folyt, az athéniak küzdöttek a perzsa seregbe besorozott boiótokkal, amíg a perzsák sorainak felbomlását látva a boiótok is meg nem futamodtak. A perzsa sereg a Thébainál emelt faerődbe menekült, ahová a görögök betörték és a falakon belül több tízezer főt mészároltak le.

Hérodotosz azt írja, hogy a spártaiak érdeme volt elsősorban a győzelem, de sok kritikát is megfogalmaz a spártaiakkal szemben: határozatlanok, nem tudnak irányítani, féltek a perzsákkal szemben felállni, inkább az athéniakat állították oda, vitáztak, veszekedtek egymás közt, így nem tudtak egyértelmű parancsokat adni stb. Azaz a plataiai ütközetben is megmutatkozott, hogy a spártaiak kiváló katonák, de – egyoldalú nevelésükből fakadóan – rossz vezetők. Emellett veszélybe sodorta a görögök sikerét a csata előtti viszály és rivalizálás az egyes államok vezetői között, akárcsak a perzsa háborúk többi ütközeténél. A görög győzelemben fontos szerepet játszott a görög nehézfegyverzet, a *hoplita* harcmódor és a honvédő elszántság fölénye a kényszerből harcoló könnyűfegyverzetű perzsákkal szemben. A perzsáknak ráadásul kevesebb katonai tapasztalata volt, mint a görögöknek. Továbbá a perzsa sereg görögjei szándékosan rosszul harcoltak (kivéve a thébaiakat, akik régi ellenségeik, az athéniak ellen küzdöttek). Ráadásul a perzsák több szövetségese nem vett részt az ütközetben, sőt a vezetők közti nézeteltérések miatt még a perzsák egy része is távol maradt.

A plataiai ütközetrel nagyjából egy időben a görög flotta is nagy győzelmet aratott a perzsa flotta felett. 479-ben a flotta fővezére a spártai Leótükhidasz volt, aki mellett Xanthipposz (Periklész apja) állt mint az athéni kontingens vezetője. A görög flotta-katonaság Kis-Ázsia partjainál, a Mükalé-hegyfoknál a szárazföldre kihúzott perzsa hajóhadat pusztította el.

A plataiai és a mükaléi csaták híre nem akkora, mint tényleges jelentőségük, mivel ekkor már nem ismeretlen ellenség ellen, hatalmas túlerővel szemben és reménytelen helyzetben küzdöttek a görögök. Ezenkívül a Plataiainál kivívott győzelemben a spártaiaknak nagyobb része volt, mint az athéniaknak, ami ugyancsak oka lehetett annak, hogy Hérodotosz, illetve Athén-barát forrásai kisebb fontosságot tulajdonítottak az ütközetnek, mint a marathóni vagy a szalamiszi csatáknak.

A mükaléi csata után a Hellészpontoszhoz vonult a görög flotta, majd a spártaiak hazatértek, mivel a kis-ázsiai görögök felszabadítását nem vállalták. Leótükhidasz az iónokat inkább át akarta telepíteni Hellász európai területére. Xanthipposz ezt ellenezte, és a perzsa alattvalóként élő görögök

felszabadítását támogatta. Európa területén az egyik utolsó perzsa támaszpont Szésztosz volt. Ezt már a spártaiak nélkül szabadították fel az athéniak.

7.7.8. A győzelem értékelése

A görögöknek sikerült megvédeni Hellász szabadságát. A perzsák többé nem léptek fel agresszorként a görögökkel szemben, hanem egyre inkább védekezésre kényszerültek (bár diplomáciai eszközökkel és mindekelőtt pénzzel továbbra is döntő módon avatkoztak be a görög államok viszonyaiba). Először a következő évtizedekben az athéni hajóhaddal szemben kellett védekezniük, aztán a 4. század első felében a spártai *hoplitákkal* szemben Kis-Ázsiában, majd pedig a makedónokkal szemben. Végül a görög-perzsa küzdelmeket Alexandrosz hódítása zárta le.

Xerxész és a perzsák legyőzése után a görögök megpróbálták magyarázatot találni a sikerükre, amely először egy megmagyarázhatatlan csodának tűnt számukra. A legismertebb értelmezések között vannak azok, amelyeket Aiszkülosz és Hérodotosz fogalmazott meg.

Aiszkülosz *Perzsák* című tragédiáját 472-ben mutatták be (Periklész *chorégosz*ságával). A *Perzsák*, a ránk maradt legkorábbi teljes görög dráma, a legtöbb tragédiával ellentétben nem mitológiai, hanem történelmi témát dolgoz fel. Perzsia egyik fővárosában, Szúzában játszódik a királyi palotában, és a perzsák szemszögéből mutatja be a szalamiszi ütközetet, annak előzményeit és következményeit. Aiszkülosz maga is harcolt a szalamiszi ütközetben, ezért a dráma fontos forrást jelent a csatára vonatkozóan. Aiszkülosz magyarázatában a görögök győzelmét az istenek okozták azáltal, hogy vereséggel sújtották Xerxészt vétkei, elsősorban *hübrisze* (elbizakodottsága) miatt, amely sértette őket. Aiszkülosz szerint a hadjárat és különösen a helléspontoszi hídépítés Xerxész *hübriszének* a megnyilvánulásai. Ez azt jelenti, hogy Xerxész elsősorban nem bosszúból indította a hadjáratot, nem gazdasági vagy egyéb előnyök érdekében, hanem egyszerűen hatalma növeléséért, azaz hogy minél több államot és embert vessen a hatalma alá. Nem volt neki elegendő Ázsia, Európában is területeket akart szerezni. A Helléspontoszon épített híd ezért szimbóluma is Xerxész *hübriszének*, azaz annak, hogy nem elégszik meg Ázsiával. Xerxész ráadásul úgy gondolta, hogy nemcsak minden ember és állam fölött áll, hanem még a természeti erőknél és az isteneknél is hatalmasabb, azok sem állíthatják meg őt. Ezért a hídépítés, majd pedig a tenger megkorbácsolása és megbilincselése, valamint az Athós-hegyfok átvágása az istenekkel szembeni *hübrisznek* is a kifejeződései. Aiszkülosz szerint tehát Xerxészt az emberekkel és főleg az istenekkel szembeni *hübrisze* miatt büntették vereséggel az istenek.

Hérodotosz az eddig ismertetett magyarázatai mellett még más, alapvetőbb, mélyebb okait is adja a görög győzelemnek, illetve Xerxész vereségének. Hérodotosz ugyanis úgy gondolja, hogy az egyensúly a történelem szabályzó jelensége. Ahogyan a természeti világban, úgy az emberi életben és a történelemben is az egyensúly a dolgok rendes állapota. Egyrészt a szerencse, a siker és a hatalom eloszlásában kell egyensúlynak lennie a világban, másrészt olyan módon is, hogy a vétkes elnyerjék büntetésüket, az érdemek pedig jutalmukat. Ha egy ember vagy állam túl hatalmas vagy szerencsés, vagy pedig vétket követ el, akkor a transzcendencia helyreállítja az egyensúlyt: a túlságos szerencsét bukással egyenlíti ki az isten, míg a vétkes esetében büntetéssel állítja helyre az egyensúlyt. Xerxésznek, akárcsak Kroiszosznak, elsősorban túl nagy hatalma miatt kell vereséget szenvednie (költőien kifejezve: az isteni irigység következtében). Másrészt, megint csak Kroiszoszhoz hasonlóan, vétkei, főleg a görög templomok kirablása és felgyújtása miatt isteni büntetésképpen is veszítenie kellett.

Hérodotosz művében az egyensúly elvére hivatkozik egy másik magyarázat is. A Kelet és Nyugat közti összeütközések (bosszúk) sorában is az egyensúly az ideális helyzet, amelynek a helyreállítását jelentette Xerxész veresége. Hérodotosz egész művének a struktúráját is az egyensúlynak ez a formája adja: a mű elején olvashatunk arról, hogy Kroiszosz a görögök elleni agressziójával megbontotta Kelet és Nyugat egyensúlyát, amely a mű végén Szésztosz, az egyik utolsó európai perzsa támaszpont 479-ben történt elfoglalásával, illetve Xerxész helléspontoszi hídjának elpusztulásával állt (legalábbis átmenetileg) helyre.

A görög győzelem magyarázatára Hérodotosz az eddigieken kívül még két, egymással összekapcsolódó és az 5. században széles körben elterjedt elméletet is felhasznál. A „klíma-elmélet”

szerint a különböző éghajlatú és természeti adottságú vidékeken különböző vérmérsékletűek és jelleműek az emberek. A másik elmélet szerint pedig a gazdagság fordítottan arányos a katonai képességekkel: minél gazdagabb egy nép, a jóléttől annál elkényelmesedettebbé és elpuhultabbá válik, azaz annál rosszabbak lesznek a katonai képességei. A két elméletet a perzsákra alkalmazva Hérodotosz úgy magyarázza a perzsák vereségét, hogy ők is addig tudtak hódítani, amíg zord éghajlatú és csak kemény munkával megművelhető vidéken éltek, és ezért kemény katonák voltak. Miután kellemes éghajlatú és gazdag országokat hódítottak meg, gyenge katonákká váltak. Akárcsak a perzsák esetében, a görögök számára is a csekély anyagi források biztosították a szívós és kemény életet, amely szabadságot és hatalmat hozott nekik. Hérodotosz figyelmeztetni is akarja a görögöket és főleg az athéniakat, nehogy a nagy hatalmuk és gazdagságuk miatt velük is az történjen, mint a perzsákkal.

A perzsa háborúk az európai eszmétörténet számára is nagyon fontos eseményt jelentenek. A görögök identitástudata akkor alakult ki, amikor elkezdték kutatni fölényük, győzelmük okát. Önazonosságukat a perzsákkal szemben találták meg. A barbár szó használata a perzsa háborúk után vált gyakorivá: a görög tulajdonságok hiányát, tagadását kezdte jelölni. Előtte a görögök a keletieket ugyanolyanoknak látták és ábrázolták, mint magukat (például Homérosznál a trójaiak és szövetségeseik görögül beszélnek, a vázaképeken pedig ugyanolyan ruhákat hordanak a keletiek, mint a görögök). A perzsa háborúk után a barbárok, azaz a perzsák vagy a keletiek jellemzői lettek az elpuhultság, a fényűzés, a gyávaság, a szolgaság, az élvhajhászás és az emócióknak, valamint az indulatoknak való kiszolgáltatottság. Ezzel szemben a görögöket a férfiasság, a bátorság (és más katonai erények, mint a kitartás, fegyelmezettség, az edzettség és az önfeláldozás), a mértékletesség, a racionalitás és a szabadság jellemzi. Az utóbbi, az *eleutheria*, vagyis a politikai szabadság fogalma is a perzsa háborúk után jelent meg először Hellaszban, illetve egyáltalán a történelemben (Keleten ugyanis ismeretlen volt ez a fogalom). Ekkor vált tudatossá a görögökben a saját társadalmuk szabad jellege a perzsa államhoz viszonyítva, ahol egy korlátlan hatalmú király uralkodott. A görögök és barbárok szembeállítását nemcsak irodalmi művekben történt meg, hanem a perzsa háborúkat követően épült középületek domborműveinek és festményeinek is rendszeresen visszatérő témája lett.

7.7.9. Themisztoklész érdemei

Themisztoklész arisztokrata családból származott, de anyja barbár volt. Ebben az időben ugyanis még elég volt a polgárjoghoz, hogy az apa polgár legyen. (Themisztoklészé az első egyéniesített portrészobor a görög művészetben. A szobor a politikust minden eszményítéstől mentesen ábrázolja.) Themisztoklész 493-ban töltötte be az *arkhóni* tisztséget. Már ekkor szorgalmazta a Peiraieusz kiépítését, de ebben az évben érkezett Athénba Miltiadész, így Themisztoklész programja háttérbe szorult. Marathónnál Themisztoklész a *sztratégoszok* egyike volt. Miltiadész halála (489) után tudott Athén első emberévé válni, és ekkor kezdhette meg politikai-társadalmi programjának megvalósítását, amelynek lényege Athén tengeri nagyhatalommá alakítása volt. Így mindenekelőtt neki köszönhető, hogy a görögök meg tudták védeni szabadságukat a perzsákkal szemben, és az is, hogy a perzsa háború után Athén birodalmat tudott építeni, és ennek következtében a görög világ leghatalmasabb és leggazdagabb államává és így kulturális központjává is tudott válni. Sőt a flottaépítéssel függ össze a demokrácia kiteljesedése is, amelyet azonban Themisztoklész még a fent tárgyalt 487-es törvényeivel és talán az *osztrakizmosz* bevezetésével is elősegített.

Themisztoklész a flottaépítésen kívül is jelentősen hozzájárult a perzsák elleni győzelemhez. Volt szó Xerxészhez küldött üzeneteiről és arról, hogy ő volt a 180 athéni hajónak a parancsnoka. Javította a görögök esélyeit azzal is, hogy feliratokat festtetett Hellász tengerpart menti szikláira, hogy rábírja a perzsa seregbe besorozott görög hajósokat az átpártolásra, vagy legalábbis elérje azt, hogy Xerxész kevésbé bízjon meg bennük. A perzsák elől menekülni akaró Eurübiadészt pedig nemcsak Szalamisznál játszotta ki Themisztoklész. Az artemiszioni ütközetet is csak azért vállalta a spártai fővezér, mert Themisztoklész megvesztegette azon a pénzen, amelyet az euboiaktól kapott. Abban is döntő szerepe volt az athéni politikusnak, hogy a szalamiszi ütközet előtt sikerült megvalósítani Athén evakuálását. Az athéniak ugyanis megkérdezték a delphoi jósdát a perzsákkal szembeni esélyeikkel

kapcsolatban. A jósdá először (a szabadságért való bátor küzdelem helyett) arra biztatta az athéniakat, hogy hódoljanak be, vagy meneküljenek el, és keressenek új hazát maguknak. Emiatt a győzelem után jelentősen csökkent is az athéniak szemében a jósdá tekintélye. A Püthia az athéniak újabb megkeresésére azt a jóslatot adta, hogy fából készült falak menthetik meg a várost, amit az athéniak egy része úgy értelmezett, hogy az *akropoliszt* kell megerősíteniük. Themisztoklész viszont elérte, hogy az athéniak nagyobb része a fából készült falakat a hajókra való utalásként értelmezte, és ezért elhagyta a várost, és tengeren szállt szembe a királlyal. (Themisztoklésznek Athén újjáépítésében és a Spárta elleni küzdelemre való felkészülésben betöltött szerepéről a következő fejezetben lesz szó.)

Elképzelhető, hogy Themisztoklésznek a 480-as év eseményeiben még az eddig említettekénél is nagyobb szerepe volt. 1959-ben előkerült ugyanis a peloponnészoszi Troizénban (ahová a szalamiszi csata előtt a nőket és a gyerekeket evakuálták) egy felirat, amelyet Themisztoklész-feliratnak szokás nevezni. A felirat szövege egy Themisztoklész által beterjesztett népgyűlési határozat (amelyet a 3. században azért véstek kőbe, hogy emlékezetbe idézze az athéniak és a troizéniaiak 5. századi összefogását). A *pszéphiszma* Athén kiürítéséről rendelkezik, és kiderül belőle, hogy Themisztoklész a szalamiszi ütközetet már a háború elején tervezte, és hogy a thermopülaei, valamint az artemiszioni csaták csak időhúzásra szolgáltak. Ha a felirat nem hamisítvány (bár formai és tartalmi jegyei is erre utalnak), akkor a Hérodotosz beszámolójában szereplő ad hoc döntéseknek és a véletlennek jóval kisebb, Themisztoklész terveinek pedig sokkal nagyobb szerepe volt az események alakulásában.

7.8. Ajánlott irodalom

1. Aiszhülosz: Perzsák (Aiszhülosz drámái. Budapest Európa Könyvkiadó 1985).
2. Hahn I.: Themistoklész-problémák. A troizéni felirat hitelességének kérdése. *Antik Tanulmányok* 12 (1965) 13–26.
3. Harmatta J.: Hérodotos és az óperzsa novella. *Antik Tanulmányok* 43 (1999) 39–51.
4. Hegyi D.: Az iónok Kisázsiaiban. Budapest Akadémiai Kiadó 1981.
5. Hegyi D.: Médismos. Perzsabarát irányzat Görögországban i.e. 508–479. Budapest Akadémiai Kiadó 1974.
6. Karsai Gy.: Az aranyásó hangyák története. *Antik Tanulmányok* 25 (1978) 99–105.
7. Mohay G.: Isten és egyensúly Hérodotosz történetírásában. *Ókor* XVI/2 (2017) 20–24.
8. Plutarkhosz: Themisztoklész, Ariszteidész életrajza (Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok I–II. Budapest Magyar Helikon 1978 – mek.oszk.hu).
9. Xenophón: Kürosz nevelkedése (Xenophón: Filozófiai és egyéb írásai. Budapest Osiris Kiadó 2003).

8. A PENTÉKONTAETIA

A *pentékontaetia*, Thuküdidész kifejezése a két háború közti időszakra, valójában 47 évet jelent, nem ötvenet: 478-tól 432-ig tartott. Ekkor vált Athén Hellász vezető hatalmává, ekkor teljesedett ki Athénban a demokrácia, és ekkor bontakozott ki a görög kultúra aranykora az irodalom, a művészet és a filozófia területén.

8.1. Athén újjáépítése

A 470-es évek első felében, amikor Themisztoklész számított az állam vezető államférfiának, a városfal felépítése volt a legjelentősebb építkezés. Gyors, erőltetett ütemben történt az építés, nehogy a spártaiak megakadályozhassák. Ekkor ugyanis már egyértelmű volt, hogy ez a fal elsősorban nem a perzsák, hanem a spártaiak ellen épül. Egyre nyilvánvalóbbá vált ugyanis, hogy a két állam közötti rivalizálás helyét előbb-utóbb a hegemon szerepért vívott nyílt fegyveres konfliktus fogja átvenni. Athén legfontosabb kapuja, a Dipylon kapu is ekkor épült. Jelentése – kettős kapu – arra utal, hogy két egymás mellett álló kapu alkotta. A Dipylon kapu volt az ókori világ legnagyobb városkapuja. Rendkívüli méretét annak köszönhetette, hogy nemcsak a városvédelemben volt szerepe, hanem Athén legnagyobb ünnepének, a *Panathénaiának* az ünnepi menete is innen indult. A Kerameikosz városrészben, Athén északnyugati részén állt. Építéséhez – a gyorsaság érdekében – felhasználták azokat a perzsák által megrongált sírokat és emlékműveket is, amelyek Athénnek a Dipylon kapu környezetében elhelyezkedő fő temetőjében álltak. Ez sok ellenséget szerzett Themisztoklésznek azok között, akik rokonaik sírjait vagy emlékműveit a beépítéssel végleg elveszítették, számunkra viszont számos archaikus domborművet, szobrot és sírvázát mentett meg.

Nemcsak a várost vette körül Themisztoklész fallal, hanem a város kikötőjét, Peiraieuszt is. Peiraieuszban három kikötő volt: a Nagy Kikötő (Kantharosz) kereskedő-, valamint hadihajók számára és két hadi kikötő (Zea és Munikhia). A 440-es évek közepéig megépültek a várost a kikötővel összekötő Hosszú falak és a Középső fal is, amelyek lehetővé tették, hogy Athén lakossága akkor is ellátáshoz jusson a tengeren keresztül, ha a várost a szárazföldről elvágták az ellenség. Később a kikötők tengeri bejáratának mindkét oldalán mólók létesültek, amelyek között láncokkal le tudták zárni a hajók útját.

Themisztoklész az építkezésekkel saját népszerűségét is növelte. Különösen az Artemisz Arisztobulénak, azaz a jó tanácsot adó Artemisznak épített templom hirdette Themisztoklész perzsa háborúk alatti, leleményes megoldásait és hadi cseleiteit. A következő, a 470-es évek második felétől a 460-as évek végéig tartó időszak vezető politikusának, Kimónnak is volt egy olyan építkezése, amely különösen a saját és családja presztízsének növelése érdekében történt. Kimón építtette ugyanis az *agora* északi részén a Sztoa Poikilét, azaz a Tarka Csarnokot, amely a nevét a falait díszítő festményekről kapta. A csarnok egyik híres képe a marathóni csatát ábrázolta, ahogyan Miltiadész, Kimón apja harcba vezeti az athéni *hoplitákat*. Az épület még arról is nevezetes, hogy később itt tanítottak Zénón és követői, a sztoikusok, akik erről az épületről kapták nevüket. A Tarka Csarnok felépítése mellett Kimón a *bulé* számára is új üléstermet építtetett, a régi *buleutériont* pedig átépíttette: itt kapott helyett többek között az állami irattár, ahol nagy faladákban tárolták azokat a papirusztekercseket, melyekre a törvényeket, állami szerződéseket, rendeleteket írták (amelyek közül a fontosabbakról kőbe vésett másolatot is készítettek). A *prütaneion* újjáépítése is Kimón nevéhez fűződik. (Ezt az épületet az athéniak általában inkább *tholosznak* hívták, ami csak annyit jelent, hogy kör alakú épület.)

A legnagyobb szabású építkezések akkor zajlottak, amikor Periklész volt az állam első embere (a 450-es évektől 430-ig). Az athéni költségvetésre ugyanis pozitív hatással volt, hogy 454-ben a Déloszi szövetség kincstára Athénba került, bár az építkezéseket elsősorban a laureioni ezüstbányák és Athén egyéb bevételei fedezték, és csak kisebb mértékben a szövetségesek adói. Ekkor épült a Héphaisteion, amely Héphaisztosz, a tűz, a kovácsok és a kézművesek istenének temploma volt az *agora* mellett. A templom *metopéira* Héraklész és Thészeusz mítoszaiból vett jeleneteket véstek, míg a keleti oromzaton a *kentauiromakhia* volt látható, a kultuszszobor pedig Héphaisztoszt és Athénét ábrázolta. A templomban és a hozzá kapcsolódó ünnepeken Héphaisztoszt Athénéval együtt tisztelték. A közös tisztelet eredetmítosza, amely egyszersmind az athéniak (nem teljesen szalonképes) eredetmítosza is, arról szól, hogy Héphaisztosz egyszer erőszakot akart tenni Athénén, de az istennő az utolsó pillanatban kiszabadult a kovácsisten öleléséből. Héphaisztosz „kis embriói” csak Athéné combját érték, ahonnan a földre, azaz Gaia istennő méhébe kerültek. Gaia szülte meg Erikhthonioszt (vagy Erekhtheuszt), de Athéné is sajátjaként tekintett a fiúra (már csak azért is, mert őt szánta Héphaisztosz a gyerek anyjául), és a nevelését is magára vállalta. Erikhthoniosz lett az athéniak őse, akik így Héphaisztoszt, Athénét és Gaiát is az ősüknek mondhatták. Az athéniak arra is rendkívül büszkék voltak, hogy a földanyától, azaz a földből származnak, azaz *autokhthónok*. Ez azt fejezte ki, hogy őslakosoknak tekintették magukat, akik mindig is ezen a földön éltek, és nem bevándoroltak. A Héphaisteionban Erikhthoniosz kultusza is helyet kapott, bár elsősorban az *akropoliszon* tisztelték őt.

A legfontosabb építkezés, amely Periklész vezető szerepe idején zajlott, a Parthenónnak, Athén legfontosabb templomának (az athéni demokrácia szimbólumának) felépítése volt. A templom Athénénak készült pentelikoni márványból hálaajándékkul a perzsa háborúban aratott győzelemért. A nyugati cella, amelyből a kultusz-szobornak helyet adó keleti főcellába nem volt átjárás, a város (és a Déloszi szövetség) kincstárául szolgált. A szüzi (*parthenosz*) Athéné templomának kultuszszobra, a 12 méteres, arannyal (több mint egy tonna arannyal) és elefántcsonttal borított Athéné-szobor Pheidiasznak, az ókor leghíresebb szobrászának a műve. Pheidiasz volt az egész templom szobrászati díszítéseinek tervezője is. A domborművek témái mind a perzsák feletti győzelemre, illetve a görögök, főleg az athéniaiak érdemeire, katonai kiválóságára utalnak. A déli oldal *metopéin* a *kentauiromakhiát*, a keleti oldalon a *gigantomakhiát*, északon a trójai háborút, nyugaton pedig az amazonok elleni háborút ábrázolták. A szoborcsoportok és az egész templomon körbefutó fríz témái pedig Athéné és a város kapcsolatára utalnak. A bejárat fölötti, keleti oromzat Athéné születését ábrázolta, amikor az istennő teljes fegyverzetben ugrott elő Zeusz fejéből. A nyugati oromzat Poszeidón és Athéné versengését mutatta be, melyet a városvédelmező szerepért folytattak egymással (Poszeidón forrást fakasztva az *akropoliszon*, míg Athéné egy olajfát növesztve). A fríz pedig egyedülálló módon nem mitológiai témát dolgozott fel, hanem a *Panathénaiá* ünnepi menetét ábrázolta. A Parthenón a 6. századtól 900 éven keresztül keresztény templom volt Maria Parthenosznak szentelve, majd a 15. században török mecset lett. Egészen a 17. század végéig sértetlen maradt, akkor viszont a várost ostromló velenceiek ágyúgolyója eltalálta a lőporraktárnak használt épületet.

Periklész idejében még számos más épületet is emeltek, mint például a hangversenyeknek otthont adó Ódeiont, vagy Athén egyetlen börtönét, a *deszmotériont*, ahol megláncolva őrizték az elítélteket, vagy a Zeusz Eleutheriosz (Megszabadító Zeusz) *sztoát*, amely a perzsáktól való megmenekülés emlékére épült, és ahol Szókratész a legjobban szeretett időzni.

8.2. A perzsabarátság (*médizmosz*) megbüntetése

A spártaiak két állam, Thébai és Thesszália (pontosabban a Larissza városát vezető Aleuada nemzetség) ellen indítottak büntetőhadjáratot a perzsákkal kötött szövetségük miatt. Az Aleuadák azért szövetkeztek a perzsákkal, hogy így megerősítsék helyzetüket a rivális várossal, Pheraijal szemben a Thesszália fölötti vezető szerepért folyó küzdelemben. 478-ban a spártai király, Leótükhidasz (aki az előző évben az összgörög flotta vezére volt) vezette Larissza ellen a büntetőhadjáratot, de vereséget szenvedett. Mivel a spártaiak úgy gondolták, hogy Leótükhidaszt a larisszaiak megvesztegették, ezért a királyukat elítélték és száműzték Spártából. Thébai mindenekelőtt Athén-ellenessége miatt (és csak miután a görögök lemondtak a Tempé-völgy védelméről) állt a perzsák mellé. A büntetőakciót a thébaiak ellen 478-ban Pauszaniász vezette. Az ostrom alá vett város polgárai kiadták a város vezetőit, akiket a spártai hadvezér kivégeztetett.

A perzsákkal való kollaborálással politikusokat és hadvezéreket is vádoltak be a polgártársaikkal. Akit bűnösnek találtak az árulásnak ebben a formájában, az a legsúlyosabb büntetésekre számíthatott. A háború után még évtizedeken keresztül felhasználták a görögök a *médizmosz* vádját a politikai ellenfeleik eltávolítására. A perzsa háború nagy tekintélyre és hatalomra szert tett két hősétől, Pauszaniásztól és Themisztoklészről is elsősorban ezzel a váddal szabadultak meg a vetélytársaikkal. Pauszaniászt azzal támadták, hogy életmódjában szakított a spártai hagyományokkal, fényűző módon élt, és perzsa szokásokat vett fel (egyiptomiakból és médekből álló testőrséget tartott, perzsa ruhákban járt, és keleti uralkodó gyanánt viselkedett). Emellett önteltsége, perzsa kapcsolatai és a *helóták* fellázításának vádjai miatt állították bíróság elé. Először kétszer is felmentették, majd végül megölték őt a spártaiak. Themisztoklész az athéniaiak 471 körül nagy hatalma miatt osztrakizálták. Amikor már száműzetésben volt, távollétében érték el az ellenfelei (vagyis az Alkmaionidák és a spártaiak, akiknek sokat ártott Themisztoklész), hogy az athéni esküdtbíróság halálra ítélte a hadvezért perzsabarátság miatt. Themisztoklész végül a perzsákhoz menekült, ahol I. Artaxerxész Magnészia urává tette (talán a hadvezér Xerxészhez küldött üzeneteit meghálálva). Themisztoklész pénzt is veretett Magnésziában, amelyből maradt is ránk néhány darab. Ezeknek a pénzeknek az az érdekessége, hogy Themisztoklész neve, sőt portréja szerepel rajtuk, így ezek az első ránk maradt görög pénzek, amelyek nem egy isten, hanem egy politikai vezető képét viselték.

8.3. A Déloszi szövetség

Miután 479-ben Leótükhidasz és a spártaiak nem folytatták a görögök felszabadítását a perzsa uralom alól, Szésztoszról a perzsa helyőrséget már csak az athéniak és az iónok űzték el a spártaiak nélkül. A következő évben, 478-ban Pauszaniász az összgörög flotta élén még győzelmet aratott Küprosznál, majd elfoglalta Büzantiont, de inkorrekt, erőszakos és keleti kényúrhoz illő magatartása miatt a kis-ázsiai görögök Spárta helyett Athént kérték fel a felszabadítás folytatására. A következő évben, 477-ben ünnepélyes esküvétellel megalakult a Déloszi szövetség. A szövetség a nevét Délosz szigetéről kapta, ahol az iónok közös szentélye, a szövetségi gyűléseknek és kincstárnak is helyet adó Apollón szentély helyezkedett el.

A szövetség létrehozásának célja a még perzsa uralom alatt álló görög államok felszabadítása, az újabb perzsa támadás megakadályozása, a bosszúállás és a zsákmányszerzés volt. A tagok kötelezettségét a hajóállítás (ha anyagilag erre képesek voltak) vagy a katonaállítás jelentette, de megválthaták ezt a kötelezettségüket adófizetéssel is. A szövetség létrehozásakor a leggazdagabb és legerősebb államok között öt volt, amely hajókat küldött a közös flottába: Khiosz, Leszbosz, Szamosz, Thaszosz és Naxosz. Ezeknek a városoknak a kontingensei a saját parancsnokaik alatt harcoltak. Az adófizető államok éves adójának nagyságát – az állam gazdasági erejének, illetve földterülete nagyságának figyelembevételével – „az igazságos” Ariszteidész határozta meg. Az athéniak szerencséje volt, hogy rendelkezésükre állt a szövetség megszervezésére egy olyan személy, aki becsületességéről és a szívéllyességéről volt híres, mert a spártaiakkal szembeni panaszok Pauszaniász magatartása miatt keletkeztek. Az éves adó a 30-as évek végéig hozzávetőleg 460 *talanton* volt (kezdetben talán ennél kevesebb, mindenesetre ebben az összegben benne volt a hajóállítók hozzájárulása is pénzben kifejezve). A peloponnészoszi háború kitörésekor (431-ben) 600 *talanton* lett a *phorosz*, majd Kleón ezt az összeget 425-ben 1460 *talanton*-ra emelte. Az egyes államok által fizetett összegekről 454-től kezdődően vannak pontos adataink. Ebben az évben ugyanis az athéniak – arra hivatkozva, hogy vesztes egyiptomi hadjáratuk után megnövekedett a perzsa támadás veszélye az Égei-tengeren – a szövetség kincstárát a déloszi Apollón templomból az athéni Parthenónba helyezték át, és a befizetett összegekről feljegyzéseket készítettek. Pontosabban mondva az úgynevezett adólisták a befizetett adók összegének 1/60-át rögzítették köbe vésve, mert ezt az összeget *aparkhéként*, azaz áldozatként az Athéné szentély kapta meg. A máig megmaradt adólistákról ismerjük a szövetség körülbelül 150 tagállamát, amelyeket öt adóközetbe (Iónia, Hellészpontosz, Trákia, Karia, Szigetek) osztva tartottak nyilván. A tagállamok eleinte a saját ezüstpénzükkel is teljesíthették kötelezettségüket, majd a mértékegységek és a pénz egységesítéséről szóló athéni törvény után már az athéni ezüstpénzt kellett használniuk.

A szövetségi gyűlés hozta a döntéseket, de a végrehajtó hatalmat és a pénzügyek feletti ellenőrzést teljesen Athén tartotta a kezében, a kincstár bevételeinek felhasználásáról egyedül Athén döntött. A kincstárnokok, a *hellénotamiaszok* mind athéniak voltak. A tagállamok azt is sérelmesnek érezhették, hogy nem ők ítélték meg, hogy mekkora a perzsa veszély, hanem ezt csak Athén tehette meg, és így ennek megfelelően szedett adót. A szövetség létjogosultságát a perzsa veszély adta, ezért az athéniaknak, akik nagyhatalmi pozíciójukat fenn akarták tartani, nem is volt érdekében a perzsa kérdést végleg megoldani. A 449-es Kalliasz-békével azonban már aligha lehetett a perzsa fenyegetésre hivatkozva igazolni a szövetség fenntartását. Ekkortól lett egészen nyilvánvalóvá, hogy a Déloszi szövetség valójában Athén birodalma, és a szövetségesei valójában alattvalók.

8.3.1. Athén anyagi haszna a szövetségből

A *phoroszt* a tagállamok gazdag lakosai fizették. Háborús időszakban ebből fedezték az athéniak a flotta költségeit. Amikor voltak hadműveletek, akkor több ezer athéni kapott zsoldot és ellátást a *phoroszból* (sőt nem is volt Athénnek annyi polgára, amennyire a hajókon szükség volt, így

idegeneket is szerződtek). Békeidőben viszont megmaradtak a befizetett összegek, és az athéniak szabadon dönthettek a felhasználásukról, még ha a szövetségesek ezt nehezményezték is. A *phorosz* egy jelentős részét az athéniak építkezésekre fordították. Így részben a szövetségesek pénzén lett Athén a legimpozánsabb görög város. Ráadásul az athéni kézműveseket, kereskedőket és művészeket is gazdagították az építkezésekkel összefüggő állami megrendelések.

A Déloszi szövetségnek rengeteg, körülbelül 700 athéni tisztviselője volt, akik ugyancsak a *phoroszból* kapták fizetésüket.

Számos szegény athéni polgár jutott földbirtokhoz is a Déloszi szövetségnek köszönhetően. A fellázadt, majd legyőzött szövetségesek földjének egy részén ugyanis athéni *klérukhiák* létesültek. Ez azt jelentette, hogy a szövetségbe visszakényszerített államok területének egy részét az athéniak kisajátították, majd szegény athéniaknak osztották ki. Ezeknek az athéni *klérukhoszoknak*, vagyis telepeseknek a kapott birtokukon kellett élniük és gazdálkodniuk. A földbirtokért cserébe pedig katonáskodással tartoztak: fegyveres jelenlétükkel biztosították, hogy többé ne kerüljön sor lázadásra az adott államban.

Az athéni kereskedelemnek nagy haszna volt abból, hogy Athén kötelező jelleggel minden szövetséges számára egységes pénz- és mértékrendszert vezetett be. A rendelkezés hatására ugyanis egyszerűsödött és ezért nőtt a kereskedelmi forgalom (ami ráadásul az állam számára nagyobb vám- és illetékbevételt is jelentett). Mivel a tagállamok kereskedőinek az athéni ezüstpénzre kellett lecserélniük a saját ezüstpénzeiket, a pénzváltáson az athéni állam nyereségre tudott szert tenni.

Jelentősen megnövelte a fogadósok, a kiskereskedők és a mesteremberek forgalmát is, hogy a tagállamok polgárai kénytelenek voltak a súlyosabb bírósági pereikben és egyáltalán minden fontosabb ügyük elintézése érdekében Athénba utazni.

8.3.2. A Déloszi szövetség perzsaellenes vállalkozásai

A 70-es években a szövetségesek (elsősorban Kimón vezetésével) felszabadították a perzsa uralom alól a kis-ázsiai görög városok túlnyomó részét, majd be is léptették őket a szövetségbe. Kimón vezetésével arattak a szövetségesek egy nagy tengeri és szárazföldi győzelmet a perzsák felett Kis-Ázsia déli partvidékén, az Eurümedón folyó torkolatánál 469-ben. Ez a győzelem annyira döntő jellegű volt, hogy már egyenesen kárára vált Athénnek, mert a perzsa támadás veszélyét gyakorlatilag megszüntette, és így a Déloszi szövetség létjogosultsága megkérdőjeleződött.

A szövetség támogatást nyújtott a perzsa uralom elleni egyiptomi lázadáshoz (459–454), amelyet Inaros, a perzsa uralom előtti utolsó fáraó leszármazottja vezetett. A kezdeti siker után egy évekig elhúzódó ostromban vettek részt a szövetségesek, majd perzsák egy nagyobb sereget gyűjtöttek, legyőzték az egyiptomiakat, a szövetségesek pedig ostromlottakká váltak. A hadjárat végül teljes vereséggel zárult, melyben a szövetség 250 hajót és 50 000 embert veszített. A vereség után a megnövekedett perzsa veszélyre hivatkozva az athéniak a déloszi Apollón templomból az athéni Parthenónba költöztették a szövetség kincstárát (így a szövetség védőistensége ekkortól Apollón helyett Athéné lett). Ugyancsak az egyiptomi vereség következményeképpen (a szövetségesek 451-es küproszai győzelme, valamint Kimón halála után) lezárultak a perzsák elleni katonai akciók, és az athéniak megkötötték a perzsákkal a Kalliasz-békét (449). A megkérdőjelezhető hitelességű békeszerződés kimondta, hogy a kis-ázsiai görög városok szabadok (bár adót továbbra is fizetnek a perzsáknak), és hogy perzsa flotta vagy hadsereg nem közelítheti meg az Égei-tenger térségét. Ekkor vált a perzsaellenes Déloszi szövetség elsősorban Spárta-ellenes szövetséggé, amely Athén nagyhatalmi igényeit szolgálta és nem a szövetségesek érdekeit. A történetíróknál és az epigráfiai emlékekben nagyjából ettől az időtől már nem is a szövetségesek kifejezés szerepel, hanem a „városok, akik az athéniak uralkodnak” és hasonló megfogalmazások.

8.3.3. Athén nagyhatalmi érdekeit szolgáló akciók

475 körül a szövetséges flotta Kimón parancsnoksága alatt elfoglalta a trákiai Éiónt a perzsa helyőrségtől. Az athéniaknak így sikerült megvetniük a lábukat a Sztrümón folyó torkolatánál, ahonnan próbáltak a folyó mentén északabbra haladni és gyarmatvárost alapítani. Az itteni trák törzsszel, az édónokkal szemben évtizedeken át folytatott harcok után az athéniaknak 437-ben sikerült megalapítani Amphipoliszt a Sztrümón folyó torkolatától 4 kilométerre, a makedón-trák határon. A város jelentőségét az adta, hogy ellenőrizte a közeli átkelőhelyet a folyón, mely a Hellászból, illetve Makedóniából Kis-Ázsiába tartó út fontos állomása volt, sőt vámot is szedett az átkelőhelyen. Ennél is fontosabb volt, hogy innen lehetett a közeli (Pangaion-hegységbeli) arany- és ezüstbányákat is ellenőrzés alatt tartani. Továbbá a környező trák területekről szereztek be az athéniak fát a hajóépítéshez, valamint gabonát, bőrt és festéket is. A város lehetővé tette a makedónok és a trákok tevékenységének szemmel tartását is. Az athéniaknak azonban nem lett sok hasznuk a városból, mert a túlnyomórészt nem athéniakból álló lakosság hamarosan, 424-ben Spártához állt át, és az athéniak évtizedeken keresztül hiába próbálták függésbe vonni.

Nem a perzsák elleni küzdelmet, hanem pusztán Athén kereskedelmi és stratégiai érdekeit szolgálta a szövetségnek Szkürosz szigete elleni hadjárata (475). A sziget jelentőségét az adta, hogy a Helléspontosz és a Fekete-tenger (Athén legfontosabb kereskedelmi úti célja) felé tartó hajóút fontos állomása volt. Az athéni kereskedőhajók számára ugyanis elengedhetetlen volt, hogy minden este biztonságos helyen tudjanak kikötni, amihez legalábbis arra volt szükség, hogy az útba eső területek baráti viszonyba legyenek Athénnel, de nyilvánvalóan az volt a legkedvezőbb a hajósok számára, ha athéni területen köthettek ki. Így nemcsak a biztonságuk volt garantálva, hanem a kikötői illetékek és vámok is kevésbé sújtották őket. Az athéniak és szövetségeseik ezért elfoglalták Szküroszt, és a sziget barbár, kalózkodó népességét rabszolgának adták el, a sziget földjeit pedig athéni telepéseknek osztották ki.

8.3.4. A lázadó szövetségesek megbüntetése

Voltak olyan államok is, amelyek nem akartak a Déloszi szövetség tagjai lenni (mint például az euboiai Karüsztoz): őket Athén katonai erővel kényszerítette a belépésre. Hasonlóképpen Athén a szövetségből kilépni sem engedte az államokat, ami mutatja, hogy a tagok alattvalókká váltak, a szövetségből pedig athéni birodalom lett. Ha egy állam mégis kilépett, erőszakkal kényszerítette vissza Athén. Miután leverte az ellenszegülőt, megfosztotta flottájától (adófizetővé tette), leromboltatta a városfalakat, túszoikat szedett, helyőrséget helyezett el a városban, hadisarcot rótt ki a polgárokra, a város földterületének egy részéből *klérukhiát* csinált, azaz athéni nincsteleneknek osztotta ki, végül pedig arra kényszerítette a polgárságot, hogy demokráciát vezessen be (bár különben tiszteletben tartotta a tagállamok belső autonómiáját). Fellázadni csak a legerősebb, flottával rendelkező államok mertek, amelyek a legtöbbször spártai és perzsa támogatásra számítottak. Az elszakadást megkísérlő államok között volt Naxosz (472), Thaszosz (465–3; ahol még a szárazföldön fekvő aranybányákat is elvette a levett várostól Athén), Szamosz (440–39; ahová 200 hajóval Periklész vezette a hadjáratot), majd a peloponnészoszi háború elején Lesbosz (428–7), a háború utolsó szakaszában pedig már csaknem az összes tagállam elszakadt.

Spárta lett a támogatója a szövetségtől elszakadóknak és az oligarchikus berendezkedés híveinek. Az 5. században a Spártával szövetséges államok általában oligarchikus berendezkedésűek voltak, ahogyan az Athénnal szövetséges államok általában demokratikusok. Pontosabban Spárta támogatta az egyes államokban az oligarchákat, Athén a demokratákat. Spárta és az oligarchák kapcsolata annyiban különös, hogy a spártaiak egyenlőknek érezték magukat, és a vagyonhoz közömbösen viszonyultak (az oligarchia pedig a gazdagok uralmát jelenti). Csak a *perioikoszok* és a *helóták* elnyomása miatt tűnhetett a kívülállóknak Spárta oligarchikusnak, maguk a spártaiak viszont nem tekintették az államformájukat oligarchiának. Az 5. század közepe előtt azonban nem is létezett az oligarchia fogalma, amelyet valószínűleg azok alkottak, akik a rájuk erőszakolt demokráciát akarták lerázni. Az 5. század első feléig a görögöknek nem volt fogalmuk az alkotmány jellegére (a demokrácia fogalma is csak a perzsa háborúk után született meg), csupán *eunomiáról* és *düsznomiáról* (azaz jó és rossz törvényekről, illetve berendezkedésről) beszéltek.

8.4. Bel- és külpolitikai irányváltás. Az első peloponnészoszi háború (460–446)

464-ben Spártában súlyos károkat okozott egy földrengés. A vészhelyzetet kihasználva a *helóták* fellázadtak a spártai uralom ellen (ezt a lázadást szokás a 3. messzéniai háborúnak is nevezni). A lázadást a spártai *homoioszok* két éven keresztül próbálták felszámolni. A felkelők utolsó csoportja a messzéniai Ithomé várában tartott ki, amelynek az elfoglalásához a spártaiak a (481 óta még mindig élő Hellén vagy Iszthmoszi szövetség alapján) szövetséges Athénhoz fordultak segítségért, mivel az athéniak náluk jobban értettek az ostromhoz. Az athéni népgyűlés megosztott volt a segítségnyújtást és ezzel összefüggően a Spártához való viszonyt illetően is. A demokraták (akik a további demokratizálódást képviselték) Ephialtész vezetésével ellenezték a segítségnyújtást, de Kimón Spárta-barát politikája győzött. Így Kimón négyezer *hoplitát* vitt Spártába. Mivel azonban Ithómét nem sikerült elfoglalniuk, a spártaiak megalázó módon hazaküldték őket. Athénban ez nagy felháborodáshoz, a Spártával fennálló szövetség felbontásához és Kimón osztrakizálásához vezetett. A Spárta-barát külpolitikát felváltó Spárta-ellenesség együtt járt a belpolitikai irányváltással is. Az athéni politikát meghatározó erővé a demokraták váltak, akiknek az élén Ephialtész 461-es meggyilkolása után Periklész állt egészen 429-ben bekövetkezett haláláig. Az állam első polgárává akkor vált megkérdőjelezhetetlenül, amikor 443-ban *osztrakizmosz*sral eltávolította oligarcha ellenfelét, Thuküdidészt, Melésziasz fiát (aki nem azonos a történetíróval).

Athén a 460-as évektől erős érdeklődést mutatott nyugat felé kereskedelmi és stratégiai okokból: befolyását ki akarta terjeszteni Dél-Itáliára és Szicíliára. Ezzel a törekvéssel elsősorban Korinthosz érdekeit sértette. Athén és Korinthosz kereskedelmi rivalizálása döntő szerepet játszott az első és a második peloponnészoszi háború kirobbanásában is. Athén nyugati terveire utal, hogy több szicíliai várossal is kötött szövetséget a 450-es években, így például Leontinoi-jal. Az athéniak nyugat iránti érdeklődéséből fakadt Thurioi alapítása is 444-ben Szübarisz helyén a kiváló gabonaföldekkel rendelkező Dél-Itáliában. (A város lakosai között azonban az athéniak kisebbségben voltak, ezért Thurioi inkább pánhellén gyarmatvárosnak számított, mint athéninak. Hamar el is szakadt Athéntől, sőt ellensége lett.) Ugyancsak a nyugat felé irányuló törekvésekről árulkodik, hogy az athéniak elfoglalták a Korinthoszi-öböl bejáratában Naupaktoszt, amely a nyugat felé hajózó athéniak támaszpontja lett. Itt telepítették le az athéniak azokat a messzénieket is, akik Ithomé várában szabad elvonulás fejében megadták magukat a spártaiaknak. Hasonlóképpen a nyugati törekvésekkel függ össze, hogy Athén szövetséget kötött nyugati szomszédjával, Megarával 460-ban, miután a város (Korinthossszal folyó konfliktusa miatt) kilépett a Peloponnészoszi szövetségből. Így az athéniak használhatták Megara kikötőjét a Korinthoszi öbölben, ahonnan nyugatra tudtak hajózni.

Ugyanebben az évben, 460-ban megkezdődött a fegyveres konfliktus Athén és szövetségesei, valamint a Peloponnészoszi szövetség között. Athén a háború első éveiben nagy sikereket ért el. Elfoglalta Közép-Hellászt, vagyis Boiótiát (kivéve Thébait), Lokriszt, Phókiszt, ezenkívül Aigina szigetét, majd Spárta kikötőjét, Gütheiont, az ahhoz közeli Küthéra szigetét és a Korinthossszal szomszédos Sziküönt, Troizént, Akhaiát. Így Athén egyrészt alávetett, azaz biztonságos területekkel vette körül magát, hogy a város megtámadását megnehezítse, másrészt bekerítette Korinthoszt és fenyegette Spártát. Szárazföldön ekkor érte el a legnagyobb kiterjedését az athéni birodalom. Athénnek ráadásul olyan nagy energiái és erőforrásai voltak, hogy az említett hódításokkal egy időben háborúzott Küproszon és Egyiptomban is a perzsák ellen. A háború végére azonban Athén Aigina kivételével valamennyi hódítását elvesztette. Így 15 év háború és rengeteg embervesztés után Athénnek ugyanannyi területe lett, mint 461-ben volt.

446-ban az első peloponnészoszi háborút lezárta a harmincéves (azaz harminc évre szóló) béke, amely azonban csak tizenöt évig tartott. A békeszerződés rendelkezései értelmében Athénnek biztosítania kellett Aigina autonómiáját, továbbá le kellett mondania Megara kikötőiről. Athén és Spárta egymás szövetségeseit nem támadhatták meg, a saját szövetségeseikkel szemben viszont alkalmazhattak erőszakot. A szövetséges államok nem állhattak át a másik szövetségbe, de a semleges államok bármely félhez csatlakozhattak. A feleknek a vitás kérdések megoldására döntőbírákhoz kellett fordulniuk. Talán még megállapodtak a tengeri szabad közlekedés és kereskedelem biztosításáról is.

Problémát jelentett a harmincéves békével kapcsolatban, hogy bármennyire civilizált megoldás is lett volna döntőbírákhoz fordulni vitás kérdések megoldása érdekében, nem volt állam, amely semleges döntőbíró lehetett volna, mivel kétpólusú rendszer alakult ki, és minden tekintélyes állam tartozott valahová. Emellett alapvető hiányossága volt a békeszerződésnek, hogy a Korinthosz és Athén közti kereskedelmi rivalizálás megakadályozására nem volt alkalmas. Az athéniaknak nagy anyagi és katonai erő állt rendelkezésére, és óriási ambíció fűtötte őket. Ezért nyilvánvaló volt, hogy a harmincéves béke csak „fegyverszünetet” jelenhet, Athén nem fog lemondani hatalma további kiterjesztéséről. Csak akkor értek véget az athéni hegemonia-törekvések, amikor a második peloponnészoszi háború végére megtört az athéniak energiája, valamint a katonai és anyagi ereje.

8.5. Periklész

A korszak legfontosabb politikusa, Periklész Athén legelőkelőbb és nagyon gazdag nemzettségéből, az Alkmaionidák közül származott. Periklész családi viszonyai társadalomtörténeti szempontból is érdekesek. Periklész a korabeli szokásoknak megfelelően (elsősorban a nemzettség vagyonának a nemzetségen belül maradása érdekében) egy közeli rokonát vette el feleségül. Az asszonynak az előző házasságából már volt egy gyereke. Periklésznek is szült két fiút, de mivel boldogtalan házasságban éltek, elváltak, és a nő harmadszor is férjhez ment – megint egy rokonához. Periklész egy milétoszi születésű *metoikosz* (azaz Athénban letelepült idegen származású) nővel, Aszpasziával élt ezután együtt. Kapcsolatukat az athéni törvények nem ismerték el törvényes házasságnak, mert az csak két polgár között volt lehetséges (Periklész 451-es törvénye óta). Innen származott a vád, hogy Aszpaszia Periklész ágyasa volt, hiába éltek úgy együtt, mint a házastársak. Aszpaszia különösen művelt nő volt, aki hozzá tudott szólni közéleti, művészeti, filozófiai kérdésekhez. Ilyen témákról férfitársaságokban esett szó, ahol Aszpaszia gyakran megjelent, ezért a komédiaszerzők és egyéb írók gyakran hetérának titulálták és történeteket meséltek erkölcstelenségéről. A forrásaink azt is érdemesnek látták megemlíteni mint ritkaságot, hogy Periklész és Aszpaszia között mély érzelmi kapcsolat volt. Periklész vonzalmában nyilván jelentős szerepet játszott Aszpaszia intelligenciája és műveltsége. Olyan vélemények is éltek az ókorban, hogy Periklész több politikai döntése mögött ő állt, és Periklész egyes beszédeit is ő írta.

Mivel Aszpaszia *metoikosz* volt, ezért közös gyerekük, az ifjabb Periklész nem rendelkezett polgárjoggal. Miután viszont a 430-ban kitört járványban meghalt Periklész két törvényes fia, a nép kivételes módon megadta a polgárjogot az ifjabb Periklésznek. Így lehetségessé vált számára, hogy akár a legmagasabb tisztségeket is betölthesse, ami a radikális demokrácia viszonyai között a szerencsétlenségét okozta. A peloponnészoszi háborúban ugyanis *sztratégosz* volt a győztes Arginuszai-szigetek melletti tengeri ütközetben, és így őt is halálra ítélték és kivégezték a csata utáni koncepciós perben.

Thuküdidész azt írja, hogy az athéni berendezkedés (a 440-es évek második felében és a 430-as években) névleg demokrácia volt, valójában azonban az első polgár (azaz Periklész) uralma. Thuküdidész *démagógosz*nak nevezi Periklészt, de nem a szó későbbi, negatív értelmében, amikor a népnek hízolgő, juttatásokkal és ígéretekkel a népszerűséget hajhászó politikusokat jelölte. Azért *démagógosz* Periklész, mert ő valóban irányította (az *agein* jelentése: irányítani) az athéni népet, és nem a nép kívánságait szolgálta ki. Erkölcsileg kifogástalan, megvesztegethetetlen és karizmatikus vezető volt. 443-tól évről évre *sztragésszá* választották az athéniak. Legfontosabb külpolitikai törekvését Athén birodalmának erősítése és növelése, valamint a fő ellenség, Spárta gyengítése jelentette. Ezért Periklésznek nagy volt a felelőssége a peloponnészoszi háború kirobbanásában.

Forrásaink minden idők legnagyobb görög szónokának nevezik Periklészt, ő mégis csak ritkán, a legnagyobb jelentőségű ügyekben szólalt fel, hogy ne unjanak rá a polgárok. Népgyűlési javaslatot még ritkábban nyújtott be személyesen, hogy ellenfeleinek minél kevesebb lehetőséget nyújtson a támadásra. Javaslatait legtöbbször barátai terjesztették be, így őket tudták Periklész ellenfelei *graphé paranómón*nal bevádolni.

A másik eszközt, amellyel az ellenfelek Periklésznek ártani akartak, a barátai ellen indított *aszebeia* perek jelentették. Aki ellen *aszebeia*-, vagyis istentelenségi pert indítottak, azt azzal vádolták,

hogy nem hisz az istenekben, illetve hogy természeti jelenségekről a vallási elképzelésekkel ellentétes nézeteket tanít. A görögök úgy gondolták, hogy az istentelenség sérti az isteneket, kockáztatja bosszújukat, amely az egész közösséget érheti, ezért az istentelenség hazaárulással ért fel. Másrészt a vallás kikezdése a társadalmat összetartó erkölcsi korlátok elleni támadás volt. Mégis a vallástalanság vádjá mögött legtöbbször politikai szempontok kaptak szerepet: olyanok ellen használták, akiknek nehezményezték nézeteit, de nem követtek el semmi kifogásolhatót, másrészt – mint a Periklész köréhez tartozók esetében – a közvetlen politikai támadás eszközét jelentette az *aszebeia*-vád. Istentelenséggel vádolták a természettudós Anaxagorasz, Periklész barátját és tanácsadóját, valamint Aszpasziát is, akiknek az elítélésével vagy végzálásával Periklésznek akartak ártani. Anaxagorasz racionális, mítosz- és istenmentes magyarázatot adott a természet jelenségeire, így például a Nap- és a Hold-fogyatkozásról helyesen gondolkodott, de az az elképzelése is közelít a modern természettudomány felfogásához, hogy a Nap egy izzó érc. Ezenkívül az epilepsziát is természetes okokkal magyarázta. Miután bevádolták, Periklész segített neki elszökni Athénból. Azt nem tudjuk, hogy Aszpasziát Periklész ellenfelei pontosan mivel vádolták az ellene indított *aszebeia* perben, de talán hasonló nézetei lehettek Aszpasziának, mint Anaxagoraszaknak. Periklész maga volt Aszpaszia *prosztatésze* (képviselője), de a legnagyobb görög szónok is csak a könnyeivel tudta megindítani a bírakat. Így a per, amely könnyen halálbüntetéssel vagy száműzetéssel végződhetett volna, felmentéssel ért véget.

A Periklész köréhez tartozó Pheidiaszt, aki talán Periklész egész építési programjának vezetője volt, kétszer is bevádolták istentelenséggel Periklész ellenfelei. Először a konkrét vád azt állította, hogy Pheidiasz lopott abból az egy tonna aranyból, amelyet az Athéné szobor elkészítéséhez kapott az államtól. Mivel erre a vádra – Periklész tanácsára – számított Pheidiasz, és ezért úgy készítette el a szobor aranydíszítéseit, hogy azok levehetőek és lemérhetőek legyenek, így bizonyítani tudta ártatlanságát. A második alkalommal az volt a konkrét (és valószínűleg jogos) vád ellene, hogy az istennő pajzsának egyik domborművén, amely a görögök és az amazonok harcát ábrázolta, megmintázta saját magát és Periklészt mint akik részt vesznek a harcban. Ekkor Pheidiaszt börtönbe vetették, és betegségében ott is halt meg (azonban más források szerint ekkor ment Olümpiába, és készítette el a Zeus szobrot).

8.5.1. Prótagorasz és a szofisták; a *nomosz-phüszisz* vita

Periklész barátai között volt a leghíresebb szofista, Prótagorasz is, aki Periklész megbízására Thurioi törvényeinek megfogalmazója is lett. Prótagorasz a többi szofistához hasonlóan vándortanítónaként járt városról városra, és sok időt töltött Athénban is. Ő volt az első a szofisták között, aki pénzt kért a tanítványaitól. Egy-egy kurzusa óriási összegbe, 100 *minába* (több mint százmillió forintba) került, így rövid idő alatt hatalmas vagyonra tett szert (ami azt is bizonyítja, hogy az általa közvetített ismereteket és kompetenciákat a korabeli társadalom sokra értékelte). A szofisták mindenekelőtt retorikatanárok voltak, akik a szabad emberhez méltó életre, vagyis a közügyekben való részvételre és a saját gazdaság hatékony vezetésére készítették fel a tehetséges polgárokat. Szabad embernek ugyanis azt tartották a görögök, aki autonóm, vagyis a saját felelős döntéseivel irányítja az életét, kezében tartja háza és gazdasága vezetését, és a közösség sorsának alakulásába is döntő módon beavatkozik. A szofisták ezért elsősorban retorikai ismereteket, másodsorban pedig általános műveltséget közvetítettek: kevésbé természetfilozófiai, inkább etikai, politikaelméleti és jogi ismereteket. A demokráciában ugyanis nem szakismeretekre volt szükség a népgyűlésen vagy a bíróság előtt az érvényesüléshez. A döntéshozók ugyanis egyszerű emberek voltak, akiket a szónok iránti szimpátiájuk vagy ellenszenvük, illetve az ügygel kapcsolatban felkeltett érzelmük (harag, büszkeség, félelem, lelkesedés vagy felháborodás) befolyásolt. Aki értett a meggyőzéshez, az sikeres politikus lehetett. A szofisták tehát mindenekelőtt arra tanítottak, hogyan lehet „a gyengébb érvet erősebbé tenni”. Prótagorasz legismertebb tanítása a *homomensura* tétel volt: „Minden dolog mértéke az ember, a létezőké abban ahogy léteznek, a nemlétezőké abban, ahogy nem léteznek”. A mondat valószínűleg azt jelenti, hogy számomra olyanok a dolgok, ahogyan nekem (az én érzéseim számára)

megjelennek, számodra olyanok, ahogyan te látod őket: ez a relativista (vagy szubjektivista) felfogás tagadja az objektivitást és az igazság létét. A relativizmus (vagy szubjektivizmus) vonatkozik a létezők valamennyi tulajdonságára, a szépségére, jóságára, igazságosságára, sőt még a létezésére is. Ezt a felfogást a görögök romboló hatásának tartották a hagyományokra és az erkölcsökre vonatkozóan. Ráadásul Prótagorasz azt is tanította, hogy az istenekről sem lehet biztos tudásunk: sem a létezésükről, sem arról, hogy milyenek (ezt nevezzük teológiai agnoszticizmusnak). Az istenekről írt műve miatt Prótagoraszt egyes forrásaink szerint be is vádolták *aszebeia*ért, száműzetésre ítélték, a művét pedig elégették. Szicíliába ment, de hajótörést szenvedett és a tengerbe veszett.

Prótagorasz hozzászólt az úgynevezett *nomosz-phüszisz* vitához is, amely a szofistákat, a történetírókat, a drámaírókat és az 5. század legtöbb gondolkodóját foglalkoztatta. Többek között a következő kérdések tartoznak ehhez a vitához: Miként viszonyul egymáshoz a *nomosz* (az állami, vallási, erkölcsi törvény, a hagyományok) és a *phüszisz* (a természet, elsősorban az emberi természet)? Összhangban vannak-e vagy éppen ellentétben? Melyiket kell követnünk? Alapvetően jó vagy rossz az emberi természet? Mi a törvény eredete? Objektív-e az igazságosság (a *nomosz* egy alapvető formája), vagy csak megegyezésen alapul, és ezért önkényes és kevésbé kötelező erejű? Akik önkényes megállapodásnak tekintették a törvényeket, és a *phüszisz* követését tartották helyesnek, azok vallották először a nők és a rabszolgák egyenjogúságát, valamint az emberiség egységét. A törvényről és a természetről hasonló álláspontot képviselő más szofisták, például a Thuküdidészre és Nietzsche (az Übermensch alakjára) is nagy hatást gyakorló Kalliklész, egészen addig elmentek, hogy a törvény (a demokráciákban) a gyengék alkotása, amely csak korlátozza az erőseket (vagy kiválókat). Ezért nekik a természetüket kell követniük a törvénnyel és a hagyományos morállal szemben. A természet parancsai ugyanis szükségszerűek, a törvények viszont önkényesek. (A törvénynek az felel meg, ha a kiválók egyenlően részesülnek a javakból és megtiszteltetésekből a sokasággal, azonban ez igazságtalan a természet szerint. A természet szerint az a helyes, ha a kiválók kíméletlenül érvényesítik érdekeiket a silányabbakkal szemben, uralkodnak a silányabbakon és kihasználják őket.) Prótagorasz álláspontja ellentétes Kalliklészével. Ő úgy gondolja, hogy az emberi természet tökéletlen, ezért korlátozni kell, hogy lehetővé váljon a közösségi élet. A törvényt ő is megegyezés (tulajdonképpen egy társadalmi szerződés) eredményének tartja, azonban hasznosnak és jónak tekinti, mert a törvény tartja féken az emberi természet negatív vonásait.

8.6. A demokrácia kiteljesedése és radikalizálódása

A perzsa háborúk utáni tizenhét évben Athén államformája mérsékelt demokrácia volt, amelyben az Areioszpagosz vezető szereppel rendelkezett. A legbefolyásosabb államférfi a Spárta-barát Kimón volt. Ezt az időszakot a Spártával való jó viszony és a perzsák elleni intenzív katonai tevékenység jellemezte. A Déloszi szövetség fennállása miatt viszont a flottalegénység, azaz a legszegényebb társadalmi réteg katonai és ebből következően politikai súlya folyamatosan nőtt. Végül 462-ben került sor a kül- és belpolitikai irányváltásra.

Közvetlenül azelőtt, hogy az athéniak Kimónt száműzték és felbontották a szövetséget Spártával, 462-ben a demokraták vezetője, Ephialtész egy törvényt fogadtatott el, amely a demokrácia kiteljesedéséhez jelentősen hozzájárult. A törvény értelmében az Areioszpagosz elvesztette a politikai ügyekben való bíraskodás és a tisztviselők ellenőrzésének jogát (ezután már csak gyilkossági és vallási ügyekben bíraskodott). Ezeket a funkciókat ezentúl az *ekklészia*, a *bulé* és a *héliaia* gyakorolta. Ephialtész továbbá elfogadtatta a tisztségek betöltéséhez szükséges jövedelmi szint leszállítását és talán egyes tisztviselők díjazását is.

Ephialtészt 461-ben meggyilkolták. A gyilkosságot valószínűleg az oligarchák (arisztokraták) követték el bosszúból, de az sincs kizárva, hogy egy demokrata volt a gyilkos. Ezután Periklész lett a demokraták vezetője, aki 457-ben törvényt fogadtatott el arról, hogy a *zeugítészek* is lehetnek *arkhónok*. Ezáltal a tisztség szélesebb rétegek számára vált betölthetővé, és így a tekintélye még tovább csökkent azóta, hogy Themisztoklész 487-ben sorsolt tisztséggé tette. Ezáltal természetesen a volt *arkhónokból* álló Areioszpagosz tekintélye is csökkent, és egyre kevésbé állt arisztokratákból. Periklész ezenkívül bevezette az esküdtbírák két *oboloszos* díjazását is 457-ben.

Ephialtész és Periklész említett intézkedései hatására az athéni mérsékelt demokrácia radikális demokráciává kezdett alakulni. Az intézkedések két elemét tehát az arisztokraták kiváltságainak és hatalmának csökkentése, valamint a tisztségeknek a szegények számára is betölthetővé tétele jelentette.

8.6.1. Adottságok és intézmények, amelyek révén megvalósult a demokrácia

Az állam mérete lényeges volt a demokrácia megvalósíthatósága szempontjából. A túlságosan kisméretű államokban nem jöhetett létre demokrácia, mivel egyrészt az ilyen államok kiszolgáltatottak voltak a nagyobb államoknak. Másrészt a kisebb városokban a demokratikus alkotmány eleve nem lehetett más, mint külsőség, mivel a személyes kapcsolatok különösen erősek voltak, így az arisztokraták hatalma érvényesült. Ezekben az államokban az ősi hagyományok éltek tovább akármilyen új berendezkedés, illetve név alatt. A demokrácia, illetve az oligarchia elnevezés csak a külpolitikai orientáció eszköze volt. A túlságosan nagy államban pedig nem valósulhatott volna meg a közvetlen demokrácia.

Az ókori demokrácia nem képviselői, hanem közvetlen demokrácia volt. Minden polgár részt vehetett, felszólalhatott és indítványt nyújthatott be a népgyűlésen: ezt jelenti az *iszégoria* (azonos jog a politikai gyűléseken való felszólaláshoz). Minden athéni polgárnak joga volt politikai tisztséget betölteni (ezt fejezte ki az *iszonomia* fogalma), és mindenki életében legalább egyszer, de inkább többször töltött is be tisztséget. Elítélték ugyanis azt a polgárt, aki nem foglalkozott a közügyekkel. Annak érdekében, hogy a politikában való részvétel ne csak elvi lehetőség legyen, hanem ténylegesen meg is valósuljon, a tisztviselők (a *sztratégosz*okat és a kincstárnokokat kivéve) sorsolással lettek kijelölve, és napidíjat kaptak. A sorsolás egy alapvető demokratikus eljárásnak számított, mert biztosítani tudta, hogy ne érvényesüljenek a személyes érdekek és lekötelezettségek a tisztviselők kiválasztásánál. A napidíj pedig azt tette lehetővé, hogy a szegények is részt tudtak venni a politikai életben, mert nélküle ők nem engedhették volna meg maguknak, hogy kenyérkereső munka nélkül töltsék a napjukat. A díjazás kompenzálta a hivatalnokoskodás ideje alatt elmaradt munka jövedelmét. Az összes görög város közül csak Athénban fizettek a tisztségek betöltőinek.

A demokrácia létrejöttét segítette, hogy a politikai közösség vallásilag, nyelviileg és világnézetiileg meglehetősen egységes volt, és hogy a mediterrán éghajlat lehetővé tette, hogy az emberek egész évben szabad ég alatt tartsanak gyűléseket.

Ma a demokrácia nem egy államformát jelent, mint a görögöknél, hanem elsősorban a szabadságjogoknak és a hatalommegosztásnak az érvényesülését, valamint a szociális gondoskodás meglétét. Fontos különbség még, hogy ma léteznek a kormányzattól független politikai pártok, és csak a többpártrendszer tekintjük demokratikusnak. Ezzel szemben Athénban nem voltak pártok, hanem csak a kiemelkedő politikusokat vette körül egy támogatói kör. Sőt mai értelemben vett politikusok sem voltak Athénban. Azok tekinthetők mégis politikusoknak, akik szívesen nyújtottak be indítványokat, és szóltak hozzá az ügyekhez. A mai politikus szavunkhoz legközelebbi görög szó a *rhétór*, azaz a szónok (aki nem feltétlenül viselt hivatalt).

Arról már korábban volt szó, hogy Athén tengeri hatalma (a Déloszi szövetség) és a demokrácia feltételezték egymást. Korábban bemutatásra kerültek a demokrácia alapvető intézményeinek, a népgyűlésnek és a *héliaiának* a sajátosságai is. Volt arról is szó, hogy a politikai rend védelme a polgárok feladata volt, és hogy ez például olyan intézményeken keresztül valósult meg, mint az *osztrakiszmosz* vagy a *graphé paranomón*.

8.6.2. Az athéni demokrácia legnagyobb eredményei

Egyrészt a számos törvényi szabályozásnak köszönhetően a politikai egyenjogúság messzemenően megvalósult (a gazdasági vagy a társadalmi egyenlőség viszont nem volt cél). Másrészt a polgárok sokkal intenzívebben vettek részt a nyilvános politikai vitákban és a politikai döntéshozásban, mint ma a képviselői demokráciák időszakában, amikor a polgárság jelentős részére

a politikai közömbösség jellemző. Harmadrészt a tisztségviselők felelősségre vonhatók voltak: hivatalba lépésük előtt egy jogosultsági vizsgálaton kellett átmenniük, hivatali idejük alatt folyamatos ellenőrzés alatt álltak, majd leköszönésükkor is elszámoltatták őket, ezért gondosan könyvelniük kellett a rájuk bízott pénzek felhasználását. A hivatalba lépés előtti vizsgálat volt a *dokimaszia*, ahol a *héliaia*, illetve a *bulé* azt vizsgálta, hogy a jelölt valóban polgár-e, betöltötte-e a harmincadik életévét, teljesítette-e adózási, vallási, valamint katonai kötelezettségeit, és megfelelően bánik-e a szüleivel (más feltétele ugyanis nem volt a legtöbb hivatal betöltésének, az alkalmasságot nem vizsgálták): mindezeket tanúkkal igazolta a jelölt. Azon túl, hogy az illetékes állami hivatalnokok folyamatosan ellenőrizték és elszámoltatták a tisztviselőket, bármely polgár is panaszt tehetett rájuk. Jogos panasz esetén a tisztviselők bármikor elmozdíthatók voltak, nem csak hivatali idejük után, mint például Rómában. (Ezzel szemben jelentős negatívuma az athéni demokráciának, hogy a két alapvető intézménynek, a népgyűlésnek és a *héliaia*nak a tagjai nem voltak felelősségre vonhatók.)

8.6.3. A demokrácia radikalizálódása

A demokrácia radikalizálódása a peloponnészoszi háború idején következett be összefüggésben azzal, hogy az alsó társadalmi rétegeken múlt Athén háborús sikere és birodalmának fennmaradása. A radikális demokráciát az jellemezte, hogy az ügyek túlnyomó részét a népgyűlés (illetve az esküdbíróság) intézte, a tanács szerepe háttérbe szorult és a *démosz* a törvényeken is felül állónak tekintette magát.

Periklész után egyre inkább hivatásos szónokok uralták a népgyűlést, míg korábban olyan vezetők, akik egyszerre voltak hadvezérek és politikusok is. Ezek az új típusú, nem arisztokrata, populista politikusok rendszeresen olyan népjóléti intézkedéseket fogadtattak el, amelyek a *démosznak* nyújtott adományokkal, kedvezményekkel a saját hatalmon maradásukat szolgálták. Így például Kleón három *oboloszra* emelte az esküdtbírák napidíját, Kleophón pedig bevezette a *dióbeliát* a szűkséget szenvedő polgárok megsegítésére.

8.6.4. A demokrácia ókori kritikája

A *parrhészia* a teljes szólásszabadságot jelentette a népgyűlésen, a bíróságon és a színházban: ezeken a fórumokon bármit lehetett mondani a politikáról, az erkölcsről és a vallásról. Az ókomédia fő képviselője, Arisztophanész mindent és mindenkit nevetség tárgyává mert tenni. Kritizálta a politikusokat (főleg korrupció vagy magánéleti visszasságok miatt), a gátlástalan *szükophantákat*, valamint a paraszti önzést. Elégedetlenségét fejezte ki a társadalmi igazságtalanságok miatt, továbbá aktuálpolitikai kérdésekben is állást foglalt (főleg a *parabaszis*ban, abban a kardalban, amely a komédia témájától teljesen elszakadva közvetlenül a közönséget szólítja meg). A kritika azonban nem volt veszélytelen, Kleón például beperelte és többször meg is verette Arisztophanészt.

Az athéni filozófusok erősen kritikusak voltak a demokráciával szemben. Olyan filozófiai szövegek nem is maradtak ránk, amelyek a demokráciát dicsérik. Ezért a modern demokráciák, mint például az Amerikai Egyesült Államoké, létrejöttükkor nem is tekintettek példaként az athéni demokráciára, hanem inkább a római köztársaság berendezkedését vették mintául. Egyedül a történetíróknál, Hérodotosz és Thuküdidész műveiben vannak olyan részek, amelyek dicsérik a demokráciát.

A leggyakoribb kritika a demokráciával szemben, hogy először is a *démosznak* nincs szaktudása és műveltsége, ezért nem tud szakszerű döntéseket hozni. Másrészt a *démosz* döntéseit az emóciók és az indulatok befolyásolják, így a *démosz* könnyen félrevezethető: a tehetséges és gátlástalan szónokok bármire rá tudják venni. Emiatt a *démosz* gyakran nem is tud kitartani egy politikai irányvonal mellett. Ráadásul a gyűlésen jelenlevők hangulata és aktuális összetétele is meghatározhatja a döntéseket.

8.7. Népszámszám és a *metoikoszok*

Az athéni népesség számára vonatkozóan csak becsléseink vannak, amelyek elsősorban az athéni gabonafogyasztásra vonatkozó adatokból indulnak ki. Ezek alapján az összlakosság az 5. század közepén 250 000 fő körül lehetett, és a következőképpen oszlott meg: a polgárság 120 000 fő körül, a rabszolgák 80 000–120 000 fő körül és a *metoikoszok* 25 000–35 000 fő körül lehettek. A polgárok között a hadköteles felnőtt férfiak 30 000–50 000 főt tehetek ki, a többiek nők és gyerekek voltak. A hadköteles férfiak között pedig az első három vagyoni osztályba tartozóknak, azaz a *hoplitáknak* 15 000 és 20 000 között volt a számuk. Az akár 200 hajóból álló flotta legénysége gyanánt 30 000–40 000 főre is szüksége volt az athéniaiaknak, akik nem mind származtak a polgárságból, hanem egy részük idegen volt. A 250 000 fős összlakosság a peloponnészoszi háború végére hozzávetőleg 120 000 főre apadt, és többé nem is érte el a háború előtti szintet. A 4. században a hadköteles férfiak száma 20 000–30 000 körül lehetett.

A hosszabb ideje Athénban tartózkodó idegenek kötelesek voltak felvétetni magukat a *metoikoszok* jegyzékébe. Ilyenkor egy-egy *démoszhoz* osztották be őket, akárcsak a polgárokat. Fizetniük kellett az *eiszphorát*, a vagyonosokra kivetett rendkívüli hadiadót (még hozzá nagyobb összegben, mint a polgároknak) és a *leiturgiákat* is a polgárokhöz hasonlóan. Katonai szolgálatot is teljesíteniük kellett vagyonuk szerint (*hoplitaként* rend- és határvédelmi feladatokat láttak el, illetve a közvetlen szomszédok elleni háborúkban alkalmazták őket). A *metoikoszok* átmeneti kategóriát jelentettek polgár és idegen között. Spártával ellentétben Athén szívesen látta az idegeneket mint gazdag és vállalkozó szellemű réteget, és sok kedvezményben részesítette őket. Nem korlátozták kézműves vagy kereskedelmi tevékenységüket. Részt vehettek az állami ünnepeken és lehettek saját kultuszaik. Több szempontból viszont hátrányban voltak a polgárokkal szemben. Politikai jogokkal nem rendelkeztek, azaz nem választhattak és tisztségeket sem tölthettek be. Ingatlan-tulajdonuk nem lehetett (nem is örökölhettek ingatlant), ezért a házat, ahol laktak, és a földet, amelyet megműveltek, bérelniük kellett. Egy kis összegű adó, a *metoikion* fizetésére voltak kötelezve (férfiak: 12 *drakhma/év*, nők: 6 *drakhma/év*). Azonban kitüntetésként megkaphatták az *iszoteleia* kiváltságát, ami azt jelentette, hogy nem kellett *metoikiont* fizetniük, és a polgárokkal azonos nagyságú *eiszphorára* és katonai szolgálatra voltak kötelezve. Az igazságszolgáltatás általában hátrányosan kezelte őket, mert egyrészt végzés nélkül is letartóztathatók voltak, másrészt ha bíróság előtt kellett megjelenniük, akkor *prosztatészt* kellett választaniuk, aki képviselte őket, harmadrészt minden ellenük elkövetett gyilkosságot nem-szándékos gyilkosságnak tekintettek. Azonban a kereskedelmi perekben egy szinten kezelték őket a polgárokkal, és jogukban állt pert is indítani (az *arkhón polemarkhoszhoz* tartoztak a jogi ügyeik).

Periklész 451-es törvénye óta csak azok számítottak polgárnak, akik két polgár házasságából származtak. Egy polgár férfi és egy *metoikosz* nő gyerekei (a *nothoszok*) viszont ki voltak zárva az öröklésből, és nem rendelkeztek politikai jogokkal. Ez a szabályozás jelentősen átalakította az athéni társadalmat. Ezután az athéni férfiak csak athéni nőkkel házasodtak össze, a *metoikosz* nők pedig *metoikosz* férfiakkal éltek együtt. Amennyiben mégis együtt élt egy *metoikosz* nő egy athéni férfival, akkor csak szerető lehetett, aki mellett az athéni férfinak a legtöbbször törvényes felesége is volt.

A gazdag, tehetséges és sikeres idegeneket az athéniaiak örömmel fogadták, sőt ösztönözték őket arra, hogy Athénba telepedjenek. A vállalkozószellemű idegenek szívesen is jöttek Athénba, mert gazdag volt az állam és a polgárság, a város pedig gazdasági, valamint kulturális központ volt. Athénban lehetett igazán felfuttatni egy vállalkozást, itt kaphattak a művészek is a legkönnyebben megbízásokat, az intenzív kulturális élet pedig a tudományok művelőit is vonzotta. A város lehetőségei, impozáns épületei és sok szórakozási lehetőséget kínáló ünnepei miatt idegenek tömegei vállalták a polgárokkal szembeni hátrányosabb helyzetet.

Athénban számos *metoikosz* tartozott a legkiemelkedőbb értelmiségiek közé, például Arisztotelész vagy a beszédíró (*logographosz*) Lüsiasz. Az utóbbinak az apja, a szürakuszai Kephalosz az 5. század közepén a görög világ egyik legsikeresebb fegyvergyárát működtette. Maga Periklész volt, aki a családot Szürakuszaiból Athénba hívta a Kephalosz által behozott tőke, szaktudás és persze a jó minőségű fegyverek miatt is. Kephalosz Athén leggazdagabb lakosai közé tartozott. Három fia rendszeres hallgatója volt Szókratésznek, és több platóni dialógusban is szerepelnek.

8.8. Ajánlott irodalom

1. Aiszkhülosz drámái. Budapest Európa Könyvkiadó 1985.
2. Aristotelész: Az athéni állam (magy. Sarkady J.) Budapest Akadémiai Kiadó 1954.
3. Arisztophanész vígjátékai (ford. Arany J.) Budapest Európa Könyvkiadó 1988.
4. Euripidész összes drámái. Budapest Európa Könyvkiadó 1984.
5. Lysias beszédei (szerk. Bolonyai G.) Budapest Osiris / Balassi Kiadó 2003.
6. Plutarkhosz: Periklész és Kimón életrajzai (Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok I–II. Budapest Magyar Helikon 1978: mek.oszk.hu).
7. Steiger K.: A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény Budapest Atlantisz Kiadó 1993.
8. Szabó Á.: Periklész kora. Budapest Magvető kiadó 1977.
9. Szophoklész drámái. Budapest Osiris Kiadó 1994.

9. A (MÁSODIK) PELOPONNÉSZOSZI HÁBORÚ (431–404)

A peloponnészoszi háború története esetében nemcsak az eseményeknek, valamint azok okainak és jelentőségének a feltárásával érdemes foglalkozni, mert ugyanennyire érdekes az is, hogy az események ismertetője, az ókor legnagyobb történetírója hogyan bánik a nyersanyagával, mit tart lényegesnek elmondani és mit mellőz. Thuküdidész ugyanis nemcsak az eseményeket akarja bemutatni, hanem művével egy mély és örök igazságot akar közölni. Az eseményeket nem is annak megfelelően részletezi vagy írja le elnagyoltan, hogy mennyire járultak hozzá a háború végső kimeneteléhez, hanem hogy mennyire alkalmasok mondanivalója megvilágítására (például a kerkürai polgárháború vagy Mélosz elfoglalása a történelmi jelentőségüknél messze részletesebb kifejtésben részesülnek). Thuküdidész úgy gondolja, hogy annak, aki a történelmi események végső magyarázatával akar foglalkozni, a háború a legjobb téma, mivel a háborúban (krízis-helyzetben) mutatkozik meg leginkább az emberi természet (a *phüszisz*), amely a történelem egyik legfontosabb mozgatórugója. Thuküdidész szerint az emberi természet alapvonása az önzés, amely különféle formákat ölthet: lehet élvezetvágy, pénzvágy vagy hatalomvágy. Ezeket az önző motivációkat az erkölcs, a vallás, a törvények és a hagyományok (ezek mind együtt jelentik a *nomoszt*) korlátozzák, és így lehetővé teszik a civilizált életet. Amikor viszont az emberek nem törődnek a *nomosszal* és gátlástalanul csak az érdekeiket nézik, akkor lehetetlenné válik az emberek együttélése. Ez történik egyrészt a háborúk idején, másrészt maguk a háborúk is a *nomosz* leépülése és az önzés érvényesülése miatt törnek ki, harmadrészt az államot érő szerencsétlenségek és vereségek is a korlátok nélküli *phüszisz* következményei. Thuküdidész művének egyik fontos célja annak bemutatása, hogy hová vezet a gátlástalan önzés, azaz hová vezet az, ha a *phüsziszt* nem korlátozza a *nomosz*.

9.1. A háború okai és a háborúzó felek céljai

Thuküdidész oknyomozása nem annyira széleskörű és részletekbemenő, mint Hérodotoszé, de megkülönböztet négy *aitiát* és megnevezi a valóságot leginkább megközelítő *prophasziszt*. Az *aitia* – mint Hérodotosznál is – olyan okot jelent, amelyhez kapcsolódik a sérelem vagy a vétkeesség mellékértelme, vagyis az *aitia* egy olyan eseményt jelöl, amely során valaki egy vétket követett el, amelyért hibáztatható. A négy *aitia* (az epidamnosi/kerkürai konfliktus, a poteidaiai háború, a megarai *pszéphiszma* és Aigina függetlensége) és a *prophaszisz* nincsenek ellentmondásban egymással, inkább kiegészítik egymást. Az *aitiákat* a Peloponnészoszi szövetség egyes tagjai tartották

Athén részéről elszenvedett sérelmeknek, melyekért elégtételt követeltek. Miután Athén erre nem volt hajlandó, a spártaiak megüzenték a háborút. Az *aitiák* tehát nemcsak egyszerűen ürügyet jelölnek, hanem valós okokat, de mégsem a legfontosabb okát a háború kirobbanásának.

Az epidamnoszi/kerkurai konfliktus a következőképpen alakult. A mai Albánia területén fekvő Epidamnosz városában belső viszály tört ki, amelybe Epidamnosz anyavárosai, Kerküra (a mai Korfu) és Korinthosz is beleszólt. Kerküra (amely semleges volt, nem tartozott sem a Déloszi, sem a Peloponnészoszi szövetséghez) az epidamnoszi oligarchákat, Korinthosz a demokratákat támogatta. Kerküra és Korinthosz között kirobbant a háború, és 433-ban a peloponnészoszi flotta 150 hajóval (amelyből 90 korinthuszi volt) megtámadta a kerküraiakat a Szübota-szigetekenél. Athén – nehogy a jelentős flottával rendelkező Kerküra korinthuszi uralom alá kerüljön – szövetséget kötött Kerkürával és küldött tíz hajót. Az athéni segítségnek is köszönhetően a háborúban végül a kerküraiak győztek. A tíz athéni hajó azonban inkább szimbolikus jelentőséggel bírt: jelezte a kerküraiaknak és a korinthusziaknak is, hogy Athén fenntartja a védelmi szövetségét Kerkürával a korinthuszi fenyegetések ellenére, és nem hagyja magára a kerküraiakat.

A poteidaiai háború részben következménye volt az epidamnoszi konfliktusnak. Az athéniak tartottak attól, hogy a korinthusziak vissza fognak vágni a Kerkürának nyújtott athéni segítségért, és lázadásra fogják biztatni az egyik jelentős gyarmatvárosukat, Poteidaia, amely a Déloszi szövetség tagja volt. Ezért az athéniak 433–2 telén felszólították a poteidaiaiakat, hogy bontsák le a tenger felé néző falaikat, adjanak túszoikat, és küldjék el a Korinthuszból jött tisztviselőiket. (A korinthuszi gyarmatvárosok függése az anyavárostól a szokásosnál nagyobb volt: az alapítás után még évszázadokkal később is a gyarmatvárosok Korinthuszból kapták tisztviselőik egy részét, és pénzverésüket is korinthuszi mintákhoz igazították, azaz sem politikailag, sem gazdaságilag nem voltak teljesen függetlenek.) Poteidaia elutasította az athéni ultimátumot és elszakadt a Déloszi szövetségtől. Az athéniak erre megindították a város ellen az ostromot, a korinthusziak (és a makedón király) pedig támogatást nyújtottak a poteidaiaiaknak a tengeri és szárazföldi ütközetekben.

A megaraiak sérelmét egy athéni népgyűlési határozat, *pszéphiszma* jelentette. Az athéniak ugyanis kizárták a megarai polgárokat az athéni agoráról és a Déloszi szövetség kikötőiből – és így Megara gyarmatvárosaiból is – egy szakrális vétekre mint ürügyre való hivatkozással. A valódi oka a Megara elleni fellépésnek gazdasági és mindenekelőtt politikai jellegű volt. Mivel a megaraiak az athéniak kereskedelmi riválisai voltak, az athéniak igyekeztek számukra megnehezíteni a keleti irányú kereskedelmet és így próbáltak jelentős gazdasági kárt okozni nekik. A politikai–stratégiai megfontolások még lényegesebb szerepet játszhattak a határozat meghozatalában. A fő cél az lehetett, hogy az athéniak megakadályozzák, hogy a megaraiak gyarmatvárosaikat a Déloszi szövetségből való kilépésre ösztönözhessek. Thuküdidész nem foglalkozik a megarai *pszéphiszma*val, mert nem tekinti a háború valódi okának, hanem csak a spártaiak által felhasznált ürügynek, ezért nem ismerjük az ügy részleteit. A történetíró, Arisztophanész és Plutarkhosz néhány utalásából, valamint Periklésznek az intézkedés melletti kiállásából viszont úgy tűnik, hogy nem volt jelentéktelen a *pszéphiszma* szerepe a háború kirobbanásában. Mindenesetre a harmincéves békét nem sértette meg Athén a *pszéphiszma*val, mert a saját befolyási övezetében hozta a rendelkezést.

A peloponnészosziak negyedik sérelmét az jelentette, hogy Athén – a békeszerződés rendelkezése ellenére – nem adta vissza az első peloponnészoszi háborúban legyőzött és a Déloszi szövetséghez csatolt Aigina függetlenségét.

Thuküdidész szerint az említett *aitiák* a háború kitörésének valós okai voltak, mégis a legfontosabb okot (*prophasizst*) Athén megnövekedett hatalma és a spártaiak emiatti félelme jelentette. Thuküdidész azzal, hogy a háború leglényegesebb okát nem az *aitia* szóval jelöli, azt fejezi ki, hogy őt nem a felelősség kérdése érdekli, azaz nem azt keresi, hogy melyik fél vétkezett (először) a másikkal szemben.

A háború kirobbanásában a politikai–stratégiai szempontok mellett gazdasági, mindenekelőtt kereskedelmi okok is lényeges szerepet játszottak. Athén kereskedelmi riválisai Spárta legfontosabb szövetségesei voltak: nyugaton Korinthosz, keleten pedig Megara érdekeit sértette Athén gazdasági terjeszkedése. A háborút Spárta mindenekelőtt ezeknek a szövetségeseinek a nyomására üzentte meg.

A háborúzó felek céljai elsősorban politikai jellegűek voltak: a spártaiak és az athéniak is a Hellász feletti hegemonia megszerzésére törekedtek. Pontosabban Spárta célja Athén további terjeszkedésének megakadályozása és birodalmának felszámolása volt, míg Athén számára a status quo megőrzése már a győzelmet jelentette volna. (Bár Periklész figyelmeztette az athéniakat, hogy

csak a hatalmuk megtartására törekedjenek a háború során, és ne próbálják még növelni is birodalmukat, az athéniak nem hallgattak rá, és Szicília és Dél-Itália meghódítását is megkísérelték.) A spártai propaganda azt hirdette, hogy a háborút a peloponnészosziak az Athénnek alávetett városok szabadságáért vívják. Így bár Spárta üzent meg a háborút (és ezt megelőzően a spártaiak utasították el a döntőbírákhoz fordulást), mindenki Athént tartotta az agresszornak szövetségesei elnyomása és hatalmi törekvései miatt.

9.2. Az arkhidamoszi háború (431–421)

A peloponnészoszi háború első tízéves szakaszát arkhidamoszi háborúnak nevezzük a spártai királyról, aki az Attika elleni spártai hadműveleteket a háború első éveiben vezette. A korabeli görögök az arkhidamoszi háborút külön háborúnak tekintették. A második peloponnészoszi háború mint egy egység Thuküdidész koncepciója. Más történetíró esetleg a 460-tól 404-ig tartó eseményeket tekintette volna egy háborúnak, vagy éppen három háborút különböztetett volna meg, melyek közül az első 460 és 446 között zajlott, a második 431 és 421 között és a harmadik 418 és 404 között.

A háború első éveiben a spártaiak minden tavasszal Attikába vonultak Arkhidamosz király vezetése alatt, és pusztították az athéniak birtokait és terményeit, majd ősszel hazamentek. Az athéniak követték a Periklész által javasolt szigetstratégiát: lemondtak Attika megvédéséről, a lakosság ellátását a tengeren át biztosították, és túrték, hogy a spártaiak a falak előtt gúnyolják és gyávának mondják őket amiatt, hogy nem mentek a falakon kívülre. Hajóhadukkal viszont az athéniak elfoglaltak több szigetet a Peloponnészosz mellett, amelyeket aztán támaszpontokként használtak a spártaiak és szövetségeseik területei ellen indított támadásaikhoz. Hadműveleteik általában rövid zsákmányszerző portyák voltak, de nagyobb városokat is megtámadtak, sőt arra is törekedtek, hogy egy állandó, megerősített támaszpontot építsenek ki a Peloponnészoszon is, hogy oda át tudjanak szökni a lázadásra mindig hajlamos *helóták*.

Az athéniak háborús célja az volt, hogy megőrizték a birodalmukat, amelyet a spártaiak meg akartak semmisíteni. Arra számított Periklész, hogy a spártaiak, amikor majd látják, hogy *hoplitáikkal* nem tudnak semmit sem elérni, békét kötnek (Athén célja pedig csak a status quo megőrzése volt, így ő nyert volna). Emellett a Peloponnészosz elleni rendszeres támadásoktól azt várta Periklész, hogy a spártaiak szövetségesei arra az álláspontra jutnak, hogy Spárta nem képes őket megvédeni, ezért jobban járnának a semlegességgel vagy az athéniak szövetségével: vagyis a támadások a Peloponnészoszi szövetség felbomlásához vezetnek. A spártaiak pedig azzal számoltak, hogy az athéniak nem fogják bírni a túlsúfolt városban, idegesek és frusztráltak lesznek látva földjeik dülését: vagy békét kérnek, vagy kijönnek harcolni. Mindkét fél úgy kalkulált, hogy az ellenfél néhány éven belül feladja.

9.3. Periklész temetési beszéde és a járvány; Nikiasz és Kleón Athén élén

Az athéniak a perzsa háborúk idején vezették be azt a szokást, hogy minden év végén tartottak egy megemlékezést, valamint sport- és művészeti versenyeket az év során elesett athéni katonák tiszteletére. Ilyenkor a Kerameikosz városrészben, a Dipylon kapuhoz közel, ahol Athén legfontosabb temetője található, beszédet mondott a város legtekintélyesebb polgára. A peloponnészoszi háború első évének végén Periklész mondta a beszédet, amelyet Thuküdidész is megörökített és művének egyik csúcspontjává alakított (II. 35–46). Periklész eltért a temetési beszédek hagyományától, és nem az elesett katonák érdemeit és bátorságát magasztalta, hanem Athént és az athéniakat mint a katonák életének és halálának értelmét. Arról beszélt Periklész, hogy az elesettek és a hozzájuk hasonlók kiválósága tette Athént a világ legnagyobb helyévé, amely érdemes arra, hogy az ember az életét is feláldozza érte. Az athéniak ugyanis mindenki másnál kiválóbbak: sokoldalúak, az élet minden

területén megállják a helyüket, szeretnek dolgozni, szégyennek tartják a törvények és az erkölcsi szabályok megsértését, ők becsülik a legtöbbre a művészeteket és a tudományokat, nyitottak az újra és befogadják az idegeneket, vállalkozószelleműek és mernek kockáztatni, továbbá anélkül bátor és elsőrangú katonák, hogy az egész életüket katonáskodással töltenék. Athént a polgárainak ezek a kiváló tulajdonságai tették olyan állammá, ahol jobb élni, mint bárhol a világon. Sehol sem olyan kellemes az élet, mint Athénban, ahol a világ minden java megtalálható, legtöbb a szórakozási lehetőség, gazdag az állam, mindenki olyan életformát választhat, amilyent szeretne, és mindenki részt vehet a közügyekben.

Miután Thuküdidész Periklész szavaival elmondja, hogy az athéniak mindenki másnál, de különösen a spártaiaknál mennyivel nagyszerűbbek, műve szerkezetével azt fejezi ki, hogy az igazságnak ez csak az egyik oldala. Közvetlenül a beszéd ismertetése után ugyanis rátér az athéni járványnak és következményeinek a bemutatására, amiből az derül ki, hogy rendkívüli helyzetben az emberi természet negatívumai, az önzés és a gátlástalanság az emberek viselkedésének meghatározóivá válhatnak. Így az athéniak előbb említett nagyszerű tulajdonságai egy csapásra semmivé váltak. A járvány, amely talán tífusz volt, hozzávetőleg ötvenezer athéni halálát okozta, azaz messze többet, mint a 27 éves háború összes katonai cselekménye. Thuküdidészt, mint sok más eseménnyel kapcsolatban, a járvány esetében is elsősorban a lélektani és erkölcsi következmények érdeklik. Thuküdidész először leírja a betegség tüneteit és lefolyását (bűzös lehelet, fájdalmas hányás, égő bőr, álmatlanság, memóriavesztés, gyakran halálos hasmenés), majd bemutatja a járványnak az az athéniak gondolkodására és viselkedésére gyakorolt hatását. Az emberek az élvezethajhászásnak éltek, mert nem hitték, hogy lesz jövőjük. Áldozatot nem hoztak semmilyen nemesebb ügyért, mert nem bíztak benne, hogy célba érnek vele. Nem féltek az istenektől, mert ugyanúgy pusztultak az istenfélők is, mint mások. Nem féltek a törvénytől, mert úgy gondolták, hogy úgysem élük meg, hogy törvény elé állítsák őket.

Periklész is a járvány áldozata lett (akárcsak felesége és két fia). Ezután Nikiasz és Kleón lett Athén két vezető politikusa. Nikiasz gazdag arisztokrata volt (ezer rabszolgával rendelkezett, akiket bányászokként adott bérbe). Periklész halálától a saját haláláig (413) minden évre *sztratégosznak* választották. Túlságos óvatosságának köszönhetően egy csatájában sem szenvedett súlyos vereséget, de jelentős győzelmet sem aratott. Thuküdidész erényes embernek írja le. A mértékletesség jellemezte politikai állásfoglalásait és egész életvitelét. A Spártával való mielőbbi megegyezést kereste.

A radikális demokraták vezetője, Kleón az agresszív imperialista (offenzív) politikát képviselte. Forrásaink rendkívül negatív képet adnak róla, elsősorban azért, mert ő volt Athén első vezető politikusa, aki nem arisztokrata családból származott. Bár sikeres és gazdag vállalkozóként vált ismertté, fiatal korában nem részesült olyan oktatásban, mint az arisztokraták, és ezért szónoki stílusa és egész viselkedése közönséges volt. Arisztophanész komédiáiban rendszeresen kigúnyolta, amire válaszul Kleón beperelte és többször megverette a költőt. Thuküdidész pedig azért is nagyon elfogult Kleónnal szemben, mert húsz évig tartó igazságtalan száműzetését jelentős részben Kleónnak köszönhette, mert ő volt az, aki a történetíró a kudarcra végződő hadvezérsége miatt beperelte.

9.4. A lesboszi lázadás megtorlása

428-ban Lesbosz fellázadt Athén ellen és elszakadt a Déloszi szövetségtől. A lázadás leverése után az athéniak elvették a sziget flottáját, leromboltatták az erődítményeket, és a földterületek egy részét athéni *klérukhoszoknak* adták. Az a mód, ahogyan az athéniak a lakosok sorsáról döntöttek, az athéni népgyűlés működésének alapvető fogyatékoságára vet fényt. Világosan megmutatkozott ugyanis, hogy a népgyűlési döntések nem a törvények, az erkölcs és a racionális érvek alapján születnek Athénban, hanem a népgyűlésen résztvevők hangulata és a szónokok által feltüzelt indulata a meghatározó. Miután ugyanis az athéni hadvezér befejezte a hadműveleteket, követhajót küldött Athénba, és megkérdezte, hogy mit tegyen a sziget lakosaival. A népgyűlés Kleón javaslatára olyan határozatot hozott, hogy az egész férfilakosságot ki kell végezni, a nőket és a gyerekeket pedig rabszolgának kell eladni. A rendkívül kegyetlen eljárással az athéniak el akarták rettenteni a szövetségeseiket attól, hogy a jövőben el merjenek szakadni a szövetségtől. A népgyűlést követő napon viszont az ellentétes álláspontot képviselő szónokok úgy érzékelték, hogy megváltozott a

közhangulat, és sikerrel képviselhetnék az előző nap elvetett álláspontjukat. Ezért újra összehívták a gyűlést, amely most az előző napinál jóval enyhébb büntetésről határozott: csak a lázadásban vezető szerepet játszó férfiak kivégzését rendelte el. Minthogy az előző napi kegyetlen paranccsal a követhajó már úton volt Lesbosz felé, az athéniaiak dupla zsold fizetésével ösztönözték annak a követhajónak az evezőseit, amely az új, enyhébb parancsot vitte. A második hajó így az utolsó pillanatban beérte az elsőt, mielőtt megkezdődött volna a teljes férfilakosság kiirtása.

9.5. A kerkürai polgárháború

A háború számos államban kiélezte az oligarchák és demokraták között az ellentétet, mivel az előbbiek Spártától, az utóbbiak Athéntől várhattak segítséget: ezért egész Hellászban sokkal gyakoribb és brutálisabb lett a *sztaszisz*. A polgárháborúban az oligarchák és a demokraták kölcsönösen és tömegesen gyilkolták egymást az utcai harcok során. Ugyanakkor azonban nemcsak a háború táplálta a *sztasziszt*, hanem a *sztaszisz* is a háborút. A kerkürai polgárháború 425-ben vált a legvéresebbé. Az önérdék és a politikai hatalomra törekvés felülírt minden erkölcsi törvényt. Az emberek semmibe vették a szent helyeket, az esküt, az ígéreteket, a társadalmi kötelezettségeket, a rokoni kapcsolatokat, és korábban elképzelhetetlen aljasságokat követtek el.

Thuküdidész szemében a kerkürai polgárháború paradigmája az egész peloponnészoszi háborúnak, mivel itt még fokozottabban megvalósult mindaz, amit Thuküdidész a háborúk legalapvetőbb jellemzőinek tekint. A háború és annak legborzalmasabb formája, a polgárháború ugyanis szétrombolja a közösséget, mivel uralkodóvá teszi az emberek alaptermészetét, az önzést. A civilizált együttélés szabályai megsemmisülnek, az állami, az erkölcsi és a vallási törvényekkel (*nomosz*) az emberek nem törődnek a háború által okozott kényszerhelyzetben, amikor csak az önérdék, a túlélés (illetve az ezt szolgáló hatalom és pénz, valamint az élvezet) számít. Az önzés pedig erőszakossá, agresszívvá teszi az embereket, ami még kegyetlenebbé teszi a háborút. (Platón is úgy gondolja, hogy a korlátlan vágyak és indulatok a felelősek minden igazságtalanságért, az emberekkel szembeni vétkekért.)

Kerkürán az emberek még a szavak jelentését is megváltoztatták (mást értettek bátorság, megbízhatóság, óvatosság, körültekintés és ezek ellentétei alatt, mint korábban), így leépült és eltorzult a nyelv is, amely Thuküdidész szerint ugyancsak a hagyományok, a *nomosz* egy formája. Az erőszak eszközévé vált, és egyszerűbbé, elfogadottabbá tette az erőszakot a nyelvhasználat megváltoztatása is.

9.6. Pülosz és Szphaktéria elfoglalása (424)

A 420-as és 410-es évek kiemelkedő hadvezére, Démoszthenész 425-ben egy erődítményt épített a messzéniai Pülosznál, mert a flotta a rossz időjárás miatt nem tudott elhajózni. Az erődítményt aztán támaszpontként is akarták használni az athéniaiak a spártai területek elleni portyázásokhoz, illetve arra is alkalmas volt, hogy nyugtalanságot keltsen a *helóták* között. Spárta ezért 420 *hoplitát* küldött a Pülosszal szemközti Szphaktéria szigetére. Athén azonban győzött egy tengeri csatában, így körül tudta zárni a spártai katonákat. Erre a spártaiak azonnal fegyverszünetet kértek, mivel a *homioiszok* száma ebben az időben már erősen lecsökkent, ezért hatalmas veszteséget jelentett volna több száz teljesjogú elvesztése. A fegyverszünet viszont nem valósult meg. Kleón ezután folyamatosan becsmérelte az athéni hadvezéreket amiatt, hogy képtelenek elfogni a szigeten lévő spártaiakat. Erre ő kapott megbízást, és bár tapasztalatlan volt a hadvezetésben, Démoszthenésszel együttműködve sikert aratott. Az athéniaiak elsősorban íjászokkal, parittyásokkal és *peltasztészekkel* (hajítólánccsal felfegyverzett könnyűfegyverzetűekkel) támadták a spártai *hoplitákat*, akiknek nem is volt lehetőségük az athéni *hoplitákkal* harcolniuk, és vízüik, valamint élelmük sem volt. A hadművelet bebizonyította, hogy a gyors mozgású könnyűfegyverzetűeknek megfelelő terepen nagy a harci értéke a *hoplitákkal* szemben. Az életben maradt 292 (köztük 120 *homioisz*) spártai megadta magát, mivel teljesen értelmetlenül haltak volna meg, ha a

hagyományokhoz ragaszkodva a végsőkig küzdenek a kilátástalan helyzetben. A spártaiak békét akartak kötni, hogy visszakapják a foglyokat. Még a szövetségeseikre sem voltak tekintettel. Kleón viszont elutasította a békeajánlatot, mivel elbizakodott volt, vagy mert egy ilyen elsiertt békében nem bízott. Valószínűleg hiba volt visszautasítani a békét, mert az elidegenítette volna Spárta szövetségeseit, így bomlasztotta volna a Peloponnészoszi szövetséget. Mindenesetre a spártaiak a következő években nem indítottak Attika ellen hadjáratot, nehogy az athéniaiak kivégezzék a foglyokat.

9.7. Athéni vereségek és a békekötés (421)

Braszidasz északra, a Khalkidiké-félszigetre és a trák tengerpartra vezetett vállalkozása az első tengerentúli hadjárat volt Spárta történetében. Azért került sor ennek a hadszíntérnek a megnyitására, mert a spártaiak nem mertek Attika ellen hadjáratot indítani az athéni fenyegetés miatt, hogy támadás esetén kivégzik a Szphaktérián foglyul ejtett spártaiakat. Braszidasz kiváló szónoki képességeivel és a katonai jelenléttel való megfélemlítéssel sorra vette rá a városokat a lázadásra és az Athéntől való elszakadásra. A spártai hadvezér Amphipoliszt, a legfontosabb várost északon, váratlan megjelenésével kényszerítette megadásra. Bár a közelben állomásozott egy athéni flotta, amelyet a történetíró Thuküdidész vezetett *sztratégoszi* minőségben, nem tudtak az athéniaiak a város kapitulációja előtt a helyszínre érkezni, ezért Thuküdidészt száműzték Athénből. Száműzetésének köszönhetően viszont a történetíró személyesen is megismerhetett spártai hadvezéreket, nem-athéni forrásokhoz is hozzájutott, és lehetővé vált számára, hogy az írásnak szentelje idejét.

Ezekben az években még harcok folytak Boiótiában, Megaránál és Szicíliában is, amelyek kudarcokat hoztak Athén számára. 422-ben pedig egy Amphipolisznál lezajlott ütközetben, amelyben az athéniaiak sikertelenül próbálták meg visszaszerezni a várost, elesett Kleón és Braszidasz is. A vereségek és a háborús politika legfőbb képviselőjének halála arra ösztönözték az athéniaiakat, hogy békét kössenek a spártaiakkal. A békét 421-ben a mérsékelt és a spártaiakkal már korábban is kiegyezést kereső Nikiasz kötötte meg.

A háború első szakaszának győztese Athén lett, mivel a városnak sikerült megőriznie a status quót: megtartotta birodalmát, a Peloponnészoszi szövetség pedig még gyengült is. Korinthosz, Megara, Boiótia ezért nem írták alá az ötven évre szóló békét, amely lényegében Athén győzelmét jelentette. Spárta legfontosabb szövetségeseinek ugyanis semmi haszna nem volt a békéből, sőt Megara két kikötője és két Korinthossszal szomszédos város is Athén kezén maradt. A spártaiaknak viszont teljesült az a kívánsága, amely a fő motivációjuk volt a békekötésre: visszakapták azokat a *hoplitáikat*, akik még nem pusztultak el az athéni fogságban. Az athéniaiaknak pedig a békeszerződés értelmében vissza kellett volna kapniuk Amphipoliszt. Az amphipolisziak azonban nem voltak hajlandók visszaállni Athén mellé, és Braszidaszt kezdték tisztelni mint valódi alapítójukat az athéni Hagnón helyett. Ezért az athéniaiak megtartották Püloszt, bár a békeszerződés szerint át kellett volna adniuk. Thuküdidész szerint hamis béke jött létre, amely inkább csak egy ideiglenes fegyvernagyugvás volt.

9.8. A Nikiasz-béke időszaka (421–415)

9.8.1. Alkibiadész és Nikiasz szembenállása

Thuküdidész Alkibiadészt tartotta a háború főszereplőjének Periklész halála után. Alkibiadész rendkívül jómódú, tehetséges és ambiciózus személyiségként döntően alakította az eseményeket. Hasonlóan kivételes intelligenciával és képességekkel rendelkezett, mint rokona, Periklész, akinek a házában nevelkedett, de belőle hiányzott az az erkölcsi tartás, amely Periklészt jellemezte. A közösség érdekeit semmibe véve csak a saját céljai elérésével törődött, ezért lett ő Thuküdidész szerint Athén háborús vereségének egyik legfőbb oka. Szókratész köréhez tartozott, és Platón több dialógusában is

szerepel. A szellemes és jóvágású Alkibiadész kicsapongó, fényűző és extravagáns életmódjával is hírnevet szerzett. Számos anekdotát ismerünk ittasan elkövetett dolgairól. Szenvedélyes kocsiversenyzőként a győzelmeit is népszerűsége növelésére használta fel. A 416-os olümpiai játékokon hét versenykocsival indult, és megszerezte az első, a második és a negyedik helyet.

A Nikiasz-béke időszakában Athén két legbefolyásosabb politikusának, Nikiasznak és Alkibiadésznek a politikai célkitűzései egymással szemben álltak. Nikiasz józan és mérsékelt céljai Periklész stratégiájával voltak összhangban. Alkibiadész viszont elszántságával és szenvedélyességével sokakat meg tudott nyerni túlzó és felelőtlen terveinek, amelyek az ő ambícióinak teret engedtek, de Athén számára rendkívüli kockázatot jelentettek. Terveinek első eredménye egy rövid távú diplomáciai siker és egy erre következő katonai vereség volt. Alkibiadésznek sikerült megbontania a Peloponnészoszi szövetséget és Athén oldalára állítani Mantineiát, Éliszt, valamint Argoszt. A Spártával vívott Mantineiai csatában (418) viszont az athéniak és új szövetségeseik vereséget szenvedtek, sőt Spárta tekintélye és hatalma jelentősen megerősödött győzelme következményeként.

9.8.2. Hüperbolosz osztrakiszmossa (417)

Nikiasz és Alkibiadész is ugyanabban az évben jutott arra a gondolatra, hogy megpróbál ellenfelétől *osztrakiszmoss* segítségével megszabadulni. Miután a tisztviselők meghírdették az *osztrakiszmoss* ügyében a népgyűlést, már Nikiasz és Alkibiadész is úgy látta, hogy kétséges a szavazás kimenetele. Minthogy az egyszer kiírt *osztrakiszmoss*t meg kellett tartani, és valakit mindenképpen száműzni kellett, ezért a két politikus abban állapodott meg, hogy mindkettejük támogatói tábora egy harmadik személyre, Hüperboloszra adja le szavazatát. Így Hüperbolosznak kellett tíz évre száműzetésbe mennie. Az *osztrakiszmoss* intézménye viszont végképp lejárátódott. Egyrészt nyilvánvalóvá vált, hogy a politikusok visszaélnék az intézménnyel, és ellenfeleik eltávolítására használják fel. Másrészt még nagyobb felháborodást okozott, hogy Hüperbolosz méltatlan volt az *osztrakiszmoss*ra, mivel nem rendelkezett kiemelkedő politikai hatalommal, és alacsony sorból származott. Ezért az athéniak többé nem tartottak *osztrakiszmoss*-szavazást, helyette a *graphé paranómón* biztosította a demokrácia védelmét.

9.8.3. Mélosz szigetének elfoglalása

Az athéniak 416-ban indítottak támadást a semleges, de dór lakosságú és a spártaiakhoz közelebb álló Mélosz ellen, majd a következő évben el is foglalták a szigetet. Az összes férfit kivégezték, a nőket és a gyerekeket pedig rabszolgának adták el. Az esemény a peloponnészoszi háború alakulását és kimenetelét nem befolyásolta jelentősen, mégis nagy hatással volt a korszak két kiemelkedő szerzőjére, Euripidészre és Thuküdidészre is. Euripidész 415-ben bemutatott *Trójai nők* című drámája, amely Trója elfoglalását, a gyilkosságokat, a szenvedést, valamint a nők és a gyerekek kiszolgáltatottságát mutatja be, a mélosziakkal szembeni kegyetlenségre utal, amelynek elkövetésében a közönség egy részének is szerepe volt.

Thuküdidész történetírói művében pedig különleges ábrázolást kap az esemény. A méloszi dialógusként számon tartott fejezet inkább egy drámába illenék, mint egy történetírói műbe: az athéniak és a mélosziak párbeszédét mutatja be, amelyet a két fél a fegyveres konfliktus elkerülése érdekében folytatott, miután az athéni flotta már kikötött a szigeten. Az athéniak azt szabták a háború elkerülésének feltételül, hogy a mélosziak legyenek Athén szövetségesei. Ezt a követelést a mélosziak azonban nem akarták teljesíteni. Thuküdidész ábrázolásában a mélosziak a hagyományos erkölcs és világnézet képviselői, az athéniak viszont szofista nézeteket vallanak. Thuküdidészt nem is Mélosz elfoglalása vagy annak okai és következményei érdeklik (mint ahogyan egy történetírótól várnánk), hanem csupán alkalomnak vagy ürügynek tekinti az eseményt két szemben álló világnézet összevetésére (ilyen beállítottsága miatt az ókor legnagyobb történetíróját talán inkább filozófusnak kell tekintenünk, mint történetírónak). A mélosziak gondolkodása szerint a jót és a rosszat az istenek

szentesítik, így az értékek (és a vétkek) abszolút és objektív jellegűek. Az athéniak szerint viszont az igazságosság és más erkölcsi értékek viszonylagosak, így mindenki ugyanannyira képes a saját ügyét igazságosnak feltüntetni. Ezért az athéniak nem is akarnak jogról, erkölcsről és igazságosságról beszélni, hanem csak haszonról és érdekekről. Úgy gondolják, hogy az erősebb mindig azt teszi, ami az érdekében áll, erkölcsi megfontolások kevéssé befolyásolják. Ők is így akarnak eljárni, és nem akarják szándékaikat jogosnak feltüntetni. Azt állítják, hogy ők is ugyanazt a motivációjukat követik, mint minden ember: az önzésüket, pontosabban ebben az esetben annak egyik megjelenési formáját, a hatalomvágyat. A mélosziaknak pedig azt tanácsolják, hogy ne a becsületre vagy az igazságosságra hivatkozzanak szépen hangzó szavakkal, hanem inkább a saját érdekeiket igyekezzenek követni, amennyire lehetséges.

Thuküdidész direkt módon nem kommentálja a két álláspontot, de műve szerkezetével elárulja a véleményét. A méloszi dialógust követően ugyanis Athén szicíliai expedícióját mutatja be, amely során az athéni hadvezéreket (elsősorban Alkibiadészt, de részben Nikiaszt is) az erkölcsi megfontolásokat háttérbe szorító önzés motiválta, és ez vezetett az expedíció kudarcához (sőt Thuküdidész az egész peloponnészoszi háború elvesztéséért is elsősorban az athéni vezetők önzését és hatalomvágyát teszi felelőssé).

9.9. A szicíliai hadjárat (415–3)

Az athéniaknak Szicíliával és Dél-Itáliával kapcsolatban már évtizedek óta voltak terveik: erre mutattak többek között az egyes szicíliai városokkal kötött szövetségek, Thurioi alapítása és a messzéniaiak letelepítése Naupaktoszbán. A peloponnészoszi háború első felében azonban az athéniak többé-kevésbé követték Periklésznek azt az ésszerű tanácsát, hogy ebben a háborúban ne akarják hatalmukat növelni is, hanem elégedjenek meg azzal, hogy megtartják. Nagyszabású hadjáratot 415 előtt nem vezettek Szicíliába, csak egy kisebb flottát küldtek 427-ben Leontinoi megsegítésére. 415-ben viszont a céljuk egész Szicília meghódítása volt. Thuküdidész azt állítja, hogy a szicíliai hadjárat minden addigi görög katonai vállalkozásnál nagyobb szabású volt.

A hadjárat fő szószólója a felelőtlen, vakmerő, kalandvágyó és csak a saját karrierjével törődő Alkibiadész volt. A háború megindítása mellett érvelve a népgyűlés előtt arról beszélt, hogy Szicília gyenge és megosztott, ezért könnyen legyőzhető. Továbbá azt állította, hogy az athéniak a támadásukkal a peloponnészosziakkal szembeni helyzetüket erősítik. Hivatkozott arra is, hogy az állam tétlensége a hanyatlását okozza. Hérodotosz művében ugyanezt mondta Xerxész is, mielőtt megtámadta a görögöket. Thuküdidész ábrázolásában az athéniak szicíliai és Xerxész Hellász elleni hadjárata megfeleltethető egymásnak. Az athéniak ugyanolyan agresszorok, mint amilyenek a perzsák voltak. Az ellenük védekező szürakuszaiak pedig ugyanúgy szabadságharcot folytatnak, mint annak idején a görögök a perzsák ellen. (Thuküdidész műve, és főleg a szicíliai hadjárat ábrázolása, sokban hasonlít egy tragédiához, amelynek a tragikus hőse Athén. A város bukása a polgárok vétkes gondolkodásának, elbizakodottságának és mértéktelenségének a következménye.)

Amíg Alkibiadész arra igyekezett rávenni a népet, amitől Periklész a leginkább óvta, Nikiasz józan érveivel próbálta a kockázatos vállalkozásról lebeszélni az athéniakat. Arra hivatkozott, hogy nagy veszéllyel jár, ha megosztják Athén katonai erejét, mert a spártaiak kihasználhatják a helyzetet. Továbbá arról beszélt, hogy az athéniaknak inkább a meglévő területeik feletti uralmukat kellene erősíteniük, nem pedig újabb területet szerezniük. A nagy távolság miatt ugyanis, még ha győznének is, nem tudják majd uralmukat fenntartani. Ha viszont veszítenek, meggyengülésüket a spártaiak ki fogják használni, és meg fogják támadni őket. Nikiasznak személyes indítékai is voltak arra, hogy lebeszélje az athéniakat a hadjáratról: nem akarta kockáztatni a hadvezérként megszerzett jó hírnevét, és talán már nem is érezte magát alkalmasnak a hadvezetésre.

Ürügyet a hadjáratához mindeneelőtt egy nyugat-szicíliai város, Szegesza (másképpen Egesza) megsegítése szolgáltatott. Szegesza a szelinusziak ellen kért segítséget, akiket Szürakuszai is támogatott. Szegesza polgárai 60 *talantont* küldtek Athénba, és hazug módon még több pénzt ígértek az athéniaknak, ha támogatják őket Szelinus, Szürakuszai, és ezek szövetségeseivel szemben. A Szegesztába küldött athéni megbízottakat a város polgárai félrevezették: Szegesztából és a környező városokból begyűjtötték az arany és ezüst tárgyakat, és a küldötteket fogadó házakban helyezték el,

mintha a vendéglátók lennének ilyen gazdagok (vagyis az athéniak kapzsiságára és önzésére alapoztak). Az athéniakat Alkibiadész érvei és a szegesztaiaknál látott kincsek meggyőzték. Ezért egy hatalmas, 134 hadihajóból álló flottát szereltek fel (amelyet 30 szállító hajó és 100 egyéb hajó is kísért), és megindították Athén történetének legnagyobb hadjáratát. A megválasztott hadvezérek Nikiasz, Alkibiadész és Lamakhosz lettek.

Amikor megérkezett Szicíliába a flotta, kiderült, hogy a szegesztaiak hazudtak: üres az államkincstáruk, ezért nem tudnak a hadjárat finanszírozásához hozzájárulni. Az athéni hadvezéreknek különböző elképzeléseik voltak a követendő stratégiáról. Nikiasz (Szegeszta és Szelinusz békekötésének kikényszerítése után) a partok mentén hajózva erődemonstrációt akart tartani, és ezután haza akart térni. Alkibiadész szövetségeseket akart szerezni Szicíliában, és azután meg akarta támadni Szelinuszt és Szürakuszait, ha nem teljesítik a követeléseit. Lamakhoszé lett volna a legészszerűbb terv, de mint legfiatalabb a hadvezérek között, nem tudta meggyőzni kollégáit. Azt javasolta, hogy azonnal hajózzanak Szürakuszaiba, és támadják meg a még felkészületlen várost. Lamakhosz végül Alkibiadész mellé állt, így Alkibiadész stratégiája jutott érvényre.

Ezután nem sokkal azonban érkezett egy athéni követhajó, és Alkibiadészt Athénba idézte, hogy jelenjen meg a bíróság előtt. Közvetlenül a hajóhad elindulása előtt ugyanis fény derült Athénban arra, hogy egy éjszaka során megrongálták az útkereszteződésekben, a telkek határain, a házak udvarán és a templomok előcsarnokaiban álló *hermákat*: letördelték a leginkább kiálló részeit. Az athéniak baljóslatúnak ítélték ezt a garázdaságot a szicíliai vállalkozás előtt, mivel Hermészt az utazók védelmezőjeként tisztelték. Félték, hogy a megsértett isten nem fogja védelmezni, vagy haragjával fogja sújtani az elutazókat. Másrészt arra is gyanakodtak, hogy a tettet egy arisztokratákból álló baráti társaság, érdekszövetség (*hetaireia*) hajtotta végre, amely a demokrácia megdöntésére készül. Nyomozás indult, letartóztatások történtek, majd száműzetésekkel és vagyonelkobzásokkal végződő ítéletek születtek. A vizsgálatok során derült ki, hogy a közelmúltban Alkibiadész a barátaival ittas állapotban gúnyt űzött Athén egyik legszentebb kultuszából, az Eleusziszi misztériumokból. Így joggal lehetett ateizmussal gyanúsítani, és a hermacsonkításba is belekeverni. Alkibiadész azonnal bíróság előtt akarta tisztázni magát, mert tudta, hogy a hadjáratért lelkesedő athéniak nem fogják a hadvezérüket elítélni. Ártatlanságának bizonyítására azonban nem kapott lehetőséget, hanem az a döntés született, hogy a hadjárat után kerül majd sor a perre. Így Alkibiadész a flotta egyik parancsnokaként hajózott el Szicíliába. Alkibiadész ellenfelei azonban hamarosan elérték azt, hogy akkor idézzék bíróság elé a hadvezért, amikor támogatói, a flotta katonái és evezősei nincsenek Athénban. Egy követhajó érkezett tehát Szicíliába Alkibiadészért, aki azonban nem kockáztatta meg a részvételt a bírósági tárgyaláson. Elmenekült a követhajó elől és Spártába ment, ahol hamarosan már befolyásolta is a spártai politikát. A spártaiakat három tanáccsal segítette az athéniakkal szemben. Azt javasolta egyrészt, hogy a spártaiak ne hagyják magukra a szürakuszaiakat, mert Athén hadjáratának kimenetele jelentős kihatással lesz a peloponnészoszi háború alakulására is. Másrészt azt javasolta Alkibiadész, hogy a spártaiak változtassák meg azt a korábbi stratégiájukat, hogy tavasszal hadjáratot indítanak Attikába, őszig pusztítják a földeket, majd hazatérnek. Ehelyett foglalják el az Attika északi részén található Dekeleiát, és ott állandó helyőrséget állomásoztassanak, hogy az athéniak a téli hónapokban se tudják felkeresni vidéki házaikat és birtokaikat, hanem folyamatosan a falak között legyenek kénytelenek maradni. Harmadik javaslatával pedig arra bízta Alkibiadész a spártaiakat, hogy forduljanak a perzsákhoz pénzügyi támogatásért, és a perzsák pénzén szereljenek fel egy hajóhadat. Ezeket a tanácsokat a spártaiak megfogadták, és így döntő előnyhöz jutottak Athénnel szemben.

Alkibiadész távozása után az athéniak rangidős (majd Lamakhosz hamarosan bekövetkező halála után egyedüli) *sztratégosza* Nikiasz lett, aki nem is értett egyet a hadjáratral, és vesebajától is szenvedett. Az athéniaknak mégis sikerült több várost elfoglalniuk, és a szürakuszaiakat is több ütközetben is megverték. Elfoglalták a Szürakuszaitól nyugatra fekvő Epipolai-fennsíkot, és elkezdtek egy észak-déli falat, valamint egy erőd-vonalat építeni, hogy elvágják a várost az utánpótlástól. A flottát pedig a szürakuszai kikötőbe juttatták, így az ostromzár csaknem megvalósult. A szürakuszaiak már a megadáson gondolkodtak. Ekkor azonban megérkezett a spártai Gülipposz háromezer katonával, és sikerült megakadályoznia az athéniakat, hogy befejezhessék a falépítést. Ettől kezdve az athéniak már folyamatosan védekezni kényszerültek. Nikiasz erősen szenvedett betegségétől, emiatt levélben kérte az athéniakat, hogy rendeljék haza. Le akarta beszélni az otthoniakat a hadjárat folytatásáról, ezért azt írta, hogy „csak egy még egyszer ekkora seregnek lenne esélye”. Erre az athéniak ahelyett

hogy hazarendelték volna a flottát, hatalmas erősítést küldtek: 414 telén Eurümedón érkezett pénzzel, katonákkal és 10 hajóval, majd 413 tavaszán Démoszthenész 73 *triérészt*, 5000 *hoplitát* és könnyűfegyverzetűeket hozott. Nikiasz azonban vereséget szenvedett egy tengeri ütközetben, Démoszthenész pedig szárazföldön vesztett csatát. Eurümedón és Démoszthenész a visszavonulás és a hazatérés mellett érveltek, Nikiasz azonban maradni akart. Eleinte abban bízott, hogy árulás útján beveheti a várost, azután pedig babonássága miatt nem akart indulni. Egy holdfogyatkozás után ugyanis a jósok azt állították, hogy 27 napig nem szabad hazaindulniuk. Nikiasz, aki erősen hitt az előjelekben, még vitatkozni sem volt hajlandó az indulás kérdéséről, amíg a 27 nap el nem telt. Ez a késlekedés pedig végzetesnek bizonyult. A szürakuszaiak tengeri győzelmük után (amelyben Eurümedón is meghalt) elzárták a kikötőt, így az athéniak nem tudtak elhajózni, ezért szárazföldön próbáltak menekülni. A kétségbeesett menekülés közben a betegeket, valamint a sebesülteket hátrahagyták, és a Nikiasz, illetve a Démoszthenész által vezetett két seregrész szétvált egymástól. A szürakuszai lovasság folyamatosan támadta őket, nagy veszteségeket okozva mindkét seregrésznek. Végül egymás után Démoszthenész és Nikiasz is megadta magát.

A hadjáratban összesen tízezer athéni és szövetséges *hoplita* halt meg, megsemmisült az egész flotta, és ami a legnagyobb csapást jelentette Athén számára, elesett harmincezer gyakorlott evezős. Több mint hétezren estek fogságba, akik közül sokan elpusztultak a fogvatartásuk nyomorult körülményei között, az életben maradtakat pedig rabszolgának adták el a szürakuszaiak. Nikiaszt és Démoszthenészt kivégezték.

Az athéni flotta vereségéhez hozzájárult, hogy a hosszú hadjárat alatt az athéniak nem tudtak a hajóik megfelelő karbantartásáról gondoskodni, így azok hatékonysága jelentősen csökkent. Ha ugyanis túl sokáig voltak vízben ezek a hajók, akkor megszívták magukat vízzel, és így nehezzé és lassúvá váltak. Ha viszont túl sokáig voltak szárazon, akkor a deszkák összeszáradtak, és a hézagokon beszivárgott a víz. Ezenkívül a szürakuszai kikötő sajátos hadszínteret jelentett, amelynek az adottságaihoz az athéniaknak nem volt lehetőségük úgy alkalmazkodni, ahogyan a szürakuszaiaknak. A szürakuszaiak ugyanis megerősítették hajóikat, amelyek így jobban állták az összecsapásokat, és nagyobb súllyal és erővel is ütköztek az athéniaknak. Nyílt vízen a könnyebb és gyorsabb athéni hajók fölényben lettek volna a nehézkes mozgású szürakuszai hajókkal szemben, de a kikötő szűk terében nem tudták elkerülni a szürakuszaiak támadásait.

Az expedíció kudarcát Thuküdidész több okkal is magyarázza. Korábban volt már szó Alkibiadésznek a közösség érdekeit semmibe vevő ambíciójáról és árulásáról, valamint az egész expedíció elbizakodott, mértéktelen és alapjaiban elhibázott koncepciójáról. Ezenkívül Nikiasz hadvezéri alkalmatlansága és nagy hibái járultak hozzá döntő módon a katasztrofális vereséghez. A hadvezér babonássága és túlzott óvatossága mellett még az önzése is felelőssé tehető az óriási veszteséget. Azért is halogatta ugyanis Nikiasz a visszavonulást, mert félt attól, hogy hazatérése után a kudarc miatt az athéniak elítélik, mint ahogyan sok más vesztes *sztratégoszt*. Azaz a saját életét jobban féltette, mint a rábízott több tízezer katonáét. Az athéniak esetében pedig ugyanazok a tulajdonságok okolhatók a bukásért, amelyek naggyá tették őket (amelyeket Periklész dicsőített a temetési beszédében): a vállalkozószellem, az önbizalom, a bátorság, a kalandvágy és a nyughatatlanság.

Az expedíció kudarca, valamint a flotta pusztulása megdöbbentette a görög világot, és Athén szövetségeseinek tömeges elszakadását okozta. Az athéniak először nem is hitték el a bukásról szóló híradást, és mint bajkeverőt éppen kínozták a hírhozót, amikor megérkeztek mások, akik megerősítették a hírt. A szicíliai háború döntően hozzájárult a peloponnészoszi háború kiújulásához és Athén végső vereségéhez.

9.10. Dekeleia megszállása, a szövetségesek elszakadása, perzsa támogatás Spártának

Alkibiadész tanácsának megfelelően II. Agisz király 413-ban megszállta az Attika északi határán fekvő Dekeleiat, így Athén ostroma és elzárása a vidéki területeitől már nemcsak tavasztól őszig tartott, hanem állandóvá vált. Mivel az athéniak teljesen el lettek vágva földjeiktől, egyáltalán

semmilyen terményt nem tudtak már betakarítani. Ráadásul húszezer rabszolga szökött el Athénból a spártaiakhoz. A spártai jelenlét és a rabszolgák hiánya miatt pedig az ezüsbányák kiaknázása is lehetetlenné vált.

A szicíliai vereség híre elszakadásra bátorította a déloszi szövetségeseket, akiket spártai hajók élén Alkibiadész is lázított. Elpártoltak a legnagyobb államok, Khiosz, Leszbosz és Milétosz is. Ráadásul a szövetségesek elszakadása miatt kevesebb lett az adóbevétele Athénnak. Sőt a hajóhad megfogyatkozása miatt az athéniak a megmaradt szövetségeiktől sem tudták a *phoroszt* beszedni. Pénz nélkül pedig új hajóhadat sem tudtak építeni.

A spártaiak 412 nyarán szerződést kötöttek Tisszaphernésszel, a szardeiszi *szatrapával*. A pénzügyi támogatás fejében a spártaiak minden területről lemondtak, amelyet a perzsák korábban bármikor elfoglaltak. Így a spártaiak a perzsa pénzért eladták a kis-ázsiai görögök szabadságát. Ezután már nem is hangoztathatták a háború első felében hirdetett propagandájukat a görögök felszabadításáról. A spártaiak a kapott pénzen 100 hajót építettek. Később Pharnabazosztól, a daszküleioni *szatrapától*, majd (407-től) Kürosztól, II. Dareiosz király fiatalabb fiától, a kis-ázsiai perzsa erők főparancsnokától is kaptak pénzt. A perzsa politikát Hellász felé ezekben az években ugyanis nem a király, hanem a partvidéki *szatrapák* és Kürosz határozták meg, akik az athéniakat látták nagyobb fenyegetésnek, ezért támogatták a spártaiakat. Tudták, hogy a peloponnészoszi háború az ő érdekeiket szolgálja, mert ha a görögök meggyengülnek, a perzsák visszaszerezhetik Kis-Ázsiát. Pharnabazosz a pénzügyi támogatáson túl katonai segítséget is nyújtott a spártaiaknak: hajókat és katonákat bocsátott a rendelkezésükre, és személyesen is részt vett parancsnokként több ütközetben.

9.11. Sztaszisz Athénban: a demokrácia megszüntetése, majd visszaállítása

Athén a pénzügyi helyzetén úgy próbált javítani, hogy a Hellészpontoszon áthajózó kereskedőhajóktól vámot szedett, és felhasználta az 1000 *talantont* kitevő vésztartalékát. 412 nyarán Alkibiadész azt ígérte az athéniaknak, hogy megszerzi Tisszaphernész pénzügyi támogatását. Sikertelenül ugyanis meggyőznie Tisszaphernészt, hogy az áll érdekében, ha Athén és Spárta kimerítik egymást. A háborúzó felek kimerülését pedig azzal tudja elősegíteni, ha a megerősödött Spárta helyett Athénnak nyújt támogatást. Alkibiadésznek ugyanis menekülnie kellett Spártából (többek között mivel elcsábította az Attikában állomásozó Agisz király feleségét), és így próbált meg visszatérni Athénba. Közölte az athéniakkal, hogy Tisszaphernész nem bízik a demokráciában, és csak egy oligarchiát hajlandó támogatni, ezért rendszerváltásra van szükség. Végül Alkibiadésznek mégsem sikerült a perzsa támogatást megszereznie, Athén nem kapott pénzt.

Amikorra azonban kiderült, hogy Tisszaphernész nem nyújt támogatást, az oligarchák már elkezdtek a hatalomátvételre készülni. Azt hangoztatták, hogy a demokraták képtelenek győzelmet aratni és befejezni a háborút. Egyes oligarchikus érzelmű *hetaireiák* több demokrata vezetőt is meggyilkoltak, és megfélemlítették a lakosságot. Újra megjelent tehát és véres utcai harcok formáját öltötte a *sztaszisz*, amely Kleiszthenész és Iszagorasz összeütközése óta ismeretlen volt Athénban. Az oligarchák összehívták a népgyűlést, amely 411 júniusában megfélemlítve vagy csalódva a demokráciában, azaz egy puccs (Thuküdidész ábrázolásában) vagy pedig alkotmányos eljárás során (Arisztotelész szerint), megszavazta a demokrácia megszüntetését és a hatalom átadását egy ideiglenes, négyszáz főből álló tanácsnak. Ez persze csak azért történhetett meg, mert ekkor a flottalegénység nem tartózkodott Athénban. Az evezősök ugyanis, akik az athéni polgárság alsó rétegéből kerültek ki, nem szavazták volna meg a demokrácia megszüntetését.

A négyszázak számos rendelkezést hoztak, amelyek célja a demokrácia felszámolása volt. Eközben azonban a Szamosznál állomásozó flotta legénysége szilárdan kitartott a demokrácia mellett, és népgyűléseket és választásokat is tartott. *Sztratégosz*nak választotta meg (többek között) Thraszübuloszt, aki a demokraták legfontosabb vezetője lett, és akinek a következő évek győzelmeiben alapvető szerepe volt. Alkibiadészt is visszahívták a demokraták, és őt is *sztratégosszá* választották. Az ő érdeme volt annak megakadályozása, hogy a flotta az oligarchák uralma alatt álló Athén ellen vonuljon, ami valószínűleg katasztrófát okozott volna.

Miután a négyszázaknak nem sikerült békét kötniük, sőt még vereséget is szenvedtek, és Euboia is elszakadt Athéntól, megdőlt az az elképzelés, hogy az oligarchikus vezetők jobban

irányítanak, mint a demokraták. Így 411 szeptemberében a mérsékelt oligarchiát képviselő ötezrek léptek fel a négyszázakkal szemben. Az ötezrek, akiknek vezetője Thérámenész volt, a *hoplitákra* korlátozták a polgárjogot. Thuküdidész amiatt dicséri ezt a rendszert, hogy megfelelően keveredtek benne az oligarchia és a demokrácia sajátosságai. (Ezzel fejeződik be Thuküdidész műve, innen Xenophón folytatja az események bemutatását.) Közben a demokratikus erőt jelentő flotta jelentős győzelmet aratott Künosszémánál 411-ben és Kükizosznál 410-ben. (Az utóbbi ütközetben elesett a spártai parancsnok, és az athéniaiak elfogták a spártaiak hazaküldött lakonikus üzenetét. Ennek szövege jellegzetes példája a spártai stílusnak: „A hajók elvesztek. Mindarosz halott. Az emberek éheznek. Nem tudjuk, mit csináljunk.”)

A flotta győzelmeinek köszönhetően 410 júniusában Athénban visszaállították a demokráciát. Az ötezrek vezetői, köztük Thérámenész, a demokráciában is hatalmon maradtak. Xenophón ezt úgy kommentálja, hogy Thérámenész cinikus opportunistá volt, a későbbi írók viszont Thérámenészt mérsékelt politikusnak és jó hazafinak tartják. Mindenesetre Athénban az oligarchák és a demokraták közti határvonal elmosódott, mivel számos politikus többször is oldalt váltott, így tulajdonképpen mindkét oldalhoz tartozott. Ők tűnhetnek mérsékeltnek vagy köpönyegforgatóknak attól függően, hogyan ítéljük meg a szándékaikat, valamint a tevékenységük körülményeit és következményeit.

A restaurált demokrácia élén Kleophón állt, aki Kleónhoz hasonlóan a háborús politika híve volt. Támogatói (a közép- és főleg az alsó rétegek) ugyanis a háborúból éltek: a kereskedelemről, az ipari megrendelésekből vagy az evezősök napidíjából, ezért a háború folytatását erőltették. Ezenkívül a demokraták azért is voltak érdekeltek a harcok további folytatásában, mert a demokrácia léte feltételezte Athén nagyhatalmi státuszát, amelyhez viszont a korábbi szövetségesek visszaszerzésére volt szükség. Ezért Kleophón elutasította a 410-es spártai békejavaslatot. Spárta ugyanis a 411-es és 410-es évek athéni győzelmeinek hatására békét akart a status quo alapján kötni. A békeajánlat elutasítása azt is jelezte, hogy az athéniaiak a szicíliai vereség után újra visszanyerték önbizalmukat.

9.12. Az utolsó tengeri ütközetek és a békekötés

Döntő fordulatot hozott a háború menetében Lüszaandrosz megválasztása *nauarkhoszá*, flottaparancsnokká 407-ben. *Nauarkhoszok* az 5. század utolsó évtizedei óta választott a spártai népgyűlés. Tisztségük egy évre szólt, és nem volt meghosszabbítható. A *nauarkhoszok* olykor nagyobb hatalommal rendelkeztek a királyoknál is, akiknek nem voltak alárendelve. Lüszaandrosz flottaparancsnokként baráti viszonyba került a perzsa király fiatalabb fiával, a tizenöt év körüli ifjabb Kükiosszal, akire II. Dareiosz 408-ban a kis-ázsiai főparancsnokságot bízta. Kükiosz a spártai flotta fejlesztésére pénzt adott Lüszaandrosznak, amelyet ő elsősorban tapasztalt evezősök toborzására fordított, akiknek magasabb zsoldot tudott kínálni, mint az athéniaiak. A karizmatikus vezetőnek bizonyult Lüszaandrosz tengeri ütközetben legyőzte Alkibiadész távollétében annak alvezérét Notionnál. Alkibiadész ugyanis 407-ben diadalmasan visszatért Athénba, ahol *sztratégosszá* választották. Miután viszont a flottához érkezett fővezérként (*hégemón autokratór*), hamarosan hozott egy rossz döntést. Rendhagyó módon a zászlóshajója kormányosára, Antiokhoszra bízta a parancsnokságot, amíg ő néhány csapatszállító hajóval az északabbra állomásozó athéni egységek segítségére ment. Bár Alkibiadész megtiltotta Antiokhosznak, hogy ütközetbe bocsátkozzon az ő távolléte alatt, ennek a tiltásnak Antiokhosz nem engedelmeskedett, és vereséget szenvedett. Ezért Alkibiadészt árulással gyanúsították athéni ellenfelei, és megfosztották tisztségétől. Erre ő trákiai erődítményébe vonult vissza. Végül 404-ben Lüszaandrosz gyilkoltatta meg a perzsa *szatrapa*, Pharnabazosz segítségével. A notioni ütközet fő jelentősége abban áll, hogy véget vetett Alkibiadész karrierjének és megindította Lüszaandroszét, aki a végső vereséget mérte Athénra.

Az athéniaiak 406-ban új flottát építettek, és szabadságot ígértek a rabszolgáknak, ha evezősnek jelentkeznek. Az athéniaiak a tapasztalatlan evezősökkel egy meglepő és jelentős győzelmet arattak az Arginuszai-szigetek melletti tengeri csatában. A nyolc győztes *sztratégoszt* azonban a csata után perbe fogták amiatt, hogy a holttesteket nem szedték össze, és a vízbe esetteket nem mentették ki. A köpönyegforgató Thérámenész és az elkötelezett demokrata Thraszübulosz voltak a vádlók, akik a csatában *triérarkhosz*ként voltak jelen (azaz egy-egy hajónak voltak a kapitányai), és éppen az ő

feladatuk volt a mentés. A vád azért is igazságtalan volt, mert vihar akadályozta meg a vízbeesettek és a holttestek összeszedését. Ráadásul az ítélethozatal törvénytelen is volt, mert egyetlen ítélettel döntöttek a nyolc ember sorsáról. Mindnyájukat halálra ítélték, és hatukat ki is végezték, ketten pedig elmenekültek. Így Athénak nem maradtak tapasztalt és hozzáértő hadvezérei, ami a következő évben a háború sorsát eldöntő katasztrofális vereséget okozta.

A háború utolsó ütközete a Helléspontosznál, Aigospotamoinál zajlott 405-ben. Súlyos mulasztás miatt történt az athéniak veresége: a két *sztratégosz* ugyanis nagyon rossz állomáshelyet választott (egy védhető kikötő helyett a homokos tengerpartot), és elővigyázatlanul beugrott a 405-re újra *nauarkhosszá* választott Lüszaandrosz cselének. Lüszaandrosz ugyanis, mivel szabályos tengeri csatában nem tudta volna az athéniakat legyőzni, hadicselhez folyamodott. Az athéniak több egymás utáni reggelen csatarendbe állították a flottájukat, de a spártaiak nem fogadták el a kihívást, nem álltak fel csatarendbe, így nem kerülhetett sor tengeri ütközetre. Az athéniak kigúnyolták, és gyávanak nevezték a spártaiakat, majd visszatértek az állomáshelyükre, partra húzták a hajókat, és szétszéledtek élelmet gyűjteni. Napról napra egyre elővigyázatlanabban viselkedtek, és egyre távolabbra mentek a hajóktól. Végül Lüszaandrosz az ötödik napon, miután az athéniak a partra húzták és elhagyták a hajóikat, támadást indított. A spártaiak a parton fogták el a hajókat és a rendetlenül szétszéledt athéniakat. Összesen 171 hajót zsákmányoltak, ezzel megsemmisítették az athéni flottát. Az athéniak táborát is elfoglalták, és számos hadifoglyot ejtettek. Lüszaandrosz háromezer athént kivégeztetett – köztük az egyik *sztratégoszt* is. A másik *sztratégosz*, bár elmenekült, Athénba nem mert visszatérni, mert az athéniak a vereség miatt biztosan elítélték volna. Az athéni vereség hírére a Déloszi szövetség még megmaradt városai sorra hódoltak be Spártának, kivéve Szamoszt (amit később az athéniak azzal háláltak meg, hogy a szamosziaknak egyedülálló módon megadták az athéni polgárjogot).

A győzelem után a spártaiak ellenőrizték a Helléspontoszon áthaladó hajóforgalmat, így megszűnt a gabonabehozatal Athénba. Az athéniak továbbra sem jöhettek ki a falak mögül, mert Agisz megszállva tartotta Dekeleiót. Lüszaandrosz pedig behajózott a Peiraieuszba, és lezárta azt 404-ben. Az athéniakat az éhezés fenyegette. Ráadásul Lüszaandrosz hazaküldte Athén volt szövetségeseitől az athéni helyőrségeket és tisztviselőket, hogy még hamarabb kezdjen éhezni a lakosság.

A súlyos megtorlástól féltő athéni polgárság az élelemhiány ellenére még hónapokig kitartott, és elutasította a béketárgyalásokat. A béke feltételeit végül Thérámenész tárgyalta le a spártaiakkal. Az athéniak félelme nem igazolódott be. Ők ugyanis attól rettegetek, hogy a spártaiak – ahhoz hasonlóan, ahogyan ők bántak több legyőzött várossal – a férfilakosságot legyilkolják, a nőket és a gyerekeket rabszolgának adják el. A korinthusziak és a thébaiak ugyanis ezt követelték a spártaiaktól. A Peloponnészoszi szövetségnek ez a két legnagyobb állama ugyanis rengeteget szenvedett a háború alatt, és legalább hasznot akart húzni Athén vereségéből. A békekötés feltételei azonban mérsékeltek lettek, aminek az volt az oka, hogy Spárta már jobban tartott eddigi szövetségeseitől, mindenekelőtt a spártai vezetéssel rendkívül elégedetlen Korinthosztól és Thébaitól, mint Athéntől. Ezért nem akarta teljesen megsemmisíteni Athént, nehogy ezáltal Korinthosz és Thébai erejét tovább növelje. Főleg a thébaiak tudták volna a hatalmi vákuumot kihasználni. Lüszaandrosz ezért az athéniaknak a perzsák elleni háborúban szerzett érdemeire hivatkozott, és elutasította a súlyos megtorlást. Athénak fel kellett oszlatnia a Déloszi szövetséget (azt, ami még maradt belőle), be kellett lépnie a Peloponnészoszi szövetségbe, át kellett adnia megmaradt hajóit, le kellett rombolnia a falakat, és vissza kellett fogadnia a száműzötteket (az oligarchia-szimpatizánsokat).

Az athéni lakosságban olyan nagy volt a békevágy, hogy a vereség és a szankciók ellenére *auloszok* hangjára bontották le a falakat, és ünnepelték, hogy vége a háborúnak.

9.13. A vereség okai

Thuküdidész szerint nem Spárta győzött, hanem Athén vesztett. A vereség nem volt szükségszerű, sőt azt kell megmagyarázni, hogyan vesztették az athéniak, amikor erőforrásaik, felkészültségük és egyéb szempontok alapján egyértelmű fölényben voltak Spártával szemben. Thuküdidészt követve a vereség legfontosabb okainak a következőket tarthatjuk: az Athénon belüli *sztaszisz* (amely meggyengítette az államot), a spártai flottaépítés perzsa pénzen, a szövetségesek elszakadása (mivel kényszerből voltak szövetségesek), Alkibiadész gátlástalan és felelőtlen

politizálása, valamint átállása a spártaiakhoz, a hadvezéri mulasztás Aigospotamoinál, a rossz döntések, amelyeket a politikusok hízeltése révén elbizakodottá és gátlástalanná vált *démosz* hozott, mint a szicíliai hadjárat és a *sztratégoszok* kivégzése az Arginuszai csata után.

Thuküdidész szerint az athéniai vereségéért (de a háború kitöréséért is) végső soron az önzés különböző megnyilvánulási formái, a pénzvágy, az élvezetvágy és mindenekelőtt a hatalomvágy felelős: a vereség fent felsorolt okai mögött is ezek állnak, és általában is ezek jelentik a történelmi események végső okát vagy mozgatórugóját.

9.14. Ajánlott irodalom

1. Arisztophanész vígjátékai (ford. Arany J.) Budapest Európa Könyvkiadó 1988.
2. Németh Gy.: A zsarnokok utópiája. Budapest Atlantisz Kiadó 1996.
3. Plutarkhosz: Alkibiadész, Nikiasz, Lüsztandrosz életrajza (Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok I–II. Budapest Magyar Helikon 1978 – mek.oszk.hu).
4. Strauss, L. – Cropsey, J.: A politikai filozófia története I–II. Budapest 1994.
5. Thuküdidész: A peloponnészoszi háború (ford. Muraközy Gy.) Budapest Osiris Kiadó 1999.

10. A SPÁRTAI ÉS A THÉBAI HEGEMÓNIA

10.1. A harminc zsarnok uralma Athénban

Lüsztandrosz harminc athéni oligarchát állított a város élére azzal a megbízással, hogy kormányozzák az államot, és hozzanak létre egy új alkotmányt. A harminc zsarnok között a mérsékeltek vezetője Théramenész, a szélsőségeseké Kritiasz lett. Az ateista és antidemokrata Kritiasz Platón rokona és Szókratész tanítványa volt, de mesterével ekkorra már megromlott a viszonya. Szókratész kritikát is fogalmazott meg a harminc zsarnokkal szemben, mire Kritiasz megtiltotta neki a tanítást.

A harminc a tisztségekre választhatók számát ötszáz főre, a teljes jogúak számát háromezerre csökkentették, a többi polgártól pedig a fegyvereiket is elvették. Intézkedéseiket azzal kezdték, hogy megölték az ellenfeleiket, majd sokakat a vagyonuk megszerzése érdekében gyilkoltak le. Áldozataik száma összesen nagyjából 1500 főt tett ki. Amikor a mérsékeltebb Théramenész szélesebb körre akarta kiterjeszteni a választójogot, és kritizálta a szélsőségeket, Kritiasz őt is megölette.

A vérengzéseket túlélő demokraták elmenekültek a városból, és Thraszübulosz vezetésével a Spárta-ellenessé lett Boiótiában thébai önkéntesek segítségével készültek a zsarnokok elleni harcra. Ezért a harminc hatalmuk biztosítására a spártaiaktól egy helyőrséget kértek. A demokraták 404 végén mégis győzni tudtak a harminc felett a peiraieuszi csatában, és 403-ban restaurálták a demokráciát. A demokrácia visszaállítása érdekes módon spártai segítséggel valósult meg, mivel a spártai király, Pauszániasz abban volt érdekelt, hogy megbukjon az az athéni oligarchikus rendszer, amelyet Lüsztandrosz hozott létre, akinek a kivételes hatalma sértette a királyok érdekeit. A demokrácia bevezetésével egyidejűleg az athéniai amnesztiát (szó szerint elfelejtés, megbocsátás) rendelték el (kivéve a harminc, az ő utódaik, vagyis a tizek és főbb tiszviselőik számára), ami azt jelentette, hogy senkit sem lehetett bevádolni a zsarnokság alatti tetteiért.

10.2. Szókratész kivégzése (399)

Az athéni demokrácia egyik legnagyobb vétké a Szókratészre kirótt halálos ítélet, amely a rendszer alapvető hibáira világít rá (lásd ehhez a *héliaiáról* írtakat is). A per ugyanis szabályos bírói eljárás volt, amely során az 501 fős esküdtbíróság törvényesen ítélte el azt az embert, aki nemcsak ártatlan volt az ellene felhozott vádakban, hanem az egész életét a legmagasabb erkölcsi megfontolások szerint élte, sőt erényei, mindenekelőtt a megalkuvást nem ismerő rendkívüli bátorsága és fegyelmezettsége miatt megtestesült embereszményként tekintettek rá a barátai és a későbbi korok gondolkodói.

Szókratész intellektuális teljesítményével a nyugati kultúra fejlődését messzemenően meghatározó filozófus volt, bár ő maga nem írt semmit. Személyét és gondolatait az utókor a tanítványai által írt dialógusokból ismerhette meg, amelyekben Szókratész a viták főszereplőjeként van jelen. A számos dialógus közül ránk a Platón és Xenophón által írtak maradtak, amelyekből viszont Szókratész nézetei nehezen rekonstruálhatók. Mégis tudjuk Szókratészről, hogy a természettudományos problémák helyett csak az etika és a politika kérdéseivel foglalkozott. Legfontosabb tanítása szerint a boldogságnak egyedül az erkölcsös élet a feltétele, azaz a jó (erényes) ember a boldog ember. Ezzel összhangban úgy gondolta, hogy az egyedüli valós rossz, ami érhet bennünket, az az, ha rosszat teszünk, mert aki rosszat tesz, az a saját lelkének árt. Mivel az erényt azonosnak tekintette a tudással, ezért a kutatást és a vizsgálódást tartotta a boldog élet alapjának. Ezért a legfontosabb figyelmeztetése a tanítványai felé (amellyel vizsgálódásra ösztönözte őket) a következő volt: „Törődjetek magatokkal!” vagy másképpen: „Törődjetek a lelketekkel!”

A bírák előtt tartott védőbeszédében Szókratész elbeszélte, hogy egyik barátja megkérdezte a delphoi jósdát, hogy van-e bölcsebb ember Szókratésznál. Apollón azt válaszolta, hogy Szókratész a legbölcsebb. Szókratész azonban tudta magáról, hogy nem bölcse, az istenről pedig, hogy igazat mond, ezért megpróbálta kideríteni, hogy mi Apollón kijelentésének az értelme. Olyan embereket keresett fel és „vizsgált meg”, akik bölcsek hírében álltak. A beszélgetések során Szókratész azt látta, hogy beszélgetőpartnerei valójában nem bölcsek, mégha ők annak tartották is magukat. Így világossá vált számára, hogy ő abban bölcsebb más embereknél, hogy tudja magáról, hogy nem bölcse. Ezért úgy értelmezte a delphoi jóslat szavait, hogy az a legbölcsebb ember, aki felismeri, hogy egyedül az isten a bölcse, és ő maga egyáltalán nem az. Ezek a beszélgetések viszont sok ellenséget szereztek számára, különösen mivel rá akarta ébreszteni beszélgetőtársait a tudatlanságukra, és kutatásra, vagyis a (boldogsághoz szükséges) morális tudás megszerzésére akarta ösztönözni őket.

Szókratészt vádlói istentelenséggel és az ifjúság megrontásával vádolták. Az utóbbi alatt azt értették, hogy Szókratész a baráti köréhez tartozó fiatal arisztokraták (a „tanítványai”) gondolkodását károsan befolyásolta. Annyiban igazuk volt a vádlóknak, hogy Szókratész olyan gondolkodásmódot közvetített a fiatalok felé, amely a hagyományos értékrendhez és a demokratikus berendezkedéshez kritikusan viszonyult. A demokráciát mindenekelőtt azért kritizálta, mert nem a legalkalmasabbak és a leginkább hozzáértők kormányoznak benne, és mert mindenki véleménye ugyanannyit ér a politikai vitákban és döntéshozásban. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy Szókratész más rendszert szívesebben látott volna Athénban, mint a demokráciát, de kritikája rendszerellenesnek mutatta, ami ellenszenvet keltett vele szemben. Elítélésének legfőbb oka azonban az lehetett, hogy korábban baráti körébe tartozott (több más, demokráciaellenes gondolkodásáról ismert politikus mellett) Alkibiadész és Kritiasz, akik rendkívül nagy károkat okoztak Athénnak, és nagyon sok ember szenvedéséért vagy haláláért voltak felelősök. Bár Szókratész nem tehetett a tanítványai vétkeiről, sőt kritikát fogalmazott meg Kritiaszsal szemben, és életét sem féltve szembeszállt a harminc zsarnok intézkedéseivel (nem volt hajlandó törvénytelen letartóztatásokban közreműködni), az athéniak valószínűleg bűnbakot kerestek, akin bosszút állhattak az oligarchák vétkeiért. Mivel a 403-as amnesztia megtiltotta, hogy valakit politikai nézetei vagy tevékenysége miatt vádoljanak be, a vádlóknak az istentelenségre és az ifjúság megrontására kellett hivatkoznuk: ezekkel a vádakkal fedték el a politikai motivációjukat.

Az istentelenség (*aszebeia*) vádja pontosabban úgy szólt, hogy Szókratész nem azokban az istenekben hisz, mint a város többi polgára, hanem más, új istenekben. Ez egyrészt arra utalt, hogy Szókratész gyakran hivatkozott egy isteni jelre, egy *daimonion*ra, amely megakadályozta őt bizonyos tettekben. Másrészt abban a tekintetben is másként gondolkodott Szókratész az istenekről, mint kortársai többsége, hogy ő az isteneket jóknak tartotta, akik soha nem követnek el semmi rosszat

egymással vagy az emberekkel szemben. Ettől a két sajátosságtól eltekintve azonban Szókratész a hagyományos vallás követője volt. Többször is olvashatunk róla, hogy áldozott és imádkozott, továbbá hitt Apollón jóslatának, ráadásul az egyértelműen istenfélő tanítványa, a történetíró Xenophón fenntartás nélkül csodálta őt.

A felsoroltakon kívül egyéb okok is közrejátszhattak Szókratész elítélésében. Először is sokan kellemetlen és idegesítő alaknak tartották stílusa és beszédmódja miatt. Szókratész ugyanis vitapartnereivel fel akarta ismertetni tudásuk hiányosságait, és további kutatásra, vizsgálódásra akarta őket ösztönözni. Az is ellenszenvet keltett vele szemben, hogy nem vett részt a politikában, és hogy máshogy élt, mást tartott értékesnek, mint általában az athéniak. Szerepet játszott Szókratész elítélésében az is, hogy a filozófust a szofisták egyikének tekintették. A szofistákkal szemben pedig sokakban erős ellenérzések éltek. A szofisták ugyanis nemcsak kritikus gondolkodásra nevelték a tanítványait, hanem egyszersmind megkérdőjelezték a hagyományos tekintélyeket, ezzel a család, a vallás, a hagyományok és az állam iránti elkötelezettséget gyengítették. Szókratész ugyancsak hangsúlyozta a kritikai gondolkodás fontosságát, és ugyancsak megvizsgálta a hagyományos nézeteket, fogalmakat. Az ő célja azonban nem a hagyományos értékek relativizálása, hanem éppen azok megerősítése volt. Szókratész abban is különbözött a szofistáktól, hogy ő nem kért pénzt tanításáért, sőt tulajdonképpen nem is tanított, mert nem tartotta magát semmiben sem bölcsnek. Csak a megfelelő értelmi és morális képességekkel rendelkezőkkel beszélgetett, míg a szofisták bárkit hajlandóak voltak tanítani, aki fizetett nekik. Szókratészt azért tekintették az athéniak a szofisták egyikének, mert hasonló kérdések foglalkoztatták őt is, mint a szofistákat, és mert Arisztophanész a 423-ban bemutatott *Felhők* című komédiájában egy szörszálhasogató szofistának mutatta be a filozófust, aki arra tanítja tanítványait, hogyan tudják a gyengébb érvet erősebbnek feltüntetni, azaz hogyan érvényesüljenek ügyes retorikával (bár Szókratész nem foglalkozott retorikával).

Platón *Szókratész védőbeszéde* című műve bemutatja Szókratész védekezését a bírái előtt. A mű ábrázolása szerint Szókratész tulajdonképpen nem védekezett a vádakkal szemben, hanem azt állította, hogy ő nemhogy nem vétkezett, hanem a legnagyobb jótéteményt jelentette a polgárok számára. Azt mondta, hogy isten úgy küldte őt a városra, mint egy böglyöt egy nemes paripára, hogy szüntelenül az önismeretre és az erényre buzdítsa a polgárokat. Emiatt Szókratész azt javasolta a bírának, hogy jótéteményeiért büntetés helyett jutalomban részesítsék.

10.3. A spártai hegemonia időszaka (404–371)

10.3.1 Lüszaandrosz hatalma és ellenfelei

A peloponnészoszi háborúban kivívott győzelmével Spárta a görög világ első számú hatalmává vált. A győzelem kivívásában jelentős szerepet játszó Lüszaandrosz rendkívül nagy tekintéllyre tett szert egész Hellaszban a három évtizedig tartó háború lezárása miatt. Ő volt az első, akit a görögök élő személyként istennek kijáró megtiszteltetésben részesítettek. Oltárokat állítottak neki, áldozatokat mutattak be tiszteletére, Delphoiban pedig egy szoborcsoportot állítottak fel, amely Lüszaandroszt Zeusz, Apollón és más istenek társaságában ábrázolta.

Lüszaandrosz a háború utolsó éveiben már saját személyes hatalmának és egy tengerentúli spártai birodalomnak a kialakításán dolgozott. *Dekarkhiá*kat, tíz fős, helyi oligarchákból álló testületeket hozott létre a Déloszi szövetségből kiszakított városokban. A Lüszaandrosznak lekötelezett *dekarkhiá*k korlátlan hatalommal rendelkeztek, és gyakran egy *harmosztész* által irányított spártai helyőrség is támogatta őket. Bár a spártai propaganda a háború során azt hirdette, hogy a peloponnészosziak fel fogják szabadítani az athéni elnyomás alól a Déloszi szövetség államait, a háború végére kiderült, hogy a „felszabadítottak” helyzete még rosszabb lett, mint korábban volt. A spártai uralom önkényesebbnek és elnyomóbbnak bizonyult az athéninál. A városok elvesztették autonómiájukat, és a korábbinál magasabb adót is kellett fizetniük. Rövidesen azonban krízis támadt a spártai vezetésben. A spártai királyok szembeszálltak a túlzottan nagy hatalomra szert tett

Lüszandrosszal, és megszüntették a Lüszandrosz által felállított és az ő hatalmát szolgáló *dekarkhiá*kat, akárcsak a harminc zsarnok uralmát Athénban.

Lüszandroszt azért is félre akarták állítani a királyok, mert nemcsak a tengerentúli spártai politikát próbálta átalakítani, hanem valószínűleg a királyi hatalmat is gyengíteni akarta. Pontosabban egyes források szerint választott tisztséggé akarta tenni a királyságot. Valószínűleg Spárta gyengeségeit szerette volna felszámolni, és átfogó modernizációt akart megvalósítani. Ebben az időben ugyanis Spártában társadalmi és gazdasági válság is volt, ami azzal függött össze, hogy egyre kevésbé valósult meg az egyenlőség eszméje, vagyis egyesek nagy vagyona tettek szert, mások pedig elszegényedtek, ezért elvesztették polgárjogukat. A *homoioszok* közül kiszorultak rétege egyre szélesebb, míg a *homoioszok* száma egyre kisebb lett (maga Lüszandrosz sem tartozott a *homoioszok* közé).

Spárta válságára próbált reagálni a Kinadón által vezetett összeesküvés is, amelynek az volt a célja, hogy kiszélesítse a polgárjoggal rendelkezők körét. A puccs azonban nem sikerült, az összeesküvőket az *ephoroszok* elfogták és kivégezték.

10.3.2 Spárta alkalmatlansága a vezető szerepre

A peloponnészoszi háború után néhány év alatt nyilvánvalóvá vált a görög világ előtt, hogy a spártaiak alkalmatlanok a vezető szerep betöltésére Hellaszban. Ennek egyik oka az volt, hogy a spártai vezetők korruptak voltak, és elégtelen diplomáciai képességekkel, valamint hiányos műveltséggel rendelkeztek. A spártaiak neveltetése ugyanis jóformán csak katonai feladatok teljesítésére készítette fel őket: megtanulták a feljebbvalóknak való feltétlen engedelmeskedést és a nehézségek, nélkülözések elviselését, de például a független gondolkodást nem. A spártaiakba belénevelt idegengyűlölet és az övékétől eltérő gondolkodásmóddal szembeni ellenérzés ugyancsak nem segítette a különböző államokkal a jóviszony kialakítását. A spártai rendszer árnyoldala volt az is, hogy ahhoz a polgárság túlságosan kis létszámú volt, hogy egy birodalmat működtessen, vagy akár csak a hegemon szerepet fenntarthassa. Továbbá mivel a spártaiak csak bizonytalan fölényrel rendelkeztek a hazai elnyomott népesség felett, tevékenységüket kénytelenek voltak a Peloponnészoszra korlátozni: magas kockázatot jelentett, ha a hadsereg nagyobb távolságra hagyta el Spártát. Végezetül káros volt a spártai törvényeknek az a rendelkezése is, hogy a hadvezérek csak egy évig lehetnek tisztségükben, nehogy túl nagy hatalmuk legyen. Emiatt ugyanis az állam nem tudta kihasználni a tehetséges vagy az egy területen már helyismerettel és kapcsolatokkal rendelkező vezetők képességeit.

10.4. A spártai-perzsa háború (397–387)

10.4.1. Előzmények: a kunaxai csata és a tízezer görög zsoldos hazatérése

A spártaiak Perzsia elleni háborújának közvetlen előzményét az ifjabb Kürosz hadjárata jelentette, aki meg akarta szerezni a királyi hatalmat bátyjától, II. Artaxerxéstől. 401 nyarára Kürosz 13 000 görög zsoldost, valamint 100 000 ázsiai katonát gyűjtött össze, és Lüszandrosz révén megszerezte Spárta segítségét is. Seregével egészen a Babilóntól északra fekvő Kunaxáig vonult, ahol összecsapott Artaxerxésszel. A csatában Kürosz hadserege győzelmet aratott a perzsa király felett. Főleg a görög zsoldosoknak köszönhetően Kürosz a perzsák királya lehetett volna. Ő azonban a csata során egyéni hőstettet akart végrehajtani, ezért nekiment bátyjának, a királyi testőrök azonban megölték. Így Artaxerxész a trónján maradhatott, és a győztes görög hadseregnek menekülnie kellett a király bosszúja elől. A tízezer életben maradt zsoldosnak sikerült eljutnia a birodalom közepétől a Fekete-tengerig, miközben sivatagokon és hóborította hegyeken vonult át, és ellenséges törzsek, valamint a király hadserege folyamatosan támadta őket. Ráadásul a sereg vezéreit a perzsák tárgyalás ürügyén táborukba hívták és meggyilkolták, így helyettük a görögöknek új vezetőket kellett

választaniuk. A három megválasztott vezető egyike az athéni történetíró, Xenophón lett, aki leghíresebb művében, az *Anabaszis*ban megírta a görög katonák kalandos hazatérésének történetét. A műben az író pontosan leírja, hogy útjuk során hol találtak ellenséges és hol barátságos törzseket, hol jutottak ivóvízhez vagy élelemhez, és hogy milyen veszélyekkel kellett szembeszállniuk. Ezért ezt a mai olvasó számára is izgalmas művet Alexandrosz is használni tudta Perzsia elleni hadjárata során.

A tízezer zsoldos látványos sikerei azáltal is előzményül szolgáltak a spártai-perzsa háborúhoz, hogy megerősítették azt a véleményt, hogy a görög gyalogság fölényben van az ázsiaival szemben, és hogy a görögök jó eséllyel indíthatnának hadjáratot a perzsák ellen. Elsősorban azonban azért lett előzménye a spártai-perzsa háborúnak a görög zsoldosok és Kürosz hadjárata, mert a kis-ázsiai görögök félték Artaxerxész és Tissaphernész bosszújától. Miután ugyanis a peloponnészoszi háborúban Spárta lemondott a kis-ázsiai ión *polis*zokról a perzsáktól kapott körülbelül ötezer *talanton* támogatás fejében, a városok Kürosz hatalma alá kerültek. Kürosz pedig arra kötelezte az uralma alá került városokat, hogy támogassák őt a bátyja elleni harcában. Kürosz kudarca után, a városok tartva a király és Tissaphernész megtorlásától, Spártától kértek segítséget. Spárta pedig úgy döntött, hogy megvédi a kis-ázsiai görögöket, ezért 399-ben hadsereget küldött Kis-Ázsiába. A hadműveletek irányítását 396-ban az egyik király, Agészilaosz vette át.

10.4.2. Agészilaosz trónra kerülése és perzsa hadjárata

Agészilaosz a korszak egyik legfontosabb személyisége. Spárta hatalmának tetőpontján került trónra, uralma alatt viszont először Spárta elvesztette hegemon helyzetét Thébai javára, majd Agészilaosz hosszú, hozzávetőleg negyven éves uralkodása végére már a thébai hegemoniának is vége szakadt, Spárta pedig egyre mélyülő válságba sülyedt. Jól mutatja ezt a válságot, hogy Agészilaosz 84 évesen zsoldosként harcolva halt meg Egyiptomban, amikor a spártai kincstár helyzetén úgy próbált javítani, hogy zsold fejében seregével támogatta a lázadó egyiptomi *szatrapát*. Agészilaosz kivételes volt a korabeli spártaiak között abban a tekintetben, hogy kezdeti sikerei és nagy hatalma ellenére szerény, szegény és törvénytisztelő maradt. Egyszerű életmódot folytatott, még együtt is étkezett a katonáival, akik között nagyon népszerű volt. Ugyanakkor azonban merev hagyománytisztelte miatt nagyban felelős volt Spárta hatalmának hanyatlásáért.

Agészilaosz királlyá választását Lüszaandrosz érte el 399-ben Agisz fia, Leótükhidasz ellenében, akinek a szokásoknak megfelelően követnie kellett volna apját a trónon. Agészilaosz a meghalt király öccse volt, ezért nem őt illette volna meg a királyi hatalom. Ráadásul Agészilaosz trónra juttatása Lüszaandrosz részéről azért is jelentős bravúr volt, mert Agészilaosz szánta volt, és az eugenikus spártaiak még az átlagpolgárok esetében sem tűrték meg a fogyatékoságot, nemhogy a királyuknál. Még egy jóslatra is hivatkoztak, amely óva intette Spártát egy szánta királytól. Lüszaandrosz azonban leleményesen átértelmezte a jóslatot, azt állítva, hogy az nem a testileg szánta Agészilaoszra vonatkozik, hanem Leótükhidaszra, akinek a származása szánta. A szóbeszéd szerint ugyanis Leótükhidasz apja valójában Alkibiadész volt, aki az évekig Attikában tartózkodó Agisz király otthonmaradt feleségével közelebbi kapcsolatba került. Lüszaandrosz azért segítette a trónra Agészilaoszt, mert az új király révén akarta befolyását visszanyerni. A Perzsia elleni hadjáratra is azért kísérte el Agészilaoszt, mert azt remélte, hogy helyreállíthatja, illetve megtarthatja *dekarkhiáit* Kis-Ázsiában. Lüszaandrosz és Agészilaosz viszonya azonban hamar megromlott, mivel a Kis-Ázsiában nagy befolyással rendelkező Lüszaandrosznak nagyobb volt a tekintélye, mint a királynak, és rendkívüli önteltsége is bosszantotta Agészilaoszt. A király ezért hazaküldte Lüszaandroszt, aki hamarosan meghalt a korinthuszi háború egyik ütközetében.

Agészilaosz eredetileg Perzsia központi területéig akart vonulni. Indulása előtt Auliszban próbált áldozatot bemutatni, akárcsak a mítoszok szerint a Trója ellen induló Agamemnón. Így akarta Agészilaosz a hadjárata összgörög jellegét kifejezésre juttatni. A thébaiak azonban, akik a peloponnészoszi háború vége óta ellenséges viszonyban álltak a spártaiakkal, megakadályozták az áldozat bemutatását. Agészilaosz két évig tartózkodott hadseregével Kis-Ázsiában (396–5), mialatt sikerrel harcolt a perzsák ellen. A nyílt, nagy ütközeteket kerülte a perzsa lovasság fölénye miatt, a perzsa területeket viszont hatékonyan pusztította és rabolta ki. Agészilaosz hadműveletei addig tartottak, amíg az egyik perzsa *szatrapa* (Tissaphernész utóda, Tithrausztész) nem folyamodott a

görögök ellen már jól bevált perzsa módszerhez: pénzt küldött Hellászba, a Spárta-ellenes városokba, amelyek Hellászban kirobbantottak egy háborút Spárta ellen. A spártaiak nem tudtak két fronton harcolni, ezért a sikerek ellenére hazarendelték Agészilaoszt. Ráadásul a perzsák nem csak a Hellászba küldött pénzzel támogatták Spárta ellenfeleit. A daszküleioni *szatrapa*, Pharnabazosz felépíttetett egy flottát, amelynek parancsnoka az athéni Konón és maga Pharnabazosz lett, legénysége pedig főleg perzsákból, kisebb részben athéniakból állt. Ez a flotta Knidosznál 394-ben döntő győzelmet aratott a spártai hajóhad felett, ezért a spártaiak békét kértek a perzsáktól. Az ütközet után a flotta sorban szüntette meg a spártai fennhatóságot Kis-Ázsiában. Konón szobrokat kapott mint felszabadító. A kis-ázsiai görögök azonban nem sokáig voltak szabadok, hamarosan perzsa fennhatóság alá kerültek. Így miután a 480-479-es évek győzelmeit követően az athéniak felszabadították a kis-ázsiai görögöket a perzsa elnyomás alól, a felszabadítottak hamarosan athéni alattvalókká váltak. Ebből a helyzetükből a spártaiak szabadították fel őket a peloponnészoszi háború végén, majd a spártai elnyomás alól a perzsák (és az athéniak) lettek a felszabadítók. Végül tehát a kis-ázsiai görögök kevesebb mint száz év után újra perzsa alattvalókká váltak.

10.5. A korinthuszi háború (395–387)

Thébai és Korinthosz a peloponnészoszi háború után nem profitáltak Athén legyőzéséből. Spárta ugyanis nem volt hajlandó követelésüket, Athén teljes elpusztítását teljesíteni. Mindkét város viszont nagyon súlyos károkat szenvedett a háború során. A férfiak jelentős része meghalt a harcokban, vagy sokáig távol volt, ezért nem volt elegendő munkaerő. Továbbá a dúlások is sok kárt okoztak. Spártával szembeni elégedetlensége miatt sem Korinthosz, sem Thébai nem vett részt a perzsák elleni spártai hadműveletekben. Sőt elfogadták a perzsáktól érkezett pénzt, és kirobbantották a Spárta elleni háborút, amelyet mivel a legtöbb ütközete Korinthosz környékén zajlott, korinthuszi háborúnak szokás nevezni. Ez a háború nem vitatott területekért, hanem politikai és stratégiai célokért, mindenekelőtt Spárta hatalmának meggyöngítéséért folyt. Korinthosz és Thébai szövetségéhez 395-ben már sok más állam, köztük Athén is csatlakozott. Argosz pedig egyesült Korinthosszal, ami a két állam gazdasági és katonai erejének egyesítését is jelentette. Athén azért csatlakozott a Spárta-ellenes koalícióhoz, mert bosszút is akart állni a peloponnészoszi háborúban elszenvedett vereségért, és a birodalmát is próbálta újraépíteni. Az utóbbi cél a gazdagokat azért motiválta, mert ők vissza akarták szerezni az Attikán kívüli birtokaikat, a szegényeket pedig azért, mert számukra a birodalom biztosította a zsoldot és a hivatalokért járó fizetést.

A 394-es knidoszi tengeri győzelem a spártaiak felett lehetővé is tette az athéni imperializmus újjáéledését. A Konón és Pharnabazosz vezette perzsa flotta ugyanis a győzelem után spártai területeket pusztított, illetve hódított meg a Peloponnészoszon, majd Konón a tengerészekkel építtette fel Athén és a Peiraieusz 404-ben lebontott falait. Hamarosan Athén saját flottát épített, elkezdett szövetségeket kötni az Égei-tenger menti államokkal, és ellenőrzése alá vonta a Helléspontost, valamint a Boszporuszt. Az athéni imperializmus feléledése viszont arra ösztönözte a perzsákat, hogy hagyjanak fel Athén támogatásával, és újra Spártát támogassák. A spártai flottavezér, Antalkidasz így egy új flottát tudott építeni, amellyel legyőzte az athéniakat. Ezután Athén szövetségesei sem tudták folytatni a Spárta elleni háborút.

Döntő győzelmet tehát egyik fél sem ért el a háborúban, ezért gyakorlatilag megmaradt a korábbi status quo, ami Spárta sikerét jelentette. A háború viszont jelentős károkat okozott az egész görög világnak, aminek a perzsa király lett a haszonélvezője. A spártai-perzsa háborút és a korinthuszi háborút egyaránt az Antalkidasz-féle vagy Királybéke zárta le 387-ben. Ennek értelmében Kis-Ázsia a perzsáké lett, minden más görög államnak pedig biztosították az autonómiáját (de Lémnosz, Imbrosz és Szkürosz megmaradt Athén uralma alatt). Ez azt jelentette, hogy nem állhattak fenn államszövetségek a Peloponnészoszi szövetséget kivéve. Ezért feloszlatták a Khalkidikéi és a Boiót szövetséget, valamint Korinthosz és Argosz szövetségi államát is. Így a béke következtében Spárta valamennyi riválisa meggyengült, Spárta hegemoniája pedig helyre állt, de a fő nyertes Perzsia lett.

10.6. A thébai hegemonia (371–362)

10.6.1. Thébai felemelkedése

Minden görög állam, így Thébai is úgy lehetett nagyhatalommá, ha egy államszövetség vagy szövetségi állam élén állt. Ezért a Boiót szövetség feltámasztása Thébai alapvető érdeke volt. Ugyanez volt a helyzet a Khalkidiké-félsziget legerősebb városa, Olünthosz esetében is. Olünthosz érdekeit a Khalkidikéi szövetség fenntartása szolgálta. Spárta viszont a Királybéke autonómia-elvére hivatkozva igyekezett minden olyan politikai egységet megakadályozni, amely a saját hatalmát fenyegethette. Így került sor az olünthoszi háborúra, amelyben Spártának sikerült felosztatnia a Khalkidikéi szövetséget. Ugyanekkor (382) a spártaiak Thébai megerősödésének is elejét vették: elfoglalták a várost, helyőrséget helyeztek el a fellegvárba, a Spárta-elleneseket (a demokratákat) száműzték, és egy Spárta-barát oligarchikus kormányzatot állítottak az állam élére.

A száműzött thébait Athénban készülődtek a visszatérésre. 379-ben kalandos módon sikerült eltávolítaniuk a thébai oligarcha kormányzatot. A száműzöttek egy csoportja nőnek öltözött, és elérte, hogy őket vigyék szórakoztatásul a Spárta-barát thébai tisztségviselők partijára. Miután sikerült bejutniuk, legyilkolták az oligarchákat. Másnap Pelopidasz vezetésével és athéni önkéntesekből álló katonai segítséggel elűzték a spártai helyőrséget. A thébait demokratáknak vezettek be, és négy *boiótarkhoszt* is választottak, így megkezdték a Boiót szövetség feltámasztását.

10.6.2. A thébai haderő átszervezése

Azért tudott Thébai Hellász vezető államává válni, mert hadszervezeti és harcászati reformokat hajtott végre. A reformok három alapelemét a balszárnny megerősítése, a Szent csapat felállítása és a „ferde ék” taktika bevezetése jelentette.

A balszárnny megerősítése azt jelentette, hogy a thébaitak szakítottak azzal a hagyománnyal, hogy a legerősebb katonákat a *phalanx* jobb szélére állították, ami egy védekező taktikát jelentett. A *phalanx* leggyengébb része ugyanis a védtelen jobb oldal volt abból következően, hogy minden katona a bal kezében tartotta a pajzsát. A pajzs az azt tartó katonának a bal oldalát és a tőle balra álló katona jobb oldalát védte. A jobb szélén állóknak így nem védte a jobb oldalát semmi. A legjobb katonák jobbszárnnyra állításával az volt korábban a cél, hogy a *phalanx* mindenhol ugyanannyira védett legyen. A thébaitak ezzel szemben lemondtak a jobbszárnny védelméről, és a legjobb katonáikat a balszárnnyra állították. Sőt ezek a thébait legjobb katonák egy speciális egységet alkottak, az úgynevezett Szent csapatot (*Hierosz lokhosz*). Az egység 150 szerelmes párból állt. Azért nevezték szentnek a csapatot, mert – ahogyan Plátón is írja – a szerelem ugyanolyan istentől származó állapot, mint amilyen jellemzi a révületbe esett jószokat, a misztériumkultuszok megszállott beavatottjait vagy az ihletett költőket. A párokból álló elitcsapatot azért gondolták hatékonyaknak a thébaitak, mert úgy gondolták, hogy az ilyen csapat katonái összetartóbbak, bátrabbak és önfeláldozóbbak, mint más katonák. A thébaitak tehát lemondtak a védekezésről, és teljesen a támadásra koncentráltak. Az ellenség legfontosabb pontjára lesújtó koncentrált erő taktikája, amelyet a thébaitak alkalmaztak, megfelel a modern hadviselés helyi túlerőről szóló elvének. Amennyiben sikerült győzelmet aratni a legfontosabb ponton, azután már az ellenséges hadsereg többi részét lépésről lépésre fel lehetett morzsolni.

A ferde éknek nevezett taktika egészítette ki az új támadó taktika két ismert elemét (tudniillik a balszárnny megerősítését és a Szent csapat alkalmazását). Valószínűleg a ferde ék nem egy tudatosan tervezett taktika volt, hanem kényszerű és okos reakció arra a helyzetre, hogy a thébait hadseregnek nem volt annyi katonája, hogy a teljes arcvonalon kellő mélységben felállhatott volna az ellenséggel szemben. A ferde ék tehát azt jelenti, hogy a thébaitak késleltették a középhad és a jobbszárnny belépését az ütközetbe. A thébait hadsereg így egy ék alakot képezett, amelynek a balszárnny jelentette az előretörő elejét. Amennyiben az ellenség erre az időhúzó taktikára úgy reagált, hogy nem várta meg a thébait középhad és jobbszárnny megérkezését, hanem előrenyomult a saját középhadával és balszárnnyával, akkor azt kockáztatta, hogy rés keletkezik a saját arcvonalában, amit a thébaitak kihasználhattak.

Az említett taktikai újításokhoz járult még, hogy a lovasságnak fontos feladat jutott az ütközetekben: azt kellett megakadályoznia, hogy egy nagyobb hadsereg bekerítesse a thébait. Ennek az újításnak az előzményét jelenti, hogy már a peloponnészoszi háború során, de még inkább a korinthuszi háborúban a *phalanx* mellett különféle egységek kaptak szerepet a hadviselésben. A könnyűfegyverzetűek (parittyások, lándzsahajítók, íjászok) feladata lett a visszavonuló *hopliták* pusztítása, a zsákmányszerzés, a dúlás, a lesből támadás, valamint az utak és átjárók elfoglalása: azaz olyan feladatokat láttak el a könnyűfegyverzetűek, amelyekre a görögök korábban nem fordítottak figyelmet, és a *hoplita* katonák nem is lettek volna alkalmasok az elvégzésükre. A következő évtizedekben és főleg a makedón hadseregben még tovább erősödött az a trend, hogy a különböző speciális feladatokra különböző egységeket alkalmaztak a hadvezérek. A specializáció és professzionalizálódás más olyan területeken is előrehaladt, amelyek hatással voltak a hadviselésre: különböző személyek lettek a politikusok és a hadvezérek, a hadvezérek jobb felkészültségre tettek szert, katonai szakmunkák készültek, a hadseregek jobb fegyvereket és hadigépeket használtak, és fejlettebbé vált a stratégia, valamint a taktika is.

10.6.3. A leuktrai csata (371)

A leuktrai csatában a thébaitak döntő győzelmet arattak a spártaiak vezette peloponnészoszi sereg felett, ezzel véget vetettek a spártai hegemoniának Hellaszban. Leuktra 9 kilométerre délnyugatra fekszik Thébaitól. Itt készült feltartóztatni Epameinondas a Thébai ellen vonuló spártaiakat, akik a thébaitakat a Boiót szövetség feltámasztásában és az állam hatalmának megerősítésében akarták megakadályozni. Epameinondas 50 sor mélységben állította fel a thébai balszárnyat, amelynek része volt a Pelopidasz vezette Szent csapat is. Szemben, a peloponnészoszi sereg jobbszárnyán hagyományos módon, 8-12 sor mélységben a spártaiak álltak, méghozzá a legjobb katonáik, vagyis a király és a háromszáz tagú testőrsége. A spártai és szövetséges *hopliták* túlerőben voltak: tízezer peloponnészoszi, köztük hétszáz *homoiosz* állt szemben hatezer thébaital. A thébai lovasság viszont nagyobb volt, mint a peloponnészoszi. A csata kezdetén a thébaiti lovasok megfutamították a peloponnészoszi lovasokat, majd megakadályozták, hogy a *hopliták* bekerítsék a thébait sereget. Ezután a túlerőben lévő thébaiti balszárny megsemmisítette a spártai jobbszárnyat. Maga a király és 400 *homoiosz* is elesett. Ezek veresége után a sereg többi része visszavonult, mert egyébként sem volt érdekelt a harcban.

10.6.4. A thébait hegemonia időszaka

A leuktrai vereség nyilvánvalóvá tette a spártai gyengeséget, ezért Spárta-ellenes lázadások törtek ki a Peloponnészoszon, és sok helyen demokratikus fordulat is bekövetkezett. A thébaiti szövetséget kötötték több közép-görög és peloponnészoszi állammal. Az volt a céljuk, hogy Thébai befolyását kiterjesszék a Peloponnészoszra, és teljesen elpusztítsák Spártát, ezért négy hadjáratot vezettek a Peloponnészoszra. Az egyik során Arkadia önálló *polis*ait egy szövetségi államban egyesítették, amelynek fővárosává az újonnan (*szüinoikiszmosz*sal 39 községből) létrehozott Megalopoliszt tették. Így Spártát az északi határán egy erős államalakulat tudta feltartóztatni. A 369-es hadjárat eredményeképpen pedig független állammá lett Messzénia, amely hozzávetőleg háromszáz éve volt Spárta államának része, és termékeny gabonaföldjeivel, valamint *helóta*-népességével a spártai gazdaság alapvető részét alkotta, nélküle a spártaiak a csak katonáskodásból álló életmódjukat nehezen folytathatták. Messzénia elvesztése tehát csapást jelentett Spárta hatalmára, gazdaságára és katonaságára egyaránt. A thébaiti hamarosan elérték a Peloponnészoszi szövetség felbomlását is. Spárta megszűnt nagyhatalom lenni, sőt a thébait hadsereg magát a várost is csaknem elfoglalta.

Thébainak tehát néhány év alatt és kis embervesztéssel sikerült elérnie, amit Athén évtizedek alatt nem tudott. Közben Thébai beavatkozott a thesszál és a makedón belviszályba is. A Pelopidasz vezette thébaiti haderő sikerrel harcolt az egész Thesszália feletti hatalmat megszerző (és így a legnagyobb görög haderővel, hússzezer *hoplitával* és nyolcezer lovassal rendelkező) Pheraijal

szemben a larisszaiak oldalán. A makedóniai beavatkozás pedig többek között azzal nagyhatású következménnyel járt, hogy a makedón királynak túszként kellett Thébába küldenie öccsét, a későbbi II. Philipposzt, hogy Thébai befolyása biztosítva legyen Makedóniában. Philipposz így közvetlen közről szerezhetett ismereteket a thébai hadsereg-reformról, ami segítségére volt a makedón hadsereg megreformálásában.

Azonban Pelopidasz meghalt, Epameinondaszt a hatalomból kiszorult thébai arisztokraták támadták, Thébai peloponnészoszi támogatottsága pedig csökkent. Az athéniaiak is úgy látták, hogy már nem a spártaiak a fő ellenségük, hanem a Hellász legerősebb államává vált Thébai. Ezért az athéniaiak a spártaiakkal kötöttek szövetséget a thébaiiak ellen, és hamarosan más államok is csatlakoztak hozzájuk. Sok olyan állam is Thébai ellen fordult, amely korábban a szövetségese volt. Az Arkadiai szövetség kettészakadt, és egyes államok Thébai ellenségei lettek. A thébaiiak 362-ben azért indították a 4. hadjáratukat a Peloponnészoszra, hogy helyreállítsák az Arkadiai szövetség egységét. Mantinea mellett került sor a döntő ütközetre, amelyben az arkadiaiak és a peloponnészosziak egy része (Tegea, Megalopolisz és Argosz) Thébai mellett állt, míg a másik része (Mantinea, Élisz és Akhaia) Spárta és Athén oldalán harcolt. A görög történelem legnagyobb *hoplita*-ütközetében mindkét oldalon hozzávetőleg harmincezer *hoplita* harcolt. A hadvezérek Epameinondasz és Agészilaosz voltak. A leuktrai csatához hasonlóan a mantineiai ütközet is lovascsatával kezdődött, amelyben a boiótok győztek. Majd a leuktrai csatához hasonlóan a Szent csapattal megerősített thébai balszárny legyőzte a vele szemben álló spártaiakat és megfutamította az ellenséges hadsereg többi részét. A thébaiiak tehát győztek, de a bal szárnyon az első sorban harcoló Epameinondasz elesett, és utolsó szavaival békekötésre buzdította a boiótokat, mivel az utódaiul kijelölt alvezérei is meghaltak.

362-ben, a mantineiai ütközet után egy közös béke (*koiné eiréné*) zárta le a thébai és általában a görög hegemonia-törekvéseket. Epameinondasznak nem volt Hellász számára más terve azon kívül, hogy az athéni és spártai imperializmust a thébaiival váltotta fel. Sem Thébai, sem Hellász nem nyert semmit a tízéves hegemoniával (bár Messzénia felszabadítása minden korban a rabszolgaság ellen harcolók megelégedettségét váltotta ki). Spárta megtörése mégis végső soron a makedónoknak kedvezett. Thébai tehát 362-ben veszítette el a hegemon szerepét, majd 338-ban a khairónéiai vereséggel a nagyhatalmi pozícióját is. Ezután pedig hamarosan (335-ben) Alexandrosz teljesen elpusztította a várost.

A folyamatos háborúk időszaka volt a 4. század: több állam is próbálkozott a Hellász feletti hegemonia megszerzésével. Ha viszont egy állam túlságosan megerősödött, akkor a többi állam ellene fordult. A görögök nem voltak képesek meghaladni azt a mentalitást, amely a versengést, vagyis az *agón*-t az élet minden területén, így az államok közötti politikában is feltétlenül érvényre juttatta. Így gazdaságilag is kimerültek a görög államok, és nem tudtak egységesen fellépni Makedóniával szemben. Az egy csoda volt, hogy az 5. század elején a kicsi és egymással állandóan harcban álló görög városok össze tudtak fogni, és meg tudták akadályozni a perzsa hódítást. Az kevésbé meglepő, hogy amikor a következő hódító birodalom, a makedón megjelent, nem sikerült az ellenállás. Különösképpen, mivel Philipposz rendkívül tehetséges uralkodó is volt.

10.6.5. A második athéni tengeri szövetség

A 4. században Spárta és Thébai mellett Athén is próbálta megszerezni a Hellász feletti hegemoniát. Az athéniaiak már a knidoszi ütközet (394) után elkezdték újjászervezni a peloponnészoszi háború végére elvesztett birodalmukat. Ekkor azonban már nem perzsaellenes, hanem védelmi szövetséget hoztak létre – mindenekelőtt Spártával szemben. Formálisan 377-ben alapították meg a második athéni tengeri szövetséget, amelynek a Déloszi szövetségénél jóval kevesebb, mindössze hatvan-hetven tagja volt. A kisebb taglétszámnak az volt a fő oka, hogy Kis-Ázsia perzsa uralom alatt állt, így az itteni görög városok nem csatlakozhattak. A tagok autonómok voltak, mindegyikük egy szavazattal rendelkezett a szövetség tanácsában, a *szünedrion*ban, de ennek döntését az athéni népgyűlés hagyta jóvá. A szövetség alapító nyilatkozatát ismerjük, ebből tudjuk, hogy az athéniaiak kötelezettséget vállaltak többek között arra, hogy a tagok belső viszonyaiba nem avatkoznak, adót nem szednek, helyőrséget nem létesítenek a szövetséges államok területén, és a tagállamok földjeiből nem osztanak athéni *klérukhosz*oknak. Ennek ellenére az athéniaiak adót szedtek a szövetségeseiktől (bár nem

phorosznak, hanem *szüntaxisz*nak nevezték), és az athnéi hadvezérek különféle túlkapásokat követtek el a szövetségesek kárára. Sérelmeik miatt a szövetségesek egy része (Rhodosz, Lesbosz, Kósz, Khiosz, Büzantion) 357-ben fellázadt és kilépett a szövetségből. Karia *szatrapája*, Mauszolosz, aki a perzsáktól független birodalmat épített ki, támogatta a lázadó szövetségeseket, mert arra számított, hogy az elszakadt államok tengeri hadereje segíteni fogja törekvéseit. A két évig tartó háború a szövetség felbomlásával ért véget (bár hivatalosan csak a khairóneiai csata után szűnt meg a szövetség), ami, akárcsak Thébai kudarca, a makedónoknak kedvezett. Athént ráadásul gazdaságilag teljesen kimerítették azok a sikertelen katonai akciók, amelyekkel a polgárok a város nagyhatalmi státuszát próbálták fenntartani.

10.7. Az Akadémia és Plátón

Miközben a görög poliszvilág gazdasági és politikai válságba került a 4. században, a városok kultúrája virágzott. A tudomány fejlődésének egyik kiemelkedő eredményeként Athénban megalakult Plátón Akadémiája, az egyetemek előde, a világ egyik első olyan intézménye, amelynek tagjai oktatási és kutatási tevékenységet is végeztek. Az Akadémia Athéné szentélykörzetének, az istennő szent olajfaligetének volt a része. A nevét az athéniak szerint Akadémosz *hérosz*ról kapta, aki a mítoszok elbeszélése értelmében a Dioszkuroszoknak (Kasztórnak és Polüdeukésznak) megmutatta, hol rejtette el a még gyerek húgukat, Helenét Thészeusz, aki azért rabolta el a kislányt, hogy ha majd felnőtt, feleségül vehesse. A szentélykörzetben egy bronzkori eredetű házat Akadémosz *hérosz* házának tartottak, de még számos más *hérosz*nak és istennek is volt kultusza és oltára itt. A területet, amely a városfalon kívül, a Dipülon kaputól északnyugatra körülbelül 1,5 kilométerre feküdt, Peiszisztratosz fia, Hípparkhosz vette fallal körül. A klasszikus korban *gümnaszion* létesült az Akadémia területén, majd fokozatosan felépültek *gümnaszion*hoz tartozó szokásos épületek: fürdő, öltözők, futópálya, *palaisztra* stb. A szentélykörzet és a *gümnaszion* addig volt a kulturális és sportéletnek egyik legfontosabb athéni központja, amíg Sulla 86-ban, Athén ostroma során teljesen el nem pusztította a városnak és környékének a nagy részével együtt.

Plátón az iskoláját 386 körül alapította a szentélykörzet melletti telkén – jogilag kultikus egyesületként Apollón és a Múzsák kultuszának ápolására. A tanárok és a tanulók nem különültek el egymástól, közösen étkeztek, sőt egy életközösséget alkottak, amelynek szabályzata a déli-itáliai püthagoreus közösségeket vette mintául. A tagok önmegtartóztató életmódot folytattak a lélek megtisztítása (*katharszisz*) és a megismerőképeség fokozása érdekében: tilos volt a húsevés, a szexuális élet, és aludni is csak keveset volt szabad. Az oktatásnak nem volt szabályos rendje. A tanárok részben előadásokat tartottak, de főleg a viták voltak a jellemzők. A filozófiai kutatások mellett matematikával és csillagászattal is foglalkoztak a tagok, akik közül sokan később híres csillagászok, természettudósok, matematikusok lettek. Arisztotelész is itt tanult 20 évig. Az oktatás ingyenes volt, és nők is voltak a tanulók között.

10.7.1. Plátón politikai gondolkodása

Plátón meg van győződve az értékek objektivitásáról és arról, hogy az erkölcs alapvető fontossággal bír az ember életében. Az erényes, jó embert tartja boldog embernek. Plátón (Arisztotelésszel és a legtöbb ókori filozófussal együtt) az erényetikai megközelítésmód képviselője. Ez azt jelenti, hogy nem a cselekedeteket vizsgálja önmagukban, hanem a cselekvő jellemvonásait vagy motivációit: a jellemvonások vagy motivációk alapján állapítja meg a cselekedetéről, hogy helyesek vagy helytelenek. Az ugyanis a helyes tett, amelyet az erényes ember tesz. Úgy gondolja Plátón, hogy nem lehetséges egy olyan szabályrendszert kidolgozni, amely megadná, hogy mikor mit kell tenni, mert általánosságban nem mondható meg, mi a helyes. Ehelyett az eszményi, kiváló, vagyis boldog ember képéből indul ki. A kiváló és boldog ember kiváló jellemvonásokkal vagy motivációkkal, azaz erényekkel rendelkezik (mindenelőtt bölcsességgel, igazságossággal, bátorsággal és mértékletességgel). Amit pedig a kiváló és erényes ember tesz, az a helyes cselekedet

(illetve az olyan tett is helyes, amely erények kialakulását segíti elő). Ezért amikor Plátón a politikai gondolkodás központi fogalmát, az igazságosságot, vagyis a legfőbb erényt határozza meg, akkor nem az igazságos cselekedetet írja le, hanem az igazságos embert. Az igazságos ember jellemzője a (lélekreszek közötti) harmónia, vagyis hogy a vágyak és indulatok vonakodás nélkül követik az értelmet. Plátón ugyanis három részt (motiváló képességet) különböztet meg a lélekben: az értelmet, az indulatot és a vágyakozást. Az igazságtalan, vagyis a mások érdekeit kevésbé figyelembe vevő embert az jellemzi, hogy állandó belső konfliktusban él önmagával, vagyis az értelme nem tudja kordában tartani a vágyait és az indulatait (amelyek olyan motivációt jelentenek, mely nem az egész ember és nem az egész közösség érdekeit tartja szem előtt).

Plátón úgy gondolja, hogy az igazi államférfi legfőbb jellemzője, hogy megvannak benne az erények, főleg a bölcsesség, a mértékletesség, valamint az igazságosság, és az a legfőbb feladata (és így megítélésének kritériuma), hogy jobbra, erényesebbé tegye a polgárokat. Az igazi államférfi modellje Szókratész. Vele szemben például Periklész vagy Themisztoklész nem jó államférfiak, mert lustává, fecsegővé, pénzsóvárrá és gyávává tették az athéniakat.

Plátón *Az állam* című művében ideális államformának azt tekinti, amelyben a vezetők (az ideák ismeretén alapuló) tudással és erényekkel rendelkeznek, azaz filozófusok (bölcsek). Az eszményi vezetőknek az örök és változatlan mintákat, az ideákat (mindenekelőtt az erények ideáit) szem előtt tartva kell vezetniük az államot. Plátón későbbi műveiben már úgy gondolja, hogy mivel nem állnak rendelkezésre eszményi vezetők, a törvényeknek kell irányítaniuk az államot.

10.7.2. Plátón szicíliai útjai

Plátón azért utazott többször is Szicíliába, hogy a filozófiai és tanári tevékenységét gyakorlati, elsősorban politikai célok szolgálatába állítsa. A fő célja az volt, hogy a nyugati görög kultúrát megvédje a barbárokkal, mindenekelőtt a karthágóikkal szemben. A barbárokkal szembeni sikeres fellépés feltételének a belső béke megteremtését tartotta, amihez pedig igazságos kormányzatot látott szükségesnek. Az igazságos kormányzatot Plátón szerint egy olyan uralkodó tudja megvalósítani, aki megfelelő filozófiai műveltséggel rendelkezik, és megvannak benne az erények. Plátón tehát Szicília legnagyobb városának, Szürakuszainak a *tűrannosz*-át akarta ideális vezetővé formálni.

Plátón 388-ban utazott először Szicíliába a *tűrannosz* I. Dionüszioszhoz (aki 406-tól 367-ig uralkodott). I. Dionüsziosz nagyon tehetséges hadvezér volt: Szicília görög városait Szürakuszai alá vetette, majd Dél-Itáliában is több várost elfoglalt. Karthágóval szemben viszont változó szerencsével harcolt. Egy görögnek sem volt akkora hatalma Alexandroszig, mint neki. A róla szóló anekdoták azonban paranoid, kegyetlen, istentelen és betegesen hiú zsarnoknak mutatják. Egyes legendák szerint az ő udvarában volt kegyenc Damoklész is, aki folyton Dionüsziosz hatalmát, gazdagságát és boldogságát magasztalta. Ezért a *tűrannosz* egyszer meghívta Damoklészt, hogy lakomázzon vele, és közben legyen részese az ő boldogságának. Dionüsziosz a kegyencet egy fényűzően megterített és nagyszerű ételekkel teli asztalhoz ültette, a feje fölé azonban egy szál vékony lószőrön egy hatalmas kardot függesztetett. Így Damoklész átélhette, mennyire veszélyeztetett a *tűrannosz* hatalma és boldogsága.

Plátónnak nem sikerült Dionüszioszból jó uralkodót faragnia. Dionüsziosz bizalmatlan volt a filozófia iránt, és dühítette Plátón szókimondása. Sőt egy anekdota szerint annyira rossz volt a viszonyuk, hogy a *tűrannosz* rabszolgának adta el Plátont.

Plátón másodszorra 367-ben utazott Szürakuszaiba. Ekkor már II. Dionüsziosz uralkodott, aki apját követte a trónon, de messze nem rendelkezett olyan politikai és hadvezéri tehetséggel, mint I. Dionüsziosz. Befolyásolható és impulzív egyéniség volt, akit luxus és hízelgők vettek körül. A *tűrannosz* nagybátyja, Dión hívta Plátont az udvarba, hogy Dionüsziosz filozófiai műveltségre tehessen szert. Plátón megpróbált ideális vezetőt faragni az uralkodóból, de teljes kudarcot vallott Dionüsziosz oktatásában. A *tűrannosz* nem volt hajlandó megreformálni az államot, és hamarosan száműzte Diónt, mivel félt, hogy nagybátyja a hatalmára tör. Plátón pedig csak úgy tudta elhagyni Szürakuszait, hogy megszökött a *tűrannosz* udvarából. 361-ben még egyszer visszatért Szicíliába, tanítása azonban a harmadik útján sem járt eredménnyel, Dionüsziosz nem mutatott hajlandóságot arra, hogy filozofusként éljen és uralkodjék. Ezért Dión és Plátón barátai a *tűrannisz* megdöntésére

törekedtek, ami Dionüsziosz tudomására jutott. Platón is a felségárulás gyanújába keveredett, és kevésen múlt, hogy el tudott menekülni Szürakuszaiból. Dión 357-ben zsoldosok segítségével megdöntötte Dionüsziosz hatalmát, és átvette a hatalmat a városban. Amikor viszont a platóni elveknek megfelelő reformokat akart bevezetni, a szürakusziak attól tartottak, hogy egy újabb zsarnokság fenyegeti őket, ezért meggyilkolták Diónt. Platón szicíliai tevékenysége tehát teljes kudarccal végződött.

10.8. Ajánlott irodalom

1. Aristotelész: Az athéni állam (magy. Sarkady J.) Budapest Akadémiai Kiadó 1954.
2. Lysias beszédei (szerk. Bolonyai G.) Budapest Osiris / Balassi Kiadó 2003.
3. Mogyoródi E.: Sókratész és a (jó) lelkiismeret. *Antik Tanulmányok* 52 (2008) 171–196.old.
4. Platón: Szókratész védőbeszéde (Platón összes művei I–III. Budapest Európa Könyvkiadó 1984).
5. Plutarkhosz: Agészilaosz, Pelopidasz, Timoleón, Dión, Artaxerxész életrajza (Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok I–II. Budapest Magyar Helikon 1978 – mek.oszk.hu).
6. Strauss, L. – Cropsey, J.: A politikai filozófia története I–II. Budapest 1994.
7. Taylor, A. E.: Platón. Budapest Osiris Kiadó 1999.
8. Xenophón: Emlékeim Szókratészről, Szókratész védőbeszéde bírái előtt, Agészilaosz (Xenophón: Filozófiai és egyéb írásai. Budapest Osiris Kiadó 2003).
9. Xenophón: Hellénika, Anabaszisz, A lakedaimóniak állama (Xenophón: Történeti munkái. Budapest Osiris Kiadó 2001).

11. PHILIPPOSZ ÉS ALEXANDROSZ

11.1. Makedónia területe és állama

Makedónia két nagyon különböző földrajzi területből állt: a hegyvidéki, erdőkben és ásványkincsekben gazdag Felső-Makedóniából, amely a makedónok eredeti szállásterülete volt és a földművelésre alkalmas, de folyókkal és mocsarakkal tarkított, sík Alsó-Makedóniából. Mivel a makedónok a klasszikus kor előtt leginkább hegyvidéki kecsketenyésztők voltak, ezért a kecske volt a címerállatuk, és a makedón pénzekben is a kecske szerepelt. Még eredeti fővárosuk, Aigai (mai neve Vergina) nevében is a kecske (*aix*) szó található. Miután az 5. század végén Pella lett Makedónia új központja, Aigai megmaradt királyi temetkezőhelynek, amelyet a 20. században a régészeknek sikerült feltárniuk. Sok makedón király – köztük II. Philipposz – sírját és a királyi palotát is megtalálták.

Makedónia államformája királyság volt. A király korlátlan hatalommal bírt (a hadsereg gyűlése sem korlátozta), és hatalma a családjában öröklődött. Kinevezéseket és földadományokat a király adott, szövetséget vagy szerződést vele kötöttek, külföldi követek hozzá jöttek, és ő döntötte el, melyik fia kövesse. Trónja mégis bizonytalan volt: jó esélye volt arra, hogy összeesküvés áldozata legyen, vagy csatában haljon meg. A király testőrségét és tanácsadóit a nemesek (*hetairoi*, azaz társak) alkották.

Makedóniát egészen II. Philipposz uralkodásáig állandó külső és belső harcok sújtották, ezért gyenge és jelentéktelen állam volt. A legkiemelkedőbb királyok I. Amüntasz (540–498) és fia, I. Alexandrosz (498–454) voltak. Ők behódoltak a perzsáknak, ami nagy haszonnal járt számukra: biztosította a szomszédok támadásától való mentességet, és lehetővé tette, hogy keleti és nyugati irányban is terjeszkedhessenek. A perzsa vereség után azonban I. Alexandrosz történeteket terjesztett

arról, hogy ő titokban a görögöket támogatta. Hasonló hintapolitikát folytattak a makedón királyok a peloponnészoszi háború idején is: számos alkalommal oldalt váltottak.

11.2. A makedón nép kapcsolata a görögséggel

A makedón nyelv vizsgálata alapján azt állíthatjuk, hogy a makedónok és a görögök közeli rokonságban álltak egymással. Bár makedón irodalom nem maradt ránk, az ókori szerzők pedig nem foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy önálló nyelv-e a makedón, mégis az előkerült néhány feliratos forrás és a makedón személynevek vizsgálata azt igazolja, hogy a makedón nyelv az északnyugati görög nyelv egyik dialektusa volt. (Ennek az álláspontnak némileg ellentmond, hogy két alapvető forrásunknál, Plutarkhosznál és Curtius Rufusnál a szereplők a makedón nyelvet a görögtől megkülönböztetik, és Alexandrosz, valamint hadvezérei egyaránt tudnak makedónul és görögül is.)

Maguk a makedónok viszont nem tekintették magukat görögnek, és a görögök is barbároknak tartották őket. Az uralkodóházról azonban azt gondolták, hogy Argoszból származott és Héraklész volt az őse. Ennek megfelelően az olümpiai játékokon a makedónok nem vehettek részt, egyedül I. Alexandroszról tudjuk, hogy megengedték neki a versenyzést (de gyanús, hogy nem szerepel a győztes-listákon, és kérdéses, hogy tényleg elismerték-e görög voltát). III. Alexandrosz (Nagy Sándor) hadseregében is mindig külön egységeket alkottak a makedónok és a görögök.

Elsősorban azért tekintették a görögök a makedónokat barbároknak, mert a makedón kultúra teljesen eltért a görögtől (bár a makedón királyok igyekeztek hellenizálni udvarukat, ahol görög művészeket láttak vendégül és támogattak). Makedóniában nem voltak *polis*zok, csak Aigai és Pella tekinthető városnak, ahol városias élet folyt. A lakosság többsége félnomád pásztorként vagy földművesként falvakban lakott. Az arisztokraták pedig inkább úgy éltek, mint a homéroszi *hérosz*ok, nem pedig mint a klasszikus kor görögjei: a vadászat és a harc volt a legjellemzőbb elfoglaltságuk. Akkor ismerték el felnőttek a fiatal férfit, ha lándzsával megölt egy vadkant és egy ellenséget. Makedóniában a társadalmi különbségek is nagyobbak voltak, mint Hellaszban: az arisztokraták jóval gazdagabbak voltak, mint a gazdag görögök, míg a parasztok és pásztorok jóval szegényebbek voltak mint Hellaszban. Különösképpen barbárnak mutatta a makedónokat, hogy a bort vegyítetlenül és mértéktelenül itták, és hogy az indulataikban és a szexualitásban sem tudtak mértéket tartani. Gyakoriak voltak a nagy ivászatokból következő erőszakos cselekedetek. A királyoknál pedig jellemző volt a Hellaszban nem elfogadott poligámia. A görögök a makedón monarchiát is – az uralkodó korlátlan hatalma miatt – a barbár világra jellemzőnek tartották és *türannis*znak nevezték.

11.3. A makedón hadsereg

Philipposz katonai sikereinek alapját a makedón hadsereg reformja jelentette. A hadseregnek az az egysége, amely az ütközetekben a döntő csapást hajtotta végre, a *hetairosz* lovasság volt. A *hetairosz*ok, azaz társak arisztokraták voltak, akik részesedtek a meghódított területekből és a zsákmányból is, és ennek fejében lovas katonai szolgálattal tartoztak az uralkodónak. Az ő nehézfegyverzetű lovasságuk már az 5. században a hadsereg fontos részét alkotta. 340-ben a számuk körülbelül 800 volt. Rajtuk kívül a makedónok alkalmaztak könnyű- és középnehéz lovasságot is.

A hadseregreform legfontosabb elemét a *phalanx*ban harcoló nehézfegyverzetű gyalogság új döfőlándzsájának, a trákoktól átvett *szarissz*ának a bevezetése jelentette. A *szarissza* rendkívül hosszú, 4-7 méteres lándzsa volt, amelyet 5-6 kilogramm súlya miatt két kézzel tartottak a katonák. Emiatt a test nagy részét védő *hoplont* lecserélték egy kicsi, általában nyakba akasztva viselt pajzsra, vagyis ez az új *phalanx* sokkal inkább a támadásra koncentrált, mint a védekezésre (mellvértet sem viseltek a katonák). Általában 16 fős mélységben állt fel (szemben a hagyományos *phalanx* 8 sorával), és elé egy áthatolhatatlan „lándzsaerdő” nyúlt ki. Megfelelő terepen szemből jövő támadással legyőzhetetlen volt az új makedón *phalanx*, az oldalai viszont védtelenebbek voltak a hagyományos *phalanx*énál, ezért a szárnyak védelmét könnyűfegyverzetű lovas vagy gyalogos egységek biztosították. A *phalanx*ban harcoló katonákat *pezetairosz*oknak, azaz gyalogos társaknak hívták: nevük azt sugallja, hogy ők

ugyanúgy társai a királynak, mint a nemesek, bár őket elsősorban a makedón parasztokból toborozták. A *pezetairoszok* nem földbirtokot kaptak szolgálatukért, hanem fizetséget egy ösztönzési rendszer szabályai szerint, és a felszerelésük költségeit is a király fedezte.

A *pezetairoszok* közül kerültek ki a *hüpaszpisztészek*, a királyi gárda (egy elit testőrség) katonái, akik a *szarisszánál* rövidebb lándzsával harcoltak, nem volt páncéljuk, és inkább könnyűfegyverzetűnek számítottak, mint nehézfegyverzetűnek. A király körül harcoltak, vagy a lovasságot követték, de leginkább a *phalanx* oldalát védték. Számuk körülbelül háromezer volt. Alexandrosz indiai hadjárata után *argüraszpidesz*, vagyis ezüstpajzsosok lett a nevük.

Philipposz uralma alatt a hadsereg létszáma folyamatosan nőtt. A toborzás területi alapon történt: meghatározták, hogy melyik terület hány katonát köteles állítani. A makedónok mellett idegenek is léptek be a hadseregbe, mivel nagyon sok görög és nem görög jött Makedóniába Philipposz idején lehetőségeket és vagyont remélve. Mivel a makedón nemesség a harcokban jelentősen megfogyatkozott, Philipposznak lehetősége volt a nemesek közé is bevenni új tagokat a görögök és a barbárok közül. Mivel ők földadományokat kaptak, és a zsákmányból is részesültek, Philipposz nemcsak katonákra tett szert, hanem politikájához lojális támogatókra is.

Philipposz hadseregreformjának részét alkotta, hogy a korábnál nagyobb fegyelmet tartott a katonák között, többet gyakorlatoztatta őket, rendkívül hosszú meneteléseket végeztetett, és bonyolult manővereket gyakoroltatott be velük. Ugyanakkor Philipposz erősebbé tette a köteléket a hadsereg és a király között azzal, hogy a veszélyekből és a nehézségekből is kivette a részét.

11.4. II. Philipposz uralkodásának kezdete

Philipposz (382–336) 359-ben lépett a trónra, amikor Makedónia történelmének egyik legsúlyosabb válságát élte meg. Az ország stabilitását külső és belső ellenségek egyaránt veszélyeztették, akikkel szemben az új uralkodó háromféle eszközt vetett be: a hadsereget, orvgyilkosokat és a diplomáciát, amelyet gyakran házasságkötéssel is támogatott. Philipposz a trónkövetelőket eltávolíttatta vagy meggyilkoltatta. Háborúban győzte le uralkodásának első egy-két évében a paiónokat, a dardánokat és a trákokat, majd sorban foglalta el kelet felé haladva a legfontosabb tengerparti görög városokat. Megszerezte a Pangaion-hegység arany- és ezüsbányáit és a környékbeli görög városokat, köztük Krénideszt, amelyet Philippoinak (Philippinek) nevezett el. Az itt bányászott nemesfémről finanszírozta további hódításait. Ezüst *tetradrahmá*kat és aranyszatárokat veretett. Az aranyszatért *Philippeiosz*nak nevezték.

Az épeiroszi molosszoszokkal megkötött szövetsége a nyugati területeken biztosította a békét, így Philipposz folytatni tudta keleti hódításait. Ezt a szövetséget szilárdította meg a molosszosz király unokahúgával, Olümpiasszal kötött házassága. Philipposz hét felesége közül Olümpiasz volt a legfontosabb, ő szülte a trónutód Alexandroszt is 356-ban. Eredetileg nem Olümpiasznak hívták, Philipposz olümpiai kocsiverseny-győzelme emlékére adta neki ezt a nevet. Ezt a versenygyőzelmét, talán mivel az istenek támogatását és Philipposz görög származását és kultúráját bizonyította, a király aranypénzein is propagálta. A feleségei közül jelentős volt még a larisszai Philinna, aki a gyengeelméjűnek mondott III. Philipposz Arrhidaioszt, Alexandrosz utódát szülte. A pherai Nikészipolisz pedig Thesszalonikét szülte, akinek a neve a 352-ben aratott Krokion-mezei győzelmére emlékeztette Philipposzt, és aki a mai Görögország második legnagyobb városának névadója volt. Az utolsó felesége, Kleopátra pedig a családja révén Philipposz halálának lett okozója.

A makedón állam megerősítését szolgálták a telepítések is. Philipposz a megbízhatatlan népességet széttelepítette az országban, a megbízható csoportokat pedig a határokra telepítette le. A háborúkban ejtett foglyoknak a földek megművelése lett a feladata. Így Philipposz biztonságos és erős élelmiszertermelő háterszágot alakított ki.

11.5. A 3. szent háború (355–346) és a philokratészi béke: Philipposz megszerzi Észak-Hellászt

A 3. szent háború egy Delphoi és Phókisz közötti konfliktusként kezdődött, amelybe a Delphoi *amphiktüonia* államai is bekapcsolódtak. A konfliktus előzményét az jelentette, hogy a phókisziak nem akarták elfogadni Hellász vezető hatalmának, Thébainak a fennhatóságát. Ezért a thébainak az *amphiktüoniával* megbírságotlalták a phókisziakat azzal az ürüggyel, hogy a phókisziak szent földeket műveltek meg (357). Erre Phókisz Delphoi kirablásával válaszolt. A kincseken egy rendkívül erős zsoldoshadsereget szervezett, majd szembeszállt Thébaijal, és Közép-Hellász jelentős részét elfoglalta. Hamarosan Thesszáliára is kiterjedt a konfliktus: az évszázadok óta rivalizáló két város, Larissza és Pherai küzdelmébe beavatkoztak a szent háború szemben álló felei. A phókisziak Pherait támogatták (akárcsak Athén és Spárta), míg Larisszát Thébai. Larissza oldalán kapcsolódott be a háborúba Philipposz is, aki 352-ben a Krokusz-mezei csatában döntő győzelmet aratott. Thesszáliát Makedóniához csatolta, így megduplázta Makedónia katonai erejét.

Ezután Philipposz a Dél-Trákiában lévő görög területeket hódította meg. 348-ra elfoglalta a Khalkidiké-félszigetet, és több várost elpusztított, köztük a félsziget vezető államát, Olünthoszt. Előtte az olünthosziak Athén segítségéhez folyamodtak. A „makedónellenes” politikusok vezetője, Démoszthenész olünthoszi beszédeivel a Philipposz elleni katonai fellépést sürgette, és ennek érdekében azt javasolta, hogy a *theórikon* kincstár bevételeit hadi kiadásokra használják fel az athéniaiak. Eubulosz békepolitikájának következményeképpen ugyanis a 350-es évek óta az athéni államháztartás pénzügyi többlete a *theórikon*ba került, amelynek felügyelője Eubulosz volt. Ez a kincstár finanszírozta a polgárok ingyenes részvételét a vallási ünnepeken, a két *obolosz* színházbelépőjüket, valamint a szegényeknek történő pénzosztást. A kincstár enyhítette a feszültséget a szegények és a gazdagok között, így a demokráciát erősítette. Emellett pacifista külpolitikát ösztönzött, mivel egyrészt megnehezítette a katonai akciók finanszírozását, másrészt a *theórikon*nak köszönhetően a szegények nem annyira szorultak rá az evezős napidíjra, harmadrészt a szegények nem akarták, hogy háborús kiadásra menjen az az összeg, amelyet a *theórikon*ból kiosztottak nekik. Démoszthenész arra vonatkozó javaslatát, hogy a költségvetési többlet a *theórikon*ból a hadipénztárba kerüljön, a népgyűlés elutasította. Athén nem támogatta Olünthoszt, így Philipposz elpusztította a Khalkidiké-félsziget vezető városát. A 340-es évek második feléig még Eubulosz maradt Athén vezető politikusa, ezért az ő mérsékelt politikája érvényesült, amely a nagyhatalmi célok és a túlságosan kockázatos katonai vállalkozások helyett a védekezésre koncentrált. Eubulosz békepolitikájának és nagyon sikeres gazdaságpolitikájának köszönhetően Athén bevételei évi 130-ról 400 *talanton*ra nőttek, ami jelentős infrastrukturális és védelmi fejlesztéseket tett lehetővé (tudniillik hadihajók, dokkok városfalak és utak felújítását vagy építését).

Mivel az athéniaiak nem tudták legyőzni Philipposzt, és hatalma növekedését sem tudták megakadályozni, viszont féltek – a gabonaszállítmányok útvonalának biztonsága miatt – a Kherszonészosz makedón uralom alá kerülésétől, ezért le akarták zárni az ellenségeskedést a makedón királlyal. A békekötésre 346-ban Pellában, a makedón udvarban került sor a görög államok képviselőinek részvételével. A philokratészi béke névadója, Philokratész vezette a tárgyalásokat Philipposzsal, és ő terjesztette be a békekötéssel kapcsolatos népgyűlési indítványokat is Athénban. A békeszerződés Philipposz és Athén, valamint a két fél szövetségesei között jött létre. A philokratészi békével lezárult az Athén és Makedónia között 358 óta tartó háború, sőt Athén és Philipposz védelmi szövetségre léptek egymással. A békeszerződés értelmében mindkét fél megtarthatta azokat a területeket, amelyek a birtokában voltak. A béke így elismerte Philipposz fennhatóságát Észak-Hellászbán.

Athén két szövetségeseit, a trák királyt és Phókiszt azonban kihagyták a békéből, így Philipposz hadsereggel vonulhatott Phókisz ellen, és lezárhatta a szent háborút egy olyan rendezéssel, amely Phókiszt minden hatalmától megfosztotta. Philipposz Phókiszt még a Delphoi *amphiktüoniából* is kizárta, és megszerezte szavazatát, így Makedónia helyet kapott a nagytekintélyű szervezetben, amely Hellász politikai viszonyaira jelentős hatással volt. (Ahogyan alább olvasható, néhány évvel később az *amphiktüonia* tagjaként adódott Philipposz számára alkalom és ürügy hadsereggel Közép-Hellászbba vonulni, majd kiterjeszteni a makedón uralmat egész Hellászra.) A Pellába küldött athéni követség azért fogadta el Phókisz kihagyását a szerződésből, mert több tagját Philipposz megvesztegette. A „makedónellenes” politikusok, Hüpereidész és Démoszthenész a megvesztegetés miatt utólag be is vádolták a „makedónbarát” Philokratészt és Aiszkhinészt. Philokratész elmenekült Athénból, így távollétében ítélték halálra. Elítélése negatívan befolyásolta Athén Philipposzsal való kapcsolatát. Démoszthenész pedig valószínűleg azért is vádolta be Aiszkhinészt, hogy magát mentse,

mivel ő is a követek között volt, és őt is megvesztegette Philipposz. Aiszkhinészt azonban felmentette az esküdtbíróság. Ezek után a perek után az athéni politikában a „makedónellenes” politikusok egyre inkább háttérbe szorították a „makedónbarátokat”.

A legismertebb „makedónbarát” politikus Iszokratész volt, aki politikai hatását elsősorban írásai révén fejtette ki (gyenge orgánuma és félszége miatt soha nem lépett fel szónokként). Emellett jelentős hatást gyakorolt tanítványai révén is, akik között a korszak legnevesebb történetíróit és szónokait találjuk, akik Iszokratésznek az Akadémiával rivalizáló, 392-ben alapított és elsősorban retorikai ismereteket közvetítő iskolájában tanultak. Iszokratész (több más politikushoz hasonlóan) azért lelkesedett Philipposzéért, mert azt remélte, hogy a makedón király képes lesz összefogni a görögöket, megszüntetni a belső viszályukat, majd a görögök és a makedónok élén meg tudja hódítani Perzsiát, és így meg fogja oldani a gazdasági problémákat, mindenekelőtt a földkérdést. Iszokratész azzal számolt, hogy az elfoglalt területeken letelepíthetők lesznek a legszegényebbek (akik egyszersmind politikailag is veszélyesek voltak), és így csökkenek a Hellászban belüli feszültségek, és nem lesznek polgárháborúk és görögök közti háborúk. Az utóbbi célokat kellett szolgálnia azonban már a Hellász feletti makedón hegemoniának is, amellyel kapcsolatban azt várta Iszokratész, hogy nem lesz elnyomó jellegű, hanem tiszteletben tartja a városállamok autonómiáját. Iszokratész tehát valójában nem „makedónbarát” volt, hanem Hellász legfőbb problémájának a szegénységet és a *sztaszisz*t látta, amelyek megoldására a makedón királyt látta képesnek (mielőtt Iszokratész a 340-es években Philipposzhoz fordult volna, a görögök összefogását különböző görög uralkodóktól várta). A „makedónellenes” politikusok vezéregyénisége, Démoszthenész viszont a gazdasági és politikai stabilitás helyett a szabadságot, vagyis a görögök függetlenségét helyezte az első helyre.

11.6. A khairóneiai csata (338)

342-ben Philipposz elfoglalta Trákiát, hogy legyen felvonulási területe a tervezett keleti hadjáratához. Athén számára a trákiai makedón hódítás fenyegetést jelentett, mindenekelőtt a gabonaszállítási útvonalak, és főleg a tengerszorosok makedón kézre kerülésének veszélye miatt. Athén ezért szövetséget kötött (340-ben) a perzsákkal, akiknek azért állt érdekében a szövetségekötés, mert már tudtak róla, hogy Philipposz Perzsia ellen készül. A perzsák pénzt és zsoldosokat küldtek az athéniaknak (ami ürügyet szolgáltatott Philipposznak Perzsia megtámadásához). Ezért Athén meg tudta védeni Perinthoszt (340-ben), majd Büzantiont (339-ben) is. Így 340 óta Athén és Philipposz között újra hadiállapot állt fenn. A perzsákkal a szövetségekötést Démoszthenész valósította meg. Az ő Philipposz ellen mondott beszédei voltak a *philippikák*, amelyekről máig filippikának nevezzük a szenvedélyesen támadó politikai beszédeket.

339-ben a Delphoi *amphiktüonia* (Athén és Thébai ellenállása dacára) felkérte Philipposzt a beavatkozásra a 4. szent háborúba, amely Delphoi és a szomszédos lokriszi város, Amphissza között robbant ki. A jelentéktelen konfliktus alkalmat és ürügyet biztosított Philipposznak arra, hogy Közép-Hellászba vonuljon. A makedón hadsereg felvonulása közvetlen fenyegetettséget jelentett Thébainak és Athénnek is, ezért a két város szövetséget kötött egymással, bár ellentétes oldalon álltak eddig: Athén Spártával állt szövetségben, Thébai pedig Spárta legfőbb ellenfele és Philipposz szövetségese volt. A thébai-athéni szövetséget Démoszthenész hozta létre, aki barátjával, az ugyancsak „makedónellenes” Hüperidésszel még több, főleg peloponnészoszi görög várost Athén és Thébai oldalára állított. Közben Philipposz gyorsan kapitulációra kényszerítette Amphisszát, majd Amphissza szövetségesei, Thébai és Athén ellen indult.

A Hellász sorsát eldöntő makedón-görög összecsapásra Boiótiában, Khairóneia városa közelében került sor. Harmincezer makedón gyalogos és kétezer lovas szállt szembe harmincötezer göröggel. A makedón jobbszárnyat Philipposz vezette, míg a támadó balszárnyat a *hetairosz* lovasság élén Alexandrosz (ami mutatja, hogy Alexandrosz volt a kijelölt trónörökös). A Philipposszal szemben álló görög balszárnyon az athéniak álltak, a jobbszárnyon a thébaiak. Philipposz visszavonulást színelte, mire az athéniak üldözni kezdték a makedónokat, és ezáltal rés keletkezett a görög arcvonalon. Ebbe a résbe nyomult be Alexandrosz a *hetairosz* lovasság élén, majd a görög jobbszárny bal oldalát megkerülve hátulról támadta meg a thébaiakat. A görög jobbszárnyat szemből, majd annak

jobboldalát megkerülve hátulról a makedón könnyűlovasság és a könnyűfegyverzetű gyalogság támadta. A *hetairoszok* a könnyűfegyverzetűekkel közösen megsemmisítették a thébai erőket. A Szent csapat minden katonája elesett, több ezer thébai és athéni is meghalt, és több ezer foglyot is ejtettek a makedónok. A csatatéren most is látható kőoroszlán a Szent csapat közös sírját jelzi, ahol 254 katona maradványait találták meg a régészek (a csontvázak vizsgálata azt mutatja, hogy a katonák többsége felülről lefelé sújtó kardcsapásoktól, azaz valószínűleg lovaskatonák támadásaitól esett el).

A görögök veresége előrelátható és szükségszerű volt, mivel a makedón katonák és parancsnokok professzionalizmusa fölényben volt a görögök katonai képességeivel szemben, a makedón *phalanx* és lovasság a hagyományos görög *phalanx*szal szemben, és végül a szilárd monarchia a lazán egyesült városállamokkal szemben. A khairóneiai csata fordulópontot hozott a világtörténelemben: lezárta a független *poliszok* korát. A következő időszak meghatározó politikai szereplői már nem a *poliszok*, hanem a nagy területi monarchiák és az államszövetségek voltak.

11.7. A khairóneiai csata után

Philipposz nem üldözte a görög katonákat a csata után, mert nem az ellenfelei megsemmisítése vagy a megtorlás volt a célja, hanem a perzsák elleni összefogás. A vereség után az athéniak megosztottak voltak. A „makedónellenesek” a makedónok ostromára készültek: Hüperaidész fel akarta szabadítani a rabszolgákat, polgárjogot akart adni a *metoikoszoknak*, és vissza akarta hívni a száműzötteket. Mindebből azonban nem lett semmi, mert a „makedónbarátok” megakadályozták a tervezett intézkedéseket. Az athéniak békedelegációjában is természetesen „makedónbarát” politikusok vettek részt. Philipposz Athénnal szemben enyhe békefeltételeket szabott, egyrészt mert konfliktus esetén a város tekintélyes falait csak hónapok alatt vehette volna be, másrészt mert nyugalmat akart biztosítani a hátszágban a tervezett perzsa hadjárata idejére, harmadrészt pedig mivel Athén jelentős, 350 hajóból álló flottával rendelkezett, amelyre Philipposznak szüksége volt a perzsák ellen. Ezért a makedón uralkodó az athéni hadifoglyokat váltságdíj nélkül adta vissza, Athénnek ítélte (az Amphiaraoosz szentélye miatt jelentős) Oróposz városát (melyért évszázadokon keresztül harcoltak az athéniak a boiótokkal), továbbá megengedte Athénnek, hogy megtartsa az uralma alatt álló szigeteket: Szamoszt, Lémnoszt, Imbroszt és Szküroszt. Sőt még az ellen sem volt kifogása Philipposznak, hogy legfőbb ellenfele, Démoszthenész mondta az elesett athéniak tiszteletére a halotti beszédet, amelyben a város elveszett nagyságát siratta. Athénban hálából és a további jóviszony érdekében Alexandroszt, valamint Antipatroszt, Philipposz hadvezérét és helyettesét polgárjoggal ajándékozták meg, Philipposz tiszteletére pedig kultuszt alapítottak az egyik *gümnaszionban*. Hamarosan más városokban is kultikus tiszteletben részesítették Philipposzt, így Lesboszon megalapították a Zeusz Philippiosz kultuszt, Ephesosban pedig az Artemisz templomban elhelyezték Philipposz szobrát. A khairóneiai győzelem emlékére pedig maga Philipposz kezdett el építeni az olümpiai szentélykörzetben, az Altisban egy *tholoszt* (kör alakú épületet), amelyet Alexandrosz fejezett be. Ebben az épületben Philipposz, Alexandrosz és a királyi család más tagjainak aranyból és elefántcsontból készült szobrai álltak, akiket tehát a görögség legszentebb helyén, korábban csak isteneket megillető szobrokkal tiszteltek meg. Mindezek a megtiszteltetések a hellenisztikus korban általánossá váló uralkodókultusz előzményeit jelentették.

Thébaijal szemben kemény békefeltételeket diktált Philipposz, főleg mivel a város Makedónia fő riválisa volt Hellaszban, de hivatkozott arra is a makedón király, hogy Thébai korábban együttműködött Perzsiával. Ezért tehát Philipposz csak súlyos váltságdíjért engedte el a thébai hadifoglyokat, makedón helyőrséget helyezett el a városban, kivégeztette vagy száműzette a „makedónellenes” politikusokat, visszahívatta a politikai száműzötteket, és felszámolta a Boiót szövetséget (vagyis Thébai vezető szerepét Boiótiában). Ezekkel az intézkedéseivel véglegesen megszüntette Thébai nagyhatalmi helyzetét, aminek sokan örültek is Hellaszban.

11.8. A Korinthuszi gyűlés és a Korinthuszi szövetség létrehozása

Philipposz a khairóneiai csata után néhány hónappal összehívta a Korinthuszi gyűlést azzal a céllal, hogy legitimálja a makedón uralmat Hellaszban, és hogy előkészítse a perzsák elleni hadjáratot. Az utóbbi célt mindenekelőtt azzal szolgálta a gyűlés, hogy gondoskodott Hellaszban a béke fenntartásáról és ezáltal a hadjárat idejére a biztonságos háterszágról. Ennek érdekében a Korinthuszi gyűlés megtiltotta a *médiszmoszt*, azaz a perzsabarátságot és a városok egymás közti háborúskodását: közös békét, *koiné eirénét* hirdetett. A gyűlés, illetve Philipposz feloszlatozott minden szövetséget, amely a görög államok között állt fenn, így a második athéni tengeri szövetséget is, úgy számolva, hogy kisebb hatalom birtokában az államok kevésbé mernek majd szembeszállni a makedón uralommal. A gyűlés egyúttal megtiltotta az erőszakos alkotmányváltoztatást (az athéniak mégis hoztak ekkor egy *türranisz*-ellenes törvényt, mivel nem bíztak abban, hogy sikerül megőrizniük a demokráciát), és autonómiát hirdetett minden államnak, de makedón helyőrségek kerültek a thébai fellegrvár (a Kadmeia) mellett a korinthuszi fellegrvárba (az Akrokorinthuszba) és az euboiai Khalkiszba is.

A gyűlés a perzsák elleni hadjárat szervezésére megalapította a Korinthuszi (vagy Hellén) szövetséget, amely a 480-as Hellén szövetséget vette mintául. A szövetség tanácsában, a *szünedrion*ban a nagyobb államok saját képviselővel rendelkeztek, a kisebbeknek közösen volt egy képviselőjük. Philipposz (majd Philipposz halála után Alexandrosz) lett a szövetség *hégemónja*, vagy (katonai kontextusban) *sztratégosz autokratórja*. A szövetség meghirdette (bosszúhadjáratként) a perzsák elleni háborút. Miután azonban megindult a perzsa hadjárat, a *szünedrion*nak már semmi jelentősége nem volt, az irányítás teljesen a *hégemón* kezében volt.

11.9. Philipposz halála

Philipposz uralma nagy részében Olümpiasz volt a fő felesége és Alexandrosz a kijelölt utóda. Philipposz a házasságait diplomáciai céllal kötötte, de utoljára, 338-ban azért nősült, mert heves szenvedély fűzte a fiatal Kleopátrához, aki egy nagyhatalmú alsó-makedóniai arisztokrata családból származott. Philipposz meggondolatlan házasságkötése politikai krízist okozott: Olümpiasz és Alexandrosz egy időre kegyvesztettek lettek, és elhagyták az udvart. Hamarosan azonban Philipposz és Alexandrosz rendezték viszonyukat, bár Olümpiasz száműzetésben maradt. A meggondolatlan házasságkötés mégis a király vesztét okozta, mivel Philipposz belekeveredett Kleopátra családjának viszályaiba. Gyilkosa is ennek a családnak a tagja volt: Pauszaniasz, akit Philipposz a testőrvé tette, egyik lánya esküvőjén szúrta le a királyt Aigaiban – vélhetően személyes okokból.

Alexandrosznak feltehetően nem volt része apja meggyilkolásában, mert valószínűleg nem volt benne érdekelt. Minden bizonnyal ő volt a kijelölt trónörökös, amit főleg khairóneiai szerepe és különleges neveltetése mutat. Alexandroszt ugyanis 342-től a kor legnagyobb filozófusa, Arisztotelész tanította, akinek ugyan a nézetét a barbárok alsóbbrendűségéről és természettől rabszolga voltáról Alexandrosz nem fogadta el, de tőle tanulta többek között Homérosz szeretetét és az eltökéltséget, hogy felülmúlja Héraklészt és Akhilleuszt. Alexandrosz tehát egy gyilkossággal alighanem csak kockáztatta volna helyzetét. Másfelől azonban Olümpiasz és Alexandrosz több barátja száműzetésben éltek, szóbeszéd tárgyát képezte, hogy Alexandrosznak szerepe volt a gyilkosságban, és Plutarkhosz szerint Pauszaniaszt Olümpiasz biztatta fel.

11.10. Alexandrosz kezdeti intézkedései és a perzsa hadjárat megindítása

Alexandrosz trónrajutását főleg Antipatrosznak (és Parmeniónnak) köszönhette: III. Alexandrosz néven lett Makedónia királya. Mivel Alexandroszon kívül voltak más trónjelöltek is, illetve olyan családtagok, akik Alexandrosz ellenségei voltak, az új király vérfürdőt rendezett a családjában, és így megerősítette a hatalmát.

Uralkodásának első éve kritikus volt. Philipposz hadvezérei azt javasolták, hogy a király, miután Makedóniában már megszilárdult uralma, Makedónia északi alattvalói és szövetségesei közt biztosítsa hatalmát, akár a hellászbeli befolyása elvesztését is kockáztatva. Alexandrosz azonban nem követte a tanácsot. Először Hellaszban verte le a makedónellenes lázadásokat és politikai átalakulásokat, illetve gyors megjelenésével félemlítette meg a görögöket Thébaiban, Thesszáliában, Athénban, Észak- és Közép-Hellaszban. Elismertette a maga számára ugyanazokat a tisztségeket, melyeket apja is megkapott: thesszál *arkhón* lett, Hellasz *hégemónja* és a perzsák elleni háború fővezére. Csak ezután verte le Illüriában és Trákiában az ellenállást. Itt az északi hadszíntéren folyó harcok közben elterjedt a király halálhíre, ami Thébaiban újabb felkeléshez vezetett. Alexandrosz erre rövid idő alatt Thébaiba vonult, és elpusztította a nagy múltú várost.

Miután megszilárdította uralmát, Alexandrosz megindíthatta a Perzsia elleni hadjáratát, amelyet apja már előkészített: nagy, egységes, gazdag hátországot és hatékony hadsereget hozott létre. Sőt Philipposz már a Perzsia elleni hadműveleteket is megindította. Két hadvezérét, Parmeniónt és Attaloszt ugyanis tízezer gyalogossal és ezer lovassal 336-ban Kis-Ázsiába küldte. Ahogyan Parmenión Kis-Ázsia nyugati partja mentén délre vonult, a görög városokban sorban lázadások törtek ki a perzsák ellen. A perzsa király, III. Dareiosz (336–30) úgy próbált védekezni, hogy pénzt küldött Hellaszba a makedónellenes megmozdulások támogatására. A pénzt azonban csak Spárta és Démoszthenész fogadta el, az athéniai és más államok nem, mert nem bíztak a lázadások és trónharcok miatt gyenge Perzsiában.

Alexandrosz 334-ben kelt át Kis-Ázsiába 40 000 (makedón, görög, trák, illír és zsoldos) gyalogossal és 7000 lovassal (akik között főleg makedón és thesszál, kisebb számban görög és trák lovasok voltak). Első, szimbolikus tette az volt, hogy Trójában áldozatot mutatott be a hősöknek – mindenekelőtt Akhilleusznek. Ezzel az áldozattal egyrészt azt akarta kifejezni, hogy a perzsák ellen vonulva pánhellén küldetést teljesít, amely ebben a tekintetben a görögök Trója elleni hadjáratához hasonlít. Másrészt az Akhilleuszra fordított fokozott figyelem abból fakadt, hogy Alexandrosz Akhilleusz leszármazottjának tekintette, és hozzá hasonlította magát.

11.11. A Granikosz folyó melletti csata (334)

Alexandrosz első összecsapására a perzsákkal Kis-Ázsia északnyugati részén, a Granikosz folyó parján került sor, ahol még nem a perzsa király csapatai próbálták feltartóztatni a makedónokat, hanem csak a helyi *szatrapák* erői. A csata rekonstruálása bizonytalan, a forrásaink ellentmondók. Mégis a legmegbízhatóbb és legvilágosabb a Kr. u. 2. századi Arrianosz leírása, mivel ő Arisztobulosz, Alexandrosz orvosa és Ptolemaiosz, Alexandrosz egyik hadvezére emlékirataiból dolgozott, ráadásul ő maga katonai szakértő volt. Bizonyos értelemben mégis Plutarkhosz leírása az igazabb, aki, bár a hadműveleteket kevésbé részletesen ábrázolja, Alexandrosz indulatát, szenvedélyét és vakmerőségét, valamint az ütközet hevességét és veszélyeit élénkebben jeleníti meg (így azt a jelenetet is, amikor Kleitosz megmentette a király életét).

A perzsa *szatrapák* serege, amely 20 000 fős perzsa íjász lovasságból, 20 000 görög zsoldos nehézgyalogosból és könnyűfegyverzetű gyalogosokból állt, a folyó keleti oldalán foglalt állást. A perzsák különös módon az egész lovasságukat a folyóparton sorakoztatták fel, míg a gyalogság mögöttük állt fel. Ennek az lehetett az oka, hogy a lovasság előbb ért arra helyre, ahol fel akarták tartóztatni Alexandroszt, és addig tartani akarták az állásukat, amíg a gyalogság is meg nem érkezik. Alexandrosz gyors támadása pedig megakadályozhatta, hogy a gyalogság foglalja el a folyópartot. A perzsa erőkhöz hasonló nagyságú makedón sereg a folyó nyugati partján állt fel. Középen a 16 sor mélységű *phalanx* helyezkedett el, amelynek baloldalát a thesszál, szövetséges görög és trák lovasság védte, míg a jobboldalát a *hiipaszpisztészek* rövid lándzsás, könnyűfegyverzetű egysége. Tőlük jobbra a *hetairosz* nehézlovasság és a közepes fegyverzetű *szarisszophorosz* lovasság (5-6 méteres *szarisszával*) állt fel, végül a jobbszárny szélén a könnyűfegyverzetű gyalogság helyezkedett el. A tartalékot a gyalogos zsoldosok és a tábor őrei képezték. A bal, védekező szárny parancsnoka Parmenión volt, míg a jobb, támadó szárnyat Alexandrosz vezette, akinek a fő célját az ellenség balszárnyának megbontása és bekerítése jelentette. A jobbszárnyon elhelyezkedő *szarisszophorosz*

lovasság és a könnyűgyalogság indította meg a támadást, súlyos veszteségeket szenvedett, de egy részük kijutott a túlsó partra, és megbontotta a perzsák arcvonalát. Ezután Alexandrosz a *hetairoszokkal* átjutott a folyón, átvágott a perzsa lovasokon, majd megfutamította őket. A perzsa lovasság magára hagyta a perzsák görög zsoldosait, akiket bekerítettek a *pezetairoszok* és a *hüpaszpisztészek*. A zsoldosok megadták magukat, de Alexandrosz árulónak tekintette őket, és példát akart statuálni, ezért nem fogadta el a megadásukat, hanem a többségüket legyilkoltatta. Az elfogott 2000 zsoldost pedig Makedóniába küldte kényszermunkára.

Az ütközet után délre vonult a makedón hadsereg Xerxész és a tízezer görög zsoldos Xenophón *Anabaszis*ában leírt útvonalán. Szardeisz megadta magát kincstárával együtt, Milétoszt és Halikarnasszost pedig elfoglalta Alexandrosz. Ezután télre három részre osztotta a hadseregét, hogy az ellátás könnyebben megoldható legyen. A következő év nyarán a makedónok csak akkor vonultak tovább, miután learatták a gabonát. Kelet felé haladva Alexandrosz elfoglalta Phrügia fővárosát, Gordiont is, ahol „megoldotta” a gordiuszi csomót. A régi phrüg királyi palotában állt az a szekér, amelyhez az a legenda fűződött, hogy aki ki tudja oldani a szekér rúdját a járomhoz rögzítő bonyolult csomót, az lesz a világ (vagy legalábbis Ázsia) ura. Alexandrosz kreatív módon birkózott meg a feladattal: egyszerűen kardjával kettévágta a csomót.

11.12. Az isszoszi csata (333)

Az első ütközetre a perzsa és a makedón király között Délkelet-Kilikiaiban, Isszosz városa közelében, az Inarosz folyó partján került sor. III. Dareiosz sürgette az összecsapást, mert neki nehezebb volt az utánpótlásról gondoskodnia a hatalmas sereg számára, míg Alexandrosz a tengeren (Tarszoszba) kapott szállítmányokat. Ezért vállalta Dareiosz az előnytelen terepen, a szűk partmenti síkságon az ütközetet, ahol a számbeli fölénye nem érvényesülhetett.

A folyó északi partján foglalt állást a perzsa sereg, amelynek a középhadát egy 30 000 görög *hoplita* zsoldosból álló egység képezte. A perzsa sereg jobbszárnyán (a tengerpart mellett) a lovasság, míg a balszárnyán (a domboldalban) a perzsa gyalogság állt fel, akik feladata a makedón jobbszárny bekerítése lett volna. A számbeli hátrányban lévő makedón sereg hasonló felállásban kezdte meg a csatát, mint a Granikosznál. Középen a 16 sor mélységű *phalanx* helyezkedett el, a balszárnyon (a tengerpart mellett) a thesszál lovasság, míg a jobbszárnyon (a domboldalban) a *hüpaszpisztészek*, tőlük jobbra a makedón lovasság állt fel. A jobbszárny szélét erősítette a könnyűfegyverzetű gyalogság nagy része, amelynek a perzsák bekerítő hadműveletét kellett megakadályoznia. A bal, védekező szárny parancsnoka Parmenión volt, míg a jobb, támadó szárnyat Alexandrosz vezette.

A csatát a perzsa jobbszárnyon álló lovasság kezdte meg, amely átkelt a folyón, és megtámadta a jóval kisebb létszámú thesszál lovasságot. Közben a makedón jobbszárnyon Alexandrosz a *hetairoszokkal* átkelt a folyón, áttörte és megfutamította a perzsa balszárnyon álló gyenge perzsa gyalogságot, és hátulról tört a perzsa középhadra, azaz a görög zsoldosokra. Ekkor a makedón *phalanx* egy része is átkelt a folyón, így rés keletkezett a *phalanx*ban, amit a perzsa középhad görög zsoldosai ki is használtak: benyomultak a résbe, és csaknem legyőzték a makedónokat. Ekkor azonban Dareiosz megfutamodott a perzsa balszárny vereségét látva. A király menekülése hatására pedig a perzsa jobbszárny is visszavonult. A perzsa középhadat pedig Alexandrosznak a *hetairoszokkal* sikerült megsemmisítenie.

Alexandrosz hatalmas zsákmányt szerzett, sőt Dareiosz feleségét, anyját és családját is fogságba ejtette. Győzelme után Fönícia és Egyiptom ellen vonult, mivel nem akarta, hogy ellenséges területek maradjanak a háta mögött, amikor megindul Dareiosz legyőzésére és a Kelet meghódítására. A föníciai városok többsége behódolt, Türosz ostroma viszont hét hónapon át tartott. Miután a makedónok elfoglalták a várost, a férfiakat legyilkolták, a nőket és a gyerekeket pedig rabszolgának adták el. Egyiptomban Alexandroszt felszabadítóként fogadták. Memphiszben a makedón király áldozatot mutatott be az Ápisz bikának, amivel kinyilvánította, hogy tiszteletben tartja az egyiptomi hagyományokat. Ezután Alexandroszt fáraóvá koronázták Memphiszben. Innen a tengerparthoz vonult, és megalapította az egyiptomi Alexandriát, amely a számos általa alapított Alexandria közül a legfontosabb lett mint a Ptolemaida Egyiptom fővárosa és a hellenisztikus kor kulturális központja.

Ezután Alexandrosz felkereste Ámon isten jóshelyét a Szíva-oázisban, ahol a jósda – a görögök által Zeusszal azonosított – Ámon fiaként köszöntötte. Alexandrosz azonban már korábban is Zeusz fiának nevezte magát, és ezt nemcsak azért tette, mert egyiptomi uralmát és általában a hatalmát elfogadottabbá akarta tenni, hanem maga is hitt abban, hogy ő az istenekkel és a *hérosz*okkal ér fel. Erre utal többek között, hogy Akhilleusszal azonosította magát, és hogy egész életében Héraklészsel igyekezett versenyezni. Ebből a hitből fakadt Alexandrosz szenvedélye, megszállottsága, határtalan bátorsága és ambíciója a világ meghódítására.

Ekkor (331) került sor az egyik spártai király, III. Agisz vezetésével egy makedónellenes felkelésre, amelyhez a peloponnészoszi államok jelentős része csatlakozott. Athén azonban nem támogatta a felkelőket. Távolmaradásának egyik oka az volt, hogy Spárta megerősödése nem állt érdekében. Másrészt Antipatrosz azzal vásárolta meg az athéniak hűségét, hogy visszaadta a Granikosznál elfogott athéni zsoldosokat. Harmadrészt a makedónbarátok azzal fenyegetve tántorították el a *démoszt*, hogy a *theórikon* kincstárból fogják fedezni Spárta támogatását. Végül negyedrészt azért sem állt Athén a felkelők mellé, mert Alexandrosz még számos athéni túszt tartott fogva. A perzsák a felkelést pénzzel segítették, ami lehetővé tette Agisz számára, hogy zsoldosokat toborozzon (akik az isszoszi csata után nagy számban álltak rendelkezésre). Antipatrosznak, aki Makedónia európai területeit kormányozta Alexandrosz helyetteseként, sikerült egy hatalmas, több mint 40 000 fős hadsereget szerveznie a felkelők ellen. Antipatroszt támogatta a Korinthoszi szövetség legtöbb állama, de a sereg egy részét az Alexandrosztól érkezett pénzen toborzott zsoldosok tették ki. A Peloponnészoszon, Megalopolisznál Antipatrosz döntő győzelmet aratott. Az ütközetben Agisz is elesett.

A felkelés megszervezésében jelentős szerepet játszott a rhodoszi Memnón, aki Alexandrosz legveszélyesebb ellenfele volt a Perzsia elleni hadjárata során. Memnón rendkívül tehetséges zsoldosvezérként a perzsák szolgálatában harcolt a makedónok ellen. A küzdelmében nemcsak a zsold motiválta, hanem az is, hogy a makedónokban ő elsősorban a görögök szabadságának eltaposóit látta. Granikosz után ő védte Alexandrosszal szemben Halikarnasszoszt. A granikoszi csata előtt helytelenítette a *szatrapák* szándékát a makedónokkal nyílt ütközetben való szembeszállásra. Ő a felperzselt föld taktikáját látta célravezetőnek Alexandrosszal szemben. A granikoszi csata után ő lett a kis-ázsiai perzsa erők és a perzsa flotta főparancsnoka. A flotta élén több Égei-tengeri szigetet elfogalt, és veszélyeztette Alexandrosz összeköttetését Makedóniával. (Ha Athén 400 hajójával nem Antipatroszt, hanem a felkelőket támogatja, vagy ha Memnón nem esett volna el Lesboszon, akkor Alexandrosz valószínűleg nem folytathatta volna hadjáratát.)

11.13. A gaugamélai ütközet (331)

Alexandrosz Egyiptomból a Perzsa Birodalom központi területére vonult (átkelt az Euphratészen, majd a Tigrisen is), hogy megütközzön Dareiosszal. A perzsa hadsereget minimum 100 000 gyalogos, 40 000 lovas, 200 harciszekér, 15 elefánt alkotta, azaz legalább kétszeres túlerőben volt a makedónokkal szemben. A perzsáknak kedvezett a széles, nyílt terep, amelyet ráadásul a perzsák el is egyengettek, hogy még inkább alkalmas legyen a harci kocsik számára. Alexandrosz azért vállalta a makedónok számára kedvezőtlen terepen az ütközetet, mert bízott a katonái jobb fegyverzetében, tapasztaltságában, taktikai fölényében, valamint a saját hadvezéri képességében. Emellett nyílt terepen akart egyértelmű győzelmet aratni, hogy Dareiosz ne tulajdoníthassa vereségét a kedvezőtlen terepviszonyoknak.

A makedón sereg hasonlóan állt fel, mint Granikosznál és Isszosznál. A balszárnyon a thesszál és a görög szövetséges lovasság állt, a középhadat a *pezetairoszok phalanxa* képezte, mellettük a *hüpaszpisztészek* álltak, végül a jobbszárnyon a makedón lovasság helyezkedett el. Alexandrosznak elsősorban azt kellett megakadályoznia, hogy a nyílt terepen az ellenség bekerítse a makedónokat. Ezért a szárnyakra könnyűfegyverzetűeket helyezett, és a sereg mögött tartalékba állított nehézfegyverzetű gyalogosokat. A bal, védekező szárnyat megint Parmenión vezette, a jobb, támadó szárnyat Alexandrosz.

Alexandrosz indította meg a támadást a *hetairoszok* élén. Bésszosz, Baktria *szatrapája*, a perzsa balszárny parancsnoka Alexandrosz ellen vonult, és megkísérelte bekeríteni. Alexandrosz kitért Bésszosz elől, és a perzsa középhad ellen támadt, ahol rés keletkezett Bésszosz manővere miatt (akit pedig a makedón könnyűfegyverzetűek akadályoztak meg a bekerítésben). Ezzel egyidőben a perzsa harci szekereket a makedón íjászok és lándzsahajítók ártalmatlanították. Alexandrosz oldalról támadta, majd bekerítette a perzsa középhadot a lovassággal és a *phalanx* jobbszárnyával. Így viszont a makedón *phalanx*-ban is rés keletkezett, ahová a perzsa jobbszárny lovassága nyomult be, és egészen a makedón táborig jutott. A perzsák csaknem elfoglalták a táborot, de aztán a tartalékban hagyott makedón nehézfegyverzetűek feltartóztatták őket. Ugyanekkor a makedón balszárnyal (vagyis a thesszál és görög lovassággal, valamint a *phalanx* balszárnyával) szemben is fölénybe kerültek a perzsák. Dareiosz azonban látva Alexandrosz sikereit a perzsa balszárnyal és középhaddal szemben, elmenekült a csataterrről. Alexandrosz a makedón balszárny szorult helyzete miatt nem üldözte Dareioszt, hanem Parmeniön segítségére vonult, és megmentette a bekerítéstől. Sikeréhez hozzájárult, hogy a perzsa jobbszárny Dareiosz elmenekülése miatt hamarosan visszavonult. Az ütközetben három-négyezer makedón esett el, és körülbelül tízszer ennyi perzsa. A csata kimenetelében szerepet játszott, hogy az éjszakát a makedón hadsereg pihenéssel töltötte, míg a perzsák, mivel tartottak egy éjszakai támadástól, ébren voltak, ezért a csata napján fáradtan kellett harcolniuk. Dareiosz Baktriába menekült Bésszoszhoz, aki viszont megölette őt, majd magát nyilvánította perzsa királlyá. Alexandrosznak 328-ban sikerült elfognia és kivégeztetnie Bésszoszt, akit a saját emberei szolgáltatnak ki neki. A gaugamélai győzelem után Babilón és Szúza megadta magát, így hatalmas zsákmány került a makedónok kezébe. Az ekkor (illetve általában Alexandrosz hadjárata során) szerzett több ezer tonna arany és ezüst, amelyet a perzsák évszázadok alatt halmoztak fel, a következő évtizedekben a hellenisztikus világ fejlődésének egyik fontos ösztönzője lett. A makedónok Perzsia feletti hatalmukat azonban csak 327-re szilárdították meg, mivel több helyen ellenállást és lázadásokat kellett felszámolniuk.

Végső győzelme után Alexandrosz több szimbolikus gesztust tett a görög államok irányában. Így többek között elküldte az athéniaknak ajándékba a zsarnokölők szobrát, amelyet a perzsák 480-ban raboltak el az *agoráról*, a plataiaiaknak pedig megígérte a városuk újjáépítését. Ezekkel a gesztusokkal azt akarta Alexandrosz a görögöknek üzeni, hogy az ő képviselőikben hódítja meg a Perzsa birodalmat. Ugyanakkor hazaküldte a görög szövetséges csapatokat, amivel azt fejezte ki, hogy már nincs szüksége a görögök segítségére, és alattvalóknak tekinti őket.

11.14. Alexandrosz birodalma

Alexandrosz a birodalom-politikájában a *homonoia* elvére hivatkozott. Ehhez az ösztönzést valószínűleg Iszokratészől kapta, aki egy ideig II. Philipposz udvarában tartózkodott, ahol a gondolatait terjeszthette. Iszokratész felfogása szerint az egyetértésnek és egységnek nem csupán a görögök között kell megvalósulnia, mint ahogy az a korábbi századokban sok görög politikus terveiben szerepelt, hanem a görögök és a barbárok között is. Iszokratész úgy gondolta, hogy a barbárok nincsenek azonos szinten a görögökkel, de a görög kultúra elsajátításával göröggé válhatnak, és így megvalósulhat a *homonoia*. II. Philipposznak a korinthuszi gyűlésen megfogalmazott céljai sok ponton egyeztek Iszokratész javaslataival, de a *homonoia* Philipposz számára még a görögök egymás közötti egységét, illetve a görögök és makedónok közötti egységet jelentette. Alexandrosz viszont már a görögök, makedónok és a perzsák közti *homonoia* képviselője volt. Nem fogadta meg ugyanis Arisztotelésznek a tanácsát, hogy a görögöket tekintse barátainak, a barbárokat pedig alsóbbrendűnek, csaknem állatoknak. Arisztotelész ugyanis úgy gondolta, hogy az emberek között alapvető különbségek vannak. Egyes emberekben a racionalitás, pontosabban a (gyakorlati) döntéshozó képesség, a *phronészisz* kevésbé fejlett, ezért ők kevésbé tudják megítélni, hogy mi hasznos, és mi káros számukra. Ezért ezeknek az embereknek az áll érdekében, ha nem szabadon és függetlenül élnek, hanem mások vezetése alatt. Az ilyen emberek természetűtől rabszolgák, azaz nem csak a törvények tekintik őket azoknak. A barbárok Arisztotelész szerint természetűtől rabszolgák, akiknek az áll érdekében, ha a náluk kiválóbb, magasabb rendű görögök uralkodnak rajtuk. (Azok a háborúk, amelyekben az a célja a görögöknek, hogy a természetűtől rabszolgákat vessék alá hatalmuknak,

igazságos háborúk.) Arisztotelésznek ezeket a gondolatait Alexandrosz azonban nem fogadta el, hanem inkább Iszokratész felfogását követte.

Alexandrosz a birodalom szilárdsága érdekében (amelynek feltétele volt a perzsa arisztokrácia megnyerése) a keleti és a görög kultúra összehangolásán és a különböző népek összebékítésén dolgozott. Ezt a politikáját törekedett megvalósítani a közigazgatási rendszerrel, a városalapításokkal, a hadsereg-szervezetével, a szúzai menyegzővel és a keleti szokások átvételével.

Alexandrosz azt akarta, hogy ne a hódítók szűk rétege álljon szembe a meghódítottakkal, hanem egy egységes birodalom jöjjön létre. Megtartotta a *szatrapia*-rendszert, és több *szatrapia*-ban meghagyta a korábbi perzsa *szatrapákat*, vagy pedig keleti arisztokratákat nevezett ki vezetőnek. Az újonnan létrehozott pénzügyi hivatalokba azonban makedónokat helyezett. Ez a szervezet az Alexandrosz halála után létrejött utódállamokban is tovább élt.

Alexandrosz városokat alapított az utánpótlási vonalak biztosítására. A városok politikai rendszerükben a görög *polis*zok mintáját követték, de természetesen nem volt külpolitikai önállóságuk, hanem a központi hatalomnak voltak alávetve. Az általában Alexandria nevű új városokban a lakosság kisebb részét, a vezető réteget makedónok és görögök alkották, míg a lakosok nagyobb része keleti eredetű volt. A vezető réteg görög kultúrája elterjedt a keletiek között, akik fokozatosan hellenizálódtak.

Alexandrosz jelentősen megváltoztatta a hadserege szervezetét ahhoz képest, amilyen a hadjárata kezdetén volt. Mivel a görög szövetségeseket hazaküldte, a makedón katonák pedig fogytak, a keleti népekből kellett katonákat toboroznia. A görögöket és a keletieket pedig nem különítette el egymástól, hanem egyes nemzetiségű lovasegységeket hozott létre, és a *phalanx*-ban is egyesesen szolgáltak makedónok és ázsiaiak.

Az etnikai ellentétek csökkentése és a különböző kultúrák egymás iránti nyitottságának előmozdítása volt a célja a szúzai menyegzőnek is. 324-ben Szúzában Alexandrosz elvette III. Dareiosz lányát, Sztateirát és III. Artaxerxész lányát, Parüszatiszt (első és legfontosabb feleségét, Rhóxanét még 327-ben vette el). Ugyanekkor tízezer makedón, köztük 92 *hetairosz* vett el keleti nőt.

Alexandrosz sok tekintetben követte a keleti uralkodók módszereit és külsőségeit. Perzsa ruhákat hordott, és perzsa szokásokat vett át, köztük a *proszkүнészisz* (kézcsók vagy leborulás) megkövetelését az alattvalóktól. Amikor a *proszkүнészisz*t kötelezővé akarta tenni a görögök és a makedónok számára is, nagy ellenállásba ütközött. Különösen a történetíró Kallszthenész tartotta megalázónak a görög felfogás szerint csak isteneknek kijáró hódolatot. Kallszthenésznek meg is romlott a viszonya Alexandrosszal, így egy összeesküvésben való részvétellel vádolták meg, majd ki is végezték (327-ben). Kleitosz, aki a granikoszi csatában megmentette Alexandrosz életét, ugyancsak megfizetett azért, hogy egy *szümpozsionon* – egyéb kritikái és szidalmai mellett – kifogásolta, hogy Alexandrosz isteni tiszteletet akart megkövetelni: a király részeg dührohamában leszúrta (328-ban). Alexandrosz rövidesen mélyen megbánta a tettét, és a barátainak kellett az öngyilkosságtól visszatartaniuk. Mindenesetre a gyilkosság a királyi mértéktelenség állandóan idézett példájává vált a retorikában, valamint a népszerű filozófiában, és a történetírók is hosszan tárgyalják az esetet, mert a király személyiségének megítéléséhez tanulságosnak gondolják.

A makedónok többsége erősen nehezményezte a *homonoia* politikáját is, arra hivatkozva, hogy Alexandrosz ugyanúgy bánik a győztesekkel és a legyőzöttekkel. Főleg ez az elégedetlenség áll a makedón király elleni összeesküvések hátterében. A legnagyobb horderejű ezek között az volt, amelybe Philótasz is belekeveredett, és ezért az életével kellett fizetnie (330-ban). Ráadásul Alexandrosz nem látta biztonságosnak Philótaszt kivégeztetni, de az apját életben hagyni. Ezért, jóllehet hatalmas érdemei voltak Parmeniónnak, és ártatlan volt az összeesküvésben, Alexandrosz őt is kivégeztette.

11.15. A Hüdaszpész melletti csata (326)

A makedónok a Perzsa Birodalom meghódítása után India ellen vonultak. A városokat, amelyek nem adták meg magukat, elpusztították, lakosságukat legyilkolták. Aornosz távoli és csak rendkívüli nehézségek árán bevehető sziklaerődjét is elfoglalták, csak hogy világossá tegyék a

lakosság előtt, hogy a makedón uralom elől nincs menekvés (illetve azért is, hogy az utánpótlási vonalakat biztosítsák).

Alexandrosz egy behódolt indiai fejedelem szövetségében támadt a nagy hatalmú és legendásan bátor királyra, Póroszra, aki nem volt hajlandó megadni magát. Amikor Alexandrosz a Hüdaspész folyóhoz, a király birodalmának határához ért, addigra Pórosz már elfoglalta a gázlót, és megakadályozta a makedónok átkelését. A folyó az ütközet idején mély és gyors volt a monszunesőktől, ami nagy mértékben megnehezítette a támadók számára az átkelést. Alexandrosz éjjelenként föl-alá mozgatta a lovasságot a folyó mentén, keresve az alkalmat az átkelésre, de Pórosz a túlsó parton követte a makedónok mozgását. Miután többször is színlelte Alexandrosz, hogy megindul a túlsó part felé, végül egy viharos éjszaka a táborától 27 kilométerre kelt át 6000 gyalogossal és 5000 lovassal. Közben Kraterosz vezetésével a makedón sereg nagyobb része maradt a korábbi helyen, mivel Alexandrosz azt a parancsot adta alvezérének, hogy akkor keljen át a folyón, ha Pórosz a túlsó partra átkelt makedónok ellen vonult. Akkor viszont várnia kellett Kraterosznak, ha Pórosz nagyobb seregrésze nem támadt Alexandroszra, nehogy az indiai uralkodó a folyón átkelve a makedónokat hátba tudja támadni.

Pórosz először a harckocsikat és lovasság egy részét küldte a fia parancsnoksága alatt Alexandrosz ellen. A kocsik azonban a partmenti sárban elakadtak, a lovasságot pedig a makedónok megfutamították, sőt Pórosz fiát is megölték. Ezután Pórosz hadseregének nagy része Alexandrosz ellen vonult. Pórosz seregének balszárnya, vagyis az indiai lovasság összecsapott az Alexandrosz által vezetett *hetairoszokkal* és a lovasíjászokkal. Az indiai középhad a 30 000 fős gyalogság képezte, amelynek egységei között egy-egy harci elefánt állt (összesen 200). A *pezetairoszok* úgy védekeztek az elefántok ellen, hogy egyrészt megnyitották soraikat, hogy az elefántok át tudjanak haladni a seregen, másrészt kilőtték az elefántok hátáról a hajcsárokat, majd a *szarisszákkal* visszafordították az állatokat az indiai gyalogságra. Egyes források arról is beszámolnak, hogy Alexandrosz több egységet fejszékkel és sarlókkal fegyverezett fel, amelyekkel a katonáknak az elefántok ormányát és lábát kellett támadniuk. Közben az indiai balszárnny szorultsága miatt a jobbszárnnyon álló lovasok is átvonultak a balszárnnyra, és így védtelenül hagyták a középhad jobboldalát. Ekkor itt megjelentek az eddig rejtőzködő tartalék makedón lovasok, és oldalról támadták az indiai gyalogságot. Ezután átkeltek a folyón Krateroszék is, és hátba támadták az indiai gyalogságot.

A csata során Pórosz Alexandroszra is rátámadt, aki leesett lováról, és csak a testőrei mentették meg. Maga az indiai uralkodó is számos sebet kapott. Alexandrosz végül hatalmas győzelmet aratott, de Pórosz számára megengedte, hogy vazallusként a trónján maradjon. Ráadásul Alexandrosz annyira csodálta Pórosz bátorságát, hogy elismerésképpen országának területét még meg is növelte. Győzelme emlékére a makedón király két várost is alapított: a győzelem helyén Nikaiát, a folyó túlsó partján pedig Bukephaliát. Az utóbbit a kedvenc lováról nevezte el, mivel az állat nem sokkal a csata után kimúlt. Ezüstpénzt is veretett Alexandrosz a győzelem emlékére, amely a makedón királyt ábrázolja, amint lovon támadja meg az elefánton ülő Póroszt. Az ütközet után azonban a sereg hamarosan megtagadta az engedelmességet, ezért Alexandrosznak le kellett mondania India és Kína meghódításáról.

11.16. A Száműzött-rendelet

Alexandrosz 324-ben kiadott egy rendeletet, amelynek értelmében a görög városoknak vissza kellett fogadniuk az akár több generáció óta száműzetésben élő (volt) polgáraikat, és kárpótolniuk kellett őket. Alexandrosznak az lehetett a célja a rendelettel, hogy hálás és lojális támogatókra tegyen szert a különböző államokban (tudniillik a visszatért száműzöttek személyében), és ezáltal csökkentse a lázadások esélyét. Ugyancsak érdekében állt Alexandrosznak, hogy a rendelet révén a görög államokat politikailag és gazdaságilag is meggyöngyítse, hogy ezáltal is megnehezítse a lázadásokat. A rendelet ugyanis megrendítette az államok politikai és gazdasági stabilitását, mivel a száműzöttek általában a fennálló rendszerrel szemben ellenségesek voltak, a kárpótlásuk pedig megterhelte az államot és a gazdag polgárokat. A rendelettel Alexandrosz megsértette a görög államok autonómiáját: alattvalóknak tekintette őket, akiknek nyílt utasításokat adhat.

A Száműzött-rendelethez kapcsolódóan egy különrendelet szolt arról, hogy az athéniaknak legfontosabb birtokukról, Szamoszról ki kell vonniuk a *klérukhoszokat*, hogy visszatérhessenek az elűzött szamosziak. Az athéniak azonban ügyes diplomáciával és katonai fellépéssel a király haláláig (tíz hónapon keresztül) megőrizték ellenőrzésüket Szamosz felett, bár csaknem háborúba keveredtek Alexandrosszal. A szamosziakat, akik fegyverrel próbáltak hazatérni, az athéniak legyőzték, Athénba szállították és halálra ítélték, de megengedték, hogy egy jóakarójuk kiváltsa őket. Ezzel kinyilvánították elszánt ragaszkodásukat Szamoszhoz, de mégsem adtak *casus bellit* Alexandrosznak.

11.17. Athén Alexandrosz uralma alatt

Alexandrosz uralma idején Athén végig békében és viszonylagos függetlenségben élt. A békének köszönhetően a város bevételei jelentősen megnöttek, évi 1200 *talantont* tettek ki. A növekedést a kereskedelem virágzása és bővülése okozta, amely együtt járt a kereskedelemre kirótt közvetett adók, vámok és a kikötői illetékek növekedésével is. Athén pénzügyeit 337 és 325 között a „makedónellenes” Lükurgosz felügyelte, aki a különböző pénzügyi tisztviselők és kincstárnokok felett állt, és a bevételek felhasználásáról dönthetett. Ez az időszak különösen nagy gazdasági virágzást hozott a város számára. Lükurgosz gazdaságpolitikájának két kiemelt fontosságú célját a jóléti intézkedések bővítése és a katonai felkészültség biztosítása jelentette.

Az első célkitűzés jegyében az állami bevételek jelentős részét Lükurgosz látványosságokra és a *démosznak* történt pénzosztásra fordította. Számos épülettel is gazdagította Athént, illetve sok régi épületet újított fel. Néhány példa ezek közül: a Panathénaia-sztadion felépítése, a színház újjáépítése, a Pnükön két *sztoa* és a Lükéionban egy *palaisztra* építése, valamint a *bulé* és a *héliaia* épületeinek kibővítése.

A katonai felkészültség biztosítása érdekében pedig Lükurgosz nagy fejlesztéseket valósított meg. Először is megerősítette a flottát: 400 hajót tartott harckészültségben, köztük ötven négyevezősorost, két ötevezősorost. Azonban mivel alig volt bevetése a flottának, az evezősök, a kormányosok és a parancsnokok nagyon kevés tapasztalattal rendelkeztek. Ezért amikor az első éles bevetésre sor került a lamiai háború során (322-ben), a flotta katasztrofális vereséget szenvedett. A katonai erő növelését szolgálta több építkezés is, így mindenekelőtt a hajóépítő dokkok építése a Peiraieuszban, illetve a fegyverraktár az *agora* mellett. A hazafias és ütőképes hadsereg kialakítása volt a célja az *ephébia* újjászervezésének. Az *ephéboszok*, a 18–20 éves férfiak katonai kiképzése ekkor lett kötelező és állandó rendszerű. Évente körülbelül 500 új *ephéboszt* soroztak be, akik az első évben kiképzést kaptak, és az év végén bemutatták a polgárság előtt a színházban, hogyan tudnak a fegyverrel bánni és a vezényszavaknak engedelmeskedni. Az *ephéboszok* a második évben határőrszolgálatot teljesítettek Attika vidéki erődjeiben. Közös étkezéseiket és fegyverzetüket az állam fizette.

11.17.1. A Harpalosz-ügy

Harpalosz, Alexandrosz egyik barátja, a birodalmi kincstárnok 324-ben elmenekült Babilónból, mivel pazarló és káros gazdálkodása miatt félt a felelősségre vonástól. Ellopott ötezer *talantont*, hatezer zsoldost, valamint harminc hajót, majd Athénba ment és menedéket kért. Arra számított, hogy az athéniak a száműzött-rendelet után szívesen fogadják. A polgárok azonban Alexandrosz bosszújától tartva nem merték befogadni. Ezért Harpalosz a Tainaron-hegyfokon (a Peloponnészosz legdélibb nyúlványán) lévő zsoldosbázisra ment, és ott hagyta a pénz nagy részét, valamint a katonákat és a hajókat. Ezután visszatért Athénba három hajóval és hétszáz *talantonnal*. Az athéniak ekkor már beengedték, mivel Harpalosz többeket megvesztegetett. Antipatrosz követelte Harpalosz kiadatását, de Démoszthenész, akit Harpalosz húsz *talantonnal* vesztegetett meg, sikerrel buzdította az athéniakat a kiadatás elutasítására. Bár az athéniak őrizetbe vették Harpaloszt, hogy Alexandrosznak ne legyen *casus bellije* ellenük, azonban hagyták megszökni, így mentesültek a

szégyentől, hogy kiszolgáltatnak egy oltalomkérőt, aki ráadásul athéni polgárjoggal is rendelkezett. Harpaloszt azonban hamarosan meggyilkolta az egyik tisztje.

Miután a pénz fele, 350 *talanton* eltűnt, botrány tört ki Athénban, mivel Alexandrosz pénzéről volt szó. Az athéniak feltételezték, hogy Harpalosz a pénzt megvesztegetésre használta fel, ezért sok politikust állítottak bíróság elé. Démoszthenészt húsz *talanton* elfogadásával vádolták (bár ő talán közcélra használta fel a kapott pénzt). Az ugyancsak „makedónellenes” Hüpereidész lett az egyik kijelölt közvádoló, aki ráadásul Démoszthenész barátja is volt. Démoszthenészt bűnösnek ítélték a bírák, és ötven *talantonos* büntetéssel sújtották, amelyet nem tudott kifizetni, ezért az athéniak börtönbe zárták. Mivel a börtönt szándékosan gyengén őrizték, Démoszthenész el tudott szökni Athénból, és csak Alexandrosz halála után tért vissza.

11.18. A Lúkeion és Arisztotelész politikai gondolkodása

A korszak legjelentősebb filozófusának, Arisztotelésznek az élete és filozófusi tevékenysége több ponton is kapcsolódik a makedón királyi udvarhoz. Apja a makedón király orvosa volt, ezért Arisztotelész gyerekkora egy részét valószínűleg Pellában, a királyi udvarban töltötte. 18 és 38 éves kora között Platón Akadémiáján tanult, majd 347-ben, Platón halála után elhagyta Athént, és a kis-ázsiai Asszoszba költözött, mivel egyrészt nem értett egyet az Akadémia új vezetőjével, másrészt pedig makedón kapcsolata miatt problémái lehettek a makedónellenes politikai légkörben. Megnősült, majd Lesboszon biológiai és zoológiai megfigyelésekkel és vizsgálatokkal foglalkozott. Felesége korai halála után egy rabszolgánővel élt együtt, akit csak végrendeletében szabadított fel, és akitől fia, Nikomakhosz is született. Arisztotelész 343-tól 336-ig Alexandrosz tanára volt. Elsősorban irodalmi szövegekre fókuszált az általa nyújtott oktatás, de valószínűleg politikaelmélet és történelem is szerepet kapott benne. Miután Alexandrosz trónra került, a mester és tanítvány közti viszony elhidegült. (Ennek talán az volt az oka, hogy Arisztotelész csak az olyan monarchiát tartotta igazságos rendszernek, amelyben az uralkodó intellektusa és jelleme messze kiválóbb, mint az alattvalóké. Amikor ezt a kérdést tárgyalja *Politika* című művében, nem mond példát Arisztotelész olyan monarchiára, ahol ez megvalósul, azaz valószínűleg Alexandroszt sem tekintette jogosultnak az uralkodásra.) 335-ben Arisztotelész visszatért Athénba, és megalapította iskoláját a városfalon kívül, de közel a városhoz, Apollón Lúkeiosz, azaz Farkas Apollón szentélykörzetében, ahol egy *gümnaszion* is állt, amely a fiatalok kedvelt találkozóhelye volt. Mivel Arisztotelész nem rendelkezett athéni polgárjoggal, nem vásárolhatott ingatlant, ezért a filozófiai és tudományos tevékenység bérelt épületekben folyt. Arisztotelész iskoláját a szentélykörzetről Lúkeionnak nevezték (innen származik a líceum szavunk), illetve mivel Arisztotelész sétálva tanított a fedett oszlopcsarnokban, Peripatosznak is hívták, az arisztotelianusokat pedig peripatetikusoknak. Alexandrosz halálakor a makedónellenes hangulat miatt Arisztotelész elhagyta Athént „nehogy az athéniak másodszor is vétkessenek a filozófiai ellen”, és hamarosan meghalt. Utóda, Theophrasztosz (bár ő sem volt athéni polgár) megvásárolhatta a Lúkeion területét és épületeit. Tudjuk, hogy az iskola első évtizedeiben a korabeli tudomány csaknem minden területén folytak kutatások, de azután alig van információnk a Lúkeionban folyó tevékenységről. Az iskola, akárcsak az Akadémia, addig működött, amíg Sulla Kr. e. 86-ban el nem pusztította. A Lúkeion könyvtára ekkor Rómába került.

Míg Platón tudományos kutatásaiban a matematika kapott kiemelkedő szerepet, addig Arisztotelész, valószínűleg apja hatására, a biológiára fordított nagy figyelmet. A különböző érdeklődésükkel összefüggésben mások a filozófiai és tudományos módszereik, más a megközelítésmódjuk. Platón kutatásaiban csak az értelemre (illetve az intuícóra) támaszkodott, Arisztotelész a megfigyelésből és a tapasztalatból indult ki. Míg Platón *Állama* elméleti konstrukció (egy elméleti konstrukció jelenti a keretet a politikai kérdések tárgyalásához), addig Arisztotelész rengeteg adatot halmozott fel és elemzett, majd ezek alapján foglalkozott politikai kérdésekkel. Platón jellemző tudományos módszere a dedukció, míg Arisztotelészé az indukció. *Politika* című művének megírásához tanítványaival 157 görög állam alkotmányának ismertetését készítette el. Ezek a művek mind elvesztek, kivéve *Az athéni állam*, amely nagyon fontos forrása az athéni politikai rendszer működésének és történelmi fejlődésének.

Arisztotelész elutasítja azt a nézetet, miszerint az állam csupán egy érdekközösség, amelynek a célja a védelem, az újraelosztás, valamint a bűntettek megakadályozása, és amelyre az emberek szabad elhatározásból társulnak. Arisztotelész szerint az ember természettől közösségalkotó lény, ezért az emberi élet, illetve a boldogság csak egy közösségben valósítható meg. Az alapvető emberi képességeket és célokat csak egy politikai közösségben lehet kibontakoztatni, így mindenkinek érdeke és feladata a közösség fenntartása. Ezért csak úgy lehet boldog az ember, ha tekintettel van mások javára is. Az állam fő célja a polgárok boldogságának előmozdítása, ami a polgárok erkölcsi fejlesztése, azaz a nevelés útján valósítható meg. A jó államberendezkedésnek azonban nemcsak az erények kifejlődését kell segítenie, hanem intézményei révén lehetővé kell tennie az erkölcsi erények gyakorlását és a szemlélődő (filozófusi) életmódot is.

Bár Arisztotelész hisz a kollektív bölcsességben, azonban a közügyekkel való foglalkozáshoz (és a mentális fejlődéshez) hangsúlyozza a szabadidő szükségességét, amiből következően azt látja helyesnek, ha a szegények csak mérsékelt politikai szerepet töltenek be. Ezért a szolóni rendszerrel szimpatizál Arisztotelész, ahol a szegények választják a tisztviselőket, és vonják őket felelősségre, ők maguk viszont nem választhatók. Ez a rendszer áll a legközelebb Arisztotelész ideáljához, a *politeiá*hoz, a középrétegek (a *hopliták*) uralmához, amely az oligarchia és a demokrácia keveréke (elméletileg jobbnak tartja Arisztotelész azt a királyságot és arisztokráciát, amelyben a vezetők erényesek, de ezeknek az államformáknak a megvalósulására kicsi az esély). Arisztotelész ugyanis úgy gondolja, hogy az erős középosztály az állam stabilitásának az alapja. Mivel a gazdagok és a szegények között kibékíthetetlen ellentétek vannak, a középrétegeknek kell többségben lenniük, hogy az akaratukat a szegények és a gazdagok is kénytelenek legyenek elfogadni.

Arisztotelész etikai tanítása szerint az ember célja, a boldogság, amelynek az elérésében az államnak is segítenie kell a polgárokat, az erények szerinti tevékenység (bár szerencsejavarokra is szükség van hozzá). Az (erkölcsi) erény helyes lelki alkat, amely emóciókkal és cselekvésekkel szemben nyilvánul meg: az erényes ember olyan lelki alkattal (jellemmel) rendelkezik, mely képessé teszi őt, hogy helyesen cselekedjen, és hogy helyes emóciói legyenek. Az erény közép: a túlzás és a hiány között áll. Például a bátorság erénye a félelem érzelmével kapcsolatos helyes lelki alkat, közép két vétek, a vakmerőség és a gyávaság között. Erényessé erényes tettek által (a helyes viselkedésformák rendszeres megtétele által), azaz gyakorlás (nevelés) által lesz az ember: az újra és újra ismételt cselekedetek átfomálják az ember lelkét, az ember „szokásává”, illetve lelki alkatává válik az erény. Az erényes tett örömmel jár, éppen az az erény meglétének a jele, hogy örömmel, szívesen tesszük meg a helyes dolgot. Ugyanígy, ha nem szívesen tesszük a jót, az az erkölcsi elégtelenségünk jele.

11.19. Ajánlott irodalom

1. Plutarkhosz: Alexandrosz, Démoszthenész, Phókión életrajza (Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok I–II. Budapest Magyar Helikon 1978 – mek.oszk.hu).
2. Arisztotelész: Nikomakhoszi etika. Budapest Európa Kiadó 1987.
3. Arisztotelész: Politika (ford. Szabó M.) Budapest Gondolat Kiadó 1969 (mek.oszk.hu)
4. Bosworth, B.: Nagy Sándor. A hódító és birodalma. Budapest Osiris Kiadó 2002.
5. Curtius Rufus: Nagy Sándor (ford. Kárpáty Cs.) Budapest 1967.
6. Démoszthenész: A hűtlen követség. A koszorú. (ford. Gyomlay Gy.) Budapest 1975.
7. Hypereidész beszédei. Az athéni Hypereidész beszédei és stílusának ókori megítélése (ford. Horváth L.) Pallas Stúdió – Attraktor Kft. Budapest 2001.
8. Iustinus: Világkrónika a kezdetektől Augustusig (ford. Horváth J.) Budapest Helikon Kiadó 1992.
9. Steiger K.: A hippokratészi orvostudomány természetfilozófiai előzményei. *Orvostörténeti Közlemények* 93–96 (1981) 17–24.
10. Szabó Á.: Demosthenes és Athén. Budapest Parthenon – Franklin Társulat 1943.
11. Zimonyi Ákos: Gyógyító álmok Asklepiostól Galénosig. *Ókor* 2017/1. 76–82.

12. A HELLENISZTIKUS KOR (323–30)

A hellenizmus kora Alexandrosz halálával kezdődött, és addig tartott, amikor az utolsó nagy hellenisztikus monarchia, Egyiptom római uralom alá került. A korszak legfontosabb jellemzője a görög kultúra és a keleti kultúrák egymásra hatása, elemeiknek a hellenisztikus világban való elterjedése. Görögnek lenni ekkortól mást jelentett, mint korábban: nem a görög származás volt a feltétele, hanem a görög kultúra és nyelv elsajátítása. *Koinénak* nevezzük a görög nyelvnek a hellenisztikus korra kialakult formáját, amely leegyszerűsödött nyelvtannal rendelkezett, és nem különült dialektusokra.

12.1. A lamiiai háború (323–322)

Alexandrosz 323 nyarán (a hadjáratokban és a túlzott alkoholfogyasztásban legyengülve) betegség vagy mérgezés következtében meghalt Babilónban. A király halálhírére Hellászban kitört az Athén által vezetett makedónellenes küzdelem, a lamiiai háború, amely a nevét arról a thesszáliai városról kapta, ahol Antipatroszt a görögök körülzárták. Athén és a görögök azért küzdöttek a háború során, hogy visszaszerezzék a khaironeiai csatában elvesztett függetlenségüket. Elsősorban Hüpereidész, Démoszthenész és Lükurgosz voltak a háborút előkészítő politikai vezetők. A legfőbb katonai vezető pedig Leószthenész lett, akit az athéniak harmincezer fős zsoldosereg toborzásával bíztak meg. Ezt a sereget a Harpalosz által elrabolt kincsek egy részéből finanszírozták. 323 őszén a görögök több kisebb győzelmet arattak Antipatrosszal szemben, akinek csak kevésbé jelentős erők (13 000 gyalogos és 600 lovas) álltak rendelkezésére, azonban nem került sor döntő ütközetre. Mégis a sikerek hatására több görög állam csatlakozott a felkeléshez, és megvolt az esély arra, hogy a görög államok többsége összefog a makedónellenes küzdelem érdekében. Antipatrosz viszont télre a jól megerősített Lamiába vonult vissza, ahol a görögök hónapokon át blokád alatt tartották, de a várost nem tudták bevenni. A fővezér Leószthenész az ostrom során elesett. Ránk maradt az a halotti beszéd, amelyet Hüpereidész a háború első évében elesett katonák dicséretére tartott. A beszéd a legnagyobb hősökkel helyezi egy sorba Leószthenészt, jóllehet a hadvezér nem tudta döntő ütközetre kényszeríteni Antipatroszt, és Lamiát sem sikerült elfoglalnia, ennek következtében nem tudta kihasználni a görögök kezdeti sikereit. 322 nyarán pedig megérkezett a makedón flotta, és két ütközetben megsemmisítette a teljes athéni hajóhadat. Így a görög koalíció, amelyhez egyébként is csak kevés állam csatlakozott, felbomlott. Antipatrosz a megérkezett szárazföldi makedón erősítés segítségével a Lamiát ostromló görögöket is legyőzte. A vereség következményeképpen Hellász nagy része hosszú időre makedón uralom alatt maradt, és helyőrség került számos városba, így Peiraieuszba is. A makedónok felszámolták Athén és több más *polis* autonómiáját, és oligarchikus berendezkedést vezettek be. Démoszthenész öngyilkos lett, Hüpereidész pedig, miközben Antipatrosz parancsára kínozták, leharapta a nyelvét, ami a szabad athéni szónoklás végét szimbolizálta.

12.2. A diadokhoszok háborúi és a hellenisztikus monarchiák létrejötte

A makedónok Alexandrosz halála után két királyt választottak: a hadvezérek IV. Alexandroszt, Rhóxané és Alexandrosz gyermekét, míg a hadsereg gyűlése Philipposz Arrhidaioszt, Alexandrosz félkegyelmű féltestvérét. A hadsereg főparancsnoka Perdikkasz lett, mert Alexandrosz neki adta át haldokolva a hatalmat jelképező pecsétgyűrűjét. Alexandrosz 324-ben Antipatrosz helyett Krateroszt nevezte ki Európa kormányzójává, de Alexandrosz haláláig Kraterosz még nem vette át a

tisztséget Antipatrosztól. Alexandrosz halála után leginkább ez az öt személy volt jogosult az egész birodalom feletti hatalomra. Minthogy azonban egyiküknek sem sikerült megszerezni a főhatalmat, a *diadokhoszok*, vagyis Alexandrosz utódai azért küzdöttek egymással (322 és 281 között), hogy minél nagyobb terület felett nyerjenek fennhatóságot.

A küzdelmek végére létrejött a három nagy hellenisztikus monarchia: a Szeleukida Birodalom, a Makedón királyság (vagyis az Antigonida Birodalom) és az egyiptomi Ptolemaida Birodalom. Fontos hellenisztikus államok voltak még a Pergamoni királyság, a Rhodoszi köztársaság, Bithünia, Pontosz és Épeirosz. Hellaszban pedig, bár maradtak független *polis*ok, mint például Athén vagy Spárta, ezek a kis politikai egységek már nem voltak jelentős szereplői a nagypolitikának. Nagyobb súllyal azok a *polis*ok rendelkeztek, amelyek szövetségeket (*koinonokat*) hoztak létre. A két legjelentősebb államszövetség Hellaszban az Akhai szövetség és az Aitól szövetség volt.

Az új királyságok belső viszonyairól elsősorban feliratok és papiruszok alapján alkothatunk képet. A papiruszoknak köszönhetően leginkább Egyiptomról vannak információink. Egyiptomban a királyi közigazgatás a korábbi perzsa és egyiptomi közigazgatási rendszer és gyakorlat legtöbb elemét átvette. A hivatalnokok jelen voltak a legkisebb faluban is. Egyiptom minden felnőtt lakosát lakóhelye és foglalkozása szerint regisztrálták, hogy a rendszer leglényegesebb feladata, az adóbeszedés hatékonyan megvalósítható legyen. A fontosabb tisztviselőket a király nevezte ki politikai megbízhatóságuk és nem szakmai hozzáértésük alapján – mindenekelőtt a kivándorolt görögök közül. A rendszer ezért nem is működött megfelelően, hanem a korrupció és az alattvalók kizsákmányolása jellemezte. Ezért a lakosság lázadásai során a tisztviselők gyakran váltak a megtorlás célpontjaivá.

Az uralkodók Egyiptomban és a Szeleukida Birodalomban is igyekeztek megnyerni a helyi papságot uralmuk szilárdsága érdekében, ezért jelentős kedvezményekben, valamint pénzügyi támogatásban részesítették a papokat, és számos templomépítést is finanszíroztak (ami kulturális fellendüléssel is járt). Az uralkodó és a papság együttműködésének leghíresebb dokumentuma a memphiszi papság rendelete 196-ból, a rosette-i kő. A kőn három különböző írástípussal – hieroglif, démotikus és görög – szerepel hozzátéve ugyanaz a szöveg. A rendeletében a papság V. Ptolemaiosz számára írt elő megtiszteltetéseket, amelyekkel a király által a papságnak nyújtott kedvezményeket viszonzta. A kő, amelyet Napóleon katonái Rosette városában, a Nílus torkolatában találtak meg, tette lehetővé Jean-François Champollion számára az egyiptomi hieroglif és démotikus írás megfejtését. A megfejtés éve, 1822, a modern egyiptológia megszületésének kezdete.

A Szeleukida uralkodók és a zsidóság viszonyát azonban nem az együttműködés jellemezte. Miután Kr. e. 200 körül a Szeleukidák megszerezték Júdeát a Ptolemaidáktól, hamarosan (168-tól) IV. Antiokhosz, birodalma vallási egységesítése jegyében, a zsidó hagyományokat (például a körülmetélést és a szombat megtartását) igyekezett betiltani, és a görög istenek kultuszát vezette be a zsidók lakta területen, sőt a jeruzsálemi templomban is. Ezért 167-ben kitört a Makkabeus felkelés, amely a hellenizáció, a hellenizálódott zsidók és a Szeleukida uralom ellen folyt, és amelyre vonatkozóan a legfontosabb forrásunk a Makkabeusok két könyve az Ószövetségből. A felkelés és résztvevői a nevüket arról a családról kapták, amelynek a tagjai a felkelés vezetői voltak, és akik később a római hódításig uralkodó Hasmoneus dinasztiát alapították. 165-re a felkelők elérték, hogy megtisztíthatták és újrászenteselhették jeruzsálemi a templomot. Ennek az eseménynek az emlékére ünneplik a zsidók máig a hanuka ünnepét. Júdea függetlenségének kivívása érdekében azonban még több mint két évtizedig folytak harcok.

A királyok földadományokkal, valamint magas polgári és katonai tisztségek ígéretével ösztönözték a hellászbéli görögöket arra, hogy Keleten próbáljanak szerencsét. Sok ezer görög vándorolt ki Egyiptomba és Nyugat-Ázsiába az Alexandrosz, majd az új monarchiák uralkodói által alapított városokba. Ezért ezek a városok növekedtek és virágoztak, kényelmes életet, valamint számos szórakozási lehetőséget nyújtottak, és ragyogó középületekkel, valamint gazdag kultúrával rendelkeztek. A régi *polis*ok többsége is virágzott – nem utolsósorban annak köszönhetően, hogy a városok nem háborúztak egymással. Csaknem minden város demokratikusnak nevezte kormányzatát, de ez csak annyit jelentett, hogy nem egy *türrannosz* állt a polis élén. Valójában inkább oligarchikusnak tekinthető a városok többségének berendezkedése, mivel az átlagpolgárok befolyása a politikára csekély volt, inkább az arisztokraták irányították a várost. Hellasz kulturális központja Athén volt. A hellenisztikus kori Athén kultúrája azonban jelentősen különbözött a klasszikus kori városétól. Jól mutatja ezt a színházi műfajok megváltozása. A három nagy klasszikus tragédiaköltő (Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész) tragédiáival és a közösség nagy sorskérdéseit humoros

formában tárgyaló ókomédiával (mindenekelőtt Arisztophanész darabjaival) szemben a hellenisztikus kor jellemző drámai műfaja az újkomédia volt. Legismertebb képviselőjének Menandrosz számít, aki a közszereplők és a politika helyett a hétköznapi emberek hétköznapi problémáival foglalkozik.

12.3. Alexandria, a Múszeion és a Könyvtár

A hellenisztikus kor kulturális központjait Athén, Rhodosz és más nagymúltú görög városok mellett a hellenisztikus monarchiák fővárosai, mindenekelőtt Pella, Antiokhia, Pergamon és Alexandria jelentették, de a legtekintélyesebb köztük Alexandria volt. A Ptolemaida királyság fővárosát 331-ben alapította Alexandrosz, akinek a sírja is itt volt. Kiemelkedő jelentőségű kikötőváros volt az ókorban, ahogyan ma is az. 32 kilométerre feküdt a Nílus torkolatának legnyugatibb ágától, így a folyó hordaléka nem töltötte fel, mint a deltában elhelyezkedő kikötőket. A tengerben fekvő Pharosz szigetére töltés vezetett Alexandriából, amely elválasztotta egymástól a város nyugati és keleti (Nagy) kikötőjét. A 3. század elején Pharoszon épült az a világítótorony, amelyet a világ hét csodája között tartottak számon 140 méteres magassága miatt. Alexandria a római császárkorban 500 000 lakosával a birodalom második legnagyobb városa volt. A Kr. u. 3. században a Szent Márk alapította alexandriai püspökség pedig az egyház egyik legfontosabb központja lett.

A várost Alexandrosz elméletileg autonóm görög *polis*ként, Athén mintájára alapította, ezért Alexandria népgyűléssel, *bulé*val és évente választott tisztségviselőkkel rendelkezett. Királyi fővárosként azonban Alexandria nem lehetett szabványos *polis*. Az alapító polgárok az egész görög világból jöttek, mivel adómentes földeket kaptak. Alexandria lakosai között azonban nagy számban voltak polgárjoggal nem rendelkező egyiptomiak és más etnikumúak is. Nagy zsidó közösség is élt a városban, amely különleges privilégiumokkal rendelkezett. Az alexandriai zsidók anyanyelve már görög volt, héberül nem is tudtak. Elsősorban az ő számukra készült Alexandriában a Könyvtár megrendelésére a Kr. e. 3-2. században az Ószövetség görög fordítása, a Septuaginta, vagyis a Hetvenes fordítás.

Alexandria az első két Ptolemaiosz alatt a görög világ legnagyobb kulturális központjává vált. A város legfontosabb kulturális intézménye a Múszeion volt. Az elnevezés a múzsáknak, valamint az általuk inspirált művészeteknek és tudományoknak szentelt helyet jelölt, ahol oktatási és mindenekelőtt kutatási tevékenység folyt. A kutatók valószínűleg tartottak nyilvános előadásokat is, de inkább a viták voltak jellemzők, amelyeket gyakran nagy lakomákkal kötöttek össze, és a királyok is részt vettek rajtuk. A Múszeion tudósokat (például a matematikus Eukleidészt vagy a héliocentrikus világmépet képviselő Szamoszi Arisztarkhoszt) és művészeket alkalmazott, akik lakást, ellátást, adómentességet és fizetést is kaptak munkájukért annak érdekében, hogy a lehető legjobb munkakörülmények között dolgozhassanak.

A Múszeionhoz kapcsolódó (de tőle különböző) intézmény volt az alexandriai könyvtár, amely körülbelül 700 000 tekercsével a legnagyobb könyvtár volt a világon. Kialakításához a mintát valószínűleg Arisztotelész lükeionbeli könyvtára jelentette. A király fedezte az intézmény minden költségét – többek között a könyvek beszerzését is. Királyi ügynökök járták a görög világot, és megpróbálták minden görög műből szerezni legalább egy – lehetőleg minél régebbi – példányt (az elbeszélések szerint az ügynökök a lopástól, csalástól és az erőszaktól sem riadtak vissza hogy megszerezzenek egy-egy fontosabb alkotást). A könyvtár alkalmazottai nemcsak gyűjtötték, másolták, rendszerezték és katalogizálták a műveket, hanem azok szövegét javították és kommentálták is. Az alexandriai filológusok munkája jelentette a tudományos szövegkritika kezdetét. Az egyes műveknek összevetették a különböző kéziratait, és igyekeztek megállapítani a hiteles szövegváltozatot, amelyet kritikai kiadásban tettek közzé.

12.4. Reformok Spártában

A 3. század végéig Spárta arra törekedett, hogy visszanyerje régi hegemon szerepét Hellaszban. Ezért háborúzott rendszeresen a makedónokkal és az Akhai szövetséggel. IV. Agisz király (243–241 megpróbálta) reformjai révén helyreállítani Spárta katonai erejét. Trónra léptekor ugyanis Spárta sem Makedóniával, sem a peloponnészoszi ellenségeivel nem tudott sikerrel harcolni. Ennek az volt az oka, hogy a polgárok közti viszonylagos egyenlőség, amely Spárta virágkorát jellemezte, megszűnt, és a teljesjogúak között hatalmas anyagi különbségek alakultak ki. A polgárok egy kis része (még hozzá főleg a nők) kezébe került a földek jelentős hányada, míg a polgárság nagy része elszegényedett és eladósodott. Ez pedig az állam katonai erejének hanyatlásához vezetett. Aki ugyanis nem rendelkezett *klarossal*, vagy a teljesjogúsághoz szükséges vagyoni szintet nem érte el, az nem követhette a hagyományos spártai életmódot, amely az állam katonai erejének alapja volt. IV. Agisz ezért eltörölte az adósságokat, és újra akarta osztani a földeket annak érdekében, hogy a spártai teljesjogúak száma és így Spárta katonai ereje növekedjen. Az adósságelengedés után azonban súlyos viszály alakult ki a városban: IV. Agisz ellenségei megakadályozták a földosztást, és megölték a királyt, aki mint jószándékú, tisztességes és szerény uralkodó a spártai történelem talán legszimpatikusabb alakja volt.

Néhány évvel IV. Agisz halála után III. Kleomenész királynak (235–222) már sikerült radikális társadalmi, politikai és katonai reformokat életbe léptetnie, és így Spárta katonai erejét jelentősen meg tudta növelni. Megszüntette az *ephoroszi* tisztséget, a *gerusziát* pedig évente választott testületté tette. Gyakorlatilag egyeduralnoként irányította Spártát. Adósságelengedést hajtott végre, azután újraosztotta a földeket, és több ezer nagyjából egyenlő méretű birtokot alakított ki. A *perioikoszok* közül négyezer férfit tett polgárrá. Újraélesztette az *agógét*, a közös étkezéseket és a szigorú katonai kiképzést. Megújította a *hoplita* fegyverzetet: a katonák ezentúl *szarisszát* és nyakba akasztható kisebb pajzsot használtak, mint a makedónok. A reformoknak köszönhetően a spártai hadsereg III. Kleomenész vezetése alatt jelentős győzelmeket aratott az Akhai szövetség és a peloponnészoszi államok felett. Az Akhai szövetség vezetője, Aratosz azonban a rendkívüli spártai sikerek hatására szövetséget kötött a szövetség addigi fő ellenségével, a makedón királlyal. Az akhai–makedón egyesített erők pedig döntő győzelmet tudtak aratni a spártaiak felett Szellasziánál 222-ben, így megakadályozták, hogy Spárta visszanyerje vezető szerepét Hellaszban.

12.5. Róma és a hellenisztikus államok

12.5.1. A hellenisztikus világ a 3. század végén

A három nagy monarchia között a 3. század végéig hatalmi egyensúly állt fenn. Amikor a 3. század végétől Róma a térség fontos szereplőjévé vált, abban volt érdekelt, hogy ez az egyensúly fennmaradjon, és egyik állam se erősödjön meg túlságosan a többi rovására. Róma nem tűrte a bizonytalan, kiszámíthatatlan és biztonsági kockázatot jelentő helyzetet. Ezért a hellenisztikus monarchiákkal ellentétben mindig a végső döntésig háborúzott, és csak a győztes pozíciójából volt hajlandó tárgyalni az ellenfeleivel. A hellenisztikus monarchiák viszont nem voltak képesek felismerni a Róma részéről őket fenyegető veszélyt, és nem voltak képesek összefogni egymással Róma ellen, pedig ez lehetett volna az egyetlen esélyük a célratoró és rendkívül hatékony római agresszióval szemben.

A korszak legfontosabb történetírója Polübiosz (200–120), aki a Római Birodalom III. század végi és II. századi nagyarányú terjeszkedésének lefolyásáról és a terjeszkedés okairól ír. Az a kérdés foglalkoztatja, hogyan történt a Földközi-tenger térségének meghódítása, és minek köszönhető a siker. Válasza szerint Róma alkotmánya (*politeia*) tette lehetővé, hogy birodalmat tudott építeni. Polübiosz az első, aki a görögökre jellemző tudományos rendszerességgel és görög filozófiai terminusok felhasználásával vizsgálja a római alkotmányt és annak az állam sikerességére gyakorolt hatását. Azt állítja, hogy Róma kevert alkotmánya magasabbrendű, mint az egyszerű alkotmányok (vagyis a monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia), még ha azok a lehető legjobb formájukban valósulnak is meg. A római alkotmány ugyanis a monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia keveréke, így ezeknek a kedvező vonásait egyesíti. Másrészt Rómában az egyes hatalmi tényezők egymást ellenőrzik, így

megakadályozzák, hogy valamelyik elem túl nagy hatalomra tegyen szert. Ezért a kevert alkotmány szilárdabb, mint az egyszerű alkotmányok. Amikor Polübiosz azt írja, hogy Róma sikerét az alkotmányának köszönheti, akkor nemcsak Róma államformájára gondol, hanem törvényeire, politikai, vallási, erkölcsi és nevelési hagyományaira, valamint katonai szervezetére is. Ezeknek a területeknek a hatékony hódításhoz való hozzájárulását részletesen bemutatja Polübiosz. Például leírja, hogy a rómaiak más népeknél sokkal professzionálisabban építenek katonai tábor, vagy végzik az elfoglalt városok kifosztását. (A hadvezérek nem engedélyeznek szabad rablást a katonáknak, hanem az arra kijelölt egységek módszeresen végzik az értékek összegyűjtését, amíg a hadsereg nagyobb része hadrendben állva biztosítja a zsákmányolás zavartalanságát. Az összegyűjtött zsákmányt azután elárverezik, és a befolyt pénzt az összes katona között osztják szét.) Hasonlóképpen a katonai büntetések és jutalmazások rendszere is hozzájárul a rómaiak sikerességéhez, akárcsak a vallási hagyományaik (amelyeknek többek között az is köszönhető, hogy a tisztviselők Rómában kevésbé korruptak, mint más államokban).

12.5.2. Az I. makedón háború (215–205)

Róma az első pun háború győztes befejezése után megkezdte a keleti irányú hódításai előkészítését. A 229-től Illüriában vívott háborújának eredményeképpen az illür területek jelentős része római függésbe került. Amikor viszont Róma a hannibáli háború nehézségei miatt kevésbé tudott hatékonyan fellépni érdekei védelmében, V. Philipposz Illüriában, Róma érdekszférájában akart hódítani. Ezért szövetséget kötött Hannibállal, és egy újabb fronton kényszerítette harcolni Rómát.

Mivel a rómaiak nem tudtak sok katonai erőt elvonni az itáliai hadszíntérről, az aitolokkal (és a pergamoni uralkodóval) kötöttek 212-ben szövetséget. A megállapodás szerint az elfoglalt városok az aitoloké lettek, a zsákmányon viszont megosztottak. A makedónok oldalán az Akhai szövetség állt. A rómaiak csak azt akarták megakadályozni, hogy Philipposz megerősödjön, és egyesítse erőit Hannibál hadseregével. Miután elérték céljukat, a rómaiak nem voltak érdekeltek a hadműveletek további folytatásában. Ezért kivonták erőiket a térségből, hogy a Hannibál elleni küzdelemre koncentrálhassanak. Erre 206-ban az aitolok békét kötöttek Philipposzsal, mivel egyedül, Róma segítsége nélkül nem bírták a küzdelmet a makedónokkal. Egy évvel később a rómaiak is békét kötöttek Philipposzsal. A makedón uralkodó Épeiroszban, Róma Illüriában kapott területeket. Így Róma céljai teljesültek, és Philipposz is győztesnek érezhette magát. Az aitolok viszont rosszul jártak, mivel a rómaiak cserbenhagyták őket. Ráadásul a rómaiak képmutató módon az aitolokat mondták szerződészegőknek, mert különbékét kötöttek. Erre hivatkozva a következő háború végén a rómaiak nem adták át az aitoloknak az elfoglalt területeket, ahogyan a szerződésben vállalták.

12.5.3. A II. makedón háború (200–197)

Egyiptomban 204-ben V. Ptolemaiosz Epiphanész négyéves gyerekként lépett a trónra, ezért helyette a királyi udvar nagyhatalmú előkelői uralkodtak, és az országban lázadások törtek ki. Egyiptom meggyengülését kihasználva 203-ban a makedón és a szeleukida uralkodó, V. Philipposz és III. Antiokhosz felosztották maguk között a Ptolemaioszok Egyiptomon kívüli területeit, és ezeket meg is szerezték.

Róma 200-ban háborút indított Makedónia ellen. Lehetséges, hogy “megelőző csapásként” az erőegyensúly megbomlásából fakadó veszély elhárítására indította a háborút, azaz biztonságra törekedve “védekező háborút kezdett”. Az is elképzelhető azonban, hogy egyszerűen terjeszkedni akart, agresszív hódító háborút indított, vagyis ekkor akarta a végső döntésig vinni a néhány éve csak „félbehagyott” háborút. Ürügyet a háború megindítására a rómaiak két szövetségesétől, Pergamonból és Rhodoszból érkezett követségek szolgáltattak, akik Róma védelmét kérték amiatt, hogy Philipposz államaik területét pusztította. Róma azt követelte Philipposztól, hogy adja vissza az Egyiptomtól elfoglalt területeket, és bízta döntőbíróra a Pergamonnal és Rhodosszal szembeni vitás ügyeit. Philipposz a római ultimátumot elutasította. A kitört háborúban a rómaiak legfontosabb szövetségesei

Pergamon, Rhodosz, az Aitól szövetség és Athén voltak. Hozzájuk csatlakozott a háború 3. évében az Akhai szövetség is. A rómaiak nagy diplomáciai sikere, és egyszersmind a szeleukida uralkodó szűklátókörűségének a bizonyítéka, hogy sikerült megbontani V. Philipposz és III. Antiokhosz szövetségét: Antiokhosz beleegyezett abba, hogy nem támogatja Makedóniát annak fejében, hogy Róma elfogadja dél-szíriai terjeszkedését.

A háború döntő ütközete 197-ben Thesszáliában, Künoszkephalainál zajlott, ahol T. Quintius Flamininus vezetésével a rómaiak legyőzték a makedónokat. A győzelem jelentős részben annak köszönhető, hogy a kisebb, önálló egységekre, *manipulusokra* osztott *legio* főlényben volt a makedón *phalanx*szal szemben, mivel rugalmasabban tudott reagálni a terep adottságaira, illetve az ütközet fordulataira. A dombokkal tarkított hadszíntéren a *phalanx* nem tudta megtartani az egységét, és több részre szakadt, amelyeknek az oldalai védtelenek voltak. Másrészt a makedónok hosszú *szarisszái* is megnehezítették az oldalirányú támadásokra való reagálást.

A háborút lezáró békeszerződés értelmében a rómaiak megfosztották a makedónokat a Makedónián kívüli területeiktől, de egyelőre ezekre a területekre ők még nem tartottak igényt. Ezért az Iszthmoszi játékokon ünnepélyesen bejelentették, hogy ők a görögök szabadságáért harcoltak, és egész Hellász ezentúl szabadságban élhet. A szabadságot azonban a görögök másként értelmezték, mint a rómaiak, akik elvárták az államoktól, hogy Róma céljait támogassák, és akaratával ne szálljanak szembe.

12.5.4. A III. Antiokhosz elleni háború

A Szeleukida Birodalom legjelentősebb uralkodója, III. Antiokhosz (uralkodott: 222–187) megkapta a Megasz, azaz Nagy melléknevet, mert miután leverte az uralma ellen lázadókat, jelentősen megnövelte a Szeleukida Birodalom területét (elfoglalta többek között Baktriát, Arméniát, Parthiát, Perzsiát, Koilé-Szíriát, Júdeát, Föníciát és Egyiptom kis-ázsiai birtokait). A 2. makedón háború alatt Antiokhosz kihasználta Philipposz lekötöttségét (ahelyett, hogy segítette volna a makedónokat Rómával szemben), és Makedónia kis-ázsiai területeit foglalta el. Rómával azért került szembe, mert egyrészt Trákiában (azaz Európában) is területeket szerzett, másrészt Hannibál a szeleukida udvarba menekült egy nagyszabású Róma-ellenes tervvel. Róma felszólította Antiokhoszt, hogy vonuljon ki Európából, és adja ki Hannibált. Az évekig tartó tárgyalások nem hoztak megegyezést, így megkezdődött a katonai konfliktus. A háborúban az aitolok Antiokhosz mellé álltak, mivel a rómaiak inkorrekt módon bántak velük az előző háború utáni rendezés során (nem adták át nekik az elfoglalt területeket, bár ebben állapodtak meg 212-es szerződésükben). A háború döntő ütközetei Thermopülainál (191-ben) és Magnésziánál (190-ben) zajlottak, és Róma győzelmét hozták. A békeszerződés értelmében a rómaiak megfosztották Antiokhoszt az összes területétől, amelyet Európában és Kis-Ázsia nyugati részén birtokolt. Mivel a római *senatus* még mindig nem akart keletre terjeszkedni, ezért továbbra is azt hirdette, hogy a görögök felszabadítása a célja. Az Antiokhosz által átadott területeket a *senatus* a szövetségeseinek, Pergamonnak és Rhodosznak adta, kivéve a tengerparti részeket, mert ott görög városok voltak, amelyeket a *senatus* szabadnak nyilvánított. Róma tehát területeket nem szerzett, viszont óriási zsákmányra tett szert azokban a büntetőexpedíciókban, amelyeket Antiokhosz kis-ázsiai szövetségesei (Kappadókia és Galatia) ellen folytatott, és amelyek során rendkívüli kapzsiság és brutalitás jellemezte a rómaiakat.

12.5.5. A III. makedón háború (171–168)

Már V. Philipposz elkezdett készülni egy Róma elleni újabb összecsapásra. Az ő halála után fia, Perszeusz folytatta a felkészülést: megnövelte befolyását Hellászban, sőt görög területeket is foglalt el, számos állammal (a Szeleukida Birodalommal, Bithüniával, Illüriával, Epeirosszal és az Aitól szövetséggel) pedig szövetségre lépett. Elérte, hogy Róma szövetségesei – Pergamon, Rhodosz és az Akhai szövetség – nem támogatták aktívan Rómát a háború alatt (vagy legalábbis a rómaiak ezt állították, és erre hivatkozva bontották fel a szövetséget ezekkel az államokkal a háború után). A

szereződéskötések és egyéb katonai-diplomáciai lépései ellenére a kirobbant katonai konfliktus elején Perszeusz úgy viselkedett, mint aki nem készítette kellően elő a háborút. Ennek magyarázata az lehet, hogy Perszeusz csak azért készült az összecsapásra, mert számított Róma támadására, ő maga azonban nem akart háborúzni Rómával. A rómaiak pedig azért indítottak háborút, mert biztonsági kockázatot láttak Makedónia megerősödésében, illetve dominanciájukat látták fenyegetve.

Róma végig a teljes megadást követelte Perszeusztól: kezdettől a Makedón királyság megszüntetéséért harcolt. Megváltozott tehát a római politika, de a rómaiak még mindig a „felszabadítás”-propagandát alkalmazták. Eddig – állításuk szerint – a görögöket szabadították fel a makedón és a szeleukida uralom alól, ebben a háborúban pedig a makedónokat az Antigonidák alól. Valószínűleg azért vonakodtak a rómaiak még mindig a hódítástól, mert nem érte meg nekik átvenni a terület igazgatásának és az észak-balkáni harcias törzsek elleni védelmének a terhét. Mindenesetre a győzelem után vitathatatlanul Róma lett a Földközi-tenger keleti medencéjének is a vezető hatalma.

A döntő győzelmet Aemilius Paulus aratta 168-ban Püdnánál. A rómaiak akkora zsákmányt szereztek, hogy a római polgároknak többé nem kellett adót fizetniük. Makedóniát négy részre osztották, és mindegyik részben köztársasági államformát vezettek be. Mindegyik rész saját – római ellenőrzés alatt működő – kormányzattal, népgyűléssel és választott tisztségviselőkkel rendelkezett. A részek között a rómaiak megtiltották a kereskedelmet és a házasságot. A királyi földeket és bányákat a római állam tulajdonába vették, Makedóniát pedig Róma adófizetőjévé tették. A rómaiak Perszeusz szövetségeseit is megbüntették. Több száz aitoliai halálra ítélték, Épeiroszba és Illüriába pedig büntetőhadjáratot vezettek. Épeiroszban 70 várost fosztottak ki, és 150 000 foglyot adtak el rabszolgának. A saját szövetségeseik, Pergamon, Rhodosz és az Akhai szövetség által nyújtott támogatással elégedetlenek voltak a rómaiak, ezért velük szemben is retorziókkal éltek. Rhodosztól területeket is elvettek, az Akhai szövetségtől pedig túszoikat követeltek. Az ezer előkelő túszt Róma környéki városokban tartották fogva, szabadon engedésükkel nem voltak hajlandók 17 évig foglalkozni. Amikor 150-ben elengedték őket, már csak háromszázan éltek közülük. A túsok egyike volt a történetíró Polübiosz is, aki kivételezett helyzetet élvezett, mert mint gazdag és nagytekintélyű arisztokrata, valamint az Akhai szövetség lovassági vezetője baráti viszonyba került Scipio Aemilianusszal, Aemilius Paulus fiával. Barátságuk folytán Polübiosz Scipio házában lakhatott, ismeretségbe kerülhetett a kor legfontosabb politikai szereplőivel, és hozzáférhetett hivatalos dokumentumokhoz is. Ráadásul Scipio társaságában jelen lehetett a korszak legfontosabb történelmi eseményeinél is, így Scipio első consulsága idején Karthágó ostrománál, majd Scipio második consulsága alatt Hispaniában Numantia ostrománál. Sőt hadvezéri tapasztalatai és katonai szakértelme miatt (írt ugyanis egy katonai szakmunkát) valószínűleg mindkét város ostromának irányításában tevékenyen részt vett.

IV. Antiokhosz, a szeleukida uralkodó, apjához, III. Antiokhoszhoz hasonlóan nem a makedónokat támogatta a Róma elleni háborújukban, hanem Egyiptomot próbálta meg elfoglalni a 3. makedón háború idején. A püdnai győzelem után azonban egy római követség kereste fel Antiokhoszt, és arra kötelezte, hogy vonja ki csapatait Egyiptomból. Ráadásul a követséget vezető Popilius Laenas még meg is aláza a királyt. Nem fogadta a kézfogását, hanem egy kört rajzolt Antiokhosz köré a homokba, és felszólította, hogy addig ne hagyja el ezt a kört, amíg nem nyilatkozott arról, hogy hajlandó-e visszavonni a csapatait.

12.5.6. A IV. makedón háború (150–8) és az akhai felkelés (146)

A 150-ben fellépett egy Andriszkosz nevű személy azt állítva, hogy ő az utolsó makedón királynak, Perszeusznak a fia, és Makedónia királyává nyilvánította magát. Trák csapatokat szerzett, és elfoglalta Makedóniát. A rómaiak azonban 148-ban legyőzték Andriszkoszt, és Makedóniát provinciává szervezték Épeirosz és Illüria hozzákapcsolásával.

Két évvel később (amikor még mindig a 3. pun háború kötötte le a rómaiakat) az Akhai szövetség is fellázadt a római fennhatóság ellen. A felkelés előzményét az jelentette, hogy Spárta ki akart lépni az Akhai szövetségből, de az akhaiok ebbe nem egyeztek bele. Róma ekkor – a görögöknek biztosított szabadság ellenére – felszólította az akhaiokat, hogy engedjék függetlenedni Spártát,

Korinthoszt és Argoszt, azaz számolják fel az Akhai szövetséget. A Korinthoszban ülésező és az alsó társadalmi rétegek akaratát képviselő akhai szövetségi gyűlés azonban durván elutasította Róma rendelkezését, és háborút üzent Spártának, ami egyet jelentett a Róma elleni hadüzenettel. (Az alsó társadalmi rétegek hagyományosan ellenségesek voltak a rómaiakkal szemben a *senatus*nak a helyi arisztokráciát támogató politikája miatt.) A kirobbant háborús konfliktusban a rómaiak gyorsan győzelmet arattak. A hadvezér, L. Mummius győzelme után lerombolta a felkelés központját, Korinthoszt. Előtte a rómaiak minden mozdíthatót elraboltak a városból (ekkor Korinthoszon kívül más görög városokból is óriási mennyiségű műtárgyat zsákmányoltak), a teljes férfilakosságot lemészárolták, és a nőket, valamint a gyerekeket rabszolgának adták el. A rómaiak brutális eljárása a nagy és gazdag görög várossal szemben megrázta a görög világot. A város elpusztításával Mummius egyrészt el akarta rettenteni a görögöket attól, hogy a jövőben megpróbáljanak szembeszállni a római uralommal. Emellett Korinthosz kereskedelmi jelentősége is szerepet kaphatott elpusztításában, mivel a város konkurenciát jelentett a római kereskedők számára. Végül a város a jól védhetősége is indokolta tette a rómaiak szemében a lerombolását, mivel támaszpontul szolgálhatott a Róma-ellenes erők számára. A felkelés leverése utáni rendezés véget vetett a politikai szabadságnak Hellaszban (de egyszersmind a görög államok között több száz éve folyó viszályoknak és háborúknak is). A rómaiak feloszlatták a szövetségeket, és mindenhol megszüntették a demokráciát. Hellászt Makedónia helytartója alá rendelték provinciaként. Néhány város, illetve terület azonban szabad maradhatott, így például Athén, Spárta és Delphoi.

12.5.7 A többi hellenisztikus állam római provinciákká alakítása

III. Attalos, Pergamon királya végrendeletében a római népre hagyta országát 133-ban. A rómaiak azonban nem akarták anektálni a Pergamoni királyságot, vagy egyszerűen hosszú időbe telt, amíg a terület katonai biztosítását meg tudták valósítani (a királyi kincstárát azonban azonnal átvették, és Tiberius Gracchus abból próbálta finanszírozni földosztását). Ekkor fellépett egy Arisztonikosz nevű személy azt állítva, hogy II. Eumenész, a korábbi pergamoni uralkodó fia, és magának követelte a királyi hatalmat. Sikerült maga mellé állítania a kis-ázsiai vidéki szegény lakosságot. A rómaiak 129-ben levertek lázadását, majd megszervezték Asia *provinciát*, amelynek a területe jóval nagyobb lett, mint a Pergamoni Királyság volt.

A mithridatészi háborúban (89–63) Sulla, Lucullus és mások hadjáratai után Pompeius győzte le Pontos uralkodóját, Mithridatészt. A háborúk eredményeképpen *provincia* lett Pontus és Bithynia, Syria és Iudaea, míg Armenia és a Bosporusi királyság *cliens*-állam. Végül Egyiptomot Augustus anektálta actiumi győzelme után, Kr. e. 30-ban. Ezzel az utolsó hellenisztikus monarchia is római provinciává lett.

12.5.8. A rómaiak és a görög kultúra

A rómaiak viszonya a görög kultúrához ellentmondásos volt. Egyik oldalon hatalmas lelkesedéssel viszonyultak hozzá, amit már az is mutat, hogy minden mozdítható görög műkincset elraboltak, és görög sztárszakácsokat alkalmaztak. Emellett a római előkelők szívesen tartottak görög tanítót gyerekeik nevelésére, és szokás volt Athénba vagy a hellenisztikus világ más központjába menni tanulmányútra. Ezenfelül az előkelő rómaiak a 2. század közepén már általában tudtak görögül, és valamennyire ismerték és értékelték a görög filozófiát. Ez látható például azokból a beszámolókból, amelyek a Kr. e. 155-ben Rómába menesztett, híres filozófus-küldöttségről tájékoztatnak. Amikor ugyanis az athéniaiak a *senatus*nál el akarták érni, hogy mérsékelje a rájuk kirótt büntetést (amelyet a szomszédos Boiótiával kialakult vitájuk döntőbírájaként rótt ki rájuk a *senatus*), akkor nem másokat, mint a három athéni iskola vezetőjét, az akadémikus Karneadészt, a sztoikus Diogenészt és a peripatetikus Kritolaoszt küldték szónokjuknak Rómába. Tehát az athéniaiak azzal számoltak, hogy a *senátorok* pozitívan viszonyulnak a filozófiához és a filozófusokhoz. Ráadásul ezek a filozófusok

hivatalos küldetésük sikeres teljesítése után nyilvános előadásokat tartottak görögül, és nagy tetszést arattak. Másrészt viszont – ami már a rómaiak görög kultúrához való viszonyának másik oldalát mutatja – Karneadész előadásait a *senátorok* egy része, mindenekelőtt Cato az ifjúság gondolkodására, pontosabban a hagyományos értékekhez való viszonyára romboló hatásúnak tartotta, és elérte a filozófusok kiutasítását Rómából. A *senatus* ezen az eseten kívül is számos alkalommal kiutasította Rómából a görög filozófusokat és rétorokat. Tudunk arról is, hogy a rómaiak betiltottak vagy korlátoztak hellenisztikus kultuszokat (például a Dionüszosz-kultuszt, vagy a Kübelé-kultuszt) erkölcsi vagy politikai megfontolásokból. Általában a rómaiak elismerték a görög tudomány és művészet fölényét, de a kortárs görögöket erkölcsstelennek, megbízhatatlannak, szószátyárnak, élvezethajásznak, a fényűzésben elpuhultnak és vallástalannak tartották.

12.6. A hellenisztikus vallás és a misztériumkultuszok

A hellenizmus vallási egységesülést hozott: a hellenisztikus államokban hasonló irányzatok és a vallásosságnak hasonló formái terjedtek el. Így például általánossá vált az uralkodók isteni tisztelete, amely a királyok uralmának legitimálását és megerősítését szolgálta. Az uralkodó dinasztia tagjait gyakran ábrázolták szobrokon, festményeken, valamint pénzérméken istenek társaságában és isteni attribútumokkal. Új jelenség volt a korban a megszemélyesített szerencse, Tükhé kultuszának terjedése is. A leginkább vaknak és szeszélyesnek ábrázolt istennő népszerűsége érthető abban az időben, amikor a nagy politikai és egyéb változások közepette az emberek jelentős része úgy érezte, hogy életét váratlan és általa befolyásolhatatlan események határozzák meg. Bár a kor embere gyakran csak a megszemélyesített véletlennek vagy szerencsének tekintette Tükhét, sok városban azonban a polgárok városvédő istenségként tisztelték, egyes szerzők pedig, mint például Polübiosz, kifürkészhetetlen transzcendens hatalomnak tekintették.

Az állami kultuszok mellett egyre fontosabbakká váltak a személyes vallási élményt kínáló misztériumkultuszok, mint például az eleusiszi misztériumok, az *orphika*, a Dionüszosz-kultusz, a Mithrasz-kultusz, Kübelé és Attisz kultusza vagy az Ízisz-kultusz. Ezek a misztériumkultuszok részei voltak a görög politeista vallásnak, annak sajátos megjelenési formáit jelentik. A legtöbb (de nem minden) misztériumkultuszra jellemző, hogy központi alakja egy meghaló és feltámadó, a vegetációval kapcsolatban álló istenség. Sok kultusz Keletről származott, de úgy vált a görög kultúra részévé, hogy jelentős átalakuláson ment át, hellenizálódott. A legtöbb kultusznak fontos eleme volt egy beavatási szertartás (*teleté*), amelynek révén a beavatott egy privilegizált közösség részévé vált, amelyben a tagoknak titoktartást kellett fogadniuk. A kultuszok gyakran tisztító szertartások és más különleges élmények révén kínáltak megszabadulást a vétkektől, a szorongásoktól és a mindennapi élet terheitől. Gyakran az istennel való találkozás és a túlvilági boldogság reményét nyújtották. Más kultuszok különleges tudást közvetítettek, amely boldoggá tehetette az embert ebben az életben és a túlvilágon is. A 19. század végén és a 20. század elején egyes történészek, miután rámutattak a kereszténység és a misztériumkultuszok hasonló vonásaira, azt feltételezték, hogy a kereszténység a misztériumkultuszoktól vett át elemeket, vagy legalábbis kétségbe vonták a kereszténység egyediségét, és ezzel az érvényességét vagy igazságát akarták megkérdőjelezni. Ma már tudjuk, hogy a hasonlóságok annak tulajdoníthatók, hogy a kereszténység és a misztériumkultuszok ugyanabban a kulturális környezetben jöttek létre. Nem mutatható ki, hogy a kereszténység lényeges teológiai tartalmat vett volna át pogány kultuszokból. Az Újszövetségből pedig teljesen hiányoznak a misztériumkultuszok sajátos terminusai.

A sok misztériumkultusz egyike volt Dionüszosz misztériumkultusza, amely az isten állami kultusza és ünnepei mellett létezett. Volt titkos beavatási rítus (*teleté*) a Dionüszosz-kultuszban, és a beavatottak valószínűleg a túlvilági boldogság reményét is megkapták. Az éjszakai szertartások a városoktól távol zajlottak, és eredetileg csak nők vettek részt rajtuk. Jellemző volt a szertartásokon a borfogyasztás és a hangos, ritmusos zene, amelyet dobokkal, sípokkal és cintányérokkal adtak elő, és táncsal kísérték a kultuszban részt vevő nők, vagyis a bakkhánsnők, vagy a kívülállók kifejezésével: a *mainaszok*, azaz őrzöngők. A nők ugyanis a bortól, a zenétől és a táncból olyan állapotba kerültek, amely közel volt az önkívülethez (*eksztaszisz*), ezért hátravetett fejtartással ábrázolják őket a

vázaképek és a festmények. Ebben az állapotukban megszállta az isten a bakkhánsnőket, akik *entheoszok* lettek (akárcsak a költők, a jószok és a szerelmesek). Később erős szexuális tartalmat is kaptak a rítusok, amelyek görög megnevezése, az *orgia*, ma már egyet jelent a kicsapongással. Ahogyan Dionüszosz állami ünnepein és a drámákban, a misztériumkultuszban is szokássá vált a maszkok viselése. A bor, a zene, a tánc, a szex, a maszk mind azt segítette, hogy az ember megszabaduljon egy időre a büntudattól, a depressziótól, a szorongástól és a mindennapok nyomasztó felelősségétől. Ez az a *katharszisz*, amelyet Dionüszosz misztériumkultusza nyújtott az embernek.

Dionüszosz mítoszai összefüggésben vannak a misztériumkultuszával (akárcsak az állami ünnepeivel és a drámákkal). Dionüszosz egy meghaló és feltámadó termékenység- és vegetációs isten, akinek az eltűnései (illetve halála és alvilágjárása), valamint visszatérései az élet és a halál összetartozására utalnak. (A termékenységkultusz, illetve a földműveléshez kapcsolódó kultusz több más isten esetében is összekapcsolódik a halott-kultusszal és a túlvilági boldogság biztosításával.) Dionüszosz Thébaiban született, anyja Szemelé, apja Zeus volt. Héra férje félrelépése miatt annak kedvesein vagy gyerekein szokott bosszút állni. Most először a terhes Szemelét ölte meg olyan módon, hogy elérte, hogy Zeus isteni alakjában, azaz villám formájában jelenjen meg Szemelé előtt. A még életképtelen Dionüszoszt viszont megmentette Zeus: kivette anyja méhéből, és saját combjába varrta, majd a megfelelő időben aztán „megszülte” Dionüszoszt. Héra haragja azonban nem csillapodott. Elküldte a titánokat, akik különféle játékokkal elcsalogatták a gyermek Dionüszoszt, majd megölték és darabokra vágták. A darabokat egy üstben megfőzték és megették. Athéné (vagy egy másik istennő) viszont megmentette Dionüszosz szívét, amelyből Zeus feltámasztotta Dionüszoszt. (Zeusz, miután villámaival elpusztította a titánokat, hamujukból gyúrta az embert. Minthogy a titánok megették Dionüszoszt, az emberben a titáni, lázadó természet mellett Dionüszosz természete is benne van.) Dionüszosz tehát többször is megszületett: egyszer anyja méhéből, egyszer Zeus combjából, egyszer a szívéből feltámasztva, sőt egyszer még az alvilágba is lement, és felhozta onnan anyját, majd felvitte az Olümposzra. Dionüszosz az alvilággal és a halállal kapcsolatos illetékessége miatt segíthette a beavatottakat a túlvilági boldogság elérésében.

12.7. Orvostudomány és Aszklépiosz-szentélyek

A hellenisztikus korban a tudományok jelentős fejlődésen mentek keresztül. A legnagyobb mértékben azonban az orvostudomány fejlődött, amelynek a kezdetei visszanyúlnak az archaikus korba. Akárcsak a többi tudományterület esetében, az orvostudomány kialakulásához is a természetfeletti erőkre hivatkozó magyarázatok háttérbe szorítása és a betegségek természetes, racionális okainak keresése vezetett. A görög orvosok elutasították azt az elképzelést, hogy a betegség isteni büntetés következménye. Az orvostudomány kialakulásához szükség volt még a gondos megfigyelésekre, vizsgálatokra és a betegek kikérdezésére, azaz a tapasztalatra hivatkozásra.

A görög orvostudomány a hellenisztikus kori Alexandriában érte el csúcspontját, ami a Ptolemaida uralkodók pénzügyi támogatása mellett elsősorban annak volt köszönhető, hogy itt egy rövid időre elfogadottá vált az emberi test boncolása, amelyet egyébként a görög vallás tiltott. Ráadásul az alexandriai orvosok még élő embereken is végezhetek boncolást, mert a tudomány fejlődését segíteni akaró kormányzat elítélteket bocsátott az orvosok rendelkezésére. Az ekkor elért anatómiai ismereteket (mindenekelőtt az idegrendszerről, látórendszerről, emésztőrendszerről és a szaporodási szervrendszerről) az európai orvostudomány csak a 16. (sőt egyes elemeit csak a 18.) században volt képes meghaladni.

Az orvostudomány atyja a Kósz szigetéről származó Hippokratész (460–370), aki elsőként adott elméleti megalapozást az orvosi gyakorlatnak. Műveinek gyűjteménye, a *Corpus Hippocraticum* körülbelül 60 írást tartalmaz, amelyek valójában a Kr. e. 5. század és a Kr. u. 1. század között keletkeztek, tehát nem csak Hippokratésztől származnak. Már volt szó a Hippokratésznek tulajdonított egyik fontos teóriáról, a „klíma-elméletéről”, amelyet Hérodotosz is a magáénak vallott. Eszerint a földrajzi környezet és az éghajlat befolyással van az emberek testi és mentális adottságaira, valamint az egészségére, és hajlamosít bizonyos betegségekre. A Hippokratész-féle orvostudományban fontos szerepet kapott a megelőzés, a megfelelő táplálkozás, a testmozgás és a pihenés is.

Hippokratésznek az orvosi hivatás gyakorlásáról vallott nézetei ma is iránymutatók. A hippokratészi eskü az orvosoktól többek között megkövetelte az erkölcsi feddhetetlenséget és a tanárok tiszteletét. Tiltotta az ártást vagy károkozást a betegnek, az abortuszt, az euthanáziát és az orvosi titok kibeszélését. Az esküt azonban nem tette le minden görög orvos, mert sok egymással versengő orvosi tanítás létezett, és az orvosok erkölcsi szerepéről is különféle felfogások éltek: ezt bizonyítja az abortuszt tárgyaló írások léte és az élveboncolás is, amelyek a hippokratészi eskü szellemiségével ellentétes szemléletből erednek.

A legfontosabb hippokratészi elmélet az egészséges emberi testben lévő négy testnedv – vér, nyálka, sárga és fekete epe – egyensúlyáról szól, és a görög természetfilozófia, mindenekelőtt Empedoklész (négy anyagi alapelemet, a földet, a vizet, a tüzet és a levegőt megkülönböztető) nézetein alapul. Az általános érvennyel megfogalmazott elmélet szerint a testnedvek egyensúlyának felborulása okozza a betegségeket. Az egyensúly megborulásáról, még mielőtt a betegség kialakulna, az (Aszklépiosz-szentélyekben folyó gyógyításban is alapvető szerepet játszó) álmok már tájékoztatnak. Így az álmok helyes értelmezése esetén visszaállítható az egyensúly, és megelőzhetők a betegségek. A testnedvekkel kapcsolatos elméletet (amelyet homorálpitológiának neveznek) az ókor másik kiemelkedő orvosa, a Kr. u. 2-3. századi Galénosz fejlesztette tovább, aki négy személyiségtypust vagy temperamentumot különböztetett meg az egyes testnedvek túlsúlya alapján: a szangvinikust, a flegmatikust, a kolerikust és a melankólikust.

Az orvostudomány nem szakadt el a gyógyító istenek vagy hősök – akik között a legfontosabb Aszklépiosz volt – szentélyeitől és az ott folyó gyógyítástól. Hippokratész családfáját Aszklépioszra vezette vissza, és a kósi Aszklépiosz szentélyben gyakorolta hivatását, sőt a hippokratészi eskü szövege is említi Aszklépioszt. Galénosz életében is fontos szerepet játszott Aszklépiosz. Maga számol be arról egyik művében, hogy apját álmában biztatta az isten, hogy fiát orvosi pályára küldje, majd később magának Galénosznak is többször megjelent Aszklépiosz, és megmentette az életét. Galénosz, akárcsak Hippokratész, az orvosi tanulmányait is egy Aszklépiosz-szentélyben folytatta. Ezenkívül mindketten elismerték az ima pozitív hatását a gyógyulásra nézve.

Az általunk ismert több száz gyógyító szentély többsége a városokon kívül feküdt, ahová gyakran több napra, esetleg hetekre érkeztek a gyógyulni vágyók – sokszor családtagjaik kíséretében. Egyes szentélyek ezért hatalmas gyógyító komplexumokká alakultak, amelyekben szálloda, fürdő, sportpálya, sőt színház és könyvtár is helyet kapott. Aszklépiosz és más gyógyító istenek és hősök szentélyeiben a gyógyulás a rituális alvás, az *incubatio* módszerével történt. A betegek a rituális fürdő és a gyógyulás díjának befizetése után áldozatot mutattak be, majd este lefeküdtek aludni a szentélynek erre kijelölt termében (elkülönítve a férfiak és a nők). A gyógyulásokról beszámoló legfontosabb forrásaink a szentélyek falait díszítő gyógyulási feliratok, melyeket hálából állítottak azok, akik visszanyerték az egészségüket. Ugyancsak rengeteg agyagból vagy fémről készült fogadalmi ajándék maradt ránk, amelyek a meggyógyult testrészeket ábrázolták. A forrásaink szerint sokszor előfordult, hogy a beteget alvás közben meglátogatta személyesen vagy egy kígyó képében Aszklépiosz, és meggyógyította. A betegek többsége azonban másnap reggel nem ébredt gyógyultan, viszont éjjel álmot látott, amelyben – úgy gondolták – az isten adott útmutatást a gyógyuláshoz. Az álom üzenetének értelmezésében, vagyis a célravezető gyógymód meghatározásában a szentély papjai és orvosai is részt vettek. Így nyilvánvalóan nagyobb esély volt a gyógyulásra, és a felelősség is megoszlott az orvosok és a papok között – ami mindkét hivatás képviselőinek tekintélye és így megélhetése szempontjából lényeges volt.

12.8. A sztoikusok és az epikureusok politikai gondolkodása

A hellenisztikus korban a filozófia leglényegesebb ága az etika lett, amelynek része volt a politika is. Ahogyan a hellenisztikus korban a vallás jellemző formái, ugyanúgy az etikai rendszerek is az emberre nem mint a *polisz* polgárára tekintettek. A filozófiai iskolák, akárcsak az egyes kultuszok az embert egyrészt a *polisz* határait átlépő közösség tagjának tekintették, másrészt pedig az individuumot önmagában nézték. A hellenisztikus kor filozófusai leginkább arra a kérdésre kerestek választ, hogy miként lehet boldog az ember egy olyan világban, ahol a maga és a közössége sorsát sokkal kevésbé tudja befolyásolni, mint a klasszikus kor *polisz*-polgára.

Sok hellenisztikus kori filozófus írt a királyságról értekezést. A királyságot akkor tartották igazolhatónak, ha a királyban megvoltak a legfontosabb erények, amelyek az alattvalók érdekében végrehajtott cselekedeteiben mutatkoznak meg: az emberszeretet, a jótékonyosság, az igazságosság, a mértékletesség, a bölcsesség, az előrelátás és a bátorság. A királynak az erényei, illetve jótettei biztosítják az alattvalók szeretetét. Ezenfelül a jó uralkodónak hallgatnia kell a filozófusok tanácsaira, ami ténylegesen gyakran meg is valósult, mert sok király mellett álltak filozófusok tanácsadóként.

12.8.1. A sztoikusok

A korai sztoikusoknak nem volt annyi pénzük, hogy egy telket vegyenek az iskola számára, ezért a Sztoa volt az egyetlen iskola, amely a tanítást egy középületben, az athéni *agora* északi oldalán álló Tarka Csarnokban, vagyis a Sztoa Poikilében folytatta, amelyről a sztoikusok a nevüket is kapták.

A sztoikus filozófia a természetből indul ki, amely a *koszmoszt* (és így a világot átjáró istent és a végzetet is), illetve az emberi természetet jelenti. A sztoikusok szerint a természet mutatja meg, hogy mi az erény, és mi a helyénvaló magatartás. Ezt fejezi ki alapelvük: „Élj összhangban a természettel!” Az embernek kettős természete van: racionális és állati. Ami megfelel az ember racionális természetének (és ezáltal megfelel az isteni *logosznak* is), az az egyedüli jó, vagyis az erény, amely a tudást (a jó és a rossz tudását) jelenti. Az egyedüli rossz pedig a véték, amely a racionalitás hiánya. A boldogság feltétele az erények megléte, vagyis az embert a jó és a rossz tudása teszi boldoggá. Az erényen és a vétken kívül minden más közömbös a boldogságra nézve, legfeljebb előnyben részesítendő vagy nem részesítendő (aszerint, hogy megfelel-e az állati természetnek vagy nem). Tehát csak az erényre van szükség a boldogsághoz, az egészség, a vagyon, a megbecsültség és más szerencsejavak (amelyek nem tőlünk függenek, és rosszra is használhatók) csak előnyben részesítendőek, de nélkülük is boldog lehet az ember. Amikor a szerencsejavaknak valódi értéket tulajdonítunk, akkor keletkeznek bennünk emóciók (például vágy, félelem, harag vagy bánat), amelyek téves ítéletek következményei, és szemben állnak az erénnyel, a tudással és a természettel. A sztoikusok eszménye ezért az emócióktól, azaz a *pathoszoktól* mentesség, vagyis az *apatheia*.

A sztoikusok a politikai nézeteik megalapozásához (vagyis az igazságosság erényének a meghatározásához) is a természetre hivatkoznak. Azt állítják, hogy az emberben természetes késztetés van a másokkal (mendenekelőtt a gyerekeivel és a családtagjaival, de kisebb mértékben minden emberrel) való törődésre, a mások érdekeivel való azonosulásra, vagyis az ember természettől társas lény. Ezért helyes a családalapítás, a politizálás vagy a közhivatalok ellátása, helytelen a visszavonultság. Az embernek a társadalom javát kell szolgálnia: bátorítania kell az erényt, és vissza kell szorítania a vétkeket. Ennek megfelelően a sztoikusok számára a társadalmi szerepvállalás területét a nevelés (a tanítás vagy az írás) és a törvényhozás jelentette, de többen közülük uralkodók mellett töltöttek be tanácsadói szerepet.

A korai sztoikusok azt is állították, hogy a természettől minden ember egyenlő, mivel minden emberben ugyanaz az értelem (*logosz*) van. Ezért egyrészt testvérünknek kell minden embert tekintenünk, és ugyanúgy kell szeretnünk őket, mint önmagunkat. Másrészt ebből következően a korai Sztoa erős társadalomkritikával is élt, és megkérdőjelezte a fennálló társadalmi-politikai konvenciókat. (Egyes sztoikusok ennél is tovább mentek, és azt állították, hogy mivel az emberek egyenlők, ezért az lenne az igazságos, ha anyagi szempontból is egyenlőség lenne, ezért a magántulajdont meg kellene szüntetni, és vagyonközösséget kellene megvalósítani.) Bár kritikát fogalmaztak meg a sztoikusok, reformokat (például a rabszolgaság eltörlését) mégsem kezdeményeztek, mivel úgy gondolták, hogy a vagyon, a hatalom és a társadalmi helyzet közömbös az ember végső céljára, vagyis a boldogságára nézve.

A Sztoa azután vált Rómában évszázadokra a legnépszerűbb filozófiai irányzattá, hogy a Kr. e. 2. századi rhodoszi Panaitiosz megújította a sztoikus nézeteket. Mindenekelőtt kritika helyett a fennálló társadalmi (és politikai) berendezkedést igazolta, mivel elvetette az emberek egyenlőségét valló felfogást. Azt állította, hogy az embereknek különböző képességeikből, lehetőségeikből és körülményeikből adódóan különböző kötelességeik vannak, azaz mindenki számára más a helyénvaló cselekedet (*kathékón*). Amellett is érvelt, hogy a természettel összhangban áll, ezért helyénvaló (az arra alkalmas embernek) a vezető szerepre törekedni (ahogyan az is helyénvaló, ha elfogadjuk a

kiválóbbak uralmát). Az egyik alapvető természetes hajlama ugyanis arra ösztönzi az embert, hogy kiemelkedjen, első akarjon lenni, és csak a magánál kiválóbbnak legyen hajlandó engedelmessé válni. Amennyiben ennek a hajlamnak megfelelően cselekszik az ember, akkor a lelki nagyság (*magnanimitas/megalopsükhia*) erényét valósítja meg. Panaitiosz etikájának fontos újítása még az igazságosság erényének újradefiniálása is. Az igazságosság a rhodoszi filozófus szerint (nemcsak azt jelenti, hogy mindenkinek meg kell adnunk, ami megilleti, és hogy mások kára árán nem kereshetjük saját hasznunkat, hanem) kötelességgé tette a gyengék védelmezését és a gondoskodást a kevésbé kiválókról. A sztoikus tanítást megújító nézetei segítségével Panaitiosz megfogalmazott egy olyan elméletet is, amely alkalmas volt a római imperializmus igazolására. Az elmélet szerint akkor igazságos egy állam uralma más államok felett, hogyha ez a viszony az alávetett állam érdekét is szolgálja, ami pedig akkor lehetséges, hogyha az uralkodó állam kiválóbb, és az alávetetteket jobbra teszi, jobb irányba vezeti, mintha azok önmagukat irányítanák.

12.8.2. Az epikureusok

Az athéni szülőktől származó, Szamoszon (az athéni *klérukhiában*) született és athéni polgárjoggal rendelkező Epikurosz 306-ban egy házat és egy kertet vásárolt Athénban, és ott nyitotta meg iskoláját, amely Kert néven vált ismertté. Itt Epikurosz és tanítványai – akik között voltak nők és rabszolgák is – együtt éltek a világtól visszavonultan, mértékletes, sőt szigorú életmódot követve. Később Athénon kívül is számos epikureus közösség, „kertecske” jött létre (például Neapoliszban és Herculaneumban).

Epikurosz szerint a boldogságot (az ember legfőbb javát és célját) a gyönyör (élvezet) jelenléte és a fájdalom hiánya jelenti. Epikurosz abból indul ki, hogy az élőlények természetes állapota egyfajta testi és szellemi jó közérzet (mely a testet és a lelket alkotó atomok megfelelő mozgásának és elhelyezkedésének következménye): ez az „állapotszerű” gyönyör. Ha ezt az állapotot valami megzavarja, akkor beszélhetünk fájdalomról. Ha visszaáll a természetes helyzet (a fájdalom elmúlásakor vagy egy vágy kielégítésekor), akkor jelentkezik a „folyamatszerű” gyönyör. Az „állapotszerű” gyönyör magasabb rendű, mint a „folyamatszerű”. Egy vágy kielégítésének nem is a „folyamatszerű” gyönyör a célja (bár általában az a közvetlen következménye), hanem az „állapotszerű”. Epikurosz tagadja a közbülső állapotot gyönyör és fájdalom között, szerinte az egyik távolléte azonos a másik jelenlétével, tehát valamelyik mindig jelen van. Továbbá úgy gondolja, hogy a lelki gyönyör (leginkább a szemlélődés) magasabb rendű, mint a testi. Mindezek alapján a legfőbb jó (a boldogság) a lelki béke (*ataraxia*, vagyis zavarmentesség) és a testi fájdalommentesség. Cselekedeteink erkölcsi értéke (helyessége) attól függ, hogy mennyire segítik elő a boldogságunkat. Az erények az élvezetek megszerzésének és a fájdalom elkerülésének ésszerű eszközei, tehát nem önértékek. A filozófia is a boldogság elérésében segíti az embert egyrészt az élvezetek rangsorolásával, másrészt a hamis hiedelmek eloszlatásával (és így a túlzott vágyaktól és a félelmektől való megszabadítással).

A gyönyörnek a legfőbb jóval való azonosítása miatt az epikureusok számára különös nehézséget jelentett a mások érdekének figyelembevételét jelentő igazságosság igazolása (és a barátság témája is). Epikurosz tagadja, hogy az ember természettől közösségalkotó lény. Úgy gondolja – egyfajta szerződéselméletet képviselve –, hogy az emberek csak az előnyök miatt hozták létre a társadalmat. Az igazságosság ebből következően megegyezés eredménye. Az embernek nincs mélyebb késztetése az igazságosságra, csak a büntetés elkerülése végett nem árt másoknak. Sok kritika érte az iskolát egyrészt azért, mert azt javasolta, hogy boldogságának biztonsága érdekében az ember vonuljon ki a társadalmi életből, valamint a politikából, és húzódjon vissza a magánéletbe (e tanítás ellenére azonban sok epikureus részt vett a politikában). Másrészt a hedonizmus miatt is kritizálták az epikureusokat, és kicsapongással vádolták őket (de azt nem vették figyelembe a kritikák, hogy az epikureizmus hedonizmusa valójában az aszketizmushoz hasonlít, de legalábbis nagyon fontos szerepet kap benne a mértékletesség). Az epikureusok vallási tanítása ugyancsak ellenérzést váltott ki. A Kert filozófusai ugyanis azt tanították egyrészt, hogy nincs halál utáni élet, és így túlvilági büntetés vagy jutalom sincs, mivel az atomokból álló lélek a testhez hasonlóan felbomlik és megszűnik, miután meghalt az ember. Ide kapcsolódik az a gondolatuk is, hogy a világ létrejött a véletlennek

köszönhető, és egy nap a világ atomjaira fog szétesni, azaz el fog pusztulni, ahogyan ez már végtelenszer megtörtént, és a jövőben is végtelenszer ismétlődni fog. Továbbá az epikureusok azt is tanították, hogy az isten (aki minden máshoz hasonlóan atomokból áll) nem visel gondot a világra, mivel zavartalan boldogságban él. Ezért nem kell félni a büntetésétől, de arra sem kell számítani, hogy meg fogja hallgatni az imákat. Egyes források alapján pedig úgy tűnik, hogy az epikureusok nem is tekintették valóban létezőnek az istent, hanem csupán az emberek számára szolgáló eszménynek és mintaképnek tartották. (A sztoikusok ezzel szemben úgy gondolták, hogy az isten hozta létre a világot, nem pedig a véletlen. Mivel pedig az isten jó, ezért a lehető legjobbra tette a világot. Az ember célja és boldogságának feltétele az, hogy összhangban éljen az istennel.)

12.9. Ajánlott irodalom

1. Acél Zs.: Alexandria és Róma. Megfontolások a hellénisztikus és római könyvtárak történetéhez. *Ókor* 2017/2. 25–41.
2. Bengtson, H.: A hellénisztikus világkultúra. Szegedi Egyetemi Kiadó Szeged 2010.
3. Castiglione L.: Hellénisztikus művészet. Corvina Kiadó Budapest 1980.
4. Epiktétosz összes művei (ford. Steiger K.) Budapest Gondolat Kiadó 2014.
5. Ferenczy E. – Maróti E. – Hahn I.: Az ókori Róma története. Budapest Tankönyvkiadó 1992.
6. Hadot, P.: A lélek iskolája. Lelkigyakorlatok és ókori filozófia Budapest Kairosz Kiadó 2010.
7. Havas L. – Hegyi W. Gy. – Szabó E.: Római történelem. Budapest Osiris Kiadó 2007.
8. Iustinus: Világkrónika a kezdetektől Augustusig (ford. Horváth J.) Budapest Helikon Kiadó 1992.
9. Josephus Flavius: A zsidók története (ford. Révay J.) Budapest Gondolat Kiadó 1983.
10. Kató P.: Katonai kiképzés a hellénisztikus polisokban. *Ókor* 9/1 (2010) 37–42.
11. Kató P.: Illúziók a hellénisztikus polisokban. *Ókor* 16/1 (2017) 9–18.
12. Long, A. A.: Hellenisztikus filozófia. Budapest Osiris Kiadó 1998.
13. Long, A. A. – Sedley, D. N.: A hellénisztikus filozófusok. Budapest Akadémiai Kiadó 2015.
14. Marcus Aurelius elmélkedései: Cassius Dio Cocceianus Marcus-életrajzával (ford. Steiger K.) Budapest Atlantisz Könyvkiadó 2016.
15. Miről vallanak a papiruszok? (szerk. Moravcsik Gy.) Budapest Gondolat Kiadó 1961.
16. Mohay G.: Filozófiai koncepciók Polybios történetírásában. Budapest PPKE Kiadója 2016.
17. Moravcsik Gy.: A papiruszok világából. Budapest Parthenon Kiadó 1942.
18. Plutarkhosz: Pürrhosz, Philopoimén, Agisz, Kleomenész, Aratosz, Démétriosz, Flamininus, Aemilius Paulus életrajza (Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok I–II. Budapest Magyar Helikon 1978 – mek.oszk.hu).
19. Polübiosz történeti könyvei. Attraktor Kiadó Máriabesnyő – Gödöllő 2002.
20. Swiderkowna, A.: A hellenizmus kultúrája. Budapest Gondolat Kiadó 1981.
21. Sztoikus etikai antológia (vál. Steiger K.) Budapest Gondolat Kiadó 1983.

13. IRODALOMJEGYZÉK

13.1. Források

1. A demokrácia bölcsője (szerk. Sarkady J.) Budapest Gondolat Kiadó 1960.
2. A görög művészet világa I–II. (összeáll. Szilágyi J. Gy.) Budapest Gondolat Kiadó 1962.

3. A hadművészet ókori klasszikusai (összeáll. Hahn I.) Budapest Zrínyi Katonai Kiadó 1963.
4. Államéletrajzok (szerk. Németh Gy.) Budapest Osiris Kiadó 1998.
5. Aiszkhülosz drámái. Budapest Európa Könyvkiadó 1985.
6. Apollodóros: Vádbeszéd Neaira ellen. Szeged Lectum Kiadó 2006.
7. Aristotelész: Az athéni állam (magy. Sarkady J.) Budapest Akadémiai Kiadó 1954.
8. Arisztotelész: Nikomakhoszi etika. Budapest Európa Kiadó 1987.
9. Arisztotelész: Politika (ford. Szabó M.) Budapest Gondolat Kiadó 1969 (mek.oszk.hu)
10. Arisztophanész vígjátékai (ford. Arany J.) Budapest Európa Könyvkiadó 1988.
11. Cicero válogatott művei (vál. Havas L.) Budapest Európa Kiadó 1987.
12. Cornelius Nepos: Híres férfiak (ford. Havas L.) Budapest Európa Kiadó 1984.
13. Curtius Rufus: Nagy Sándor (ford. Kárpáty Cs.) Budapest 1967.
14. Démoszthenész: A hűtlen követség. A koszorú. (ford. Gyomlay Gy.) Budapest 1975.
15. Epiktétosz összes művei (ford. Steiger K.) Budapest Gondolat Kiadó 2014.
16. Ércnél maradób... A görög és római történelem forrásai (szerk. Németh Gy.) Budapest Corvina Kiadó 1998.
17. Euripidész összes drámái. Budapest Európa Könyvkiadó 1984.
18. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez (vál. Ritoók Zs.) Budapest Akadémiai Kiadó 1982.
19. Gazdasági élet az ókori Görögországban (szerk. Sarkady J.) Budapest Gondolat Kiadó 1970.
20. Görög költők antológiája (szerk. Falus R.) Budapest Európa Kiadó 1959 (mek.oszk.hu)
21. Görög történelem. Szöveggyűjtemény (szerk. Németh Gy.) Budapest Osiris Kiadó 1999.
22. Görög történeti chrestomathia (szerk. Borzsák I.) Budapest Nemzeti Tankönyvkiadó 1985.
23. Görög történetírók (szerk. Ritoók Zs.) Budapest Európa Kiadó 1988.
24. Hegyi D.: Görög vallástörténeti chrestomathia. Budapest Osiris Kiadó 2003.
25. Hérodotosz: A görög-perzsa háború (ford. Muraközi Gy.) Budapest Osiris Kiadó 2000.
26. Hésziodosz: Istenek születése. Munkák és napok (ford. Trencsényi-Waldapfel I.) Budapest Európa Kiadó 2005 (mek.oszk.hu)
27. Hypereidész beszédei. Az athéni Hypereidész beszédei és stílusának ókori megítélése (ford. Horváth L.) Pallas Stúdió – Attraktor Kft. Budapest 2001.
28. Homérosz: Íliasz (ford. Devecseri G.) Budapest Európa Kiadó 2009.
29. Homérosz: Odüsszeia (ford. Devecseri G.) Budapest Európa Kiadó 2010.
30. Iustinus: Világkrónika a kezdetektől Augustusig (ford. Horváth J.) Budapest Helikon Kiadó 1992.
31. Josephus Flavius: A zsidók története (ford. Révay J.) Budapest Gondolat Kiadó 1983.
32. Lukianosz összes művei I–II. Budapest Magyar Helikon Kiadó 1974.
33. Lysias beszédei (szerk. Bolonyai G.) Budapest Osiris / Balassi Kiadó 2003.
34. Marcus Aurelius elmélkedései: Cassius Dio Cocceianus Marcus-életrajzával (ford. Steiger K.) Budapest Atlantisz Könyvkiadó 2016.
35. Miről vallanak a papiruszok? (szerk. Moravcsik Gy.) Budapest Gondolat Kiadó 1961.
36. Moravcsik Gy: A papiruszok világából. Budapest Parthenon Kiadó 1942.
37. Pauszanasz: Görögország leírása I–II. Budapest Pallas Stúdió – Attraktor Kft. 2000.
38. Platón összes művei I–III. Budapest Európa Könyvkiadó 1984.
39. Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok I–II. Budapest Magyar Helikon 1978 (mek.oszk.hu).
40. Polübiosz történeti könyvei. Attraktor Kiadó Máriabesnyő – Gödöllő 2002.
41. Régi görög hétköznapiak (összeáll. Ritoók Zs.) Budapest Balassi Kiadó 1999.
42. Római történeti chrestomathia (szerk. Borzsák I.) Budapest Tankönyvkiadó 1986.
43. Strabón: Geógraphika. Budapest Gondolat Kiadó 1977.
44. Színház és stadion (szerk. Ritoók Zs.) Budapest Gondolat Kiadó 1968.
45. Szophoklész drámái. Budapest Osiris Kiadó 1994.
46. Sztoikus etikai antológia (vál. Steiger K.) Budapest Gondolat Kiadó 1983.
47. Thuküdidész: A peloponnészoszi háború (ford. Muraközy Gy.) Budapest Osiris Kiadó 1999.
48. Xenophón: Történeti munkái. Budapest Osiris Kiadó 2001.
49. Xenophón: Filozófiai és egyéb írásai. Budapest Osiris Kiadó 2003.

13.2. Szakirodalom, Kézikönyvek, Tanulmányok

1. Acél Zs.: Alexandria és Róma. Megfontolások a hellénisztikus és római könyvtárak történetéhez. *Ókor* XVI/2 (2017) 25–41.
2. A demokrácia. Befejezetlen utazás Kr. e. 508 – Kr. u. 1993 (szerk.: Dunn, J.) Budapest 1995.
3. Adorno, F.: A klasszikus Athén. Budapest Corvina Kiadó 1970.
4. Alföldy, G.: A korai görög művészet értékeléséhez. *Antik Tanulmányok* 3 (1956) 193–197.
5. Antalfy Gy.: Állam és alkotmány az athéni demokráciában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest 1962.
6. Antik Lexikon (szerk. Irmscher, J.) Budapest Corvina Kiadó 1993.
7. Az ókori görög irodalom (szerk. Kapitánffy I. – Szepessy T.) Budapest Nemzeti Tankönyvkiadó 1997.
8. Az ókori görögök és rómaiak története (szerk. Boardman, J. – Griffen, J. – Murray, O.) Budapest Maecenas Kiadó 1996.
9. Bécsy T.: Rítus és Dráma. Budapest Mécs László Lap- és Könyvkiadó 1992.
10. Bengtson, H.: A hellénisztikus világkultúra. Szegedi Egyetemi Kiadó Szeged 2010.
11. Bevezetés az ókortudományba I. (szerk. Havas L. – Tegyei I.) Debrecen Kossuth Egyetemi Kiadó 1996.
12. Bosworth, B.: Nagy Sándor. A hódító és birodalma. Budapest Osiris Kiadó 2002.
13. Burkert, W.: A homérosi eposzok és az ókori Kelet. *Ókor* X/3 (2011) 3–12.
14. Castiglione L.: Görög művészet. Corvina Kiadó Budapest 1968.
15. Castiglione L.: Az ókor nagyjai. Budapest Akadémiai Kiadó 1978.
16. Castiglione L.: Hellénisztikus művészet. Corvina Kiadó Budapest 1980.
17. Chadwick, J.: A lineáris B megfejtése. Budapest Gondolat Kiadó 1980.
18. Croiset, M.: A görög kultúra. Budapest Holnap kiadó 1994.
19. Devecseri G.: Antik tanulmányok I–II. Kalauz Homéroszhoz. Műhely és varázs. Budapest Magvető Kiadó 1981.
20. Falus R.: Az antik világ irodalmi. Budapest Gondolat Kiadó 1976.
21. Falus R.: Görög harmónia. Budapest Gondolat Kiadó 1980. 7–32.
22. Farrar, C.: Az ókori görög államelmélet – Válasz a demokráciára. in: A demokrácia. Befejezetlen utazás Kr. e. 508–Kr. u. 1993 (szerk. Dunn, J.) Budapest Akadémiai Kiadó 1995. 37–72.
23. Ferenczy E. – Maróti E. – Hahn I.: Az ókori Róma története. Budapest Tankönyvkiadó 1992.
24. Finley, M. I. – Pleket, H. W.: Az olimpiai játékok első ezer éve. Budapest Móra Kiadó 1980.
25. Finley, M. I.: Odüsszeusz világa. Budapest Európa Kiadó 1985.
26. Finley, M. I.: Politika az ókorban. Budapest Európa Kiadó 1995.
27. Gazdasági élet az ókori Görögországban (összeáll. Sarkady I.) Gondolat Kiadó Budapest 1970.
28. Görög vallás – görög istenek (szerk. Sarkady J.) Budapest Gondolat Kiadó 1974.
29. Györkösy A. – Kapitánffy I. – Tegyei I.: Ógörög-magyar nagyszótár. Budapest Akadémiai Kiadó 1990.
30. Hadot, P.: A lélek iskolája. Lelkigyakorlatok és ókori filozófia Budapest Kairosz Kiadó 2010.
31. Hahn I.: Themistoklész-problémák. A troizéni felirat hitelességének kérdése. *Antik Tanulmányok* 12 (1965) 13–26.
32. Hahn I.: Temenos és szolgálati föld a homéroszi eposzokban. in: Népi kultúra – népi társadalom VIII. Budapest Akadémiai Kiadó 1975. 117–135.
33. Hahn I.: Istenek és népek. Budapest Minerva Kiadó 1980.
34. Hahn I.: Tulajdon és birtoklás az archaikus Hellaszban. *MTA II. Osztályának Közleményei* 29 (1980) 59–76.
35. Hahn I.: Démos és kratos. in: Az antik társadalomtörténet problémái (szerk. Sarkady J.) Debrecen Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára 1982. 7–30.
36. Hahn I.: Külkereskedelem és külpolitika az archaikus Hellaszban. *Századok* 116 (1982) 460–483.
37. Hahn I.: Naptári rendszerek és időszámítás. Budapest Gondolat Kiadó 1983 (mek.oszk.hu)

38. Harmatta J.: A hyperboreus-mítosz eredetének kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* 2 (1955) 25–29.
39. Harmatta J.: Ahhiyawa és az achájok. *Antik Tanulmányok* 14 (1967) 17–24.
40. Harmatta J.: Görög nevek a hettita forrásokban. *Antik Tanulmányok* 15 (1968) 181–198.
41. Harmatta J.: Hérodotos és az óperzsa novella. *Antik Tanulmányok* 43 (1999) 39–51.
42. Havas L. – Hegyi W. Gy. – Szabó E.: Római történelem. Budapest Osiris Kiadó 2007.
43. Hegyi D.: A tyrannis eredetének kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* 12 (1965) 191–203.
44. Hegyi D.: A hérodotosi perzsa "logos"-ok forrásértéke. in: Ókori történeti tanulmányok (Ókori Kelet – Klasszikus Antikvitás) Emlékkönyv Hahn István tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. Budapest Eötvös Loránd Tudományegyetem/ Ókori Történeti Tanszék 1973. 49–75.
45. Hegyi D.: TEMENH IEPA és TEMENH ΔΗΜΟΣΙΑ. *Antik Tanulmányok* 21 (1974) 15–24.
46. Hegyi D.: Médismos. Perzsabarát irányzat Görögországban i.e. 508–479. Budapest Akadémiai Kiadó 1974.
47. Hegyi D.: Az iónok Kisázsiaiban. Budapest Akadémiai Kiadó 1981.
48. Hegyi D.: Görögország és a Földközi-tenger keleti partvidéke az archaikus korban. in: Az antik társadalomtörténet problémái (szerk. Sarkady J.) Debrecen Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára 1982. 31–48.
49. Hegyi D.: A görög Apollón kultusz. Budapest Akadémiai Kiadó 1998.
50. Hegyi D.: Polis és vallás. Bevezetés a görög vallástörténetbe. Osiris Kiadó Budapest 2002.
51. Hegyi D. – Kertész I. – Németh Gy. – Sarkady J.: Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig. Budapest Osiris Kiadó 2005.
52. Hoffmann Zs.: Antik nevelés. Veszprém Iskolakultúra Kiadó 2009 (mek.oszk.hu)
53. Hood, S.: A minószi Kréta. Budapest Gondolat Kiadó 1983.
54. Hornblower, S.: A demokratikus intézmények létrehozása és fejlődése az ókori Görögországban. In: A demokrácia. Befejezetlen utazás Kr.e. 508–Kr.u. 1993 (szerk. Dunn, J.) Budapest Akadémiai Kiadó 1995. 13–36.
55. Johnston, A.: Az archaikus Görögország. Budapest Helikon Kiadó 1984.
56. Karsai Gy.: Az aranyásó hangyák története. *Antik Tanulmányok* 25 (1978) 99–105.
57. Kató P.: Katonai kiképzés a hellenisztikus polisokban. *Ókor* IX/1 (2010) 37–42.
58. Kató P.: Illúziók a hellénisztikus polisokban. *Ókor* XVI/1 (2017) 9–18.
59. Kerényi K.: Görög mitológia. Budapest Gondolat Kiadó 1977.
60. Keresztényi J.: Olimpiai játékok Daphnéban. *Antik Tanulmányok* 8 (1961) 221–242.
61. Kerferd, G. B.: A szofista mozgalom. Osiris Kiadó Budapest. 2003.
62. Kertész I.: Apameiától Brundisiumig. in: Az antik társadalomtörténet problémái (szerk. Sarkady J.). Debrecen Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára 1982. 104–134.
63. Kertész I.: Nagy Sándor és a hellenizmus alapvetése. Budapest Ikva Kiadó 1992.
64. Kertész I.: Az ókori olümpiai játékok története. Budapest Nemzeti Tankönyvkiadó 1996.
65. Kertész I.: Hellénisztikus történelem. Budapest História Kiadó 2000.
66. Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M.: A preszókratikus filozófusok. Budapest Atlantisz Kiadó 1998.
67. Levy, P.: A görög világ atlasza. Budapest Helikon Kiadó 1994.
68. Ling, R.: A klasszikus görög világ. Budapest Helikon Kiadó 1986.
69. Lloyd, G. E. R.: Demokrácia, filozófia és tudomány az ókori Görögországban. in: A demokrácia. Befejezetlen utazás Kr.e. 508–Kr.u. 1993 (szerk. Dunn, J.) Budapest Akadémiai Kiadó 1995. 73–96.
70. Long, A. A.: Hellenisztikus filozófia. Budapest Osiris Kiadó 1998.
71. Long, A. A. – Sedley, D. N.: A hellénisztikus filozófusok. Budapest Akadémiai Kiadó 2015.
72. Maróti E.: Az antik pentatlon problémájához. *Antik Tanulmányok* 12 (1965) 279–282.
73. Maróti E.: ΠΕΠΙΟΔΟΝΙΚΗΣ. Megjegyzések a pánhellén versenyek periodos-győztes fogalmához. *Antik Tanulmányok* 32 (1985) 1–17.
74. Maróti E.: Delphoi és a Pythia sportversenyei. Budapest Akadémiai Kiadó 1995.
75. Mészáros T.: A rhamnusi Antiphón. Budapest Argumentum Kiadó 2011.
76. Mireaux, É.: Mindennapi élet Homérosz korában, Budapest Gondolat Kiadó 1962.
77. Mogyoródi E.: Sókratész és a (jó) lelkiismeret. *Antik Tanulmányok* 52 (2008) 171–196.old.
78. Mogyoródi E.: Xenophanész Testimóniumai. *Antik Tanulmányok* 58 (2014) 367–385.
79. Mogyoródi E.: Xenophanész és „a filozófusok istene”. *Orpheus Noster* 2016/2. 59–73.

80. Mohay G.: Filozófiai koncepciók Polybios történetírásában. Budapest PPKE Kiadója 2016.
81. Mohay G.: Isten és egyensúly Hérodotos történetírásában. *Ókor* XVI/2 (2017) 20–24.
82. Németh Gy.: A zsarnokok utópiája. Budapest Atlantisz Kiadó 1996.
83. Németh Gy.: Mit szabad egy szentélyben? A Hekatompodon-felirat előírásai. *Antik Tanulmányok* 38 (1994).
84. Németh Gy.: A polisok világa. Budapest Korona Kiadó 1999.
85. Németh Gy. – Ritoók Zs. – Sarkady J. – Szilágyi J. Gy.: Görög művelődéstörténet. Budapest Osiris Kiadó 2006.
86. Németh Gy. – Hegyi W. Gy.: Görög – római történelem. Budapest Osiris Kiadó 2011. 1–322.
87. Neugebauer, O.: Egzakt tudományok az ókorban. Budapest Gondolat Kiadó 1984.
88. Ókori lexikon I-II (szerk. Pecz V.) Budapest Franklin Társulat 1904 (mek.oszk.hu).
89. Polányi K.: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Bp. 1976.
90. Polányi K.: A polisz és az agora politikai gazdaságtana. *Valóság* 20 (1977) 22–38.
91. Polányi K.: Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban. Gondolat Kiadó Budapest 1984.
92. Polányi K.: Korai görög földközösségek. in: *Közösség és közösségsszervező erők az antikvitásban.* (szerk. Sarkady J.) Debrecen 1991. 7–24.
93. Primavesi, O. – Rapp, Chr.: Arisztotelész. Budapest Atlantisz Könyvkiadó 2018.
94. Ranovics A. B.: A római birodalom keleti tartományai. Budapest Akadémiai Kiadó 1956.
95. Ritoók Zs.: A görög énekmondók. Budapest Akadémiai Kiadó 1973.
96. Ritoók Zs.: Megjegyzések az Odysseia erkölcsi értékrendjéről. *AUSZ Sectio Antiqua Suppl. VI.* (1987) 85–89.
97. Római Történeti Kézikönyv (szerk: Németh Gy.) Budapest Korona Kiadó 2001.
98. Ross, D.: Arisztotelész. Budapest Osiris Kiadó 2001.
99. Sarkady, J.: A Héraklész-mítosz a homéroszi eposzokban. *Antik Tanulmányok* 2 (1955) 9–14.
100. Sarkady J.: A görög tyrannis kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* 6 (1959) 290–299.
101. Sarkady J.: A görög társadalom fejlődése a 12–8. században. in: *Népi kultúra – népi társadalom VIII.* Budapest Akadémiai Kiadó 1975. 67–101.
102. Sarkady J.: A pylosi földbirtokviszonyok kérdéséhez. in: *Östársadalom és ázsiai termelési mód* (szerk. Tőkei F.) Budapest Magvető Kiadó 1982. 144–188.
103. Sarkady J.: Athén és Attika a XII–VIII. században. in: *Az antik társadalomtörténet problémái* (szerk. Sarkady J.) Debrecen Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára 1982. pp. 49–84.
104. Sarkady J.: Korai görög földközösségek. in: *Közösség és közösségsszervező erők az antikvitásban.* Debrecen Kossuth Egyetemi Kiadó 1991. 7–24.
105. Schliemann, H.: Életem, kalandjaim. Budapest Gondolat Kiadó 1963.
106. Steiger K.: A hippokratészi orvostudomány természetfilozófiai előzményei. *Orvostörténeti Közlemények* 93–96 (1981) 17–24.
107. Steiger K.: Delphoi jóslatok. Budapest Holnap Kiadó 1992.
108. Steiger K.: A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény Budapest Atlantisz Kiadó 1993.
109. Steiger K.: Homérosz és a preszókratikus filozófia. *Ókor* VI/4 (2007) 13–17.
110. Strauss, L. – Cropsey, J.: A politikai filozófia története I–II. Budapest 1994.
111. Swiderkowna, A.: A hellenizmus kultúrája. Budapest Gondolat Kiadó 1981.
112. Szabó Á.: Demosthenes és Athén. Budapest Parthenon – Franklin Társulat 1943.
113. Szabó Á.: Homérosz világa. Budapest Művelt Nép Könyvkiadó 1956.
114. Szabó Á.: Periklész kora. Budapest Magvető kiadó 1977.
115. Szabó Á.: Antik természettudomány. Gondolat Kiadó Budapest 1984.
116. Szabó Á.: Antik csillagászati világnép: árnyék, naptár, földrajz, geometria. Budapest Typotex Kiadó 1998.
117. Szádeczky-Kardoss S.: Kisázsia görög gyarmatosítása és a pylosi táblák. *Antik Tanulmányok* 8 (1961) 260–276.
118. Szádeczky-Kardoss S.: Az ókor története III. Görög történelem. Egységes jegyzet. Budapest Tankönyvkiadó 1976. 2–339.
119. Taylor, A. E.: Platón. Budapest Osiris Kiadó 1999.
120. Tegyei I.: Nestor mykénéi és homérosi birodalma. in: *Népi kultúra – népi társadalom VIII.* Budapest Akadémiai Kiadó 1975. 137–151.

121. Tóth A. J.: Kitanulni egy mesterséget. Szakmai képzés az ókorban. *Ókor* XVI/2 (2017) 77–82.
122. Xenophón: Hierón, avagy a zsarnokságról. Fordította, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányokat írta: Gelenczey-Miháltz Alirán. Budapest Typotex Kiadó 2012.
123. Várhelyi Zs.: ΜΕΝΟΣ ΣΤΑΛΑΣ. A görög írásbeliség a korai feliratok tükrében. *Antik Tanulmányok* 40 (1996) 1–9.
124. Warren, P.: Az égei civilizációk. Budapest Helikon Kiadó 1989.
125. Warry, J.: A klasszikus világ hadművészete. Budapest Gemini Kiadó 1995.
126. Weber, M.: Az antik társadalmak gazdasági elmélete. in: uő: Gazdaságtörténet. Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979. 297–336.
127. Zimonyi Á.: Gyógyító álmok Asklépiostól Galénosig. *Ókor* XVI/1 (2017) 76–82.